30885

Eesti ÜHENDAMISEST VENEMAAGA

V-30885

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

EESTI ÜHENDAMISEST VENEMAAGA JA SELLE AJALOOLISEST TÄHTSUSEST

LÜHIUURIMISI

TOIMETANUD
A. VASSAR

Riigi ja õiguse ajaloo kateeder
Inv. nr. 48.

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1960

SAATEKS

Kaugeleulatuvate tagajärgedega Põhjasõda oli maailma-ajalooline sündmus, mille tähtsus on olnud väga suur ka eesti rahvale. Põhjasõja käigus ühendati senised Rootsi provintsid Eesti- ja Liivimaa võiduka Venemaaga. Ehkki Rootsit sunniti seda tunnistama alles sõda lõpetava Uusikaupunki (Nystadi) rahuga 1721. aastal, viisid Vene väed *tegeliku ühendamise lõpule* juba *1710. aastal.* Selle viimaseks aktiks oli Tallinna Rootsi garnisoni, linna ja Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioonide allakirjutamine 29. septembril (10. oktoobril) Harkus, kus asus piiravate vägede peakorter.

Pärast Tallinna alistumist lahkusid Eesti pinnalt viimased Rootsi väeriismed, Vene riik aga ulatus nüüd laial rindel — Riiast Viiburini — Läänemere äärde. Sajandeid kestnud Vene riigi võitlus kindla väljapääsu eest Läänemerele oli viimase Rootsi tugipunkti langemisega Eestis oma eesmärgile jõudnud. Vene valitsusel ei olnud mingeid agressiivseid kavatsusi Rootsi enda suhtes. Väljapääsu kindlustamisega Läänemerele oli ta saavutanud põhiliselt «selle, mis oli absoluutselt hädavajalik tema maa normaalseks arenemiseks».[1] Kohe pärast võiduteate saamist Tallinna alt kirjutas Peeter I, et nüüd tuleb soovida vaid «head rahu».[2]

Kõige selle tõttu on õige märkida Eesti ühendamist Venemaaga Tallinna alistumise päevaga. Seda on tehtud ka minevikus, eriti aga 1910. aastal, kui peeti Eesti Venemaaga ühendamise 200-ndat aastapäeva. Kuid tsaristliku Venemaa tingimustes kasutati seda tähtpäeva ametlikult ikka ekspluataatorlike klasside ning isevalitsusliku võimu ülistamiseks, millega ühendas oma hääle ka eesti kodanlus. Eesti töörahva hulkadel, kes võitlesid sotsiaalse ja rahvusliku ikke vastu, polnud pidutsemiseks põhjust. Eesti töölised, töötavad talupojad ja demokraatlik intelligents hakkasid üha rohkem mõistma, et neid rõhuvast ikkest vabanemiseks on ainult üks kindel tee — ühinemine ülevenemaalise

[1] K. Marx, Secret diplomatic history of the 18-th century. London 1899, lk. 87.

[2] Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X. M. 1956, lk. 361, nr. 4030 (F. J. Romodanovskile 10. X 1710).

võitlusega tsarismi, mõisnike ja kapitalistide vastu, nagu seda näitas bolševike partei eesotsas V. I. Leniniga. Sellest seisukohast hindasid nad juba tollal ka Eesti kuulumist Vene riigi koosseisu.

Kui balti-saksa aadel ja eesti kodanlus pöördelisel 1917. aastal lõpuks nägid, et ühendus Venemaaga kindlustab võidu just eesti töörahvale, asusid nad kõigi jõududega ette valmistama Eesti lahtikiskumist Nõukogude Venemaast. Rahvusvahelise kontrrevolutsiooni jõudude abiga läkski see eesti kodanlusel korda, kuid ajutiselt. Vastavalt olukorrale muutus muidugi põhjalikult ka eesti kodanluse ideoloogide ajalooline hinnang XVIII sajandi algul toimunud Eesti ühendamisele Venemaaga, mida püüti nüüd näidata «suure õnnetusena» eesti rahvale. Järjest rohkem hakkasid kodanlikud ajaloolased korrutama «Vene hädaohust», mis juba alates Vene riigi tekkimisest olevat pidevalt ähvardanud Eestit ja üldse läänepoolseid maid. Sellelt seisukohalt kutsuti üles otsustavalt revideerima rahvas juurdunud vaateid Eesti ajaloole, mis teatavasti kasvasid välja eesti rahva sajandeid kestnud võitlusest Saksa röövvallutajate ja mõisnike vastu. Seevastu tulevat Eesti ajalugu hinnata just nn. Vene hädaohu vastu võitlemise aspektist, millega püüti eesti rahvast Saksa anastajate ja ekspluataatoritega lepitada ning näidata tema «saatusühtsust» ja «ühiseid huve» nendega. Sellega valmistati ideoloogiliselt pinda eesti kodanluse sobinguks Saksa fašistidega.

Eesti töörahvas ei lasknud ennast aga Vene- ja Nõukogudevastasest propagandast eksiteele viia. Vastupidi, õppinud ajaloolistest kogemustest, taotles ta järjekindlalt tihedat ühendust Nõukogude Liiduga, mis teostuski nõukogude võimu taaskehtestamisega Eestis ajaloolisel 1940. aasta suvel.

Alles pärast fašistlike agressorite purustamist Suures Isamaasõjas saadi marksismi-leninismi alustelt lähtudes eesti rahva ajalugu põhjalikumalt uurima asuda. Üheks eesti nõukogude ajaloolaste tähelepanu objektiks on olnud Eesti Venemaaga ühendamise küsimus ja selle sündmuse ajalooline tähtsus. Esialgu tuli neid küsimusi käsitleda ainult üldjoontes, mille tulemused on kokku võetud reas artiklites ja Eesti NSV ajaloo üldkäsitlustes. Nõukogude ajaloolaste kaadri kasvades ning tugevnedes on vastav uurimistöö viimastel aastatel tunduvalt süvenenud. Seoses Eesti Venemaaga ühendamise 250. aastapäeva lähenemisega otsustas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut juba viis aastat tagasi võtta plaani selle tähistamine nii dokumentide valimiku kui ka lühiuurimuste kogumiku avaldamisega. Esimene ülesanne täideti koos Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiiviga.[3] XVIII sajandi esimesest veerandist pärinevate dokumentaalmaterjalide süstemaatiline läbivaatamine meie arhiivides andis ühtlasi laialdase

[3] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail (1700—1721). Valimik dokumente. Tallinn 1960.

algallikalise aluse lühiuurimuste koostamiseks ning viis sellega kogu ajajärgu uurimist suure sammu võrra edasi.

Eesti ühendamine Venemaaga on väga ulatuslik probleem, mis nõuab üksikasjalisi uurimusi majanduse, poliitika, klassivõitluse, sõjaajaloo, kultuuri ja historiograafia küsimustes. Ja seda mitte ainult kitsalt Põhjasõja perioodi kohta, vaid osalt ka eelneva, eriti aga järgneva aja osas, et valgustada ühendamise ajaloolist tähtsust. Probleemi laiahaardelisuse ja ajalise ulatuse tõttu, mis tingivad väga suurte ja mitmekesiste materjalide läbitöötamise vajaduse, ei olegi meil veel sel teemal senini ühtki monograafilist uurimust. Probleem tervikuna ei ole ühele uurijale jõukohane, vaid seda on võimalik lahendada ainult uurijate kollektiiviga. Mainitud probleemi käsitlemise seisukohalt on suure tähtsusega ka Põhjasõja ning sellega seotud küsimuste uurimine väljaspool vabariiki, eriti vene ja läti nõukogude ajaloolaste vastavad uurimused. [4]

Ühendamisele eelnevast perioodist on oluline uurida selle eeldusi mitte ainult poliitilisest, vaid ka majandusliku arenemise, eriti Eesti—Vene vaheliste vastastikuste majanduslike sidemete aspektist. Nagu teadlased mitmetelt erialadelt — peale ajaloolaste veel arheoloogid, keeleteadlased, etnograafid, folkloristid — on näidanud, ulatuvad eesti ja vene rahva väga mitmekesised ja viljakad sidemed ajas kaugele tagasi ning on sajandite vältel etendanud Eesti ajaloos progressiivset osa.

Rida ilmunud ja käsilolevaid uurimusi Eesti ajaloost XVI—XVIII sajandi kohta aitavad kõnesoleva küsimuse käsitlemisele oluliselt kaasa. Eesti Venemaaga ühendamise varasema eelloo valgustamise seisukohalt on eriti oluline H. Kruusi valmiv monograafia «Liivi orduriigi loojang», milles käsitletakse Liivi sõja põhjusi ja esimest etappi, mis lõppes ordu- ja piiskopiriigikeste likvideerimisega XVI sajandi 60-ndate aastate algul. Eesti talu-

---

[4] Sõjajärgseil aastail ilmunud töödest on eriti märkimisväärsed järgmised: Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. М. 1954; samas sarjas: Россия во второй четверти XVIII в. Народы СССР в первой половине XVIII в. М. 1957; Е. В. Тарле, Северная война и шведское нашествие на Россию. М. 1958; В. Е. Шутой, Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700—1709. М. 1958; Л. Г. Бескровный, Русская армия и флот в XVIII веке. М. 1958; С. А. Фейгина, Аландский конгресс. Внешняя политика России в конце Северной войны. М. 1959; Л. А. Никифоров, Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир. М. 1959; Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига 1946; Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сборник статей. М. 1959; Я. Зутис, Об историческом значении присоединения Латвии к России. «Вопросы истории» 1954, № 7; Б. Ф. Поршнев, К вопросу о месте России в системе европейских государств в XV—XVIII веках. Ученые записки Академии общественных наук, выпуск II. М. 1948; V. Jatsunski, Majanduslikud sidemed Venemaaga Baltimaade linnade arengutegurina kapitalismi ajastul. «ENSV TA Toimetised» 1953, nr. 3.

rahva olukorda ja klassivõitlust samal perioodil valgustab H. Ligi praegu trükisolev uurimus.

Teatavasti nurjus Liivi sõjas Vene riigi katse laial rindel välja jõuda Läänemere äärde ja XVII sajandi algul tõrjus agressiivne Rootsi ta täiesti eemale isegi Soome lahe äärest ja Neeva jõe piirkonnast. Rootsi vallutas lõpuks ka kogu Eesti territooriumi. Need küsimused ootavad lähemat uurimist meie ajaloolaste poolt.

XVII sajandi Eesti ajaloo uurimisega on agaralt tegelnud nii eesti kui rootsi kodanlikud ajaloolased, kelle uurimistulemused on mitmeti kasutatavad ka kõnesoleva probleemi käsitlemisel. Viimase seisukohalt on eriti oluline käsitleda üksikasjalisemalt Eesti- ja Liivimaa olukorda ja arenemist Rootsi koloniaalprovintsidena, s. t. lähemalt valgustada ka nende provintside sõjalis-koloniaalset ekspluateerimist. Küsimuse asetasid selliselt alles läti ja eesti nõukogude ajaloolased. Kodanlikest ajaloolastest on A. Soom küll märkinud XVII sajandi mõisa koloniaalset iseloomu Eestis,[5] kuid just selle külje jätab ta oma mahukas uurimuses üksikasjalisemalt käsitlemata, puudutades seda vaid lõppkokkuvõttes. Alles Eesti- ja Liivimaa koloniaalse seisundi uurimine XVII sajandil võimaldab õigesti hinnata mitmeidki sel ajal eesti rahva arenemist negatiivselt mõjutanud nähtusi ja selle sõjalis-koloniaalse ikke likvideerimise ajaloolist tähtsust Eesti üleminekul Vene riigi koosseisu.[6]

Eesti- ja Liivimaa sõjalis-koloniaalne ekspluateerimine Rootsi võimude poolt saavutas haripunkti Põhjasõja ajal. Just selle külje valgustamisest on Põhjasõja ajajärku uurinud kodanlikud ajaloolased aga hoidunud. Seda lünka aitab nüüd täita käesolevas kogumikus avaldatud H. Palli lühiuurimus Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. Selles esitatud esmakordselt läbitöötatud rikkalik andmestik näitab veenvalt, kuidas Eesti- ja Liivimaa süstemaatiline väljakurnamine Rootsi võimude poolt viis need provintsid majandusliku laostumiseni ja siinse rahva hukkumise äärele. Kodanlikud ajaloolased on püüdnud seda kõike näidata nagu Vene vägede sõjategevuse tulemust. Kuid suurte Rootsi vägede läbimarssimine ja majutamine, üle jõu käivad sõjakoormised ning meeste sõjaväkke võtmine, mida teostati ulatuslikult ja suure karmusega, andsid siinsetele provintsidele ränga hoobi juba sõja esimesel aastal, mil Vene väed teatavasti sügavamale Eesti alale veel ei ulatunudki.[7]

Eesti Venemaaga ühendamise küsimuse käsitlust on viimasel ajal aidanud oluliselt edasi viia E. Õpiku uurimistöö talurahvaliikumise kohta Eestis XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul.

---

[5] A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund 1954, lk. 389.

[6] Vt. A. Vassar, Mõningaid küsimusi Eesti ala ühendamisest Venemaaga. «ENSV TA Toimetised», ühiskonnateaduste seeria, 1960, nr. 3.

[7] Vt. E. Õpik, Eesti talurahval Põhjasõja ajal lasunud Rootsi sõjakoormistest. «ENSV TA Toimetised», ühiskonnateaduste seeria, 1960, nr. 4.

Kodanlikud ajaloolased osutasid Rootsi võimuperioodi lõpul järjest laialdasemaks kujunevale talurahvaliikumisele Eestis vaid põgusat tähelepanu, tegemata sellest sügavamaid järeldusi. Eesti talurahvaliikumise teravik oli suunatud muidugi mõisnike vastu, kuid samal ajal oli see ühtlasi võitlus Rootsi sõjalis-koloniaalse ikke vastu. Just seda viimast on kodanlikud ajaloolased aga püüdnud igati maha vaikida, ning veel enam — kujutada Rootsi riigi võitlust oma meretaguste koloniaalvallutuste säilitamise eest ka eesti talurahva elulise huvina, mille eest ta olevat patrioodlikult asunud, relv käes, Vene vägede vastu. Seda kodanlike ajaloolaste võltsingut eesti rahva «Rootsi-truudusest» on käesolevas kogumikus kriitiliselt analüüsinud E. Õpik. Ulatusliku dokumentaalse materjali alusel näitab autor selle võltskontseptsiooni täielikku alusetust ning toob olulist lisa väite kinnituseks, et eesti rahvas oma stiihilise võitlusega Rootsi koloniaalvõimude vastu aitas kaasa Eesti ühendamisele Venemaaga.

Vene väejuhatus sai suuremaid jõude koondada Balti rindele Rootsi vastu alles pärast Põhjasõjas murrangut tähendavat võitu Poltaava all. 1710. aastal kapituleerusid üksteise järel piiravatele Vene vägedele kindluslinnad Riia, Pärnu ja Tallinn, kusjuures see toimus vastavate alistumislepingute ehk nn. kapitulatsioonide sõlmimise teel. Kuna nendes leidsid Vene võimu esindajate poolt ühtlasi kinnitamist kohalike balti-saksa mõisnike ja linna patriitskonna varanduslikud ja muud õigused ning privileegid, siis on nendele aadellik-kodanlikus historiograafias küllaltki tähelepanu pööratud. Nende ekspluataatorliku klassisisu ja seega tegeliku olemuse tsarismi ja balti-saksa privilegeeritud seisuste klassiliiduna paljastas aga alles K. Marx.[8] Balti aadlile oli tähtis ainult üks —, et tunnustataks tema «seaduslikku» õigust eesti ja läti talupoegade ekspluateerimisele, millele ka feodaal-pärisorjusliku Venemaa võimukandjad vastu tulid. Nõukogude ajaloolastest on senini neid kapitulatsioone lühidalt käsitlenud J. Zutis. Seepärast ei tohiks olla ülearune käesolevas kogumikus nende meie maa saatuses umbes kahe sajandi jooksul küllalt tähtsat osa etendanud aktide üksikasjalisem analüüs, mis on antud A. Traadi sulest. Nende kapitulatsioonidega kindlustatud ahelatest vabastas eesti rahva lõplikult alles Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon.

Eesti ajalugu XVIII sajandil on aadellikus ja kodanlikus historiograafias üks kõige vähem uuritud perioode. See disproportsioon «Rootsi aja» uurimise ja Vene võimuperioodi alguse vähese tundmise vahel valitses peaaegu kuni viimase ajani. On väga iseloomulik, et samal ajal kui eesti kodanlikelt ajaloolastelt on ilmunud Eesti ajaloo kohta Rootsi võimu ajast XVII sajandil ja XVIII sajandi algul rida mahukaid uurimusi, rääkimata arvukatest teaduslikest artiklitest, siis esineb perioodi kohta 1710. aastast kuni

[8] К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные письма. ОГИЗ 1948, lk. 233 (Marx L. Kugelmannile 17. II 1870).

sajandi lõpuni peale üldkäsitluste vaid mõni üksik uurimuslik artikkel. Selle perioodi kõrvalejätmine uurimistegevuses pidi omamoodi kaasa aitama kodanlikus historiograafias käibelolevale kontseptsioonile, et Eesti üleminek Vene riigi koosseisu olevat olnud «suureks õnnetuseks». Eriti tumedates värvides näidati olukorda pärast 1710. aastat kuni Põhjasõja lõpuni.

Nõukogude ajaloolased on asunud selle lünga täitmisele uurimistöös. Olulise panuse on siin andnud juba läti nõukogude ajaloolased (J. Zutis, M. Stepermanis). Eestis teostatava uurimistöö tulemustest on käesolevas kogumikus avaldatud kaks artiklit — V. Fainšteini ja I. Sildmäe poolt.

V. Fainšteini lühiuurimus seab olukorra Eesti külas Põhjasõja teisel poolel oluliselt uude valgusse. Ta näitab, kuidas tollal, pärast Eesti Venemaaga tegeliku ühendamise lõpuleviimist, algas elu järjekindel pöördumine normaalsetesse rööbastesse ning põllumajanduse taastamine, elanikkond aga hakkas uuesti kasvama, kuigi Põhjasõda veel aastaid kestis.

Väga oluline tähtsus kodanlike väärkontseptsioonide purustamisel on ka I. Sildmäe uurimistöö tulemustel Eestimaa põllumajanduse arengu kohta XVIII sajandil. Autoril on õnnestunud näidata mitte ainult mõisa-, vaid ka talumajanduse tunduvat edasiarenemist, mis ühtlasi teeb palju konkreetsemaks feodaal-pärisorjusliku korra kriisi saabumise Eestis juba XVIII sajandi lõpuks. Mis jääb nüüd järele eesti kodanlikus historiograafias levinud kinnitusest, et pärast vallutamist Venemaa poolt olevat Eesti oma arengus sajandi või veel rohkema võrra tagasi paisatud, kui vähem kui saja aasta jooksul tõusis põllumajanduslik toodang rohkem kui kahekordseks!

Seejuures ei või unustada, et samal ajal rajati Eestis arenemisvõimeline manufaktuurtööstus, mis XIX sajandil jõudsalt kasvas üle vabrikutööstuseks. Niisugune areng oli võimalik ainult ülevenemaalise turu olemasolu tingimustes. Eesti muutumine tööstuslikult arenenud piirkonnaks oli üks Venemaaga ühendamise progressiivsetest tagajärgedest. Selle küsimuse kohta polnud otstarbekohane käesolevas kogumikus eraldi uurimust avaldada, kuna lähemal ajal ilmub trükis O. Karma ulatuslik monograafia tööstuse arenemisest Eestis kuni Oktoobrirevolutsioonini, kus ka see probleem leiab üksikasjalist valgustamist.

Senini ei ole aga uurijad küllaldaselt omistanud tähelepanu sellele, mida tähendas majanduse arenemise seisukohalt endise sõjalis-koloniaalse sõltumuse likvideerimine, kui Eesti ühendati Venemaaga. Eesti- ja Liivimaalt viidi igal aastal Rootsi täiesti tasuta üksnes Rootsi kõrgaadli, pärast reduktsiooni aga riigi mõisate tulude ja maksude näol umbes $^1/_9$ kogu siinsest viljatoodangust või selle väärtusest. Vene võimu all aga selline väärtuste süstemaatiline väljavedu metropoli lakkas.

Võrreldes Rootsi koloniaalprovintsideks oleku ajaga vähenes suhteliselt ka riigimaksude koorem. Teatavasti seati pearaha

Eesti- ja Liivimaal sisse alles 1783. ja nekrutite andmise kohustus 1796. aastal. XVIII sajandi keskel, kui põllumajanduslik tootmine ja rahvaarv oli Eesti- ja Liivimaal juba täielikult saavutanud 1690-ndate aastate alguse taseme, s. t. enne suurt nälga ja Põhjasõda olnud taseme, ei küündinud riigitulud siit isegi mitte selleni, mis Rootsi oli saanud enne reduktsiooni. Seda tingis suurel määral asjaolu, et Vene valitsus ei asunud Baltimaade suhtes seisukohale, et provints peab kandma kõik sealsed sõjalised kulud, nagu Rootsi valitsus oli nõudnud.[9] Nende provintside tähtsus Vene riigikassa jaoks oli suhteliselt tühine, vastupidi Rootsi riigituludele, millest näiteks 1699. aastal ligi 21 protsenti tuli Baltimaadelt.

Kui piiratud ressurssidega ja teravilja sissevedavale Rootsile olid Eesti- ja Liivimaa tähtsad just «viljaaidana»,[10] siis ise vilja väljavedavale Venemaale polnud nad sellistena vajalikud. Venemaale olid Eesti- ja Liivimaa hädavajalikud eelkõige talle väljapääsu kindlustamiseks Läänemerele ja ühenduse pidamiseks läänepoolsete maadega. Endise «viljaaida» seisundi likvideerimine lõi siin soodsad tingimused põllumajanduse, sealhulgas ka loomakasvatuse ja kaubanduse arenemiseks ning tööstuse tekkimiseks Rootsi feodaalse agraarkolooniana oli Eestis teraviljakasvatuslik suund kujunenud nii äärmuslikult ühekülgseks, et see hakkas ähvardama põllumajandusliku tootmise enda aluseid, teravilja hoolimatu väljavedu aga viis rahva suure ikalduse ajal XVII sajandi lõpul näljasurma piirile. Ühendamine Venemaaga ja ülevenemaalise turu koostisosaks muutumine likvideeris selle ähvardava ohu ja lõi eeldused peale teraviljakasvatuse ka karjakasvatuse arenemiseks. Viimane omakorda andis nüüd väetuse suurenemise teel võimaluse põllumaa saagikuse tõstmiseks. Kõige selle tulemuseks oligi, et, vaatamata haritava põllupinna tunduvale laiendamisele Eestis XVIII sajandi jooksul, teraviljade saagikus tõusis siin 3.5—4,6 seemnelt 5—5,5 seemnele.[11] Agraarkoloonia seisundi likvideerimine avaldus veelgi eredamalt kohaliku tööstuse tekkimises ja arenemises XVIII—XIX sajandil.

Muidugi, kõigil neil siinsetel edusammudel oli klassiliselt piiratud iseloom ning tsaristliku Venemaa koosseisus jätkus eesti

---

[9] Vt. Eesti majandusajalugu I. Tartu 1937, lk. 280—281.

[10] Just eelkõige sellest seisukohast rõhutati nende provintside tähtsust Rootsile korduvalt Põhjasõja ajal nii Rootsi valitsevate ringkondade — eriti rahuläbirääkimistel —, kui ka Rootsit toetavate välisriikide esindajate poolt. Vt. näiteks O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. Tartu 1935, lk. 174 (F. Wrede seletus Rootsi riiginõukogus 1704. aastal); L. Thanner, Revolutionen i Sverige efter Karl XII: s död. Uppsala 1953, lk. 86 (prantsuse saadiku De la Marck'i promemoria 1718. a. detsembri algult).

[11] Teraviljade keskmise saagikuse andmeid XVII sajandi teise poole kohta vt. A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, lk. 76; XVIII sajandi lõpu kohta vt. I. Sildmäe, Eestimaa põllumajanduse tasemest XVIII sajandil. «Eesti Kommunist» 1960, nr. 5, lk. 45.

rahva sotsiaalne ja rahvuslik rõhumine. Balti aadli varanduslike ning teiste õiguste ja privileegide tunnustamine tsaarivalitsuse poolt oli vastuolus eesti ja läti töörahva huvidega ning raskendas nende lähenemist vene rahvale.[12] Tootlike jõudude ja majanduse veel kiiremat arenemist siin tõkestas feodaal-pärisorjuslik rõhumine ning Balti erikord. Kuid vaatamata neile tõketele muutus Eesti üheks kapitalistlikult kõige arenenumaks Vene riigi osaks, mis lõi siin tingimused ka eestlaste konsolideerumiseks rahvuseks ja tema kultuuri tõusuks. Vene nõukogude ajaloolased on õigusega näidanud, et oleks viga pidada kõiki Vene impeeriumi mittevene elanikkonnaga ääremaid kolooniateks. Sellisteks, kuigi rahvuslikult rõhutud, kuid majanduslikult arenenud ääremaadeks olid ka Eesti ja Läti.[13]

Eesti kujunemine Venemaa majandusliku süsteemi orgaaniliseks osaks tähendas ühtlasi rahvaste majanduslikku lähenemist. Selle kõige tähtsamaks objektiivseks tulemuseks oli, hoolimata kõigist tõketest ja raskustest, eesti töörahvahulkade lähenemine vene rahvale. Eriti hakkasid need sidemed tihenema ja laienema kapitalismi ajajärgul. See oli aluseks rõhutute hulkade ühise revolutsioonilise võitluse kujunemisele tsarismi, pärisorjuse ja kapitalismi vastu.

Selle tee näitasid kätte juba vene revolutsioonilised demokraadid. A. I. Herzen kutsus Vene riigi koosseisu kuuluvaid rahvaid üles vabadust saavutama mitte eraldumise, vaid ühinemise teel, et koos «purustada kogu see orjuse hiiglaslik ehitus».[14]

Ka eesti talurahvas tungles stiihiliselt ühise võitluse suunas, kuid tema äärmiselt rõhutud ja killustatud olukorra tõttu sai see XVIII—XIX sajandil avalduda ainult naiivsesse monarhismi rüütatud kujul, nagu see tollal oli iseloomulik ka vene talurahvale. Teadlikumalt asusid Venemaaga tihedamat liitumist taotlema eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased eesotsas C. R. Jakobsoni ja J. Köleriga. Seda küsimust käsitleb lähemalt käesolevas kogumikus E. Jansen. Uute allikmaterjalide kasutamine võimaldab tal seda teha sügavamalt kui senini ilmunud eesti nõukogude ajaloolaste töödes.

Võrreldes vene revolutsiooniliste demokraatidega, esitasid aga eesti kodanlikud demokraadid Venemaa rahvaste ühise võitluse ülesande liiga kitsalt, rahvuslikult piiratult, osalt koguni veel pimestatult talupoeglikest tsaristlikest illusioonidest. Seetõttu ei saanudki nad näha ega leida oma tõelist liitlast ka balti mõisnike ja siinse feodaalse erikorra vastu vene rahva kõige eesrindlikumate esindajate, revolutsiooniliste demokraatide näol. Kuid nagu

---

[12] Л. А. Никифоров, Внешняя политика России в последние годы Северной войны, lk. 433.

[13] В. К. Яцунский, Промышленный переворот в России. «Вопросы истории» 1952, № 12, lk. 67; «Преподавание истории в школе» 1955, № 5.

[14] А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. 14. М. 1958, lk. 23.

vene revolutsioonilisi demokraate nii ka eesti kodanlikke demokraate innustasid rahvaste võrdõiguslikkuse ja vendluse ideed. Nende tõeline patriotism oli ühendamatu rahvaste vahelise vaenu ja rõhumisega.

Eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna taotlus tihedamale liitumisele Venemaaga rõhutud eesti rahva vabastamise eesmärgil ei leidnud edasiarendamist hilisemate eesti kodanlike ideoloogide poolt. Arenevat eesti kodanlust hakkas hirmutama kasvav töölisliikumine proletaarse internatsionalismi vaimus. Eesti rahva vabastamise lipu tõstis üles ja viis võidule ühiskonna kõige eesrindlikum, kõige revolutsioonilisem jõud — töölisklass.

Nagu juba märgitud, kujunesid Eestis tingimused tööstuse tekkimiseks alles pärast ühendamist Venemaaga ja tänu suurel määral just ülevenemaalisele turule. Sel alusel tekkis ja kasvas eesti töölisklass Venemaa töölisklassi ühe koostisosana, töölisliikumise esimestest sammudest alates kujunes välja eesti ja vene proletariaadi vennalik sõprus ja koostöö. Selle uurimine allikmaterjalide alusel on eesti nõukogude ajaloolaste üks olulisemaid saavutusi. Käesolevas kogumikus toob nimetatud küsimuse valgustamisele lisa G. Lukini artikkel Peterburi revolutsioonilise liikumise mõjust Eesti töölisliikumisele kahe kodanlik-demokraatliku revolutsiooni vahemikus. See mõju avaldus arusaadavalt kõige rohkem just suuremates ja Peterburile lähemates Eesti töölisliikumise keskustes, nõrgemini aga talurahvaliikumises. Kuid nagu artiklis toodud materjalidest selgub, kasvas see mõju ning ühtlasi eesti proletariaadi vennalik koostöö vene töölisklassiga bolševike partei juhtimisel pidevalt, viies pärast Veebruarirevolutsiooni vastu sotsialistlikule revolutsioonile. Revolutsiooni võidule oli siinse võitlusrinde lõigu igakülgne tugevdamine väga oluline. V. I. Lenini sõnade järgi relvastatud ülestõusu «... v õ i b ja peab otsustama Piiter, Moskva, Helsingi, Kroonlinn, Viiburi ja Tallinn». [15]

Ränga pärisorjusliku ja koloniaalse ikke all ei olnud eesti rahval sajandite vältel võimalik oma poliitilist saatust määrata. Ka XVIII sajandi algul toimus Eesti ühendamine Venemaaga nii-öelda üle eesti rahva pea, kuigi ta sellele oma stiihilise võitlusega Rootsi võimu vastu teatud määral kaasa aitas. Ühendamine ise aga toimus sõjalisel teel, vägivaldses vormis, eelkõige valitsevate klasside huvides.

Objektiivselt olid sel ühendamisel ülitähtsad progressiivsed tagajärjed eesti rahva seisukohalt, nii kestva rahu kindlustamise, majanduse ja kultuuri arenemise kui ka ühiskondliku liikumise ja klassivõitluse alal. Osa nendest tagajärgedest avaldus juba XVIII sajandil, osa aga hiljem, kusjuures esimesed olid omamoodi aluseks teistele. Viimastest kõige tähtsamaks oli see, et *Vene riigi koosseisu kuulumine avas võimaluse eesti töörahval liituda*

[15] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd. Tallinn 1954, lk. 161.

vene rahva revolutsioonilise vabastusliikumisega, mis talle lõpptulemusena tõi nii rahvusliku kui ka sotsiaalse vabanemise ning muutis eesti rahva nõukogude vennasrahvaste kaasabil lõpuks ometi oma maa täieõiguslikuks peremeheks.

Teatavasti tõi kapitalismi arenemine nähtavale nii rahvaste majandusliku ühinemise tendentsi kui ka sellele vastandliku tendentsi «selle ühendamise vägivaldsete vormide hävitamiseks».[16] Nende kahe tendentsi progressiivsus seisab selles, et üks neist valmistab ette materiaalseid, teine vaimseid eeldusi sotsialistlikule majandusele. Ühelt poolt avaldas vene majandus ja kultuur viljastavat mõju rahvuslikele piirkondadele, sealhulgas ka Eestile, ning tihenesid sidemed Venemaa rahvaste töötavate hulkade vahel, mis oli määratu tähtsusega nende saatuse edasisele kujunemisele, nende vabadusvõitlusele. Teiselt poolt oli tsaari isevalitsus rahvusliku rõhumise ja julma kurnamise põhitoeks, koondades ühendamise vägivaldsete vormidega Venemaa rahvad sellesse vanglasse. Selle nn. rahvaste vangla müürid purustati just seestpoolt kasvanud jõudude ülestõusuga, mille eesotsas seisis ja mida juhtis kangelaslik vene töölisklass.

Tähtsat osa etendas Venemaa rahvaste tõeliselt demokraatlikul lähenemisel üksteisele ja tööliste revolutsioonilisel liitumisel V. I. Lenini poolt kaitstud rahvuste enesemääramise õigus, mis «soodustab töörahva enesemääramist».[17] See kindlustas vennalikku usaldust Venemaa rahvaste vahel, aitas hävitada ühendamise vägivaldsed vormid ning rajas sellega tee rahvaste tõelisele ühinemisele koostöö ja vabatahtliku liidu alusel. Selle olulise küsimuse valgustamisele on pühendatud V. Maamäe lühiuurimus käesolevas kogumikus, mis näitab leninliku rahvuspoliitika triumfi Eestis.

Nii aitavad kõik mainitud artiklid konkreetsetes küsimustes ühel või teisel määral edasi viia selle meie vabariigi ajaloo olulise probleemi uurimist. Loodame, et käesolevas kogumikus avaldatud lühiuurimused ühtlasi innustavad selle vajaliku töö viljakale jätkamisele.

A. VASSAR.

---

[16] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused, I osa, 1898—1924. Tallinn 1956, lk. 705 (Partei XII kongressi resolutsioon rahvusküsimuse kohta).

[17] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 153; vrd. 24. kd., lk. 273.

ROOTSI VÕIMUDE TEGEVUSEST JA POLIITIKAST EESTIS PÕHJASÕJA AJAL

H. PALLI

Põhjasõda oli tähtsaks pöördepunktiks Eesti ajaloos. Selle tulemusena läks Eesti ala Vene impeeriumi koosseisu. Järgneva kahe sajandi jooksul seostus Eesti majandus järjest tihedamalt Venemaa majandusega, eesti töörahva võitlus vabanemise eest sotsiaalsest rõhumisest aga Venemaa töörahva võitlusega.

Kuigi Põhjasõja lõpptulemuse otsustasid sündmused, mis toimusid väljaspool Eestit, ei tule unustada, et Liivi- ja Eestimaa moodustasid selles sõjas tähtsa strateegilise piirkonna ja seetõttu omandas siin teostatav poliitika teatava kaalu nende provintside sõjalise ning poliitilise saatuse edasises kujunemises. Järgnevates ridades püütakse anda esialgne ülevaade Rootsi valitsuse tegevusest ja poliitikast Eestis, valgustades selle poliitika erinevaid aspekte üksikute klasside ja kihtide suhtes, mis on omakorda seotud nende klasside või kihtide suhtumisega Rootsi võimusse. Peale selle käsitletakse lühidalt ka Rootsi valitsuse poliitika mõju Eesti majanduselule.

Artikkel on kirjutatud peamiselt Eesti NSV arhiivides leiduvate materjalide alusel. Peale selle on kasutatud Läti NSV Riikliku Keskarhiivi dokumentaalseid materjale ning publitseeritud allikaid. Rootsis asuvaid küllaltki ulatuslikke arhiivimaterjale autoril kahjuks ei olnud võimalik kasutada.

Rootsi kuningriik oli XVII sajandi sõdade tulemusena kujunenud suurriigiks. Neid sõdu peeti esmajoones Rootsi aadli huvides, kellele sõda tõi «rikkusi, au ja poliitilist mõjuvõimu».[1] Suurriiklikku poliitikat teostati samal ajal aga Rootsi rahvahulkade, esmajoones talupoegade arvel, kes moodustasid sõjaväe põhituumiku ja kellelt laekus tunduv osa sõjapidamiseks kulutatavaid vahendeid. Eriti rängaks koormaks olid suured maksud vallutatud aladele, sealhulgas ka Eestile.

Eesti- ja Liivimaa olid Rootsi riigile tähtsaks tugipunktiks Läänemere idarannikul. Kõigepealt olid need provintsid oma-

[1] I. Andersson, Sveriges historia. Stockholm 1953, lk. 225.

moodi viljaaidaks, kust veeti rohkesti välja teravilja nii Rootsi, Soome kui ka Lääne-Euroopasse. Siit laekus samuti tunduv osa riigikassa tuludest. Need mõlemad provintsid olid Rootsile tähtsad ka strateegiliselt. Siitkaudu võis kergesti vägesid paisata nii itta — Venemaa — kui ka lõunasse — Poola — vastu. Mõlemal juhtumil tulid Eesti- ja Liivimaa arvesse ka Poolas või Venemaal tegutseva sõjaväe moonastajatena.

Rootsi valitsus oli koos kohaliku balti-saksa aadliga viinud XVII sajandi keskpaigaks lõpule eesti talupoegade pärisorjastamise. Peaaegu täiesti kadus veel XVI sajandi keskpaigas küllaltki arvukas olnud vabatalupoegade kiht. Tunduvalt halvenes endistel ordualadel ja piiskoppide maadel elanud talupoegade olukord seoses nende kiire üleminekuga rootsi ja kohaliku aadli eravaldusse, millega kaasnes eriti teokoormiste tunduv tõus. Rootsi võimude toetusel kujundas aadel nii Eesti- kui ka Liivimaal välja rüütelkonna omavalitsuse süsteemi. Kõik see tagas küllaltki tiheda klassiliidu balti-saksa aadli ja Rootsi võimude vahel. Vastavate uurimuste puudumise tõttu on raske öelda, milliseks kujunesid suhted linnade ja Rootsi võimu vahel. Talurahvas aga, kelle olukord võrreldes eelnenuga halvenes, ei võinud Rootsi võimude suhtes tunda erilist sümpaatiat.

XVII sajandi 80-ndateks aastateks viis kõrgaadli võimutsemine Rootsi riigi kriisini, mis väljendus eelkõige riigi rahanduslikes raskustes ja nn. kroonu- ja maksumaadel elava talupoegkonna kiires kahanemises (viimane moodustas aga sõjaväe tuumiku).[2] Tekkinud olukorras ühines teenistusaadel talupoegade ja linnadega ühiseks rindeks kõrgaadli vastu, kelle kätte oli koondunud suurem osa maavaldusi, ja teostas ulatusliku aadli maavalduse tagastamise riigile. Selle nn. reduktsiooni tagajärjel kaotas aadel — esmajoones kõrgaadel — üle poole oma senisest maavaldusest, kroonu- ja maksumaadel elavate talupoegade arv rohkem kui kahekordistus ning riigi rahandusolud paranesid.[3] Ühtlasi tõusis ka Rootsi sõjaline võimsus. Teisest küljest anti sellega tugev hoop aadli katsetele piirata rootsi talupoegade isiklikku vabadust. Samal ajal sai teenistusaadel, kes valgus paisuva bürokraatia ja ohvitserkonna ridadesse, reduktsioonist kasu. Reduktsiooni teostamise käigus tugevnes tunduvalt kuninga absolutistlik võim.

Seoses sellega muutus ka Rootsi valitsuse poliitika Eesti- ja Liivimaal. Seda poliitikat iseloomustas nüüd Karl XI absolutistliku valitsuse järjekindel pealetung kohalikule partikularismile

---

[2] Sõdade rasketest tagajärgedest ja nende mõjust kriisi tekkimisele vt. R. Fåhraeus, Sveriges historia till våra dagar, VIII. Stockholm 1921, lk. 161—162.

[3] Vrd. I. Andersson, Sveriges historia, lk. 252; E. F. Heckscher, An Economic History of Sweden. Cambridge (USA) 1954, lk. 126—127.

ning tsentralisatsiooni tugevdamine.[4] Eriti valusalt puudutas Karl XI poliitika, kõigepealt mõisate redutseerimine, Liivimaa aadlit, kes kaotas nüüd suurema osa oma maaomandist. Vähemal määral kannatasid reduktsioonipoliitika tagajärjel Eestimaa aadlikud. Tuleb märkida, et kui Rootsis ja Soomes kasvasid pärast reduktsiooni riigitulud 700 000 hõbetaalri võrra, siis Eestimaal kasvasid need vastavalt 155 000 ja Liivimaal 543 000 hõbetaalri võrra.[5] Pealegi piiras Rootsi valitsus tunduvalt Liivimaa aadli poliitilisi õigusi (kaotati muuseas rüütelkond alaliselt funktsioneeriva poliitilise organisatsioonina). On täiesti arusaadav, et need abinõud pidid tekitama ning tekitasidki Liivimaa aadlis tugeva opositsiooni Rootsi võimu vastu. Liivimaa aadel ootas sõda, mis murraks Rootsi võimu, lootes, et uued Liivimaa peremehed taastavad siin nende endised privileegid.[6] Liivimaa aadli eestvõitlejaks sai J. R. Patkul, kes 1699. aastal emigratsioonis olles sõlmis Poola kuninga ning Saksi kuurvürsti August II-ga Liivimaa aadlile soodsa kapitulatsiooni, mille järgi Liivimaa pidi minema autonoomse aadliriigikesena Saksi kuurvürsti võimu alla.[7] Kuigi Eestimaa aadli seas esines võib-olla mõnevõrra vähem rahulolematust Rootsi võimude suhtes, polnud siingi tundmatud taotlused «oma põlve parandada».

Reduktsiooni teostamisel kerkis üles redutseeritud mõisate edasise saatuse küsimus. Redutseeritud mõisad võis anda rendile, võis aga jätta ka riigi majandada. 1682. aastal otsustas Kammerkolleegium, et Liivimaal redutseeritud mõisad jäävad riigi majandada.[8] Sealjuures märgiti asja arutamisel ka seda, et see abinõu aitaks tõsta talupoegade usaldust Rootsi riigi vastu. Sellele vaatamata andis kuningas nimetatud küsimuse 31. detsembril 1685 Kammerkolleegiumile uuesti läbivaatamiseks. Seekord võitis

---

[4] Rootsi valitsuse sõjaeelset poliitikat Eestis ja sellest tingitud kohaliku elanikkonna üksikute klasside erinevat suhtumist Rootsi võimudesse on juba korduvalt käsitletud: J. Vasar, Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684. Tartu 1931; S. Schartau, De Svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott I—II. Särtryck ur Karolinska Förbundets Årsbok 1924 och 1925. Stockholm 1925, Lund 1926; M. Tõldsepp, Meeleolu Liivis 1700. a. Tartu 1929 (käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli teaduslikus raamatukogus); O. Liiv, Folkstämningen i Estland vid början av det stora nordiska kriget. «Svio-Estonica» 1934, lk. 95—105; A. Isberg, Karl XI och den livländska adeln 1684—1694. Lund 1953; ja mõnedes teistes teostes.

[5] R. Fåhraeus, Sveriges historia, VIII, lk. 239, 242 ja 247.

[6] Г. Форстен, Бранденбург и Москва 1688—1700. Журн. Министерства Народного Просвещения, 1905, ноябрь, lk. 81.

[7] Vt. J. R. Patkuli tegevuse kohta: N. Treumuth, J. R. Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus. «Ajalooline Ajakiri» 1927, lk. 124—144 ja 185—204; Eesti biograafiline leksikon. Tartu 1928, lk. 366—368; R. Wittram, Baltische Geschichte. München 1954, lk. 101 jj. Viidatud teostes on toodud ka peamine kirjandus Patkuli tegevuse kohta.

[8] E. Dunsdorfs, Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681—1710. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 72 delen, Stockholm 1950, lk. 89.

kompromiss-seisukoht: suuremad mõisad otsustati jätta riigi majandada, väiksemad aga aadlile välja rentida. Vaatamata Kammerkolleegiumi vastavale seisukohale suutsid Liivimaa kohaliku Rootsi administratsiooni esindajad läbi suruda, et kõik, ka suuremad mõisad, anti rendile.[9] See otsus aga tähendas, et *talupojad* jäeti endiselt kohaliku aadli võimu alla, et nende majanduslik ja õiguslik seisund üldiselt ei saanudki paraneda. Suure nälja aastail 1695—1697 ei osutanud Rootsi võimud nälgivale talurahvale mingit tõhusat abi, mis omakorda põhjustas reduktsiooniga seotud ootuste kokkuvarisemise talupoegade hulgas ning näitas, et valitsuse käest pole loota ei pärisorjuse kaotamist ega muid talurahva olukorda kergendavaid samme. Rootsi riigivõim kaitses esmajoones ikkagi aadli huve talurahva vastu (kuivõrd see ei läinud lahku Rootsi riigi üldistest, sealhulgas ka riigikassa huvidest). Rootsi võim asus kaitsma ka Eesti- ja Liivimaa mõisnikke, kelle vastu kogunenud rahulolematus ähvardas paisuda avalikuks ülestõusuks. Seetõttu muutus eesti ja läti talupoegade suhtumine Rootsi võimusse vaenulikumaks.[10]

Mõnel määral kannatasid reduktsiooni all ka *linnad*, eriti Riia ja Tallinn. Mõnedki jõukad kaupmehed, kes olid suutnud omandada mõisu, kaotasid need nüüd reduktsiooni tõttu. Rikkaid kaupmehi ja liigkasuvõtjaid puudutas teravalt ka see, et reduktsiooni alla sattunud mõisate valdajad keeldusid tasumast nendele mõisatele tehtud võlgu, mida ei teinud ka riik. Suurkaupmehed polnud sajandi lõpul rahul ka valitsuse poliitikaga viljakaubanduse alal. Ulatuslik vilja väljavedu Liivi- ja Eestimaalt aitas kaasa nende majandusliku heaolu kasvamisele. Nälja-aastail 1695—1697 rikastus osa kaupmehi viljaga spekuleerimisel. Samal ajal aga keelati vilja vedamine välismaale, mis mõnevõrra piiras kaupmeeste võimalusi soodsat olukorda lõpuni ära kasutada ega vastanud seetõttu nende huvidele. Raskem on midagi kindlat ütelda käsitööliste ja linna alamkihtide suhtumise kohta: kodanlikud uurijad käsitlevad oma vastavasisulistes artiklites linlasi

---

[9] Sealsamas, lk. 90. Oleks vajalik üksikasjaliselt uurida võitlust reduktsiooni ja talurahva vabastamise küsimuse ümber Liivimaal, mis toimus Rootsi valitsevates ringkondades, seostades seda klassivõitlusega Rootsis endas. Nendele küsimustele pole seni meie ajalookirjanduses tähelepanu pööratud.

[10] Näib, et kõrvuti Rootsi võimusse vaenulikult või ükskõikselt suhtuvate talupoegadega oli ka niisuguseid, kes olid valmis toetama Rootsi võimusid, nimelt osa jõukamaid adratalupoegi, kelle huve mõnel määral võimud oma poliitikas arvestasid. Igatahes põgenesid just nemad sõjategevuse ja Vene vägede eest Virumaalt 1700. a. sügisel, samal ajal kui vaesem «lahtine rahvas» kasutas tekkinud segadust arvete õiendamiseks mõisaga (Chr. Kelch, Liefländische Historia, Continuation 1690—1707. Hrsg. von J. Lossius, Dorpat 1875, lk. 134—138). Ei saa aga kuidagi nõustuda O. Liivi järgmise väitega: «Meeleolu maal juba enne sõda oli Rootsi kuningale väga sõbralik» (Eesti ohvitserid Põhja sõjas. «Sõdur» 1938, lk. 68), seda enam, et väide pole argumenteeritud ja on vastuolus sama autori varem avaldatud arvamusega, et talupojad suhtusid Rootsi võimudesse äraootavalt (Folkstämningen i Estland, lk. 102).

ühtse diferentseerimatu massina, nõukogude uurijad pole aga seni veel jõudnud dokumentaalseid materjale tolleaegsete linnade kohta vajalikult läbi töötada. On aga teada, et kohati kujunesid suhted sakslastest linnaelanike ja sisserännanud rootslaste vahel võrdlemisi teravaks.[11] Suuremat vaenulikkust Rootsi võimude vastu polnud linnades siiski märgata.

Rootsile lausa sõbralikeks võib pidada vaid kohalikke *riigiametnikke*, eriti riigiametnikke-rootslasi ja samuti vaimulikkonda. Viimane täitis otseselt Rootsi võimude ettekirjutusi ja püüdis sisendada oma koguduse liikmeisse riigitruudust. Seetõttu võib vaimulikke, kellele peale muu oli ju pandud ka ametlike korralduste teatavaks tegemine talupoegadele ja teistele koguduse liikmeile, pidada mõnel määral omaette riigiametnike liigiks.

Nii näeme, et Rootsi valitsuse poliitika Eesti- ja Liivimaal jõudis Põhjasõja alguseks tekitada enda vastu tugeva opositsiooni kohaliku aadli hulgas. Samuti oldi siinsetes linnades Rootsi võimude vastu ükskõikne. Samal ajal ei suutnud valitsus võita ka talupoegade poolehoidu, kelle väljaastumised mitte üksnes mõisnike, vaid ka riigivõimude vastu sajandi lõpul sagenesid. Muidugi leidus kohalikus elanikkonnas üksikuid kihte, kes Rootsi võimu toetasid, kuid üldpilti see ei muuda. Hirm Rootsi sõjalise võimsuse ees hoidis ära kohalike opositsiooniliste elementide igasuguse avaliku väljaastumise. Relvade jõul suruti maha talupoegade ja linna alamkihtide vastuhakud.

Kõrvuti sellega tuli Rootsi võimudel Eesti- ja Liivimaal Põhjasõja puhkedes asuda täiendama kohalikke sõjajõude, korraldama nende varustamist ning siin viibivate või läbimarssivate suuremate või väiksemate vägede moonastamist. Peale selle pidi Eesti- ja Liivimaa andma oma osa ka väljaspool kohalikke provintse tegutsevate vägede (näiteks A. Lewenhaupti armee) varustamiseks nii inimeste kui ka moonaga. Kõik see määras Rootsi võimude tegevuse ja poliitika Eesti- ja Liivimaal, mille lähemale vaatlemisele järgnevalt asumegi, välja arvatud sõjasündmused ja sõjalised operatsioonid, mis nõuavad omaette käsitlemist.

*

Sõda nõudis rohkesti mehi. Paljud neist said surma lahinguväljadel, veel enam langes saagiks mitmesugustele tõbedele. Päris-Rootsi ja Soome oma piiratud ressurssidega suutsid ainult osaliselt rahuldada Karl XII laialdaste sõjaliste ettevõtete vajadusi. Seetõttu olid Liivi- ja Eestimaa üheks küllaltki oluliseks piirkonnaks, kust Rootsi võimud hankisid sõdureid oma vägede hõrenevatesse ridadesse. Osa Eestist võetud sõdureist saadeti kaugele oma kodumaast Karl XII peavägedesse Poolas või Lewenhaupti

[11] M. Tõldsepp, Meeleolu Liivis 1700, lk. 160—161.

armeesse, mis tegutses Kuramaal ja Leedus ning hiljem suundus ühinema kuningaga.

Hoopis erinevalt Rootsist ja Soomest oli korraldatud *regulaarvägede komplekteerimine* Liivi- ja Eestimaal. Rootsis ja Soomes koosnes sõjavägi vabadest talupoegadest, kusjuures teatud hulk nn. roodutalusid pidi ülal pidama määratud arvu sõdureid.[12] Sõja ajal tuli roodutaludel tegelikult anda vägedesse mitu korda rohkem mehi, kui see esialgu oli ette nähtud. Eesti- ja Liivimaal moodustati regulaarväed kahel erineval viisil. Nad komplekteeriti: 1) värvatud meestest ja 2) aadlilipkonnast, mille jaoks mõisnikud pidid andma mehi, neid varustama ja ülal pidama.

Valdav enamik Eestist regulaarvägedesse minevaid mehi komplekteeriti värbamise teel. *Värbamine* oli korraldatud järgmiselt: riigivõimu esindaja (kuningas, kaitsekomitee, kindralkuberner või vägede ülemjuhataja) sõlmis mõne vanema ohvitseri või rügemendi ülemaga värbamislepingu. Selle järgi kohustus viimane kokkulepitud tasu eest värbama kindlaksmääratud tähtajaks teatud hulga mehi, milleks talle anti värbamisõigus vastava patendi näol.[13] Värvatuks loeti mees siis, kui ta oli värbamisraha vastu võtnud.[14] Kuid juhtus ka nii, et värbajad hiljem värvatult käsiraha «tagasi laenasid».[15] Värbamine pidi põhimõtteliselt olema vabatahtlik. Kuid juba värbamise tolleaegses korraldusviisis endas oli palju niisugust, mis pidi muutma ja muutiski värbamise põhiliselt vägivaldseks. Kõigepealt oli värbamislepingus värbajale-ohvitserile ettenähtud rahasumma vastava meeste arvuga väeosa komplekteerimise eest tunduvalt suurem sellest summast, mis tuli meestele värbamisel välja maksta värbamisrahana. Kui aga värbamislepingut ei täidetud, võidi värbajalt sisse nõuda vastav kahjutasu. Seetõttu on täiesti arusaadav, et värbajad püüdsid kõigiti, kas või vägivallaga, oma «plaani» täita. Pealegi oli lubatud vägivaldselt värvata vabadikke,[16] üksikuid peremehi, kel polnud muud meestööjõudu ega vajalikke loomi,[17] ja neid, kes olid alles maale asunud. Ei talupojad ega linlased tahtnud astuda sõjaväkke. Nii kurtsid värbajad, et koguni kahekordse värbamisraha eest polevat mehi saada.[18] Seepärast pidid värbajad

---

[12] R. Fåhraeus, Sveriges historia, VIII, lk. 251—252.

[13] Vrd. näit. RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. IV-38a, l. 211; f. 1, nim. 2, s.-ü. 146, l. 177.

[14] Vrd. näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 119.

[15] RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 482, l. 8—12.

[16] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XX-21b, l. 143.

[17] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 147, l. 415.

[18] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 291, l. 260 (G. Taube kiri E. Dahlbergile 2. III 1702). Kuupäevad siin ja edaspidi on toodud nn. rootsi kalendri järgi. See kalender kehtestati Liivimaal 1700. a. aprillis (arvatavasti samal ajal ka Eestimaal) ja jäi 10 päeva taha gregooriuse e. uuest kalendrist. Enne seda oli siin kehtinud vana kalender, mis tollal jäi 11 päeva uuest kalendrist taha. Seega G. Taube kiri oli kirjutatud 1. märtsil vana ja 12. märtsil uue kalendri järgi.

nii mõnigi kord paluma tähtaja pikendamist.[19] Parimaks värbamisajaks peeti kevadet, kui nälja sunnil leidus kergemini mehi, kes olid valmis sõjaväkke astuma.[20] Viimane tegur hakkas eriti mõju avaldama Rootsi võimu viimaseil aastail, eriti 1709. aasta ikalduse ajal.[21]

Värbamine muutus kohe sõja algusest peale peamiselt vägivaldseks värbamiseks. Sealjuures ei põrganud värbajad tagasi mitte mingisugust neile kättesaadavat abinõu tarvitusele võtmast. Värbajad tungisid taludesse ja viisid sealt kinniseotult ära sulaseid, saunikuid ja muud taluperet.[22] Sõduriks püüti linna vallitöödele tulnud talupoegi.[23] Värbajad vägivallatsesid ka linnades. Nii kaevatakse Tallinna eeslinlase-töömehe Mart Orava supliigis, et värbajad tõmbasid ta juukseidpidi voodist välja, peksid teda lapiti mõõgaga ja vedasid hiljem samuti juukseidpidi 200 sammu mööda tänavasillutist.[24] Tema naisel, kui ta ei tahtnud värbajatele tunnistada, kuhu tema mees oli vahepeal põgenenud, löödi hiljem silmad siniseks, nende sülelapse aga viskasid värbajad vastu seina. Paides olid värbajad ühe sulase värbamisel kiriku juures jumalateenistuse ajal nii palju kära tekitanud, et pastor oli sunnitud jumalateenistuse katkestama.[25] Tallinna 32 eeslinlast (neist suurem osa eestlased) kaebasid, et neid värvati valelubaduste andmise abil.[26] Tavaliseks kujunesid linnade kaebused, et kalureid, täiskasvanud õpipoisse, eeslinlasi ning nende ja linnakodanike sulaseid püütakse avalikult tänaval kinni ja võetakse sõjaväkke; koguni linna «sõprade» juurde tulnud talupoegi võeti kinni ja sunniti peksu, nälja ja janu abil sõjaväkke astuma.[27] Mõnel üksikjuhul püüti isegi linnakodanikke vägivallaga värvata.[28]

Hea ülevaade värbajate vägivallategudest üldistatud kujul leidub Eestimaa asekuberner W. A. Schlippenbachi plakatis 8. märtsist 1706.[29] Seal tunnistatakse, «...et nad (s. o. värbajad) inimesi, kes end värvata ei lase, majadest välja tirivad, neid kinniseotult ja köidetult ringi veavad või nii kaua pinnivad, kuni nad lõpuks raha vastu võtavad ja paistavad vabatahtlikult värvatud

[19] Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 667, l. 136—137.

[20] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 678, l. 143 (ooberst C. A. Stackelbergi supliik W. A. Schlippenbachile 24. III 1706).

[21] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 109, l. 21—22; s.-ü. 148, l. 385—387.

[22] Näit. RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 482, l. 8—12.

[23] RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 2, l. 679 (16. VII 1700); RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 314, l. 120—121 (8. VI 1700).

[24] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 168, l. 36—38 (10. VII 1700).

[25] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 644, l. 50—51 (3. VIII 1703).

[26] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 168, l. 11—12 (1700, veebruar).

[27] Näit. RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 6673, l. 100; f. 1, nim. 2, s.-ü. 689, l. 169—170. «Sõbraks» nimetati talurahvakaupmeest, kellele talupoeg harilikult oma kaupa müüs ja kelle juurest ta vajalikke kaupu ostis.

[28] Nii viidi Viljandi rätsep Waetz vägisi sõduriks, kuna ta oli eelnevalt 3 ohvitserile keeldunud võlgu õmblemast — RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 476, l. 13, 15.

[29] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 119—120.

olevat. Samuti et nad (värbajad) maal ringirändamise ajal ei häbene maameestele oma elatuseks kontributsiooni peale panemast ja veel selle juurde küüte ühest kohast teise välja pressivad.»

Eesti ja läti töörahvas ei olnud huvitatud sõdimisest Rootsi huvide eest, mistõttu värbamist saadi siin teostada põhiliselt vaid vägivaldselt. Pealegi lonkas, nagu allpool näeme, tugevasti sõdurite varustamine toidumoona ja riietega, distsipliin oli karm ja julm.

Vägivaldne värbamine riivas teravalt kõikide kohaliku elanikkonna klasside huve. Eelkõige tabas see vaesemaid kihte, kellel lasus värbamise pearaskus. Maal värvati peamiselt vabadikke, sulaseid ja muud «lahtist rahvast», linnades eeslinlasi — töömehi, õpipoisse, kalureid, kodanike sulaseid ja muud «teenijasrahvast». Seevastu linnakodanikke — käsitöölisi ja kaupmehi — ning taluperemehi säästeti. Aadlilt eeldati teenistust sõjaväes ohvitseridena ja värbamine teda ei puudutanud. Kuid värbamine kahjustas kaudselt ka neid kihte, kelle esindajaid endid säästeti. Näiteks talupojad-peremehed kaotasid värbamise tagajärjel abitööjõudu oma majapidamises. Mõisnikud ja linnakodanikud kaotasid selle läbi samuti rohkesti tööjõudu ja järelikult võimalusi saada kasu tema ekspluateerimisest. Pole siis ime, et kubermanguvalitsused ujutati sõna tõsises mõttes üle kaebustega vägivaldse värbamise üle.

Kohalikud Rootsi tsiviilvõimud sattusid seeläbi nagu kahe tule vahele. Ühelt poolt käisid peale sõjaväe esindajad, et värbamist teostataks nii intensiivselt kui vähegi võimalik, teisest küljest tuli aga arvestada seda, et liialeminev vägivaldne värbamine tõi kahju ka Rootsi oma huvidele, nõrgestades maa majandust ja sellega takistades sõjavägede varustamist. Nii olidki kohapealsed võimud sunnitud vahele astuma, kui vägivaldne värbamine ametlikust keelust hoolimata liiga lokkama hakkas. Pealegi tavatsesid vägivaldselt värvatud pageda, niipea kui nad riided ja varustuse kätte olid saanud.[30] Mõnigi kord vabastasid ka talupojad väevõimuga niiviisi värvatud mehed.[31] Paides ja Viljandis tungisid linnaelanikud isegi värbajatele kallale.[32] Värbamise hirmul pagesid Tallinna eeslinna elanikud oma elukohtadest.[33]

Rahulolematuse järsk suurenemine rahvahulkades ja teised eespool mainitud põhjused sundisid kohalikke võime juba 1700. aasta kevadel ja suvel avaldama plakatid, milles keelati nii värbamise takistamine kui ka vägivaldne värbamine.[34] Kuid nagu

[30] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 314, l. 273—274 (20. III 1706).

[31] Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 101—102.

[32] RAKA, f. 2, nim. 2, s.-ü. 1840, l. 1 (1700, juuli); RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 284, l. 84—85 (1701. a. kevadel).

[33] Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 55—56.

[34] RAKA, f. 310, nim. 1, s.-ü. 362, l. 84—85 (Saaremaa maapealiku korraldus 5. V 1700); f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 101—102 (Eestimaa kindralkuberneri plakat 15. VI 1700); f. 1000, nim. 2, s.-ü. 606, l. 33 (Liivimaa kindralkuberneri patent 21. VI 1700).

näha, polnud neist määrustest kauemaks ajaks kasu. Korduvalt tuli plakateid vägivaldse värbamise vastu avaldada ka hiljem.[35] 28. märtsil 1705 väljaantud plakatis pidi tolleaegne Eestimaa asekuberner W. A. Schlippenbach koguni konstateerima, et värbamine on maa juba niivõrd laostanud, et see hakkab edasist värbamist ennast takistama.[36] Korduvalt tuli anda isegi korraldusi üksikute vägivaldselt värvatud inimeste vabastamiseks.[37] Kuid vaatamata sellele vägivaldne värbamine jätkus. Liivimaa Eesti distrikti majandusasehaldur G. A. Strömfelt kurtis kirjas oma ametivennale Läti distriktis M. Strokirchile, et ükski korraldus ei suuda tõkestada vägivaldset värbamist.[38] Viimane asjaolu oli tingitud sellest, et võimud ei kavatsenudki vägivaldselt värbajaid tõhusalt karistada. Pärast 1704. aastat, kui Tartu piirkond läks Vene võimu alla, eriti aastail 1706—1708 muutus see värbajatele eelistatud saagimaaks. Koguni ilma vastava loata ja vaatamata keelule tegid sinna «peremeheta maale» oma retki ohvitserid-värbajad.[39]

Kuna üldised vägivaldset värbamist keelavad korraldused ei suutnud värbajate omavoli ohjeldada — seda enam, et harilikult lõppes asi võimude vahelesegamiselgi vaid vägivaldselt värvatu vabastamisega ning värbajad jäid karistamata — hakati õige pea taotlema kaitsekirju kas individuaalselt või siis terve mõisa või küla peale korraga. Neid taotlusi leidub samuti rohkesti.[40] Värbamisest vabastati siiski eelkõige neid, kes olid juba kedagi enda eest sõjaväkke andnud või kes olid end sellest lahti ostnud (vahel koguni kaks korda).[41]

Rüütelkonna ülalpidamisel oli teine osa regulaarvägesid — nn. *aadlilipkond*. Selle ülalpidamine oli korraldatud järgmiselt: maa oli jagatud nn. ratsateenistusühikutesse, mis hõlmasid nii Eestikui ka Liivimaal 15 adramaad, mille pealt tuli ülal pidada üks ratsaväelane. Kui algas sõda, ruttas valitsus neid kohustusi suurendama ratsateenistuse kahekordistamise teel. Kõigepealt puudutas see Liivimaad. Juba 1700. aasta augustikuus avaldas Rootsi vägede tolleaegne ülemjuhataja Liivimaal O. Vellingk patendi,

---

[35] Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 185 (Eestimaa kindralkuberneri plakat 9. VII 1703).

[36] Sealsamas, s.-ü. 36, l. 37—38. Juba enne seda, 8. veebruaril 1705, oli W. A. Schlippenbach lubanud Eestimaa rüütelkonnale, et edaspidi piiratakse värbamist vaid surnute ja vangilangenute asendamisega — RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 5, l. 17—18. Kuid kui kaua sellest veidigi värbamist leevendavast kitsendusest kinni peeti, on teadmata.

[37] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 143, l. 414 ja 578. Kuid mitte alati. Tartu komandant C. G. Skytte oma kirjas Tartu raele 20. IV 1700 uhkustas, et ta pole kohustatud raele aru andma, kuigi ta kas või kõik kingsepasellid ja kodanike sulased ära värbaks — RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 573, l. 21.

[38] RKA, f. 7400, nim. 1, s.-ü. 60, l. 312—313 (17. II 1706).

[39] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 182.

[40] Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 671, l. 162—163, 414—415. Ametivõimude poolt väljaantud kaitsekirju vt. näit. RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 22.

[41] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 143, l. 443; s.-ü. 674, l. 89—90.

milles nõuti ratsateenistuse kahekordistamist.[42] Varsti saabus Karl XII käsk kahekordistada ratsateenistus ka Eestimaal,[43] mille kindralkuberner plakatiga 7. novembrist 1700 tegigi kohustuslikuks.[44] Riigimõisate rentnikud pidid andma igalt 15 adramaalt 2 tragunit vastava relvastuse ja varustusega, mille eest lubati nende rendist 40 taalrit maha arvata.[45] Riigimõisate rentnike ja vaimulike poolt antud tragunid lülitati armeesse kas omaette üksustena või siis arvati aadlilipkonda või mõnesse teise väeossa.

Kuid kõigi nende korralduste täitmine arenes visalt. Korduvalt pidi Liivimaa kindralkuberner mõisnikele selle nõude täitmise vajadust meelde tuletama.[46] Samuti tuli Eestimaa kindralkuberneril veel 8. jaanuaril 1702 tunnistada, et vaatamata käskudele pole rüütelkond küllaldaselt mehi aadlilipkonda andnud.[47] Ilmselt aga ei suudetudki saavutada 1641 ratsateenistuslase ilmumist sõjaväeteenistusse, vaatamata sellele, et eeskirjades ettenähtud sakslaste asemel hakati ratsateenistusse peagi andma eestlasi.[48] Pärast Vene vägede retki Eesti alale aastail 1701—1703 hakkas kohalik aadel taotlema retkede all kannatanud mõisate vabastamist ratsateenistuskohustusest. Eriti massiliselt laekus vastavaid taotlusi kubermanguvalitsusse siis, kui 1705. aastal püüti osalt taastatud mõisatelt jälle hakata ratsateenistust nõudma.[49] Mõned taotlused rahuldati,[50] mõned mõisad vabastati vaid kahekordistatud ratsateenistusest,[51] osa palveid aga jäeti rahuldamata.[52]

On säilinud nähtavasti 1703. aasta lõpust — dokument ise on dateerimata — pärinev rootsikeelne ülevaade ratsateenistuskohustuse täitmise kohta Eestimaal.[53] Selle järgi oli ratsateenistuskohustuse täitmine järgmine:

	Peaks täitma ratsateenistuskohustust		Suudavad ja tahavad täita		Ei suuda või ei taha täita	
	harilikku	kahekordistatud	harilikku	kahekordistatud	harilikku	kahekordistatud
Harjumaa	149 mõisat	118 mõisat	147 mõisat	112 mõisat	2 mõisat	6 mõisat
Virumaa	105 „	86 „	57 „	2 „	48 „	84 „
Järvamaa	53 „	25 „	44 „	— „	9 „	25 „
Läänemaa	103 „	71 „	103 „	71 „	— „	— „
Kokku	410 „	300 „	351 „	185 „	59 „	115 „

Seega juba 1703 aastal ei suutnud või ei tahtnud umbes veerand kõigist aadlimõisatest ratsateenistuslasi ülal pidada. 1707. aasta lõpul ja järgmise algul viidi mõisnike hulgas läbi

[42] Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente, gesammelt und geordnet von C. F. W. Goldmann, 1696—1703 (edaspidi: Livl. Patente 1696—1703), patent 16. VIII 1700. Kui edaspidi tekstis esinevad Liivimaa kindralkuberneri patendid kuupäevaga ja viiteta, siis on tegemist antud kogumikust võetud materjaliga. Liivimaa kindralkuberneri vastav patent anti välja 1. XI 1700 — RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. IV—38, l. 319 ja 321.

[43] RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 2, l. 476—477; s.-ü. A II, 1, l. 34 ja 35.

küsitlus ratsateenistuskohustuse täitmise võimaluste kohta.[54] Selle järgi üle poole küsitletutest kas polnud kohal (ja ilmselt ka ei täitnud kohustust) või ei suutnud ratsateenistuskohustust täita. Ainult veidi üle veerandi mõisnikest kandis ning täitis nii harilikku kui ka kahekordistatud ratsateenistuskohustust. Väike osa, umbes 3 protsenti küsitletuist, tasus kohustuse rahas. Seda tegid lühiajalised rentnikud, kelle arv sõja ajal suurenes eluaegsete rentnike arvel, mis avaldas negatiivset mõju aadlilipkonna suurusele.[55]

Ratsateenistuslaste varustus oli harilikult puudulik: selle kohta esineb pidevalt ja rohkel arvul kaebusi.[56] Kindralkubernerіde korduvate nõudmiste peale seada korda meeste varustus leidus aadlil alatasa vastuväiteid. Nii palusid Eestimaa maanõunikud oma supliigis kindralkubernerile 20. märtsil 1702 pikendada ratsateenistuskohustuse täitmisel esinevate puuduste kõrvaldamise tähtaega.[57] Eriti raske olevat muretseda hobusemoona, osa ratsaväelasi aga saadetud maale «kosuma». Harilikuks asjaks olid ratsateenistusse saadetud meeste kaebused oma ülalpidajate peale halva varustuse üle.[58] Eestimaa aadlilipkonna ratsaväelastele, keda vaesunud mõisad ei suutnud enam varustada, anti võimalus üle minna J. H. Tiesenhauseni Soome rügementi.[59]

Sõjavägede täiendamisest tuli osa võtta samuti vaimulikel. Kohe sõja algul võeti Riia konvendil vastu otsus, et vaimulikel tuleb anda iga kihelkonna pealt üks tragun. Kõrvuti ratsateenistuskohustuse kahekordistamisega käskis Karl XII ka Eestimaa vaimulikel asuda tragunite varustamisele. Näib, et vaatamata rohketele pastorite vastuväidetele[60] sai see kohustus lõpuks üldiselt

---

[44] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 151.

[45] Tegelikult maksis ühe ratsateenistuslase varustamine palju rohkem: 78 (RAKA, f. 1862, nim. 1, s.-ü. 429, l. 24), 105 (Chr. Kelch, Continuation, lk. 589) või koguni 140 (RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 627, l. 315—319) riigitaalrit.

[46] Livl. Patente 1696—1703, patendid 28. III ja 25. XI 1701.

[47] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 296—297.

[48] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XX-21b, l. 64—66.

[49] Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 664, l. 251—252, 255—256, 257—258, 261—262, 290—293 jne.

[50] Sealsamas, s.-ü. 143, l. 568 (Ohakvere).

[51] Näit. sealsamas, l. 568 («Orgelhof»).

[52] Sealsamas, l. 311—312 (Neeruti).

[53] Sealsamas, s.-ü. 756, l. 198—199.

[54] Sealsamas, s.-ü. 751, l. 209—274.

[55] Sealsamas, s.-ü. 668, l. 111—112 (ooberstleitnant J. J. Liveni memoriaal Eestimaa asekubernerile 24. V 1705).

[56] Näit. RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XVI—45, l. 119 (10. VII 1700); f. 1, nim. 2, s.-ü. 289, l. 55—56 (9. IX 1702).

[57] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 627, l. 312—313.

[58] Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 140, l. 627 (23. XII 1702).

[59] RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 1, l. 1.

[60] Tõstamaa kirikhärra L. Vestring palus oma supliigis 4. IX 1700 igasugused erakorralised kohustused ära jätta, kuna talupojad ei maksvat juba mitmendat aastat korralikult oma kirikumakse — RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XX—19, l. 15—16. W. A. Schlippenbach märkis salvavalt oma kirjas

siiski täidetud. 1702. aastal nõuti vaimulikelt nii Liivi- kui Eestimaal veel teist tragunit.[61] Osa vaimulikke andiski teise traguni üsna varsti, kuid teistelt tuli see sõjaväelise eksekutsiooniga sisse nõuda, mõnel juhul aga jäigi see kohustus nähtavasti täitmata.[62]

Regulaarväed olid peamiseks, kuid kaugeltki mitte ainsaks vormiks, mille kaudu Rootsi võimud püüdsid rakendada Liivi- ja Eestimaa elanikkonda oma sõjavankri ette. Nii püüti juba sõja algusest peale ühel või teisel teel tõmmata kõiki täiskasvanud mehi kaasa Rootsi sõjalistesse ettevõtetesse. Osalt kasutati seejuures juba eelmiste sõdade ajal juurdunud võtteid linlaste kohustusliku osavõtu näol linna kaitsmisest ning üldväkke kutsega sarnanevaid üritusi, osalt püüti leida ka uusi vorme (maamiilits).

Kohe sõja algul püüdsid kohalikud kindralkubernerid kasutada *üldist väkkekutset*. Juba 29. veebruaril 1700 antud patendis kutsus Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg kõiki elanikke üles astuma vaenlase vastu.[63] Veel varem — 12. veebruaril — oli ta kirjutanud endistele aadlikest ohvitseridele, tehes ettepaneku organiseerida vabatahtlike meeskondi.[64] Katse kukkus täielikult läbi: aadel ei tahtnud, osalt vaenust Rootsi vastu, osalt hirmust talupoegade ees, teha katsetki organiseerida Saksi vägedele vastupanu. Suurem osa mõisnikest põgenes linnadesse. Ainult Tartu komandant C. G. Skytte väitis oma kirjas Liivimaa kindralkubernerile 19. veebruaril 1700, nagu oleks tal õnnestunud vastupanuks saksilastele kokku koguda tuhandeid talupoegi,[65] kel aga tol korral sõjategevusest tegelikult osa võtta ei tulnud.

Kui Venemaa alustas sõjategevust, kutsus Eestimaa kindralkuberner A. J. de la Gardie plakatiga 15. septembrist 1700 kõiki Eestimaa elanikke astuma Vene vägede vastu.[66] Kaks päeva hiljem täpsustas ta uue plakatiga eelmist, määrates kogunemiskohaks Rakvere ja nõudes, et igast talust tuleks välja üks talupoeg.[67] Nagu märgib kroonik Chr. Kelch, ei tulnud selle käsu täitmisest midagi välja peale ta kantslist mahalugemise.[68] Aadlikud, juhindudes samadest motiividest mis Liivimaalgi, pidasid

---

2. XI 1701 E. Dahlbergile, milles ta käsitleb pastorite tragunite küsimust: «On järele mõtlema panev, et Rootsi vaimulikud nii kiiresti oma tragunid nendest nii kaugel asuva maa kaitsmiseks on andnud, seevastu aga Liivimaa omadel pole kuigi palju muret kuidagi kaasa aidata, kuigi häda neile kõige lähem on.» — RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 281, l. 97.

[61] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. IV—39a l. 280—281; f. 1, nim. 2, s.-ü. 140, l. 134.

[62] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XVI—46a, l. 59; Chr. Kelch, Continuation, lk. 588 ja 589; veel 1705. aastal õiendas Hanila pastor teise traguni andmisest vabastamise asja — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 292, l. 8.

[63] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. IV—38a, l. 147 ja 149.

[64] Sealsamas, l. 99 ja 104.

[65] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 288, l. 13. Arv on ilmselt liialdatud.

[66] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 124—125.

[67] Sealsamas, l. 136—137.

[68] Chr. Kelch, Continuation, lk. 135.

paremaks pageda linnamüüride taha varjule. Ilmselt sama saatuse osaliseks sai ka 19. septembril 1700 avaldatud Liivimaa Eesti distrikti asehalduri G. A. Strömfelti patent.[69]

Vaatamata nendele esimestele ebaõnnestumistele püüdsid Rootsi võimud siiski ka edaspidi kasutada üldväkkekutset. Talupoegi püüti nüüd meelitada lubadustega. Saksilaste propagandale[70] vastutöötamiseks avaldas Rootsi vägede ülemjuhataja O. Vellingk 5. augustil 1700 patendi, milles lubas talupoegadele ustavuse puhul 2—5 koormistest vaba aastat, erilise vapruse puhul aga eluaegset vabadust.[71] Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg lubas talupoegi, kes astuvad, relv käes, vaenlase vastu, vabastada mitte ainult mõisateost, vaid anda neile ka vabadust ning eesõigusi.[72] Need üleskutsed näivad siiski olevat jäänud hüüdjaks hääleks kõrbes; seda enam, et võimud ei paistnud ruttavat antud lubaduste täitmisega.

Üldse on üldväkkekutsete kohta käivaid plakateid ja patente säilinud kaugelt üle kahekümne. Raske on säilinud arhiivimaterjali ja muude andmete lünklikkuse tõttu iga kord jälgida, kuivõrd need korraldused leidsid täitmist. Kuid mõnel juhul on seda ometi võimalik teha, nagu näiteks 1702. aasta sügisel toimunud üldväkkekutse puhul. 18. juulil avaldas Eestimaa kindralkuberner plakati, milles nõudis, et aadlikud-rentnikud koos oma sulaste ja teenijatega ilmuksid 1. augustiks W. A. Schlippenbachi armee juurde; 23. juulil kutsuti sõjaväkke Järvamaa ja järgmisel päeval Virumaa talupoegi (üks mees igalt adramaalt).[73] Kuid juba 1. augustil manitseti rahvast ennast mitte metsas varjama.[74] Sellele «eelmängule» järgnes 13. oktoobril vali üldväkkekutse, millest kõrvalehoidvaid mõisnikke ähvardati koguni varanduse konfiskeerimisega.[75] Juba 1. augustil oli kindralkuberner asja korraldamise teinud ülesandeks maanõunikele.[76] Viimased saabusid 24. oktoobril Sämi jõe äärde. Nende aruanne 3. novembrist[77] annab selge pildi niisuguste ürituste läbikukkumisest. Nad olid leidnud eest talupoegi «... ligikaudu 1500 meest, armetud ning haletsusväärsed inimesed otsekui kariloomad, kaasas vähe püsse, aina vikatid ja kirved, mõned hoopis kaikaga». Talupoegade hulgas oli olnud ka trobikond poisse, kellest ainult sõjakisa tegemisel oleks võinud kasu olla. Needki, kellel olid püssid, ei osanud lasta.

---

[69] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 126—127.

[70] Saksilased ei võtnud talupoegadelt kontributsiooni ja lubasid Riia linnale Danzigi staatust ilmselt demagoogilistel kaalutlustel; eelnevalt sõlmitud kapitulatsioonis J. R. Patkuliga oli tegelik võim Liivimaal jäetud kohalikule aadlile.

[71] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 106—109.

[72] Livl. Patente 1696—1703, patent 26. XI 1700.

[73] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 373—374, 381—382, 419—420.

[74] Sealsamas, l. 389—390.

[75] Sealsamas, l. 411—412.

[76] Sealsamas, s.-ü. 140, l. 375.

[77] Sealsamas, s.-ü. 289, l. 103—104.

Aadlikke oli kokku tulnud ainult 6 ja Rakvere kodanikke 18! Pealegi olnud kokkukogunenud meestel vähe toidu- ja hobusemoona ja nad nõudnud, et neid lastaks koju tagasi. Nende võitlusvõime, nagu märkisid maanõunikud ise, oli tühine.

Järgmisel suvel kordus sama lugu. 18. juulil 1703 andis Eestimaa kindralkuberner välja plakati, milles nõudis, et kogu Eestimaa aadel, kõik saksa soost elanikud ja Järva- ning Virumaa talupojad koguneksid relvastatult Kolga metsa, millele 5. septembril järgnes uus kõva käsk kihelkonnakomissaridele: kõik mehed välja ajada.[78] Chr. Kelchi teate järgi ei andnud need abinõud mingisuguseid tulemusi.[79]

1. juulil 1704 väljaantud patendis pidi Liivimaa Eesti distrikti asehaldur ise tunnistama, et kõik senised üldväkkekutsed on läbi kukkunud.[80] Sellele vaatamata püüti ka veel 1707. ja 1708. aastal üldväkkekutset rakendada,[81] millal nad aga veel vähem said soovitud tagajärgi anda.

Ei kandnud vilja ka võimude katsed tuua Rootsi lippude alla teenima väkkekutse korras kohalikke sakslasi. Neid katseid tehti kõrvuti üldväkkekutsetega. Korduvalt kutsuti Liivimaal üles aadlikke, valitsejaid, väikelinnade kodanikke ja teisi saksa soost elanikke astuma sõjaväkke.[82] Kahjuks puuduvad andmed, kuidas sedagi korraldust tegelikult täideti.

Üldväkkekutsed, nagu selgub toodud materjalist, kukkusid kõik läbi. Selle peamiseks põhjuseks olid kiiresti kasvavad vastuolud Rootsi võimude ja kohaliku elanikkonna vahel ühelt poolt ja talupoegade klassivõitlus mõisa vastu teiselt poolt. Mõisavaldajad protesteerisid üldväkkekutse vastu põhjusel, et see tekitab majapidamisele kahju.[83] 1702. aasta üldväkkekutsete ignoreerimise pärast alustasid Rootsi võimud terve rea kohtuprotsesse mõisaomanike ja -valdajate vastu.[84]

Talupojad kas ignoreerisid võimude käske või siis juhul, kui mehi kutse peale välja läks, keeldusid mõisale tegu edasi tegemast ning muid koormisi täitmast.[85] Mõisnike survel pidid siis võimud kokkutulnud talupojad jälle koju tagasi laskma. Pärast A. J. de la Gardie lahkumist Eestimaa kindralkuberneri kohalt laskis talle järgnev asekuberner W. A. Schlippenbach, ilmselt järele

---

[78] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 411—492 ja 516—517.

[79] Chr. Kelch, Continuation, lk. 346.

[80] VARKA, f. 64, nim. 1, s.-ü. 94, l. 1—2.

[81] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 229—230 (plakat 17. IX 1707); f. 1000, nim. 2, s.-ü. 606, l. 53—54 (patent 28. IV 1708).

[82] Livl. Patente 1696—1703, patendid 28. I ja 28. V 1702; vrd. sealsamas patent 10. I 1702 ja RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 367—368, plakat 9. VI 1702 — viimases tehti klausel möldrite, kõrtsmike jt. kohta.

[83] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. 168, l. 164.

[84] RAKA, f. 858, nim. 2, s.-ü. III, 1072 jj.

[85] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 633, l. 125—126; s.-ü. 35, l. 399—400 (plakat 16. IX 1702), l. 530—531 (plakat 30. IX 1703).

andes aadli taotlustele, moodustada koguni eri komisjoni üldväkkekutsete kahjuliku mõju uurimiseks.[86]

Üldväkkekutsete peale pidid peale maaelanike kokku tulema ka väikelinlased. Viimane kohustus käis Eesti alal Rakvere, Haapsalu, Paide, Viljandi ja Valga kohta (Kuressaare asus Saaremaal, ega tulnud üldväkkekutsete puhul arvesse).

Tallinna, Tartu, Narva ja Pärnu elanikke üldväkkekutse ei puudutanud, kuna nendel lasus kohustus võtta osa linna kaitsmisest piiramise puhul. Ettevalmistusena pidid kodanikud osa võtma sõjalistest harjutustest, millest nad aga mitmeti püüdsid kõrvale hoida. Nii jäid paljud Tartu kodanikud harjutustelt ära, teised saatsid enda asemele selle ja õpipoisse, ise aga ratsutasid välja või läksid jalutama.[87] Tartu ja Pärnu kodanikud pidid peale selle veel ise osa võtma valveteenistusest linnas ja linnamüüridel.[88]

Juba sõja esimestel kuudel kerkis kohalikel Rootsi võimudel päevakorrale küsimus talupoegade laialdasemast kaasatõmbamisest sõtta Rootsi poolel. Riia konvendil 1700. aastal tõstis E. Dahlberg üles mõtte moodustada *talupoegadest* nn. *maamiilits*. Aadel suhtus sellesse aga järsult eitavalt: keegi ei usaldavat võtta oma komando alla niisuguseid salku, kuna talupojad olevat mässumeelsed.[89] Seega ei tulnud tookord talupoegadest miilitsa moodustamisest midagi välja. Ometi jäi mõte talupoegi ära kasutada Liivi- ja Eestimaa võimudele edaspidigi aktuaalseks. Samalaadse ettepaneku esitas novembris 1700 Liivimaa kindralkubernerile äärmiselt Rootsi-meelne Otepää pastor A. Virginius (Vergin).[90] Pastor oli agaralt valmis enda peale võtma talupoegade vastava organiseerimise. Tema plaani järgi pidi osa talupoegi astuma poolregulaarsesse «maakaitseväkke». Sõttaminevad talupojad oleks tulnud vabastada mõisateost ja -maksudest. Võib-olla kuulub samasse aega allkirjata ja dateerimata supliik, milles nõutakse, et talupoegadele antaks püssid ja et kirikuõpetajad viiksid neid ise lahingusse.[91] Pannakse ette supliigi saatjale (*resp.* saatjatele) anda tina ja püssirohtu. Neid aga, kes «maa kaitsmisest» osa ei võta, tulevat kohelda mässajatena.

Alus maamiilitsa loomisele pandi kuningas Karl XII vastava eeskirjaga ja tehti kohustuseks kindralkuberneridele. Selle alusel avaldas Eestimaa kindralkuberner 14. jaanuaril 1701 plakati maamiilitsa loomise kohta.[92] Maamiilitsasse pidi astuma 10 adra-

---

[86] Sealsamas, s.-ü. 741, l. 158.

[87] RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 283, l. 141.

[88] Sealsamas, s.-ü. 6672, l. 86; f. 1000, nim. 2, s.-ü. 16, 1, I, l. 426—427.

[89] Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711, hrsg. von C. Schirren. Dorpat 1685, lk. 283.

[90] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XX—19, l. 89, 91—92.

[91] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 335, l. 93. See võib kuuluda aga ka hilisemasse aega. Nii mõned seal esitatud nõuded (näit. talupoegadele püsside andmine) langevad ühte W. A. Schlippenbachi kirjas 26. VII 1702 A. J. de la Gardiele esitatud ettepanekutega — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 289, l. 13—14.

[92] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 178—179.

talupoega igalt ratsateenistuselt (ehk 15 adramaalt). Sulaseid ja muud «lahtist rahvast» ei lubatud plakati järgi maamiilitsasse võtta. Liivimaal avaldati patent maamiilitsa asutamise kohta kolm päeva hiljem.[93]

Maamiilitsa näol püüti seega luua uut sõjajõudu, mis oma komplekteerimisprintsiibilt oli lähedane Rootsis ja Soomes moodustatud väeüksustele. Kuid nii oli lugu ainult esimesel pilgul. Eesti talurahvas oli rängas pärisorjuses. Talupojad teadsid, et rootsi ja soome talupojad, kes samal printsiibil, nagu moodustatava maamiilitsa puhul oli ette nähtud, andsid mehi sõjaväkke, olid vabad teost ja et nende maksukoorem oli tunduvalt kergem. Talupojad nõudsid endale mööndusi teo- ja maksukoormas. Ka ametivõimud mõistsid, et mõningaid järeleandmisi tuleb maamiilitsasse mehi andnud taludele teha. Kuid otsekohe kerkis üles küsimus, kelle arvel neid mööndusi teha. Võimude korraldused selles küsimuses olid ebajärjekindlad, peegeldades ilmselt erinevate huvidega grupeeringute võitlust, mis toimus nii kubermanguvalitsustes kui ka kuninga tolleaegses peakorteris Laiusel. Meil pole praegu selle võitluse kohta lähemaid andmeid; ainult ametlike korralduste üksteisele vasturääkivus annab sellest tunnistust.

22. jaanuaril 1701 vabastati Eestimaa kindralkuberneri plakatiga maamiilitsasse mehi andnud pered abiteost.[94] Seega tehti neile talupoegadele soodustusi mõisa kulul, kuigi needki suutsid vaid osaliselt kompenseerida talu tegelikku kahju seoses mehe andmisega sõjaväeteenistusse. Nädal hiljem 29. jaanuaril väljaantud plakatis seletati aga, et maamiilitsasse võetud talupoegade eest tuleb teistel tegu ära teha.[95] Ent kui saabus kevad ja koos sellega põllutööde hooaeg, piirati maamiilitsasse võetud talupoegade soodustusi teokoormiste osas — loomulikult mõisnike huve silmas pidades — teotöö ärajätmisega ainult sõjakäigul olemise või sõjaliste harjutuste tegemise ajaks.[96]

Umbes samuti kulgesid sündmused Liivimaal, kuigi näib olevat ka erinevusi Eestimaast. Kahjuks on Liivimaa kohta arhiivimaterjalid halvemini säilinud, mistõttu maamiilitsa loomise käiku on raskem jälgida. Seal laiendati 31. jaanuaril 1701 antud patendiga kohustust maamiilitsasse mehi anda ka rendimõisatele. 24. aprillil vabastati talupered, kes andsid mehi maamiilitsasse, küll üldse teotööst, kuid nende tegu jagati teiste talude vahel. Kuus päeva hiljem anti välja Eestimaa kindralkuberneri 26. aprilli plakatiga analoogiline patent. Kuid aasta hiljem — 23. juulil 1702 — toonitas Liivimaa Eesti distrikti asehaldur G. A. Strömfelt oma patendis, et mõisnikel tuleb maamiilitsast jms. osavõtvaile taludele teha mööndusi mitte ainult mõisateo, vaid ka maksude osas.

[93] Livl. Patente 1696—1703, patent 17. I 1701.
[94] RAKA, f. 1107, nim. 2, s.-ü. 385, l. 15, 18.
[95] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 182—183.
[96] Sealsamas, l. 202—203 (plakat 26. IV 1701).

Sama 1702. aasta kevadel muudeti oluliselt maamiilitsa komplekteerimise korda: seni oli andnud mehe maamiilitsasse üks pere, kes pidi teda ka ülal pidama, nüüd aga pandi see kohustus mitmele perele korraga (roodutalud).[97] Uus maamiilitsa komplekteerimise viis jättis maamiilitsamehe andnud talu ilma nendestki nappidest soodustustest, mis ta seni oli saanud.

Maamiilitsa moodustamine põrkas algusest peale mõisnike ägedale vastupanule, kuna see ähvardas neilt võtta riigi kasuks osa tööjõust. Lootsid ju talupojad algul maamiilitsasse astumisega vabaneda mõisateost.[98] Juba 18. jaanuaril 1701 püüdis Eestimaa rüütelkond oma kirjas Rootsi kuningale tõestada, et maamiilitsa loomine laostavat provintsi.[99] 11. aprillist 1701. pärineb uus rüütelkonna protestikiri värbamise ja maamiilitsa loomise vastu.[100] Mõisavaldajad protesteerisid ka üksikult oma mõisatest liiga paljude meeste värbamise üle maamiilitsasse.[101]

Mõisnikud püüdsid igati maamiilitsas teenivate meeste talusid ilma jätta soodustustest, mida nad neile korralduste järgi oleks pidanud andma. On teateid, et mõisnikud koormasid maamiilitsasse kuuluvaid talupoegi teoga.[102] Sel eesmärgil ei lastud neid ka 2 päeva nädalas toimuvatest sõjalistest õppustest osa võtta,[103] vahel aga koguni lausa takistati talupoegade maamiilitsasse astumist.[104]

Mitte vähem vaeva ei nähtud allohvitseride komplekteerimisega. Need taheti võtta saksa soost mitteaadliku elanikkonna hulgast. Linnakodanikud püüdsid sellest ülesandest kõigiti kõrvale hiilida[105] ja vahel koguni tõrkusid. Nii hakkasid paidelased 1701. aasta augustis jõuga vastu.[106] Järgmise aasta algul saatis Eestimaa kindralkuberner 8 sõdurit allohvitseriga kohale, et sundida Paide kodanikke astuma maamiilitsa allohvitserideks, ähvardades neid vastuhakkamise puhul surmanuhtlusega[107] (Järva maamiilitsa rügemendi ülem O. Rehbinder tahtis 39-st Paide kodanikust võtta 22 allohvitserideks). Linlaste vastumeelsus niisuguse ametiala vastu on ka arusaadav: palka polnud all-

---

[97] Livl. Patente 1696—1703, patendid 31. I, 24. ja 30. IV 1701, 19. V ja 23. VII 1702.

[98] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XX—21b, l. 216—217 (G. Wrangelli kiri E. Dahlbergile 11. VIII 1701).

[99] RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 1, l. 365—369.

[100] Sealsamas, l. 155—158.

[101] Näit. TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 168, l. 133 (4. XII 1701); RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 671, l. 128—131 (8. VIII 1705).

[102] Vrd. RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. IV—39a, l. 145; RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 291, l. 259.

[103] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 619, l. 245—246.

[104] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XVII—37a, l. 224—225 (11. IX 1701).

[105] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 624, l. 103—105 (Haapsalu kodanike palve vabastada nad maamiilitsasse allohvitserideks astumise kohustusest 1701. a. lõpul).

[106] Sealsamas, s.-ü. 620, l. 118.

[107] Sealsamas, s.-ü. 140, l. 2.

ohvitseridel maamiilitsas kuigi lihtne saada, sõjateenistus aga ähvardas neid ilma jätta senistestki tuluallikatest.[108]

Toetudes võimude segastele ja vastukäivatele korraldustele mööndustе tegemise kohta maamiilitsasse mehi andnud taluperedele, alustas talurahvas nii Eestimaal kui ka ilmselt Liivimaal üldist visa vastupanu mõisale.[109] Talupojad keeldusid tegemast tegu, kohati ka tasumast muid koormisi, ei kuulanud võimude manitsusi ja hakkasid vastu sõjaväele. Kohati pidid mõisnikud laskma osa tööd mõisapõldudel sooritada talgute korras või koguni tasu eest.[110]

Pole siis ime, et maamiilitsa komplekteerimine arenes visalt. 30. augustil 1701 pidi Eestimaa kindralkuberner välja andma plakati, milles nõudis maamiilitsa komplekteerimise kiiret lõpetamist. See jäi ilmselt tähele panemata, sest sama aasta 7. novembril anti uus plakat, mis seekord andis tähtajaks sama kuu lõpu.[111] Kuid veel järgmise aasta 30. ja 31. mail tuli kindralkuberneril saata välja mehi maamiilitsasse täiendavaks värbamiseks Harju- ja Läänemaalt.[112] 20. juunil aga käskis ta oma eeskirjas komissaridele kasutada nende vastu, kes ei taha anda mehi maamiilitsasse, sõjaväelist eksekutsiooni.[113]

Anonüümse ettekande kavandis kuningale 18. augustist 1703 on ära toodud maamiilitsa komplekteerimise tulemused.[114] Harjumaalt oli kokku tulnud 1300, Virumaalt 750, Järvamaalt 500 ja Läänemaalt 900—1000 meest, seega tunduvalt vähem esialgu ettenähtust.[115]

Vastavalt kuninga käsule[116] läks maamiilits 1702. aasta algul W. A. Schlippenbachi juhatuse alla, saadeti rügementide juurde ja seega allutati regulaararmeele.[117] 1703. aastast alates toimus maamiilitsa täiendamine osalt nagu regulaarvägedelgi värbamise

---

[108] Vrd. Pärnu linlaste — maamiilitsa allohvitseride supliik kuberner G. Fröhlichile 13. II 1703 — RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XVII—46, l. 110—111.

[109] Talurahvaliikumist Eestis käsitletakse üksikasjalisemalt E. Õpiku peagi valmivas dissertatsioonis. Vrd. sama autori poolt koostatud kaarti dokumentide valimikus «Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail». E. Dahlbergi 5. juunil 1701 väljaantud plakatis kõneldakse et talupojad Liivimaal on muutunud sõnakuulmatuks ega taha täita oma kohustusi (RAKA patentide ja plakatite sisukokkuvõtete kataloog — LRKKA plakatid 1696—1709, nr. 86).

[110] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 630, l. 254—255.

[111] Sealsamas, s.-ü. 35, l. 249—250; 276.

[112] Sealsamas, s.-ü. 140, l. 262 ja 263.

[113] Sealsamas, l. 305.

[114] Sealsamas, s.-ü. 756, l. 202—203. Kavandi autoriks oli arvatavasti Järva maamiilitsa rügemendi ülem O. Rehbinder.

[115] Kui kõik adramaad oleksid haritud, oleks pidanud vastav arv olema Harjumaal 1886, Virumaal 1414, Järvamaal 806, Läänemaal 1388. Kokku oleks tegelik arv olnud mõnevõrra väiksem H. Sepa (Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega Kaarel XI valitsuse lõpul ja Põhjasõja ajal. «Sõdur» 1927, lk. 583) toodud andmeist. Lõuna-Eestis kuulus maamiilitsasse H. Sepa andmeil 1800 meest.

[116] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 105—106 (13. IX 1701).

[117] Vrd. RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. IV—39a, l. 82.

teel, osalt aga siiski nii nagu varem.[118] Väljalangenud maamiilitsameeste asendamine uutega lõpetati Eestimaal 1706. aastal.[119]

Maamiilitsa varustamine seisis üldiselt viletsal järjel. Neile anti relvi, mis regulaarvägedele enam ei kõlvanud.[120] Maamiilitsa riietusega varustamise kohustus langes talupoegadele,[121] kes oma vaesuse tõttu ei suutnud ka maamiilitsat korralikult riides hoida. Õige varakult esines seetõttu kaebusi, et maamiilitsamehed olevat poolalasti ja paljajalu ning et nad pole mitu kuud midagi muud saanud kui kuivatatud leiba ja vett. Halb oli varustamisega lugu ka garnisonides ja teistes kohalikes väeüksustes.[122] Selle tagajärjel haigestusid ja surid mehed hulgaliselt. Ka desorteerimine oli väga suur, millest pikemalt aga edaspidi. Kohalike vägede ülemjuhataja W. A. Schlippenbachi arvamuse järgi ei kõlvanud maamiilits välilahinguteks, vaid ainult garnisoniteenistuseks.[123] Vaatamata nendele arvamustele saadeti 1706. aastal Saaremaa maamiilitsa pataljon koguni A. Lewenhaupti armee juurde, mille koosseisus ta hiljem Lesnaja all purustati.[124]

Eespool käsitletud mitmesuguste võtete abil püüdsid Rootsi võimud tõmmata võimalikult suurt osa kohalikest sõjaks kõlblikest meestest kaasa oma sõjalistesse ettevõtetesse. Kokku värvati sõjavägedesse Eesti- ja Liivimaalt sõja algusest kuni 1708. aastani umbes 20 000 meest.[125] Võrdluseks olgu mainitud, et Põhjasõja puhkemisel võis elanike üldarv Eesti alal ulatuda kõige rohkem 280 000-ni (neist umbes 70 000 töövõimelist meest). Värbamine, aadlilipkond ja maamiilits tõmbasid majanduselust eemale suure hulga kõige paremas tööeas mehi. 1709. aasta algul kurtis Eestimaa kindralkuberner N. Stromberg, et maal olevat suur puudus tööjõust, polevat enam, kes maad hariks.[126] See viis koos teiste teguritega, mida puudutame hiljem, majanduselu järkjärgulisele allakäigule. 1709. aasta ikaldus tõukas majanduse lausa

---

[118] Vrd. RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 282, l. 188—191 (W. A. Schlippenbachi kapitulatsioon ooberstleitnant Taubele 18. XII 1703); teisi näiteid: RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 299.

[119] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 194—195 (plakat 20. XI 1706).

[120] O. Sjögren, W. A. v. Schlippenbachs lifländska här. «Historisk Tidskrift» 1896, lk. 306.

[121] Vrd. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 619, l. 211—212 (23. VII 1701); s.-ü. 35, l. 223—224 (29. VI 1701); s.-ü. 36, l. 135—136.

[122] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 289, l. 49—50 (29. VIII 1702); l. 100 ja 102 (24. X 1702); vrd. ka Eestimaa rüütelkonna märgukirja kindralkubernerile 15. III 1702 — RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 3, l. 349—352; f. 1, nim. 2, s.-ü. 290, l. 105—106 (6. X 1703); s.-ü. 668, l. 148—149 (29. V 1705); s.-ü. 678, l. 269 (13. III 1706); s.-ü. 697, l. 159—160 (12. X 1707); s.-ü. 109, l. 79—80; s.-ü. 15, l. 31—32 (26. V 1710); vt. veel sealsamas, s.-ü. 716, 722, 734.

[123] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 281, l. 45—46. 238—239.

[124] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 314, l. 268 ja 34.

[125] H. Sepp, Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega Kaarel XI valitsuse lõpul ja Põhjasõja ajal. «Sõdur» 1927, lk. 584.

[126] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 109, l. 16.

katastroofi äärele. Juba see asjaolu ise muutis kohaliku rahvastiku meeleolu veelgi vaenulikumaks Rootsi võimude vastu.

Värbajad olid ühteviisi vihatud kõigis rahvakihtides — neid ei sallinud ei linlased, talupojad ega mõisnikud. Koguni riigitruult vaimulikkonnalt pidi valitsus sõjaväelise eksekutsiooni abil traguneid «sisse nõudma». Talurahvas, kes lootis, et ta saab maamiilitsa loomisega suuremaid kergendusi, pettus oma lootustes täielikult. Pärast seda kui Tartu kreis ja Narva ümbruskond 1704. aastal läksid Vene võimu alla ning selgus, et uute peremeeste all vähenesid tunduvalt maksud ja mõisakoormised, muutus talurahva meeleolu kiiresti Vene-sõbralikuks. Aadel hakkas nüüd nõudma Rootsi valitsuselt kohalike provintside kaitsmist, tuues seejuures avalikult ette, et valitsuse sellise poliitika jätkamine paneb ohtu aadli majandusliku heaolu.[127]

Intensiivne värbamine, üleminek aadlilipkonna koostamisel sakslastelt eestlastele ja maamiilitsa loomine tõmbas Rootsi vägedesse palju eestlasi. Mitmed väeühikud, eriti maamiilits ja aadlilipkond, kuid ka osa kohapealseid regulaarväeüksusi, koosnesid peamiselt eestlastest. Viidates sellele asjaolule püstitasid H. Sepp ja O. Liiv väite, nagu oleks tegemist eesti rahvusväeosade loomise ja olemasoluga Põhjasõja ajal.[128] See väide osutub aga lähemal vaatlusel täiesti alusetuks. Kuigi oli väeosi, mis suuremalt osalt koosnesid eestlastest, olid neis juhtivad kohad kohalike balti-saksa mõisnike või siis — harvemini — rootslastest ohvitseride käes. Allohvitserkonna koosseisu kohta kirjutas O. Liiv ise: «Talupoegade salkade ja maakaitse väeosade alamaiks ohvitserideks said aadlikud, mõisavalitsejad, linnakodanikud, aga ka kupjad, mõldrid, käsitöölised ning hakkajamad talupojad.»[129] Seega isegi allohvitserid olid suurelt osalt kohalikud sakslased. Ohvitserikraadini jõudis eestlasi O. Liivi enda andmeil võrdlemisi harva, kokku umbes poolesajal juhul kogu Põhjasõja kestel ja neistki suur osa Poolas tegutsevates Rootsi vägedes. On ju selge, et mõni üksik eestlane kümnete mitte-eesti ohvitseride seas ei saanud väeosade juhtkonna üldpilti muuta. Pealegi on teada, et ka peamiselt eestlastest koosnevad väeosad olid samuti ainult tööriistaks Rootsi valitsuse käes, kes neid kasutas oma üldpoliitilistes huvides, paisates tihti kaugele Eestist. Järelikult rahvusväeosadeks ei saa neid väeosi nimetada juba seepärast, et juhtivad kohad nendes polnud eestlaste käes ja et nad olid vaid etturiteks Rootsi valitsuse sõjapoliitika malelaual. Muidu peaksime sellesse kategooriasse lugema kõik need rohkearvulised

---

[127] RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 4, l. 444—447.

[128] Seda mõtet arendati artiklites: H. Sepp, Eesti väeosad ja Tartu kaitse aastal 1704. «Sõdur» 1933, lk. 259—265; H. Sepp, Estland under det stora nordiska kriget och det svenska östproblemet. «Svio-Estonica 1936, lk. 12; O. Liiv, Eestlastest Põhjasõja ühe väeühiku raames. «Sõdur» 1936, lk. 1083—1088; O. Liiv, Eesti ohvitserid Põhja sõjas. «Sõdur» 1938, lk. 67—71.

[129] O. Liiv, Eesti ohvitserid Põhja sõjas, lk. 69.

koloniaalmaades loodud «värvilised» väeüksused, mille ohvitserkond, nagu teada, koosneb peamiselt valgetest ja mis peavad kuulekalt järgima metropoli poliitikale. Rääkimata muidugi sellest, et terminit «rahvusväeosa» ei saa kasutada ajal, kui rahvus ise polnud veel välja kujunenud.

Niisiis tuleb ilmselt möönda, et «rahvusväeosade teooria» tekkimisel mängis eesti kodanlike ajaloolaste juures otsustavat osa tolleaegse «poliitilise konjunktuuri» moment ja võimuloleva natsionalistliku kodanluse sotsiaal-poliitiline tellimus.

«Rahvusväeosade teooria» alusetust kinnitab peale nende raskuste, mis Eesti- ja Liivimaal tekkisid Rootsi sõjaväkke värbamisel ja maamiilitsa loomisel ning nende varustamisel, ka tollal iseloomulik *massiline deserteerimine*. Kohalikul elanikkonnal puudus huvi viia turule oma nahka Rootsi võimu eest. Polnud märgata mingit patriootlikku vaimustust ja missugust patriotismi võiski oodata vägivaldselt värvatud vabadikelt või sulastelt, kes pandi võitlema võõraste huvide eest. Sõjaväes ei tahetud teenida ka seepärast, et selle varustamine jättis vägagi palju soovida ning seal valitsesid äärmiselt rasked tingimused. Nagu juba märgitud, oli deserteerimine nii regulaarvägedest kui ka maamiilitsast laialt levinud nähtuseks. Näiteks kurtis ooberst B. J. Mellin oma kirjas Eestimaa kindralkubernerile 10. juunist 1703, et üksnes tema rügemendist olevat deserteerinud üle 300 mehe.[130] Sama aasta 30. septembril väljaantud eestikeelses plakatis tähendati, et iga öösi põgenevat Narva linna lähedal asuvast maamiilitsa Viru rügemendist 20—40 meest.[131]

Väejooksikud-eestlased pagesid kõige sagedamini maale, kus leidsid harilikult hea vastuvõtu. Maal valitses suur puudus tööjõust ja sellepärast võtsid nii mõisnikud kui ka talupojad kahe käega väejooksikuid vastu. Arvukates ohvitseride supliikides on andmeid selle kohta, et mõisates varjatavat desertööre.[132] H. H. Liwen kaebas oma supliigis, et talupojad ahvatlevat tema sõdureid deserteerima ja võtvat neid meelsasti sulaseks.[133]

Ametivõimud püüdsid deserteerimise vastu võidelda karmide karistuste määramisega nii väejooksikutele kui ka nende varjajatele. Väejooksikuid karistati kadalipu ja koguni võllaga.[134] Harilikuks trahviks väejooksiku varjamise eest oli 30 riigitaalrit; vaevatasu väejooksiku ülesandmise eest oli algul 2 riigitaalrit, mis peagi tõsteti 3 riigitaalrile.[135] Liivimaal karistati varjajaid-talupoegi ihunuhtlusega (10 paari vitsu, korduvatel juhtudel aga

---

[130] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 642, l. 94—95.
[131] Sealsamas, s.-ü. 35, l. 528—529.
[132] Sealsamas, s.-ü. 666, l. 223—224; s.-ü. 631, l. 122.
[133] Sealsamas, s.-ü. 664, l. 111—112.
[134] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 291, l. 191.
[135] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 231—232, 60—61, 176—177.

kuni 20 paari) ja ähvardati varjajaid endid sõjaväkke võtta.[136] Harilikuks abinõuks desertööride püüdmisel oli sõjaväeline eksekutsioon. Allohvitserile anti desertööride nimekiri ja too jäi oma sõduritega nii kauaks sellesse mõisa, kus vastavad desertöörid pidid end varjama, kuni viimased välja anti.[137] Sealjuures pidid arvatavad varjajad neid ülal pidama ja neile küüthobuseid andma. Niisugused desertööride püüdjad, kes harilikult täitsid ka värbajate osa, olid nii talupojale kui ka mõisnikule vihatuimateks «külalisteks». Tihti hakati neile jõuga vastu. Oma supliigis 25. juulist 1705 asekubernerile süüdistas ooberst B. J. Mellin mõisnikku Buxhövdenit, kes ei olevat desertööri oma mõisast välja andnud ning koguni lasknud selle nõudmisega esinenud sõduritele kallale tungida, mille tagajärjel mitu meest saanud haavata.[138] Viljandi ümbruse talupojad eesotsas Tõllassepa Peetriga olevat aga lubanud desertööride püüdjaid, kui nad kiiresti ei lahku, Vene vägedele välja anda.[139]

Peale selle püüti väejooksikuid tagasi meelitada oma väeosadesse amnestia lubamisega. Üldisem neist oli 8. märtsil 1704 avaldatud Rootsi sõjavägede ülemjuhataja Eesti- ja Liivimaal W. A. Schlippenbachi patent, milles lubati amnestiat neile, kes 1. maini oma väeossa tagasi pöörduvad. Need aga, kes tähtajaks tagasi ei tule, lubati võlla tõmmata. Suuremaid tagajärgi ei andnud aga ei see ega teisedki amnestiad.

Deserteerimisele lähedane oli tolle aja tingimustes ka üleminek vastaspoole sõjaväkke (dokumentides nimetatigi seda «deserteerimiseks vaenlase juurde»). Muidugi esines üleminekut üldiselt harvemini kui deserteerimist. Siiski pidi Liivi- ja Eestimaal asuvate Rootsi välivägede ülemjuhataja W. A. Schlippenbach oma kirjas Riia kuberner Frölichile kaebama, et «mehed, nii kohalikud kui ka sünnilt rootslased iga päev vaenlase juurde deserteerivad».[140] Ülejooksmise põhjuseks pidas ta halbu varustamistingimusi Rootsi vägedes ja head käsiraha, mida Vene väejuhatus ülejooksikutele pakkuvat. Oli veel üks tingimus, mis sõjaväelasi ahvatles üle minema Vene sõjavägede poolele: seal avanesid ülejooksikule tihtipeale palju soodsamad võimalused karjääri tegemiseks.

Omapäraseid jooni võttis deserteerimine maamiilitsast, kust põgeneti tihtilugu koju tagasi. Üldse paistab, et eestlased-väejooksikud põgenesid rohkem maale või linna ja püüdsid seal uuesti asuda oma igapäevase töö juurde, samal ajal kui väejooksikud

---

[136] Livl. Patente 1696—1703, patendid 6. I ja 19. V 1702; 7. XII 1701 väljaantud eestikeelses plakatis ähvardas Eestimaa kindralkuberner karistada maamiilitsast deserteerinud mehi surmanuhtlusega, nende varjajaid aga väejooksikute asemele sõjaväkke saata — RAKA Raamatukogu, A XV—92, lk. 350—351.

[137] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 144, l. 431—432.

[138] Sealsamas, s.-ü. 670, l. 396—397.

[139] Sealsamas, s.-ü. 143, l. 355—356.

[140] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 282, l. 37 (18. VIII 1704).

muudest rahvustest eelistasid põgenemist ühest rügemendist teise ja ülejooksmist.

Osalt puudulikust varustatusest johtusid ka sõdurite rohkearvulised *omavolitsemised*, alates peksmisest ja poole hinnaga või tasu lubades toidu- ja hobusemoona võtmisest ning lõpetades otsese varguse ja röövimisega. Ka ohvitserid ei hoidunud tagasi vägivallategudest, õiendades sel teel «vanu arveid» või püüdes niiviisi ametlikku bürokraatlikku asjaajamist «kiirendada». Rootsi sõjaväe omavoli oli, nagu näitavad dokumendid, igapäevaseks nähtuseks. 19. augustil 1705 kaebasid mitme mõisa talupojad, et neilt olevat juba neli aastat tagasi 28 hobust kroonule võetud lubadusega selle eest hüvitust anda, mis aga seninr on saamata.[141] Pootsi mõisa talupoegadelt võtsid sinna majutatud sõjaväelased rohkesti tasuta või vähese tasu eest toiduaineid ja lasksid oma hobustel talupoegade heinamaadele ja heinavarudele liiga teha.[142] Rootsi sõjavägede pikemaajaline asumine kuskil maakohas oli üheks parimaks argumendiks mõisnikele ja pastoritele oma vaesumise põhjendamiseks ja igasuguste soodustuste väljakauplemiseks.[143] Igati vägivallatsesid sõjaväelased ka linnades.[144]

Kui kaugele sõdurite ebaseaduslikud teod läksid, näitab 21. detsembril 1707 eesti, läti ja saksa keeles avaldatud Rootsi vägede ülemjuhataja A. L. Lewenhaupti patent. Kuigi see puudutab olukorda Riias, annab ta ometi teataval määral ülevaate sõjavägede omavolist, mis käib niisamahästi ka Eesti ala kohta. Lewenhaupt teatas, et ta olevat suure pahameelega teada saanud, et «... hirmsast warrastettas ninck röwitass rahwast, et ütski öhsse rahhoga ei woi maggada neide eest, sest et usse raudtalaga kinni pantu, kelri, podi nink aida raudkangidega wallale kissutass, wahhest kah lebi kattusse sisse minnass ja kui keäki neid röwlid johhub näggema ..., sis pannewa näma omma röwliristuga surmani wasta.» Patendis keelati sõduritele niisugune röövimine ja varastamine võllatõmbamise ähvardusel, lubati vastuhakkavaid röövleid karistuseta maha lüüa ja kästi sõdurite korteriperemehi ohvitseridele teatada, kui nad mõnda kahtlast riista oma sõdurite juures näevad.

Võib täiesti nõustuda Rootsi uurijate Carlsoni ja Schartau vaatekohaga, et Rootsi väed olid kohalikule elanikkonnale suureks nuhtluseks ja et nende viibimine Liivimaal tekitas kohaliku rahva hulgas antipaatiat Rootsi vastu.[145]

---

[141] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 673, l. 180—183.

[142] RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 483, l. 1—15; vrd. ka f. 278, nim. 1, s.-ü. XV—21b, l. 144—149.

[143] Vt. näit. RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 79 (Palamuse pastori J. Wellmanni supliik 30. VIII 1701).

[144] RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 284, l. 242.

[145] Kasutatud O. Liivi kokkuvõtteid (Folkstämningen i Estland vid början av det stora nordiska kriget, lk. 102).

Eesti- ja Liivimaa rahvastiku kaasatõmbamise kõrval oma sõjalistesse ettevõtetesse kasutasid Rootsi võimud mõlema provintsi ressursse vägede varustamiseks. *Sõjamaksud* — nii natuuras, töökoormiste kujul kui ka rahas — olid kohalikule majandusele rängaks koormaks. Iga aastaga tühjenes maa ikka enam tööjõulistest inimestest, üha rängemana lasus laastatud maal maksude koorem.

Sõjamaksud puudutasid kõiki kohaliku elanikkonna kihte. Neid tasuti vastumeelselt, seda enam, et paljudel juhtudel oli otseselt teada, et siinsetest provintsidest väljapressitud raha, toiduained või esemed lähevad väljaspool Eesti- ja Liivimaad tegutsevate vägede varustamiseks.[146] Kuigi sõjamaksud olid väga koormavad, ei suutnud võimud osalt just sellepärast, et paljugi tuli ära anda Rootsi vägedele väljaspool Liivi- ja Eestimaad, tagada kohapeal asuvate vägede normaalset varustamist hädavajaliku toidumoona ja varustusega.

Sõja algul püüdsid kohalikud kindralkubernerid saavutada uute erakorraliste koormiste kinnitamist kohapeal valitsevate kihtide poolt. Varustusküsimus oli üheks tähtsamaks punktiks Riia konvendil 1700. a. juunis-juulis ja samuti septembris Eestimaa rüütelkonna maapäeval. Kuidas arenesid vaidlused nendes küsimustes ja kuidas toimus Karl XII armee varustamise korraldamine tema viibimise ajal Eestis, see on leidnud juba küllaltki üksikasjalist käsitlemist N. Loone ja H. Sepa poolt.[147] Võib ainult märkida, et konvendil ning maapäeval kinnitatud määrad jäid edasistele kontributsioonidele ja muudele nõudmistele vaid kõige üldisemaks aluseks, mida tihti võimude oma suva järgi muudeti.

Põhiliseks sõjamaksuks mõisatele oli *kontributsioon*. 10. oktoobril 1702 väljaantud plakatis määrati kontributsioon järgmiselt: rendimõisad pidid tasuma igalt adramaalt $^1/_2$ tündrit rukist ja $^1/_2$ tündrit linnaseid.[148] See tuli võtta rendisummast ning sellega ei tohtinud koormata riigitalupoegi. Aadlimõisad pidid tasuma igalt ratsateenistusühikult 24 tündrit (ehk 1 sälitise) rukist, 24 tündrit linnaseid, 18 tündrit kaeru, 2 tündrit tangu, 8 leisikat võid või pekki, 30 leisikat kuivatatud liha (tertsiaalmõisate kontributsioon moodustas kolmandiku aadlimõisate normist). Kuna mõisnikud olid senini kogu kontributsiooni talupoegade kaela veeretanud, nõuti nüüd plakatis, et mainitud kontributsioonist ei tohi üle 1 tündri teravilja ($^1/_2$ rukist, $^1/_2$ linnaseid) ühelt taluadramaalt

---

[146] Näiteks 28. IX 1701 avaldatud plakatis nõudis Eestimaa kindralkuberner, et mõisnikud mihklipäevaks talupoegadelt kasukad, sukad ja kindad sõjaväe jaoks sisse nõuaksid ja võimudele üle annaksid, sest need tuleb kiiresti Jelgavasse (Miitavisse) ära saata — RAKA Raamatukogu, A XV, 92, lk. 306—308.

[147] N. Loone, Frågorna om krigskontribution och lantförsvar på konventet i Riga år 1700. «Svio-Estonica» 1934, lk. 106—123; H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tallinn 1930, lk. 112—115 ja 184.

[148] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 449—450.

sisse kasseerida. Ülejäänu pidi laekuma mõisa sissetulekutest. Samast plakatist aga selgub, et voori- ja sõjaväele riietusesemete muretsemise kohustus ning läbimarssivate sõjavägede jooksev varustamine vajalike toiduainetega (nn. läbimarsiandamid) jäi endiselt talupoegade õlgadele. Mõningate kõikumistega püsis mainitud kontributsioonimäär Rootsi võimu langemiseni. Vahel lisati küll üldisele kontributsiooni loetelule riidevarustus ja heinadõled,[149] kuid nende muretsemine langes ametlikultki üksnes talupoegadele.

Liivimaal oli kontributsioon umbes sama suur kui Eestimaal. Toetudes Riia konvendi otsusele nõudis kindralkuberner E. Dahlberg oma patendis 19. septembrist 1700, et iga ratsateenistus tasuks 2 sälitist rukist, 1 sälitise otra, 1 sälitise kaeru ja 1 riigitaalri ning igalt adramaalt $1^1/_2$ külimittu tangu või herneid, 5 naela võid ja $^1/_2$ leisikat soolaliha (või 1 härg ratsateenistuselt). Kuu aega varem oli umbes analoogilise sisuga patendi avaldanud Eesti distrikti asehaldur G. A. Strömfelt.

Kontributsioonile lisandusid veel mitmesugused *jooksvad maksud ning nõudmised*. Nii nõuti Eestimaalt juba 1700. aasta kevadel 208 hobust, mis riigimõisate rentnikele lubati rendist kompenseerida. Kuid hobuste sissenõudmisel tuli tarvitada sõjalist eksekutsiooni.[150] Sedalaadi lisamakse tuli kanda pidevalt. Olgu nendest siinkohal toodud ainult üksikuid näiteid. 1. novembril 1702 avaldati plakat, milles Tallinnas rajatava heina- ja hekslimagasini jaoks nõuti igalt ratsateenistusühikult 360 leisikat heinu ja 6 tündrit heksleid. 17. augustil 1703 avaldatud plakati alusel tuli igalt ratsateenistusühikult maksta 2 hõbetaalrit kindralleitnant Maidelli rügemendi transporteerimiseks Riiast Soome. 19. juulil 1704 taheti igalt Harju- ja Virumaa mõisate ratsateenistuselt 4 riigitaalrit pagarite palkamiseks.[151] 24. veebruaril 1705 nõuti haigete sõdurite «värskendamiseks» igalt ratsateenistuselt 1 härg või 8 lammast ja kindlustustöödeks 10 palki.[152] Igas plakatis toonitati, et kohustuse täitmata jätmine toob endaga kaasa sissenõudmise eksekutsiooni korras. Umbes sama rada läks lugu ka Liivimaal.[153]

Kontributsioon vilja näol lasus peamiselt mõisatel, s. t. mõisnikud pidid seda tasuma oma tuludest, suurendamata talupoegade tavakohaseid koormisi. Tegelikult püüdsid mõisnikud kontributsiooni täies ulatuses, nagu nähtub plakatiteski, veeretada talupoegade õlgadele. Eestimaa rüütelkonna andmetel olevat 1699. aasta detsembrist 1700. aasta septembrini Eestimaalt sõjavägede varustamiseks antud kokku 50 652 tündrit vilja.[154] Tallinna magasini

[149] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 524—527.
[150] Sealsamas, l. 29—30, 147—148.
[151] Sealsamas, l. 415—416, 498—499, 616—617.
[152] Sealsamas, s.-ü. 36, l. 21—22.
[153] Livl. Patente 1696—1703, patendid 29. IV ja 10. X 1701.
[154] RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 2, l. 379—380.

aruandest (ilmselt 1700. aasta sügisest) nähtub, et peamine hulk vilja on sinna laekunud aadlilt.[155] Ainult kaera on suuremal arvul — nimelt 1300 tündrit — ostetud. Liivimaa Eesti distriktis laekus 70 protsenti rendisummadest (ja järelikult ka kontributsioonist) Tartu kreisist, Pärnu kreisist ainult 30 protsenti.[156] Seetõttu esimese vallutamine Vene vägede poolt 1704. aastal andis küllaltki raske löögi Rootsi vägede varustamisbaasile.

Sõja edasises käigus kerkis üles kontributsiooni tasumise küsimus laastatud mõisate poolt. Algul nad vabastati täielikult kontributsioonist, vastavalt nende taotlusele. Hiljem hakati neilt vähehaaval siiski jälle kontributsiooni nõudma, kuigi vähendatud normide alusel.[157]

Nagu juba mainitud, pidid talupojad ametlikult andma osa teravilja- ja hobusemoona kontributsioonist. Peale selle lasus talupoegadel raske küüdikohustus, suurem osa kindlustustöödest (mõlemad koos linnadega) ja peaaegu täielikult riidevarustuse hankimine sõjaväele. *Küüdikohustus* jagunes võimude poolt reguleeritud *korraliseks küüdiks*, mille kohta peeti eri arvestust ja mida püüti jagada ühtlaselt mõisate vahel vastavalt ratsateenistusühikutele, ja *erakorraliseks küüdiks*, mida võeti sõjaväe, kullerite ja ametiisikute edasiliikumise kindlustamiseks «vajaduse järgi»; viimase üle arvestust ei peetud.

Eriti raske oli küüdikohustus 1700. aasta sügisel, kui Karl XII sõjavägi liikus Narva poole: 12. novembril väljaantud plakati järgi nõuti küüdiks igalt ratsateenistuselt 8 hobust ja vankrit, igal vankril relvastatud talupoeg 14 päeva moonaga.[158] Aastail 1701—1704 antud korraliste küütide kohta Eestimaa provintsis on toodud andmed majandusasehaldur M. Porteni memoriaalis.[159] Selle järgi olid Viru- ja Järvamaa andnud sel ajavahemikul kokku 10 864, Harjumaa 19 185 ja Läänemaa 13 008 küüti — kokku 43 057 küüti, igaüks keskmiselt 3—5 nädalat. Seega ainuüksi küütidele kaotasid Eestimaa talupojad mainitud ajavahemikul üle 3000 inimtöö-aasta. Need on aga üksnes 3 aasta andmed ja seejuures mittetäielikud, sest teadmata on, kui palju võeti küüte kubermanguvalitsuse teadmata ja loata.

Arvatavasti ei eksi eriti palju, kui pidada küüdikoormust Liivimaa Eesti distriktis võrdseks Eestimaa omaga ja kui arvata, et sõja algusest kuni 1710. aastani oli küüdikohustus $3^1/_3$ korda suurem M. Porteni poolt toodud ajalõigu omast. Seega võiks kümne sõja-aasta jooksul ainuüksi korraliste küütide läbi kaotatud tööaega arvestada vähemalt 20 000 inimtöö-aastale.

Küüdikohustus, mis võttis maalt riigi kasuks küllaltki palju

---

[155] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 335, l. 143.

[156] Sealsamas, s.-ü. 320, l. 123.

[157] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 661, l. 134—135; s.-ü. 147, l. 4 (plakat 15. X 1707).

[158] Sealsamas, s.-ü. 35, l. 154—155.

[159] Sealsamas, s.-ü. 741, l. 156—158.

tööjõudu, kutsus õige pea esile aadli vastuväiteid, seda enam et tava kohaselt ei nõutud küüti andnud talult küüdis viibimise aja kestel rakmetegu. Pealegi kannatasid teedeäärsed mõisad eeskätt erakorraliste küütide täitmise all rohkem kui teedest eemal asuvad mõisad. Seetõttu hakati peagi taotlema kaitsekirju küüdikohustuse, eriti erakorraliste küütide vastu. Nii mõnigi kord need taotlused andsid tulemusi: mõis kas vabastati erakorralistest küütidest või siis lubati teostada küüdikohustuse ühtlasem jaotamine.[160]

Sõjaväele *riietusesemete varumine* lasus samuti talupoegadel. Plakatis 22. oktoobrist 1700 määrati, et igalt ratsateenistusühikult tuli anda 5 lambanahast kasukat, 10 paari villaseid sukki, 15 paari villaseid kindaid ja 150 küünart riiet.[161] Suurem osa nõutud riietusest pidi minema Karl XII armee varustamiseks. Tegelikult jäi see nõue täitmata, kuna nõudmised olid suuremad kogu maal leiduvast villatagavarast.[162] Ka edaspidi nõuti riidevarustust. 1701. aasta 12. augusti patendis käskis Liivimaa kindralkuberner igalt adramaalt anda 2 kasukat ja 2 paari villaseid kindaid. Läänemaal nõuti plakatiga 20. oktoobrist 1706 iga 3 asustatud adramaa pealt 1 kuub, 1 paar pükse, 1 kübar, 1 särk, 2 kaelarätikut, 2 paari sukki, 1 paar villaseid kindaid ja 1 paar saksa kingi.[163] Riietusesemete andmise kohustus käis talurahvale üle jõu. Üsna tihti tuli nende sissenõudmiseks kasutada sõjaväelist eksekutsiooni — sõdurid majutati seniks talupoegade juurde nende kulul elama kuni kohustus oli täidetud.[164] Talupojad pidid veel, nagu eespool mainitud, hoolitsema maamiilitsa varustamise eest, mille arvel mõisnikud kasseerisid neilt sisse kindla rahasumma.[165]

Järgmiseks koormavaks sõjaga seotud kohustuseks olid *kindlustustööd*. Neid hakati eriti hoogsalt teostama kohe pärast sõja puhkemist. 11. aprilli plakatiga 1700. aastast määrati, et Tallinna kindlustustöödele tuleb saata üks mees igalt adramaalt kahe nädala toidumoonaga.[166] Eri kihelkondadele määrati seejuures erinevad tähtajad. Kindlustustööde kohustus jätkus ka edaspidi. Näiteks nõuti plakatis 24. veebruarist 1705 igalt ratsateenistuselt 4 mehe saatmist kindlustustöödele.[167] Olles raskeks koormaks talupojale, käis kindlustustöö ka mõisniku tasku pihta: kindlustustöödel töötavaid talupoegi ei saanud nad ju kasutada mõisatöödel, kindlustustööde arvel jäi talul mõisale tegemata vastav arv abiteopäevi. Pole siis ime, et mõisate võlaarve kindlustustööde sooritamisel aina kasvas — 1706. aasta algul ulatus see 6600 päe-

---

160 RAKA, f. 1. nim. 2, s.-ü. 143, l. 349 ja 106.
161 Sealsamas, s.-ü. 35, l. 141—142.
162 RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 5, l. 36.
163 RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, lk. 194—195.
164 Näit. sealsamas, s.-ü. 144, l. 415.
165 RAKA, f. 310, nim. 1, s.-ü. 308, l. 12.
166 RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 51—52.
167 Sealsamas, s.-ü. 36, l. 21—22.

vani.[168] Kuigi oli võimalik tegemata jäetud kindlustustööde eest rahas tasuda, lubas aadel 1705. aastal nende eest siiski pikema aja jooksul tööga tasuda[169] — pärisorjade tööjõud ei maksnud neile ju tegelikult midagi. Sagedased olid mõisnike palved kergendada või lausa ära jätta kindlustustööde kohustus. Osalt tuldigi neile vastu — vähendati vallitöödele nõutavate meeste arvu või, eriti kui tegemist oli sõjategevusest laastatud mõisaga, jäeti see hoopis ära.[170]

Rohkesti kasutati kindlustustöödel maamiilitsa tööjõudu. 1705. aasta lõpul koostatud Tallinna kindlustustööde aruannete ja järgmise aasta kindlustustöö plaani kohaselt tuli maamiilitsa arvele $^3/_4$ kõigist tehtud tööpäevadest (linlased 10 055 ja maamiilits 32 396 tööpäeva).[171] Seejuures sai linna käsitööline päevas palka $12^1/_3$, lihttööline 6—8, maamiilitsamees aga ainult 4 «valget» ehk hõbeööri.

Kohati tuli talupoegadel kannatada ka *majutuskoormise* all. See oli eriti raske, sest sel juhul koormati peremehi veel lisakontributsiooniga sõdurite varustamiseks, rääkimata sõjaväe omavolist. Nii kaebas Eestimaa rüütelkond 17. märtsil 1707, et Tragunite majutuse tõttu on Keila, Nissi, Rapla ja Hageri talupojad laostunud.[172] Üksikutesse taludesse oli majutatud koguni 20—30 ratsaväelast. Korterisolev sõjavägi rekvireeris vilja, heina ja hobuseid. Majutuse all kannatasid mõnel määral ka mõisad, eriti Tallinna lähikonnas, nagu selgub vastavatest kaebustest.[173] Mõnel pool paigutati mõisatesse maamiilits (näiteks Keilas), mõnel pool haiged sõdurid (näiteks Kloostri, Vihterpalu).

Rootsi peavägede viibimise ajal Eestis tuli talupoegadel peale kõige muu agaralt *küpsetada sõjaväele leiba*, millist kohustust aga tuli täita ilmselt ka hiljem — nimelt nõutakse mõnes plakatis kontributsiooniks ettenähtud vilja leivaks küpsetamist. Hea pildi sellest kohustusest annab G. A. Strömfelti vastav korraldus Põltsamaal: iga kolme päeva jooksul pidi talupoeg kuningamõisates küpsetama leivaks 1 tündri rukkeid ja saama sellest 9 leisikat 10 naela leiba.[174] Talupoeg pidi vilja ise ära jahvatama, andma sellelt veskimatti ja küpsetama. Mõisad olid kohustatud talupoegadele puid andma. Laupäevaks tuli küpsetatud leib mõisa viia. Aadlimõisad pidid leivaks küpsetama kontributsiooniks antava vilja.

Mõnevõrra omapärane oli *linnade osa* sõjaliste koormiste kandmises. Linnad, eriti suuremad nagu Tallinn, Tartu, Pärnu ja Narva olid tugevad kindlused ning sellistena muutusid nad Rootsi sõja-

[168] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 99—100.
[169] RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 5, l. 23—24.
[170] Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 143, l. 370 ja 253.
[171] Sealsamas, s.-ü. 79, l. 16—23.
[172] Sealsamas, s.-ü. 754, l. 351—354.
[173] Sealsamas, s.-ü. 663, l. 105—106; s.-ü. 664, l. 24—27; s.-ü. 670, l. 258—261.
[174] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 105—106.

vägede põhibaasideks. See tõi kaasa niisugused koormised nagu raske majutamise ja majutatud vägedele mineva toidumoona ümbertöötamise kohustuse. Osalt lasusid linlastel ka linna kindlustustööd — eriti aga linna eelarvel, sest kindlustustööde eest tasus suurelt osalt linn ise. Peale selle nõuti linnadelt suurt rahalist kontributsiooni.

Esimesena tuli sõjaraskusi tunda Liivimaa linnadel. Riia konvendil pidid ka linnad endale võtma sõjamakse. Kindralkuberneri lõpliku otsusega kujunesid need järgmiseks: Tartu ja Pärnu pidid kumbki andma 1200 riigitaalrit ja 20 suurtükiväehobust, Viljandi 100 riigitaalrit ja 8 hobust, Valga 50 taalrit ja samuti 8 hobust.[175] Rahaline kontributsioon kujuneski linnade põhiliseks koormiseks. Tallinn tasus seda harilikult 6000 riigitaalrit aastas, sellest pool erakorralise kontributsioonina.[176] Tartu linn luges oma aastakulusid kontributsiooniks ja garnisoni ülalpidamiseks 1000 karoliini (umbes 300 riigitaalri) suuruseks.[177] Peale selle pidid linlased tasuma nn. neljanda penni (s. t. 25 protsenti) saadud üürilt ning kapitali protsentidelt.[178]

Linlastelt nõuti veel garnisoni ülalpidamiseks «laenuks» vilja. Suuremalt osalt jäid niisugused laenud kas täielikult või osaliselt tasumata. Sisuliselt lähenesid need laenud sundlaenule või koguni rekvireerimisele. Nii kaebas 17. veebruaril 1704 Tallinna raad oma seletuskirjas Eestimaa kindralkubernerile, et tal olevat täiesti võimatu kokku saada nõutud 2000 sälitist vilja garnisoni varustamiseks.[179] Kirjas Pärnu raele 8. veebruarist 1706 nõudis G. A. Strömfelt 860 tündrit linnaseid ja 1000 tündrit rukist garnisoni jaoks.[180]

Linlased pidid samuti osa võtma vägede varustamisest riietusesemetega. 1700. aasta sügisel ja talvel taheti linnadelt saada kasukaid, villaseid sukki ja lambanahku; sõdureid tuli talveks varustada madratsite ja tekkidega.[181] Palju muret oli sõjaväele määratud toidumoona ümbertöötamisega, eriti 1700.—1701. aasta talvel. Nii nõuti Tallinnalt, et see kahe nädala jooksul valmistaks 5000 tündrist rukkist kuivatatud leiba.[182] Peale selle oli vaja

---

[175] N. Loone, Frågorna om krigskontribution och lantförsvar på konventet i Riga år 1700, lk. 119—121. Tallinn pidi 1700. aastal tasuma erakorralist kontributsiooni 10 000 taalrit, Rakvere 350 ja Haapsalu 268 taalrit — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 138, l. 53, 63—64, 99, 119, 146.

[176] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 169, l. 328; s.-ü. BQ 17, l. 44—45; s.-ü. Bf. 73, l. 80—83; s.-ü. BQ 18, l. 37—38.

[177] RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 6490, l. 4.

[178] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. A 169, l. 348—349.

[179] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 650, l. 195—199.

[180] RAKA, f. 1000, nim. 2, s.-ü. 1. IV, 20, l. 8—9.

[181] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 168, l. 65; RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. IV-38, l. 265, 271. Tallinnalt nõuti 1000 kasukat, 2000 paari sukki, 3000 p. kindaid ja 4000 küünart vatmanit — RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 138, l. 525; s.-ü. 143, l. 454.

[182] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 168, l. 81—82.

suitsutada sõjaväele liha, pruulida õlut ja koguni muretseda viina.[183]

Nagu maal nii lasus ka linnadel küllaltki kurnav küüdikohustus. Nii kurtsid Pärnu lihunikud oma supliigis sama linna raele 26. septembril 1703, et küüdikohustus nende hobused ära kurnab ja palusid endid sellest päästa. Komandandilt tuli aga selle peale eitav vastus.[184] Tallinna linna voorimehed kaebasid, et nad peavad tasuta vedama kroonuvoore. Neile lubati lõpuks tasuda — pool linna, pool kroonu kassast.[185] Väga kulukaks läks linnale kindlustuste ehitamine. 1706. aastast peale tehtud Tallinna kindlustustööde eelarvest nähtub, et see kulu tõusis aastas 7000 riigitaalrini.[186] Kindlustustööde üldkulu aastail 1700—1710 hindas Tallinna raad 200 000 riigitaalrile.[187] Kindlustustöödele minevate kulude katteks seati Tallinnas sisse eriline maks, nn. valliraha (Wallgeld).[188] Kindlustustöödel, nagu juba mainitud, kasutati laialdaselt talupoegade, maamiilitsameeste ja teiste sõdurite töötõudu. Püüti ära kasutada ka talupoegi-sõjapõgenikke. Nii avaldas Eestimaa kindralkuberner 10. septembril 1703 eestikeelse plakati, milles kutsus põgenikke-talupoegi Tallinna, kus neile lubati tööd linna kindlustustöödel ja julgeolekut vägivaldse värbamise eest.[189] Analoogilise patendi avaldas ka Liivimaa Eesti distrikti asehaldur G. A. Strömfelt, kutsudes talupoegi Pärnusse.[190] Kuid linnakodanikel endil tuli samuti osa võtta kindlustustöödest, kuigi harilikult saadeti tööle sulaseid või õpipoisse. Nii otsustas Pärnu raad pärast komandant Schwengelmi ettekannet 28. augustil 1702 selle kohta, et linna kindlusemüürid olevat lagunenud, teha kohustuseks kõigile kodanikele töötada «nädalas 2 ja eeslinlased samuti 2 päeva kindlustustöödel. Nendele, kes hobusega üheks päevaks tööle tulevad, arvatakse selle eest 2 päeva».[191] Tallinnas pidid linlased üksnes 1704. aasta jooksul tegema 30 000 päeva kindlustustöid.[192]

Üheks suuremaks ja tülikamaks sõjakoormiseks linnadele oli majutus. See tekitas kohe sõja esimestest aastatest peale linnaelanikele suuri raskusi. Tartu raad oma supliigis Liivimaa kindralkubernerile kaebas selle üle juba 20. oktoobril 1700.[193] Selliseid kaebusi esines hiljemgi. Kuivõrd raskeks majutus üksikjuhtumitel kujunes, nähtub linnakodanike supliikidest. 18. veebruaril

---

[183] RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 283, l. 141—143, 387, 433—434.
[184] RAKA, f. 1000, nim. 2, s.-ü. 16, 1, I, lk. 431, 433—434.
[185] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 671, l. 392—393; s.-ü. 143, l. 447.
[186] Sealsamas, s.-ü. 79, l. 16—21.
[187] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 170, l. 53—56.
[188] Sealsamas, s.-ü. Bf 73, l. 48—51.
[189] Sealsamas, s.-ü. Bf 88, l. 1.
[190] RAKA, f. 1000, nim. 2, s.-ü. 606, l. 41.
[191] Sealsamas, s.-ü. 16, l. 26; vt. ka l. 27—28.
[192] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 142, l. 761.
[193] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XVI-45, l. 297—299.

1705 esitatud supliigis kaebas Tallinna kodanik A. Blankenhagen, et tema juurde olevat majutatud 21 meest.[194] Pärnu kodanik J. Wey hädaldas 1. juunil 1708, et tema toas elavat 2 lipnikku ja keldris 6, vahel 8 või koguni 14 alamväelast.[195] Majaperemees pidi majutatud sõdureid varustama madratsite, patjade, tekkide jm. voodipesuga.[196]

Majutamisel tekkis paratamatult palju tülisid ja hõõrumisi. Näiteks nurisesid Tartu gildid oma supliigis raele 14. septembril 1703, et nii mõnelgi kapralil ja lihtsõduril on kaasas mitte ainult naine ja lapsed, vaid ka ämmad, kälid ja muidu sõbrad.[197] Samuti pidasid nad igasuguseid väikekariloomi nagu sigu, lambaid ja kitsi. Ohvitseridel olid aga hobused ja lehmad, nad ajasid kodanike loomad laudast välja ja panid oma loomad asemele. Ohvitseridele, kes endale ise korteri muretsesid, pidi raad maksma korteriraha. Siingi tekkis arusaamatusi. Nii palus Tallinna raad 15. aprillil 1705 end vabastada korteriraha maksmisest nendele ohvitseridele, kes elavad oma majades.[198]

Sõjaliste kohustustega oli seotud linna käsitööliste rakendamine kroonutööle. Tallinna ja Toompea kingsepad pidid valmistama sõjaväele 1000 paari saapaid kuus.[199] Paljusid Tartu käsitöölisi kohustati sõjaväe juures töötama ja keelati sealt lahkuda.[200] Käsitöölistele olid need kohustused vastumeelsed. Tallinna kingsepad kaotasid seetõttu oma kohaliku turu. Tartu puusepad teenisid aga kroonutööga nii vähe, et pidid peaaegu nälga surema.[201]

Huvi pakuvad linnade kohustuste loetelud, nagu nad on esitatud kahes dokumendis, üks Tartu, teine Tallinna kohta. Tartu gildid, pidades kasukate, kinnaste ja sukkade andmist sõjaväele võimatuks, mainivad oma 31. oktoobril 1700 esitatud kaebuses, et nad sõja algusest peale on pidanud 1) 2 korda erakorralist kontributsiooni ja 2) ka harilikku kontributsiooni maksma; 3) vahiteenistust pidama; 4) leiba sõjaväele küpsetama; 5) vilja jaoks kotte andma; 6) liha suitsutama ja kuivatama; 7) nõusid andma liha soolamiseks; 8) sõjaväe moona alla ruume andma; 9) suurt majutust kandma ja 10) vallitöid (s. o. kindlustustöid) tegema ning nende eest maksma.[202] Tallinn oli pidanud kandma järgmisi koormisi: 1) tegema kindlustustöid; 2) ülal pidama vahisõdureid ja linna kompaniid; 3) ülal pidama linna suurtükiväelasi; 4) kandma majutust ning maksma ohvitseridele korteriraha;

[194] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 662, l. 302—303.
[195] RAKA, f. 1000, nim. 2, s.-ü. 1, XIV, 4, l. 112—113.
[196] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. BQ 16, l. 90—91.
[197] RAKA, f. 995, nim. 2, s.-ü. XLIV a 76, l. 1—2.
[198] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 665, l. 265—266.
[199] Sealsamas, s.-ü. 631, l. 129—130.
[200] RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 284, l. 295—298.
[201] Fr. K. Gadebusch, Livländische Jahrbücher. III Theil, Anhang. Riga 1782, lk. 155.
[202] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XVI-45a, l. 396.

5) andma küüte; 6) tasuma mündrikkudele ja lootsidele nende töö eest; 7) pidama palju kuninglikku vilja oma ladudes; 8) tegema tangu ja valmistama kotte, küpsetama leiba ja pruulima õlut.[203] Peale selle pidi linn muidugi õiendama kontributsiooni ja muud rahalised maksud.

Sõjakoormiste sissenõudmine aadlilt toimus peamiselt individuaalkorras (vahel kihelkonnakomissaride vahendusel), samal ajal kui linnaelanikelt nõudsid makse sisse ja reguleerisid muid koormisi raed. Järjest raskemaks muutuvat sõjakohustuste koormat läks kohalike provintside elanikkonnal üha võimatumaks täita. Sellele mõjus kaasa üldine majanduslik vähikäik. Maksude sissenõudmise kindlustamiseks oli harilikuks abinõuks sõjaväeline eksekutsioon. Mõisatesse eksekutsiooniks väljasaadetud sõjaväelastele olid antud tihtipeale laiad volipiirid. Näiteks 25. septembril 1700 Harju-Jaani, Jõelähtme, Jüri, Keila ja Kose kihelkonda kontributsiooni sundsissenõudmiseks lähetatud väesalk kortermeister J. A. Vergini juhtimisel sai õiguse omavoliliselt keldreid ja aitu avada.[204] Peale selle tuli neile anda ülalpidamist ning küüte. 17. novembril 1706 saadeti 6 ratsaväelasega välja eksekutsioonikomissar Dorsch, kes sai õiguse vastuhakkavaid valitsejaid kinni võtta ja Tallinna tuua.[205] Kasutati ka muid sunniabinõusid. Näiteks 21. novembril 1702 laskis Eestimaa kindralkuberner panna aresti alla rendimõisniku Chr. Drapenhielmi rukki, mille viimane kavatses vedada Riiga, kuna 1698.—1699. aasta rent oli tal veel tasumata.[206]

Linnades tarvitati täitmata kohustuste sissenõudmisel samuti sõjalist eksekutsiooni, kuid ainult bürgermeistrite suhtes. 3. veebruaril 1706 sai ooberst J. Fr. Liwen Eestimaa asekubernerilt käsu saata 10—12 ratsanikku koos allohvitseriga justiits-bürgermeistri juurde nii kauaks, kuni linn tasub 153 riigitaalri suuruse võlguoleva kontributsioonisumma.[207] Samuti ähvardati raadi mõne kohustuse täitmata jätmise puhul trahviga.[208] Muidugi oli sõjaline eksekutsioon äärmiseks abinõuks. Harilikult eelnes sellele pikk kirjavahetus nõutavate koormiste ümber, kusjuures nii mõnigi kord apelleeriti Stokholmi keskorganitele.

*

Rängad sõjakoormised tekitasid üha suurenevat rahulolematust nii rahvahulkades kui ka kohalikes valitsevates kihtides. Aadli ja linna valitseva ladviku esindajad protesteerisid alatasa üha raskemaks muutuvate koormiste vastu, mis puudutasid nen-

[203] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 644, l. 4—6.
[204] Sealsamas, s.-ü. 138, l. 419—420.
[205] Sealsamas, s.-ü. 144, l. 414.
[206] Sealsamas, s.-ü. 140, l. 572.
[207] Sealsamas, s.-ü. 144, l. 39.
[208] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 168, l. 124—125.

degi materiaalseid huvisid. Samal ajal, kasutades oma võimu, katsusid mõisnikud ja suurbürgerid sõjakoormisi veeretada nii palju kui võimalik vaesemate ja ekspluateeritavate masside kaela. Kuigi näiteks vastavates võimude korraldustes keelati mõisatele langevat kontributsiooni osa talupoegadelt sisse nõuda, ei pidanud mõisnikud sellest kinni, vaid pigistasid talupoegadelt välja sõjakontributsiooni täies ulatuses.[209]

Parem polnud olukord linnades. Linna raadides oli võimul kitsas suurkaupmeeste kildkond. Sõjakoormiste jagamisel peeti seetõttu esmajärjekorras silmas just suurkaupmeeste kukruhuve. Nii kaebas Pärnu väike gild, et vaatamata vaesusele tuleb just käsitöölistel kanda suuremat osa küüdikohustustest.[210] Eeslinnad pidid tasuma samuti «oma osa» kontributsioonist.[211] Kindlustustöödest pidid kehvad eeslinlased osa võtma samal alusel kui jõukad linnakodanikud. Kindlustustööde kulude katteks nõutavat nn. valliraha tuli maksta isegi müürsepasellidel.[212]

Nii viisid rasked sõjakoormised selleni, et süvenes konflikt Rootsi võimude ja kohaliku valitseva ladviku vahel ühelt poolt ning teravnesid klassivastuolud rõhujate ja ekspluateeritavate vahel teiselt poolt.

Samuti olid need süveneva laostumise põhjuseks, mis Eesti- ja Liivimaal hakkas end eriti teravalt tunda andma 1708. aastal.

Ei tule muidugi eitada ka vahetu sõjategevuse, eriti rüüsteretkede osa Eesti majanduse õõnestamisel. Rüüsteretked olid tolleaegse sõja lahutamatuks koostisosaks, mida korraldati vastase moonastus- ja varustusbaasi nõrgestamiseks, osalt aga ka oma vägede varustamiseks. Nii B. Šeremetevi päevik, teised kaasaegsed kirjeldused kui ka mitmesugused dokumendid kõnelevad sellest küllaltki selget keelt. Rüüsteretkede all kannatasid peamiselt Ida- ja osalt Kesk-Eesti alad ning retked olid lühiaegsed. B. Šeremetevi retkedel aastail 1702 ja 1703 oli eesmärgiks hävitada eeskätt magasine ja hooneid, et Rootsi poolel poleks võimalik koondada suuremaid vägesid Kesk- ja Ida-Eestisse operatsioonideks Vene vastu. Osalt püüti kaasa viia ka kariloomi ja kahjustada viljatagavarasid. Inimkaotused aga ei olnud nii suured nagu neid tihtilugu Vene-vaenulikes kirjutistes on püütud näidata. Suur osa äraviidud talupoegadest pääsis põgenema või lasti hiljem venelaste poolt lahti ning tuli kodumaale tagasi. Eriti vilja ja loomade väljapressimisel «kontributsioonina» ning talupoegade vägivaldsel värbamisel olid Rootsi vägede süstemaatilised retked Tartu kreisi pärast 1704. aastat ilmselt «efektsemad» kui varasemad Šeremetevi retked. Süstemaatilised, aastast aastasse, päevast päeva rõhuvad sõjakoormised, paremates aastates meeste pidev

[209] RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 615, l. 131 (talupoegade palvekiri Eestimaa kindralkubernerile 19. III 1701).

[210] RAKA, f. 1000, nim. 2, s.-ü. 1, XIII, 5, l. 42.

[211] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 644, l. 1—3.

[212] Sealsamas, s.-ü. 666, l. 177—178.

äratõmbamine igapäevase tootva töö juurest sõjalippude alla õõnestas majandust tegelikult palju rohkem kui otsene sõjategevus. Pealegi jäi ju viimasest Lääne-Eesti 1710. aastani täiesti puutumata.

Andis tunda ka rahuaegsete kaubandussidemete katkemine. Maa majanduse järkjärgulise allakäimise tingimustes läks kohalikel Rootsi ametimeestel üha raskemaks sõjaväe jaoks moona ja mehi välja pigistada. Paistab, et sõja esimestel aastatel suudeti üldiselt siiski tagada sõjaväe varustamine toiduainetega, välja arvatud Karl XII peajõudude Eestis viibimise aeg. Lüngad selles suhtes esinesid peamiselt seoses raskustega vilja ümbertöötamisel leivaks ja õlleks ning vägede varustamise bürokraatlikust süsteemist tingitud venivusega. 1705. aastast peale hakkas aga esinema üha sagedamini kaebusi toiduainete puuduse kohta ka sõjavägedes. Katastroofiliseks muutus olukord 1708. aastast peale. Kõigepealt sagenesid talupoegade abipalved kohalikele võimudele, kuigi neid sealt harilikult juhatati mõisnike juurde tagasi.[213] 1709. aastal tabas maad raske ikaldus.[214] Kasvas mõisate arv, mis ei suutnud enam õiendada nõutavat kontributsiooni, eriti 1710. aastal.[215] Maal valitses nälg, sellele kaasus katk, mis 1710. aasta suvel jõudis Eestisse.

Enne seda, kui minna aastail 1708—1710 kohalike Rootsi võimude poolt ettevõetud erakorraliste abinõude jälgimisele, tuleks lühidalt peatuda veel Rootsi valitsuse poliitikal üksikute elanikkonna klasside ja kihtide suhtes ja nende suhtumisel omakorda Rootsi võimudesse, kuigi samu küsimusi on siin-seal puudutatud ka eespool.

Kõige suuremaks, kõige arvukamaks elanikkonna klassiks olid *talupojad*. Nagu juba märgitud, pettus talurahvas oma lootuses olukorra paranemisele reduktsiooni tulemusena. Sõja algus äratas talupoegades uusi lootusi.[216] Sõjategevuse algul tungisid talupojad Liivimaal mitmesse mõisasse ja võtsid sealse vara enda kätte. Kui Vene väed ilmusid Narva alla ja Virumaa mõisnike hulgas puhkes paanika, kasutasid talupojad seda arvete õiendamiseks mõisatega. 1700. aastast algas talurahva tõrkumislaine, mis eriti intensiivsena kestis umbes kolm aastat ja haaras terve Eesti mandriosa. Kasutades kohalike võimude vastakaid avaldusi maamiilitsameeste teotöö kohta, keeldusid talupojad tegemast tegu ja osalt ka makse tasumast. Vanamõisas ja Kundas arenesid need vastuhakud ülestõusuni. Võitlus feodaalse rõhumise vastu viis talupojad väljaastumisele Rootsi riigivõimude vastu, kes seda rõhumist kaitsesid. Kasutades mitmesuguseid abinõusid — manit-

---

213 Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 147, l. 560, 580 jt.

214 Sealsamas, s.-ü. 722, l. 104.

215 Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 111, l. 22; s.-ü. 729, l. 116; s.-ü. 732, l. 5—6 jm.

216 Lähemalt talupoegade meelsuse kohta vt. E. Õ p i k u artikkel käesolevas kogumikus.

semist, hirmutamist, ähvardamist sõjaväelise eksekutsiooniga, maamiilitsa üleviimist regulaarvägede juurde või linnadesse kindlustustöödele, kohtulikke karistusi — lämmatasid võimud järk-järgult, kohati aga sõjalise jõuga, talurahva vastuhakud. Aktiivsemate meeste eraldamine värbamise ja maamiilitsasse võtmise teel mängis seejuures muidugi oma osa. Neidki nappe soodustusi, mis maamiilitsasse astunutele algul anti, kahandati hiljem tunduvalt. Küüdid, vallitööd, värbamine, sõjaretked ja sõjalised maksud õõnestasid talupoegade niigi nõrka majanduslikku kandejõudu. Mõisaike püsis endiselt. Kõige selle tõttu halvenes tunduvalt talurahva aineline olukord.

Oma poliitikas arvestasid kohalikud võimud esmajärjekorras ikkagi Rootsi riigi huve: nendest lähtudes püüti normeerida sõjamaksudest talupoegadele langevat osa, vaatamata isegi aadli protestidele ja huvidele, suruti läbi riiklike kohustuste täitmist. Ka värbamisel lähtuti Rootsi riiklikest huvidest: kui talupoeg oli lasknud ennast värvata, ei antud teda sõjaväest tagasi, vaatamata mõisniku nõudmisele. Lähtudes riigikassa ja mõisa huvidest kaitsesid võimud mõnevõrra üksnes adratalunike ehk taluperemeeste huve. Neid kaitsti vägivaldse värbamise eest, piirati mõisnike taotlusi ebaseaduslikult koormisi suurendada jne. Seevastu nn. lahtine rahvas — talupoegade vaesem kiht, saunikud, päevatöölised ja osalt talusulasedki — oli jäetud võimude poolt täiesti värbajate meelevalla alla.

Juba sõja algul oli talupoegade hulgas märgata sõbralikku suhtumist Vene vägedesse. Kui pärast Tartu vallutamist selle ümbruskonna mõisnikud ja nende valitsejad enamikus põgenesid ja Vene võimud kehtestasid seal talupoegadest administratsiooni, kui ära langes suurem osa mõisateost, mõjus see samuti soodsalt talupoegade meelsusele. Kuid Venemaa oli samuti aadliriik ja tema võimud püüdsid kuidagi kokku leppida kohaliku aadliga — talurahva arvel ja kahjuks. Seetõttu pidid talupojad aegamööda pettuma oma lootustes Vene võimude suhtes. Samal ajal levis talupoegade hulgas õige arusaamine, et sõja saatus on otsustatud Venemaa kasuks ja Rootsi vägede edasine võitlus Eestis võib ainult talurahvale kahju tuua.[217]

Kohaliku balti-saksa *aadli* suhtes oli Rootsi võimude poliitikal oma kindel joon. Tõsi küll, sõja algul püüdsid Eesti- ja Liivimaa kindralkubernerid saavutada nõusolekut erakordseteks abinõudeks maapäevalt ja konvendilt. Kuid juba 1700. aasta detsembris ei andnud Karl XII Eestimaa rüütelkonnale luba pidada maapäeva.[218] Vaatamata aadli rohkearvulistele protestidele teostas valitsus järjekindlalt oma poliitikat nii värbamise kui ka sõjaliste koormiste alal. Otse sõja algul astuti siiski suur samm aadli huvides — lõpetati reduktsioon.[219] Kuid aadlike privileege ja

[217] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 19, l. 23—24, punkt 6.

[218] Chr. Kelch, Continuation, lk. 176; S. Schartau, De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott, lk. 21—23.

omandiõigusi sõja esimesel poolel ei laiendatud. Küll pidi aga aadel kandma raskeid majanduslikke kaotusi sõjategevuse, -maksude, -kohustuste ning värbamise läbi.

Nagu näha, jätkas valitsus põhiliselt oma vana poliitikat: kohaliku aadli eesõigusi ja tulusid ei piiratud niivõrd, kuivõrd see ei seganud Rootsi riigi üldhuve ja sõjalisi vajadusi. Oma nõudeid viis valitsus läbi vajaduse korral surveabinõudegagi. Aadli huve riivas ka vilja väljaveo keelamine, mille eesmärgiks oli tagada Rootsi sõjavägede varustamist. Kuigi 1700. aasta sügisel veel ajutise mööndusena lubati välja vedada 1000 sälitist, keelati 12. jaanuaril 1701 vilja väljavedu täielikult.[220] Viimane asjaolu (kuigi selles tehti üksikuid mööndusi) takistas viljahindade tõusu kohapeal. See käis aga siinsete mõisnike taskuhuvide pihta, eriti kuna nende väljaminekud seoses igasuguste sõjakohustustega kasvasid.

Balti-saksa aadel oli suurel määral juba enne sõda vaenulikult häälestatud Rootsi valitsuse suhtes. Kuid avalikult välja astuda ei julgetud. Rootsi oli selleks liiga võimas ja aadel ei kahelnud kaua aega tema lõplikus võidus. Kuid suur osa kohalikust aadlist ei avaldanud mingit erilist soovi Rootsi võimudele kaasa aidata. Pigem vastupidi: kohustustest püüti nii palju kui võimalik kõrvale hoiduda. See oli tollal seda märgatavam, et aadlilt oodati tema privileegide eest riigitruudust, riigikaitse organiseerimist ja abi riigi keskvõimudele sõja ajal. Sõja algul ei võtnud Liivimaa aadel vaevaks organiseerida, vaatamata vastavatele üleskutsetele, relvastatud salku saksilaste vastu. Selle asemel võeti Võnnus J. R. Patkul pidulikult vastu ja tervitati teda rõõmuga.[221] 1700. aasta suvel tõrkus Saaremaa aadel kõigest jõust uute kohustuste vastu, näidates üles «äärmiselt kahjulikku vastumeelsust ja opositsiooni», nii et koguni sõjaväeline eksekutsioon ei suutnud seda murda.[222] Veel sama aasta lõpul, 28. novembril, teatas Saaremaa maapealik P. Örenklow Liivimaa kindralkuberner E. Dahlbergile, et kohaliku aadli vastuseisu tõttu pole ta olnud suuteline kindlustama kahekordse ja isegi mitte korralise ratsateenistuse täitmist.[223] Järgmise aasta algul, 15. jaanuaril, kirjutas ta, et mõisnikud võtavad eksekuutoreid sõimuga vastu. Kuna kohalik garnison peab ära marssima, siis pole varsti eksekuutoreidki leida.[224]

1700. aasta kevadel võttis Eestimaa aadel vaenuliku hoiaku Soomest läbi Eestimaa Saksi vägede vastu suunduvate Rootsi

[219] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 65—68; Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига 1946, lk. 50 jj.

[220] S. Schartau, De svenska östersjöprovinserna, lk. 18; RAKA, Raamatukogu A XV, 92, lk. 66—68. 12. jaanuari plakatis keelas Karl XII koguni vilja linna müügiks vedamise, vilja võis vedada ainult sõjaväemagasinidesse.

[221] M. Tõldsepp, Meeleolu Liivis 1700, lk. 123.

[222] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 314, l. 125—126.

[223] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XVI-45, l. 385—387.

[224] Sealsamas, s.-ü. XX-21b, l. 62—63.

vägede suhtes. Nagu selgub Eestimaa majandusasehalduri hilisemast ettekandest, ei olnud aadlikud nõus andma sõjavägedele toidumoona.[225] Selle sissenõudmiseks väljasaadetud komissare ning eksekuutoreid sõimati, ähvardati ja koguni peksti. M. Porten oli seejärel mõisnikke oma patendis nimetanud mässajateks. Vene vägede 1703. aasta retkele vastupanu mittekorraldamise ja linnadesse pagemise pärast laskis kubermangu sekretär Corylander avaliku trummilöömisega linnarahva kokku kutsuda ja süüdistas aadlit karistusväärse maalt pagemise eest.[226] Mitmesuguste ettekäänete all hoidus osa kohalikku aadlit sõjaväeteenistusse astumast.[227] Vastupanust muudele valitsuse sõjalist laadi üritustele oli juttu ka eespool, vastavate osade käsitlemisel. Samuti ei leidunud aadli hulgas kuigi palju neid, kes oleksid valmis olnud laenama Rootsi võimudele raha mõisate pantimise kindlustusel, vaatamata sellele, et plakatiga 13. aprillist 1700 kindlustati niisugustele võlausaldajatele rohkesti eeliseid.[228] See kõik näitab, et Rootsi võimudesse suhtus aadel vaenulikult mitte üksi Liivimaal, vaid ka Eesti- ja Saaremaal.

Teisest küljest on aga teada, et just sõja algul astus rohkesti mehi, seejuures suurelt osalt aadlikke, vabatahtlikult Rootsi sõjavägedesse ja samuti värbasid paljud oma kulul terveid väeüksusi.[229] Seega pidi osa aadlist olema Rootsi-meelne ja aktiivselt välja astuma Rootsi võimu toetuseks. Seda fakti pole eriti raske seletada. Reduktsioon ja teised Rootsi riigi reformid alates 80-ndatest aastatest polnud ju suunatud aadli kui terviku vastu. Osa aadlit, nimelt *teenistusaadel*, sai sellest koguni kasu. Teenistusaadlile oli ka sõda kasulikuks ettevõtteks: see tõotas peale palga sõjasaaki, tõusu teenistusredelil, võimalust kergemini saada rendile mõisaid, lootusi uutele eelistele pärast sõda. Mitte asjata ei märgi Chr. Kelch teatava irooniaga, et kui ooberst M. Nieroth tegi 1708. aastal retke Tartu alale ja laskis sealt suure hulga vilja ära vedada, «ei unustanud ta ka iseennast mitte, vaid laskis seejuures hea osa sellest viljast oma Albu mõisa Järvamaal viia».[230]

Sõja kestel süvenes aadli konflikt Rootsi võimudega siiski üha enam. Kohalik aadel ootas vaid momenti, millal saaks vähima riskiga ja suurima kasuga astuda uue isanda teenistusse. Algul pani aadel oma lootuse Saksi vägede võidule. Osalt meelitas neid võimalus saavutada samasuguseid «vabadusi», nagu need olid

---

[225] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 741, l. 103—104.

[226] RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A II, 4, l. 202—208.

[227] Näit. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 630, l. 63; s.-ü. 108, l. 71; Chr. Kelch, Continuation, lk. 153; S. Schartau, De svenska östersjöprovinserna, lk. 21; M. Tõldsepp, Meeleolu Liivis 1700, lk. 79.

[228] S. Schartau, De svenska östersjöprovinserna, lk. 49—50; vrd. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 215 (plakat 14. VI 1701) ja l. 69—72.

[229] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XVII-36a, l. 172—173, 179—180, 191—193 jt.; s.-ü. IV-38a, l. 125; f. 1, nim. 2, s.-ü. 700, l. 14—15; Chr. Kelch, Continuation, lk. 87.

[230] Chr. Kelch, Continuation, lk. 604.

Poola aadlil. Venemaasse suhtus aadel algul umbusklikult. Otsesest üleminekust Rootsi vaenlaste leeri hoidis aadlit kaua tagasi hirm Rootsi sõjaväe lõpliku võidu ja teiste suurriikide sõtta vahelesegamise ees Rootsi poolel. Kui aga võidukas Vene vägi oli sundinud mitmekuise piiramise järel alistuma Riia linna, alistusid ka Rootsi võimu kantsid Eestis — Pärnu ja Tallinn — ilma vastupanuta. Saavutanud tsaarivalitsuselt oma privileegide kinnitamise ja lubaduse tagastada aadlile redutseeritud mõisad, läksid mõisnikud kerge südamega üle Vene impeeriumi tiiva alla. Nii viis sündmuste käik tsarismi ja balti aadli klassiliidu tekkimisele, mis rajati pärisorise eesti talupoja ühisele ekspluateerimisele.

Linnades, nagu juba eespool mainitud, oli meeleolu enne sõda neutraalne. Muidugi tuleb ka linnaelanikke käsitleda diferentseeritult. Linna kaupmeestest ladviku ja töörahva — käsitööliste, vaeste eeslinlaste, päevatööliste, sulaste ja teenijate huvid olid tunduvalt erinevad. Tuleb arvesse võtta ka seda, et väikelinnades toimisid valitsusvõimud palju järsemalt ja hoolimatumalt kohaliku omavalitsuse suhtes, seda koguni ignoreerides, kui suuremates linnades (Tallinn, Tartu, Pärnu). Linna valitsevat ladvikut, kes hangeldas viljaga, puudutas eelkõige vilja väljaveokeeld. Tõsi küll, seda keeldu täiesti ei peetud ja anti aeg-ajalt litsentse üksikute suuremate või väiksemate viljapartiide väljaveoks.[231] Suurem neist oli 1707. aastal antud luba eksportida Tallinnast 1000 sälitist rukist.[232] Kuid need load ei avanud võimalusi laialdasemaks rikastumiseks viljakaubanduse arvel. Seetõttu olid ka viljahinnad suhteliselt madalad, 18—20 riigitaalri ümber sälitis. See oli aga kasulik käsitöölistele ja töötajatele-palgalistele.

Seevastu lasusid sõjalised koormised õige raskelt linnadel. Eriti tunda andsid nad vähem jõukaile käsitöölistele, seda osalt ka nende ebaproportsionaalse ja ebaõiglase jaotamise pärast, mille üle nii mõnigi kord nuriseti.[233] Sõjakoormised kutsusid esile linlaste, eriti vaesemate kihtide avaliku vastupanu võimudele. Tartu kodanikud püüdsid jõuga küütivõetud hobuseid tagasi võtta.[234] Haapsalu kodanikke ähvardati üldväkkekutsele vastupanemise eest kohelda mässajatena.[235] «Ülesässitaja» kästi saata karistamiseks raudus Tallinna. Vangi pandi Tallinna voorimehed, kes julgesid vastu hakata kuninglikele vägedele tasuta küüdi andmisele.[236]

Paksu verd tekitas käsitööliste ja väikekaupmeeste hulgas Rootsist sisseveetud kaupade eelistamine. Sadulseppade tsunft

---

[231] Näit RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 140, l. 428, 558, 264—265 jt.
[232] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. BQ 18, l. 48—49.
[233] Sealsamas, s.-ü. Bf 23, l. 52, 53; RAKA, f. 1646, nim. 2, s.-ü. 182 N 288, l. 1—12 jm.
[234] RAKA, f. 995, nim. 2, s.-ü. 22. XLIX, l. 1—3 (31. VII 1701).
[235] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 140, l. 362—363 (23. VI 1702).
[236] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Ab 135, l. 298 (9. IV 1700).

kaebas asekubernerile, et Stokholmist tuuakse kohale mundri nahkosad, samal ajal kui nemad peavad tööta ja leivata istuma.[237] Samuti ei meeldinud see, et mõnel juhul tegid kroonu teenistuses olevad mehed kohalikele käsitöölistele konkurentsi.[238] Sisekaubanduse teatud kitsenemine käis kaupmeeste huvide pihta. Näiteks keelati Tallinna talurahvakaupmeestel osta sadamast silku, mis pidi minema hoopis sõjaväe varustamiseks.[239] Tuleb arvestada sedagi, et eeslinlased, õpipoisid ja sulased jäeti võimude poolt värbajatele saagiks. Käsitöömeistritele vastu tulles kehtestasid Rootsi võimud aga sellide liikumiskeelu.[240]

Nagu aadel, nii ei tahtnud ka kaupmehed Rootsi valitsusele pandimõisate vastu raha anda.[241] Ometi ei paista linnades olevat erilist Rootsi-vaenulist meeleolu. See on seletatav osalt sellega, et linnakodanikud kartsid üleminekul uue riigi (Poola, Vene) valitsuse alla aadlike mõjuvõimu kasvamist oma huvide ja kasude kahjuks. Ometi sillutasid ka linna valitseva ladviku hulgas pidevad konfliktid Rootsi võimudega teed üleminekuks võiduka Venemaa poolele.

Kokkuvõttes peab tunnistama, et Rootsi valitsuse poliitika Eesti- ja Liivimaal, mis üldjoontes sai alguse XVII sajandi 80-ndatest aastatest ja mis endiselt lähtus metropoli huvidest, ahendas kohaliku aadli privileege ja kutsus esile selle opositsiooni. Samal ajal ei suutnud Rootsi valitsus, toomata talupoegadele majandusliku olukorra kergendust ja jättes nad endiselt pärisorjusse, võita nende poolehoidu. Ka linnad suhtusid üldiselt ükskõikselt Rootsi võimusse. Niisugune suhtumine on ka arusaadav: võimude poliitika lähtus mitte kohalikest, vaid Rootsi enda huvidest ja seda teostati, toetudes sõjalisele jõule, hoolimata kohaliku elanikkonna eri klasside huvidest. Ometi leidus kohaliku elanikkonna klasside hulgas üksikuid kihte (nagu teenistusaadel, osa kaupmehi jt.), kes koos riigiametnike ja vaimulikega seisid kindlalt Rootsi poolel.

Nii jõudsid kätte *Rootsi võimu viimased aastad Eestis.* Maa majandus oli laostunud, Vene väed hakkasid pärast otsustavat võitu Poltaava all Liivi- ja Eestimaal laialt peale tungima. Rootsi võimud pidid üha vähenevate ressursside juures tegema oma võimu säilitamiseks veelgi suuremaid jõupingutusi.

Kõigepealt nõudis kindralkuberner N. Stromberg kindlustuste kordaseadmist ja toiduainete kokkuhoidlikku kulutamist.[242] Kindlustustööde energilist jätkamist nõuti edaspidigi. Lisaks sellele kästi rüütelkonnal tuua Tallinna oma toiduainete tagavara.[243]

---

[237] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 663, l. 289—291.
[238] Sealsamas, s.-ü. 670, l. 172—175.
[239] Sealsamas, s.-ü. 140, l. 353.
[240] Sealsamas, s.-ü. 665, l. 93—96; f. 995, nim. 1, s.-ü. 284, l. 295—296.
[241] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 19 ja 63—64; RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 616, l. 71—73.
[242] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 148, l. 725—727.
[243] Sealsamas, l. 736—738.

Samasuguse korralduse Pärnu suhtes tegi asehaldur G. A. Strömfelt.[244] Rangelt keelati 1708. aasta sügisest alates igasugune vilja väljavedu välismaale.[245] Keelati koguni ka igasugune vilja väljavedu linnast ning samuti viinapõletamine.[246] Plakatiga 22. novembrist 1708 kehtestati maksimaalsed normeeritud hinnad teraviljale (1 tünder rukist 9 kuni 10 vasktaalrit, 1 tünder otra 6 vasktaalrit).[247] Kuid kindlate hindade kehtestamisest ei tulnud tegelikult midagi välja: selle vastu astus välja Tallinna raad, kes tõi peale muu ette, et aadel ei müü vilja kindlate hindadega.[248] Vastuseks sellele lubas kindralkuberner esialgu kindlatest hindadest mitte kinni pidada.[249] Kuigi kindralkuberner, ähvardades jumala vihaga, nõudis «ebakristliku viljaga spekuleerimise lõpetamist», ei tulnud sellest nii rae kui ka aadli vastuseisu tõttu midagi välja.[250] 23. märtsil 1709 leidis raad, et edaspidi pole enam võimalik, nagu seni tehtud, vaeseid odava viljaga varustada.[251] Seevastu paluti võõrad kerjused ja muu «lahtine rahvas» linnast ära ajada.[252] Viljahinnad hakkasid spekulantide-kaupmeeste ning osalt aadli rõõmuks kiiresti kerkima. Kui 1705.—1707. aastal oli ühe sälitise vilja hind kõikunud 20 riigitaalri ümber, siis 1709. aasta jaanuaris tõusis rukki hind 36 ning juulis koguni 70 riigitaalrini, langedes septembris 50 taalrini, et oktoobris taas tõusta 65 riigitaalrini.[253] 1710. aasta veebruaris-märtsis kerkis rukki hind jälle 69 taalrini. Alles edaspidi, eriti käsikäes katkuga, hakkas see langema.

Sõjavägede ülalpidamine muutus üha raskemaks. Ametivõimud nõudsid ikka ja jälle linnalt «abi» ja «laenu» viljas ja rahas, lubades selle vastu tagatisena mõisu.[254] Osa vilja «osteti», kuigi valitsus ei jõudnud seda täies ulatuses välja maksta.[255] Samas aga ähvardati, et keeldumise korral võetakse jõuga.[256] Olukord muutus üha tõsisemaks. 1710. aasta veebruaris toimusid Tallinna garnisonis toitlusrahutused, mis ainult mõnede «ninameeste» aresti alla panemisega suudeti likvideerida.[257] Just sellal aitasid mõned kaupmehed Rootsi vägesid vilja ja rahaga.[258] Viljahin-

---

[244] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 74—75.
[245] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 147, l. 786; s.-ü. 148, l. 727.
[246] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. BQ 18, l. 117—118, 115.
[247] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 386—387.
[248] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 169, l. 370—371.
[249] Sealsamas, s.-ü. BQ 19, l. 8.
[250] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 148, l. 544—545 (22. VI 1709); s.-ü. 724, l. 132—134; s.-ü. 725, l. 30—34.
[251] Sealsamas, s.-ü. 717, l. 236.
[252] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 169, l. 400—401.
[253] Sealsamas, s.-ü. Aa 171, l. 317—324.
[254] Sealsamas, s.-ü. BQ 18, l. 82—83; s.-ü. Aa 169, l. 411; s.-ü. BQ 20, l. 19—20 jt.
[255] Sealsamas, s.-ü. BQ 19, l. 29—30.
[256] Sealsamas, s.-ü. BQ 20, l. 4—5.
[257] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 111, l. 5.
[258] Sealsamas, s.-ü. 85, l. 61; s.-ü. 111, l. 51—52.

dade tõusu tõttu tegid nad niigi head äri ja seepärast oli neile kasulik piiramisolukorra kestmine. Olukorda raskendas garnisoni üleviimine eeslinnast linna ja eeslinnade lõhkumine.[259]

Nagu juba eespool nägime, rajasid kohalikud Rootsi võimud oma edaspidise lootuse peamiselt väljastpoolt, Rootsist tulevale abile. Kõigele pani krooni katk, mis 1710. aasta suvel jõudis Tallinna.[260] Katku kiiret levimist ning halastamatut hävitustööd soodustas rahva nälg, mis nõrgendas organismi vastupanuvõimet, ja rasked elamistingimused sõjaväest ja -põgenikest ülekoormatud linnades.

Hiljem, juba Vene võimu all olles, võttis Tallinna raad kokku Rootsi võimude poolt tekitatud kahjud: linnal olid suured võlad, kuna kaubandus välismaaga katkes;[261] linn oli pidanud tegema 200 000 riigitaalri eest kindlustustöid, 100 000 riigitaalri eest oli aga hävitatud eeslinna maju ning aedu. Sõjaväe ülalpidamiseks pidi linn kindralkuberner N. Strombergi ja asekuberner Patkuli ajal andma raha ja vilja laenuks 30 000 riigitaalrit.[262]

Rootsi võimude järsud abinõud linnakaupmeeste ja aadli suhtes oma võimu lõppaastatel (sundlaenud otsese vägivallaga ähvardamisel) ainult tugevdasid viimastes püüdeid üle minna võiduka Venemaa poolele.

Rootsi võimud, õõnestanud oma koloniaalset iseloomu omava poliitikaga Liivi- ja Eestimaa majanduse, sattunud konflikti kohalike valitsevate klassidega ning, omamata toetust ekspluateeritavais massides, nõrgestasid sellega siin oma positsioone, mis aitas kaasa Eesti- ja Liivimaa lõplikule kaotamisele. 1710. aastal, kui Vene väed jõudsid Pärnu ja Tallinna alla, kapituleerusid mõlemad linnad vastupanuta. Aadli ja linnade privileegid kinnitati Vene valitsuse poolt. Nii viis kasvav konflikt Rootsi riigivõimuga Eesti valitsevad klassid uuele poliitilisele orientatsioonile — klassiliidule Venemaa tsaarivalitsusega.

Mis puutub talupoegadesse ja linna alamkihtidesse, siis nende suhtumist poliitilisse muutusse on raskem määrata. On selge, et nad ei tundnud kaasa Rootsi võimule ja ihkasid sellest vabaneda. Kuid poliitiline muutus ei toonud endaga nende elujärje paranemist. Sõjakoormiste teatav alanemine, otsese sõjategevuse lakkamine Eesti territooriumil ning katkestatud majandussidemete taastamine tõid siiski juba vahetult pärast ühendamist Venemaaga kergendust. Kõige tähtsam oli rahvale võimalus asuda uuesti rahuliku, loova töö juurde.

---

[259] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. BQ 14, l. 44—45.

[260] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 85, l. 85—87.

[261] Teisest kirjast selgub, et nad ulatusid 80 000—90 000 riigitaalrini — TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa 172, l. 829—832.

[262] Sealsamas, s.-ü. Aa 170, l. 53—56.

EESTI TALURAHVA «ROOTSI-TRUUDUSEST» PÕHJASÕJA AJAL

E. ÖPIK

Ajaloolased, kes on uurinud Põhjasõja sündmusi Eesti- ja Liivimaal, on sageli teinud tähelepanekuid ka eesti ja läti talurahva «meeleolu» kohta Põhjasõja ajal. Vanemad balti-saksa ja rootsi ajaloolased on sellele küsimusele pööranud küll vähe tähelepanu — andmed, mis me nende töödest leiame talurahva poliitilise meelsuse kohta, on ära toodud vaid möödaminnes ja kannavad sageli üsna juhuslikku iseloomu.

Rohkem hakati probleemi vastu huvi tundma eesti kodanlikus ajalookirjanduses. Eesti talupoegade hoiakule sõdivate poolte suhtes, nende «Rootsi-truuduse» küsimusele Põhjasõja ajal ja koos sellega ka mõnedele Põhjasõja-aegse talurahvaliikumise avaldustele hakkas varasemaga võrreldes suuremat tähelepanu pöörama vanema eesti kodanliku ajalookirjanduse esindaja W. Reiman. Ühes käesoleva sajandi algul ilmunud populaarses kirjutuses Põhjasõja kohta tõi W. Reiman mõningaid iseloomustavaid andmeid ka talupoegade meelsusest Põhjasõja ajal.[1] Ta möönis, et eesti talupoegade «ülespidamine oli Põhja sõjas mitmekesine» ja kirjeldas fakte (enamasti arhiivimaterjalide põhjal), mis annavad tunnistust talupoegade Rootsi-vaenulikkusest tol ajal. Sealjuures ilmutas autor ise (kes teatavasti oli «hea Rootsi aja» legendi rajajaks eesti kodanlikus ajalookirjanduses) hukkamõistvat suhtumist sellistesse faktidesse ning, vastandades neile andmeid tendentslikust Kelchi kroonikast ja müütilist Tehvan Rabet, jõudis järeldusele, et eesti talupojad olevat Põhjasõja ajal üldiselt olnud siiski ustavad Rootsi võimule. Sama küsimust puudutas teatud määral ka H. Prants,[2] kelle seisukohad üldjoontes ühtusid W. Reimani omadega.

Huvi küsimuse vastu kasvas veelgi pärast Eesti kodanliku vabariigi väljakuulutamist, ja seda mitte ainult eesti kodanlikus

---

[1] W. Reiman, Pildid Põhja sõjast. «Sirvilauad» VI, 1901, lk. 1 jj.

[2] Vt. näiteks H. Prants, Eestlaste osa Põhjasõjas. «Postimees» 1917, nr. 147—149.

ajalookirjanduses. Rootsi ajaloolase S. Schartau sulest ilmunud uurimuses olukorra kohta Eesti- ja Liivimaal Põhjasõja ajal[3] on võrdlemisi üksikasjaliselt kirjeldatud mõningaid eesti talupoegade väljaastumisi Põhjasõja esimestel aastatel ning püütud anda hinnangut talupoegade «meeleolule» ka Rootsi-truuduse seisukohast. Ta jõudis järeldusele, et sõja puhkemisel ja selle esimestel aastatel talupoegade hulgas Eesti- ja Liivimaal «ei esinenud sügavamat riigitruudust Rootsi suhtes» ja et kogu elanikkonna hulgas ei olnud vähene ka nende arv, kes ihkasid Rootsi võimu langust (nende hulgas mainib ta aga siiski eeskätt vaid aadlit).[4] Riigitruuduse puudumist talupoegade juures Põhjasõja ajal vaatleb Schartau eeskätt kui 1695.—1697. aasta suure näljahäda tõttu maad võtnud viletsuse tagajärge, mööndes siiski tagasihoidlikult, et ka sõjaväe ülalpidamise koorem «vaevalt suurendas talupoegade ustavust Rootsi võimu suhtes». Sealjuures peab ta aga võimalikuks väita, nagu oleks eesti talurahva «madal kultuuriline tase» takistanud teda hindamast Rootsi võimu «eeliseid».[5] Niisugune mõttearendus on loogilises vastuolus autori enda arutlusega raskest olukorrast, milleni eesti rahvas Rootsi võimu lõppaastakümneil jõudis. Siin maksab Schartau lõivu juba «hea Rootsi aja» legendile.

Võrreldes Reimani, Prantsi ja Schartauga tõi hilisem kodanlik eesti ajalookirjandus käsitletava küsimuse kohta vähe uut. Laienes küll mõnevõrra talurahvaliikumise kohta väljaselgitatud faktide hulk, kuid ajaliselt ei mindud peaaegu üldse kaugemale Põhjasõja esimestest aastatest.

Liivimaa elanikkonna üldist hoiakut Rootsi võimu suhtes on käsitlenud M. Tõldsepp oma magistritöös, piirdudes selles aga ainult Põhjasõja puhkemise momendiga.[6] Aadli ja linnakodanike meelsuse kõrval leiab seal võrdlemisi üksikasjalist käsitlemist ka talupoegade meeleolu küsimus ning on toodud uusi faktilisi andmeid Liivimaa talurahva Rootsi-vaenulikkuse kohta. Autor jõuab järeldusele, et talupoegade Rootsi-vaenulikkuse põhjusi Põhjasõja puhkemise ajal tuleb otsida talupoegade ja mõisnike vahekorra teravnemises reduktsiooni ajal.[7] Kuid nagu Schartau, nii ei puuduta ka Tõldsepp üksikasjalisemalt neid tegureid, mis mõjutasid talupoegade «meeleolu». 1700. aastal Liivimaal puhkenud talurahvarahutuste mahasurumisest teeb Tõldsepp ekskursi järelduse, nagu oleks talupojad «rahunenud iseenesest» sõja kestel, nähes, et vastupanu ei aita.[8]

---

[3] S. Schartau, De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. I, Livland. Stockholm 1925; II, Estland. Lund 1926.

[4] Sealsamas, I, lk. 44—45, 53.

[5] Sealsamas, II, lk. 28.

[6] M. Tõldsepp, Meeleolu Liivis 1700. a. Tartu 1929 (käsikiri TRÜ Teaduslikus Raamatukogus).

[7] Sealsamas, lk. 167—168.

[8] Sealsamas, lk. 125.

N. Treumuthi magistritöö puudutab ühe kihelkonna ajaloo kitsamates piirides ka mõningaid talupoegade väljaastumisi Põhjasõja ajal.[9] Töö autor hoidub aga suurematest üldistustest.

Alates 20-ndate aastate lõpust, eriti aga 30-ndatel aastatel, on kõne all olevas küsimuses sõna võtnud peamiselt kaks autorit — H. Sepp ja O. Liiv. Nende sulest ilmus nimetatud aja jooksul terve seeria artikleid, mille eesmärgiks oli valgustada n.-ö. eestlaste osa Põhjasõjas. Seejuures hakkasid nad oma hilisemates kirjutistes ilmutama üha kasvavat püüdu kujutada eesti rahvast Põhjasõja ajal võimalikult lojaalsena Rootsi võimu suhtes. Sellise suureneva tendentslikkuse poliitiliseks tagapõhjaks oli kodanliku Eesti välispoliitiline orientatsioon. Põhjasõja teema oli muutunud aktuaalseks, kuivõrd seda sai rakendada mitte ainult kodanlik-natsionalistliku Vene-vastase propaganda teenistusse, vaid see võimaldas ka Rootsile silmi teha.

H. Sepp kui sõjaajaloolane tegi eriti rohket kaastööd kodanliku Eesti kindralstaabi häälekandjale ajakirjale «Sõdur». Tema arvukaid Põhjasõja-teemalisi kirjutusi selles ajakirjas läbib punase joonena idee Rootsi «üllast missioonist võitluses ida ja lääne vahel» ning eestlaste aktiivsest osast selles võitluses Rootsi poolel ja Rootsi sõjaväes, mis olevat toimunud eesti rahva huvide nimel ja kaitseks. Sellised mõtted on H. Sepal kõige kokkuvõtlikumalt esitatud 1936. aastal Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatus avaldatud artiklis.[10] Pigem kodanliku publitsisti kui ajaloolase positsioonidelt kujutab ta selles Põhjasõja ajal pärisorjuses vaevlevatele eesti talupoegadele pealesunnitud Rootsi sõjaväes teenimise kohustust pateetiliselt «kodumaa kaitse» austava ülesandena, mis olevat pannud eestlaste rinnus idanema rahvusliku ühtekuuluvustunde ja millest eestlased ka eluliselt huvitatud olevat olnud.

Mitte väiksemat tendentslikkust kõne all oleva küsimuse valgustamisel ei ilmutanud ka O. Liiv. 1933. aastal avaldas ta artikli, milles on toodud üldisi andmeid talurahvaliikumise kohta Eesti alal Põhjasõja esimeste aastate jooksul. Autor piirdus aga ainult mõisavastaste väljaastumiste käsitlemisega, tähelepanu pööramata Rootsi võimude vastastele väljaastumistele ning kokkupõrgetele rootsi sõjaväesalkadega. O. Liiv eitab «otseselt rootsivaenulike meeleolude» olemasolu eesti talurahva seas Põhjasõja ajal ning väidab, et talupoegade majandusliku olukorra halvenemine Põhjasõja eelõhtul põhjustas peaaegu eranditult vaid meelekibedust mõisnike ja rentnike, mitte aga Rootsi võimu suhtes. Polemiseerides S. Schartauga, kes tema arvates alahindas eesti rahva poliitilist teadlikkust, jõudis O. Liiv järeldusele, et «nii passiivne kui rahvas ka oli oma poolehoiu-kinnitustes Rootsi valitsusele,

[9] N. Treumuth, Harju-Jaani kihelkonna ajalugu. Tartu 1929 (käsikiri TRÜ Teaduslikus Raamatukogus).

[10] H. Sepp, Estland under det stora nordiska kriget och det svenska östproblemet. «Svio-Estonica» 1936, Tartu 1936.

üldiselt ta siiski oli riigitruu».[11] Sealjuures aga faktid, mis artiklis on ära toodud, väidetavat riigitruudust sugugi ei kinnita ning tehtud järeldus jääb tendentslikuna õhku rippuma.

Oma järgmisel aastal avaldatud eriartiklis eesti talurahva suhtumise kohta Rootsi võimusse Põhjasõja ajal arendas O. Liiv juba üksikasjalisemalt sama mõtet, et eesti talurahvas olevat sõja algul küll osutanud vaenulikkust mõisnike vastu, kuid tema hoiakus Rootsi võimu suhtes võivat möönda ainult teatud passiivsust, vaenulikkust aga, peale mõne üksiku erandi, ei olevat olnud. Osa talurahvast olevat aga olnud täiesti riigitruu, mille tõenduseks ta toob, nagu ka H. Sepp, talupoegade rohke osavõtu Rootsi sõjaväeteenistusest.[12]

H. Sepa ning O. Liivi selliste mõttearenduste tendentslikkus ei saa äratada kahtlust seda enam, et autoritele ei olnud sugugi tundmatu äärmiselt rikkalik arhiivimaterjal selle kohta, kui palju vägivalda tuli Rootsi võimudel kasutada selleks, et eesti talupoegi oma sõjalistesse jõududesse värvata, ja kui visa ning üksmeelset vastupanu talupojad kõikjal osutasid iga liiki katsetele sundida neid sõtta Rootsi lipu all.

1940. aastal valmis O. Liivil ka «Eesti ajaloo» III köite jaoks koostatud Põhjasõja ajajärku käsitlev osa, milles on samuti täiel häälel kõlama pandud idee eestlaste Põhjasõjast Rootsi poolel osavõtmise suurest positiivsest tähtsusest eestlaste rahvustunde idanemisele, peatüki lõpus läheb autor aga Rootsi-aegse «rahvusliku väe» ülistamise juurest otse üle konsekventsideni 1918. aastast.[13]

Asudes kodanlik-natsionalistliku propaganda teenistusse, kaotasid H. Sepp ja O. Liiv ühtlasi jalge alt ka historismi pinna. Selle asemel et üksikasjalisemalt ja objektiivselt valgustada talurahvaliikumist ning talupoegade suhtumist Rootsi võimusse Põhjasõja vältel, asendasid nad need teaduslikud probleemid tegelikult täiesti ebahistoristliku, spekulatiivse küsimusega eestlaste rahvustunde arenemisest Põhjasõja ajal.

Kodanlik ajalookirjandus pole seega suutnud anda objektiivset, historistlikku hinnangut küsimusele sellest, kuidas suhtus eesti rahvas Rootsi võimusse Põhjasõja ajal. Selle põhjuseks oli, nagu nägime, mitte üksnes küsimuse mitteküllaldane läbiuuritus, vaid eeskätt just kodanlike ajaloolaste tendentslikkus küsimuse käsitlemisel.

Tegurid, mis määrasid eesti talurahva suhtumise Rootsi võimusse Põhjasõja aastatel, leidsid esmakordselt selgemat piiritlemist eesti nõukogude ajalookirjanduses. Neist peamist — Rootsi koloniaalpoliitikat Eesti- ja Liivimaal ning selle konkreetseid tagajärgi eesti rahva olukorrale — on esimesena vaadelnud selle

[11] O. Liiv, Talurahva rahutustest Põhja sõja alul. «Areng» 1933, lk. 67.

[12] O. Liiv, Folkstämningen i Estland vid början av det stora nordiska kriget. «Svio-Estonica» 1934, lk. 102—103.

[13] Käsikiri «Põhja sõja ajastu» ENSV TA Kirjandusmuuseumis.

otseses seoses talurahva «meeleoluga» Põhjasõja algupoolel A. Vassar.[14] Küsimust on lähemalt käsitlenud käesoleva artikli autor.[15] Järgnevas on vaadeldud eesti talurahva «Rootsi-truuduse» küsimust üksikasjalisema faktilise materjali valgusel, mis peaks aitama kaasa probleemi mitmekülgsemale valgustamisele.

*

Põhjasõja-aegse — nagu ka varasemate sõdade ajal toimunud talurahvaliikumise uurimisel on talupoegade «riigitruuduse» küsimus oluliseks probleemiks. Sõjaolukorras omandab talurahvaliikumine tavalisest eredama poliitilise värvingu, teravalt kerkib siis päevakorda küsimus sellest, millise hoiaku võtab talurahvas sõdivate poolte suhtes.

Eesti talurahva hoiak sõdivate poolte suhtes tuli Põhjasõja ajal ilmsiks väga mitmesugusel viisil ja mitmesugustel asjaoludel. Talupojad võisid avaldada oma hoiakut ühe poole aktiivse abistamise või kahjustamise teel või ilmutada täiesti selgelt sellesuunalisi kavatsusi. Seejuures ei avaldunud see sugugi alati aga nii otsesel ja teadlikul kujul. Arvukaile talupoegade väljaastumistele Põhjasõja ajal on nende suhtumine Rootsi võimudesse vajutanud oma pitseri, ilma et nad ise kuigivõrd teadlikult küsimust nii «poliitiliselt» oleksid püstitanud. Ometi võime me ka selliste talupoegade väljaastumiste põhjal sageli mõndagi järeldada eesti talurahva hoiaku kohta sõdivate poolte, eriti Rootsi poole suhtes.

Põhjasõja aastail avardus talupoegade klassivõitluse rinne tunduvalt sõjalis-koloniaalse ekspluateerimise vastu toimuva võitluse laienemise arvel. Sõja ajal sai talupoeg palju vahetumalt ja veel valusamini kui varem tunda Rootsi koloniaalvõimu ekspluataatorlikku olemust, keskvõim kohtas aga just sellepärast talupoegade juures ka kõige aktiivsemat reageerimist oma sõjapoliitikale. Eesti talupoegade võitlus sõjalis-koloniaalse rõhumise vastu on üks olulisemaid nähtusi, mis aitab meil valgustada talupoegade «riigitruuduse» küsimust Põhjasõja ajal — selles avaldus kõige massilisemalt talupoegade hoiak sõdiva Rootsi poole suhtes. Võitlus sõjalis-koloniaalse rõhumise vastu oli ühtlasi Põhjasõja-aegse talurahvaliikumise üheks väga tüüpiliseks avalduseks.

Sealjuures jääb talurahvaliikumises ka Põhjasõja ajal ikkagi

---

[14] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani), toimetanud G. Naan. Tallinn 1952, lk. 99—101; teine trükk. Tallinn 1957, lk. 126—128; Märkimisväärne tähtpäev vene ja eesti rahva ühises ajaloolises saatuses. «Eesti Kommunist» 1954, nr. 7, lk. 27—36.

[15] Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I, toimetanud G. Naan ja A. Vassar. Tallinn 1955, lk. 409—416; E. Õpik, Eesti talurahva võitlus feodaalse ja koloniaalse rõhumise vastu aastail 1680—1710. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1955, nr. 1, lk. 17—33.

kõige olulisemaks võitlus mõisnike feodaalse rõhumise vastu kui oma aja põhilise klassivastuolu tüüpilisim avaldus. Mõisnik oli ja jäi nüüdki talupoja kõige vihatumaks vaenlaseks.

Talupoegade võitlus nii feodaalse kui ka sõjalis-koloniaalse rõhumise vastu oli Põhjasõja ajal lahutamatult seotud. Seetõttu on Põhjasõja-aegse talurahvaliikumise materjali raske liigitada selle tunnuste järgi, kas on tegemist talupoegade mõisavastaste, Rootsi võimude ja sõjajõudude vastaste või üldisemat «poliitilist meeleolu» väljendavate väljaastumistega. Sageli kõik need aspektid põimusid omavahel. Mõisavastased väljaastumised näiteks kasvasid tihti üle väljaastumisteks Rootsi võimude ja sõjajõudude vastu, uute ränkade sõjakoormiste näol avalduv koloniaalse rõhumise suurenemine viis aga omakorda ka mõisavastaste väljaastumiste sagenemisele. 1700. aasta kevadtalvel Liivimaal puhkenud talurahvarahutustes, mis olid puhtal kujul mõisavastased, avaldasid talupojad aga ühtlasi väga teravalt ka oma poliitilist meelsust.

Alljärgnevas on piirdutud vaid sellise materjali vaatlemisega, mis enam-vähem otseselt puudutab eesti talupoegade «Rootsi-truuduse» küsimust. Talurahva mõisavastane võitlus, mis Põhjasõja esimesel poolel oli väga äge ja ulatuslik, vajab erikäsitlust; siinkohal on seda puudutatud vaid seevõrra, kuivõrd see on osutunud hädavajalikuks käesoleva teema seisukohalt.

Peamiselt mõisa rõhumine oli otsustavaks teguriks, mille mõjul kasvas sõja puhkemisel välja talupoegade hoiak sõdivate poolte suhtes, just sellest olenes suurel määral nende «truudus» Rootsi võimudele. Talupoja sümpaatia ühe või teise sõdiva poole suhtes määras lootus leida kõrgemalt poolt kaitset mõisa rõhumise vastu või, vastupidi, sellise lootuse puudumine. Siinkohal ei ole vajadust hakata pikemalt tõestama, et sedaliiki lootused ei saanud olla reaalsed feodaalse riigi kui mõisnike klassi teenistuses seisva sunniaparaadi ekspluataatorliku olemuse tõttu. Feodalismiaegse talurahva ideoloogiale oli teatavasti tüüpiline naiivne monarhism, utoopiline lootus leida monarhistliku keskvõimu näol liitlast võitluses mõisa rõhumise vastu.

Sõja kestel avaldasid talupoegade suhtumisele Rootsi keskvõimusse mõju ka mitmed teised tegurid. Arusaadavalt oli selliste hulgas olulisel kohal Põhjasõja ajal Rootsi riigi poolt Eesti- ja Liivimaal teostatav poliitika — ränkade sõjakoormiste veeretamine talupoegadele, vägede laastavad läbimarsid, talupoegade ulatuslik värbamine ja muul viisil sõjaväkke sundimine. Kõik see soodustas talupoegades vaenulikkuse kasvu sõdiva Rootsi vastu. On samuti enesestmõistetav, et seal, kus talupojad olid parajasti kannatada saanud Vene vägede retkede tõttu, ei saanud talupoegade meeleolu olla ka Vene-sõbralik. Siinjuures ei tohi aga talupoegade vaenulikku hoiakut Vene väeosade suhtes, kus see esines, sugugi samastada veel nende riigitruudusega Rootsile, nagu kodanlikud ajaloolased on püüdnud teha.

Eesti talurahva tolleaegsete meeleolude põhjusi tuleb otsida juba talupoegade sõjaeelse olukorra ja liikumise iseloomus.

Mõisate reduktsioonil ja sellega kaasaskäinud nn. talupoegade kaitsel olid kaugeleulatuvad tagajärjed eesti talupoegade ideoloogiale. Tüüpiliseks ja täiesti seaduspäraseks nähtuseks reduktsiooni algul kujunes naiivse monarhismi ideede levimine talupoegade hulgas. Nii olid sel ajal siin-seal talurahva hulgas levinud kuulujutud, nagu peaks Rootsi kuningas eesti talurahva peatselt vabastama pärisorjusest (asjaolu, et kuningas 1681. aastal Liivimaa maapäeval tegi tõepoolest juttu pärisorjuse kaotamisest, ei olnud tõenäoliselt teadmata ka talupoegadele). Nn. talupoegade kaitse dokumente tõlgendasid talupojad ise hoopis radikaalsematena kui need tegelikult mõeldud olid. Kui näiteks Eestimaal anti välja plakat, milles oli juttu koormiste omavolilise tõstmise keelamisest, hakkasid talupojad hoopiski tõrkuma ka vakuraamatutes ettenähtud teokohustuste täitmisest, pidades neidki ebaseaduslikeks. Analoogiline oli talupoegade reageerimine kodukari liialduste keelule — mõned neist alustasid kohtuprotsesse seadusega lubatud ja keskvõimu poolt sanktsioneeritud kodukari rakendamise puhul, väites, et Rootsi kuningas on talupoegade peksmise üldse ära keelanud.

Esialgsetele lootustele järgnev kibe pettumine tõi kaasa talupoegade vastuhaku-meeleolude kasvamise. Seejuures oli küllaltki oluliseks teguriks see, et reduktsiooni ajal oli talupoegade iseteadvus tunduvalt tõusnud, sest nad nägid, et mõisnike kõikvõimsus oli mingil määral kõikuma löönud, eriti kuna nad liialdasid kuninga ja mõisnike üksteisele vastandamisel. Samal ajal aga reduktsioon hoopis halvendas talupoegade majanduslikku seisundit. Klassivastuolude teravnemist XVII sajandi lõpul soodustas oluliselt veel 1695.—1697. aasta suur ikaldus ja näljahäda. Hoolimatu suhtumine koloniaalprovintside talurahvasse, mida Rootsi valitsus ilmutas neil eesti rahva suure kannatuse aastail, kiirendas talupoegade seas maad võtnud «kroonu õigluse» illusioonide hajumist. Põhjasõja eel olid niisiis illusioonid Rootsi kuninga «õiglusest» eesti talupoegade teadvuses jõudnud läbi teha oma õitsengu ja hakkasid taanduma üha enam maad võtva kibestumuse ja vaenulikkuse ees, mida talupojad nüüd tundsid nende lootusi petnud Rootsi võimu suhtes. Reduktsiooni ajal tegelikult elluviidud pärisorjusliku talurahvapoliitikaga oli «kroonu» end talupoegade silmis diskrediteerinud. Valusate kogemuste teel jõuti üha selgemale veendumusele, et «kroonu» on tegelikult mõisnike ustav liitlane seal, kus tegemist on talupoegade kurnamisega.

Nii ei saanud Rootsi Põhjasõja puhkedes loota, et Eesti- ja Liivimaa talurahvas näitaks sõjas üles ustavust ja lojaalsust valitsevale võimule. Talupoegade põhilise hoiaku sõdiva Rootsi poole suhtes määras juba mainitud kibestumine ja vaenulikkus, mille Rootsi koloniaalpoliitika XVII sajandi lõpul talurahvas

esile oli kutsunud. Sõja tõttu äkki reaalseks saanud Rootsi ülemvõimu hävimise perspektiiv mitte ainult ei kutsunud talupoegades esile soovi aktiivselt võidelda Rootsi võimu säilitamise eest, vaid äratas neis ilmselt ka lootust just sõja läbi pääseda Rootsi ikkest. Talupojad olid meeleldi valmis uskuma, et uued isandad, kes asuvad siia pärast rootslaste Eesti- ja Liivimaalt väljapeksmist, ei saa olla rootslastest halvemad, küll aga võiksid nad osutuda paremateks ja kaitsta talupoegi mõisa kurnamise eest.

Kõige selle tõttu leidsid läti ja eesti talupoegade hulgas head kõlapinda Saksi väejuhatuse poolt kohe sõja puhkemisel levitatud lendlehed ning väljaantud patent, milledes lubati muuhulgas ka Liivimaa talupoegadele paremat põlve, kui nad saksilaste poole hoiavad.[16] Talupojad mitte ainult ei näidanud üles mingit tahtmist saksilaste vastu sõdida, vaid hakkasid Saksi vägesid ka aktiivselt abistama ja nende poole üle minema.[17] Nii teraval kujul said Liivimaa talupoegade Rootsi-vastased meeleolud 1700. aasta kevadtalvel ilmsiks tulla siiski ainult vahetu sõjategevuse piirkondades, s. o. Liivimaa läti alal. Kuid ka eesti alal näitasid talupojad saksilaste sissetungi ajal üles samasugust Rootsivastast meelsust. Tartumaa talupojad hakkasid kohe pärast saksilaste sissetungi Liivimaale mõisatega arveid õiendama. Hulgaliselt puhkes talupoegade rahutusi. Neil rahutustel ei olnud mitte ainult mõisavastane, vaid teatud määral ka Rootsi-vaenulik iseloom. See talurahvaliikumise võimas laine oli kantud peatse Rootsi võimu alt vabanemise lootuse meeleoludest, millest annavad tunnistust ka neist rahutustest osavõtnud talupoegade endi täiesti selged avaldused. Nii on näiteks Tartu rae protokollis 8. aprillist 1700 märgitud: talupojad räägivad sellest, et nad ootavad «poolakate» tulemist, sest «rootsi usk ei aita enam».[18] Räpina kihelkonnas Palu mõisa vara laialitassimisest osavõtnud talupoja Patsi Peedo ülekuulamise protokollist näeme, et Peedole pandi eriti pahaks järgmist mõisa kallal käimise ajal väljendatud mõtet: «Nüüd on Poola kuningas meie isand ja me saadame rootslased kõik kuradile.»[19] Ei saa nõustuda O. Liivi väitega, et sõja puhkedes polnud Tartu ala talupoegade «poolasõbralik» meeleolu erinevalt läti talupoegade omast «kuigi tugev».[20] Pole alust arvata, et juhul, kui Saksi vägede pealetung oleks ulatunud Põhja-Liivimaale, et siis eesti talupojad ei oleks neid samuti

---

[16] M. Tõldsepp, Meeleolu Liivis 1700. a., lk. 167—168.

[17] J. Kõpp, Mõningaid lisaandmeid oludest Lõuna-Eestis Suure Põhjasõja algusaastail. «Ajalooline Ajakiri» 1927, lk. 206; Liivimaa konsistoorium kaebas 1700. a. märtsi algul kuningale, et talupojad aitavat Saksi vägedele moona koguda ja paljud neist minevat saksilaste poole üle, pastorite manitsusi ei pandavat miskiks, küll aga kuulavat talupojad meelsasti saksilaste üleskutseid.

[18] M. Tõldsepp, tsit. teos, lk. 125.

[19] RKA, f. 109, nim. 17, s.-ü. 245, l. 7.

[20] O. Liiv, Talurahva rahutustest Põhja sõja alul, lk. 63.

abistanud ja nende poole üle jooksnud nagu läti talupojad — «meeleolu» oli selleks, nagu näha, küllaltki küps.

Sõja puhkemisel nii ähvardaval kujul ilmsikstulnud talupoegade «reetlikkus» tegi Rootsi võimudele loomulikult palju muret. «Reetmise» tont kummitas rootslasi seda enam, et ka Liivimaa aadel, kes teatavasti reduktsiooni tõttu oli sattunud teravasse konflikti Rootsi keskvõimuga, oli kõike muud kui usaldusväärne. Saksilaste leeris istus ka Liivimaa aadli absolutismivastase opositsiooni ninamees J. R. Patkul ja peibutas oma seisusekaaslasi-kaasmaalasi ahvatlevate lubadustega saksilaste poole hoidma.

Liivimaa kindralkuberner andis 1700. aasta talvel ja kevadel välja mitu patenti, milles manitseti siinseid Rootsi riigi alamaid — aadlit ja talurahvast — riigitruudusele. Spetsiaalselt Liivimaa talupoegadele määratud kuninga publikaat 3. aprillist avaldati ka eestikeelses tõlkes. Selles on käiku lastud peale talupoegade hirmutamise ja ähvarduste muidki mõjutamise vahendeid — saksilaste leeri ülejooksikuid lubatakse jätta karistamata, kui nad tagasi pöörduvad ja seda isegi sel juhul, kui ülejooksmise põhjuseks on mõni seadusega karistatav kuritegu (välja arvatud tapmine).[21]

Suuri lootusi panid võimud maakoguduste pastoritele, kelle ülesandeks oli manitseda riigitruudusele oma koguduse liikmeid, eriti talupoegi. Liivimaa konsistoorium valmistas 19. veebruaril 1700 läkituse kõigile pastoritele, kes oma maakoguduste juurest sõja hirmul olid põgenenud, kutsudes neid üles kohtadele tagasi pöörduma ja seal õhutama kogudusi vaenlasele vastupanu osutama.[22] Sama nõudis ka Liivimaa kindralkuberner oma 29. veebruari ringkirjas, rõhutades eriti tungivalt vajadust võidelda talupoegade «reetlikkuse» vastu.[23] Pastoritel, kes Põhjasõja ajal üldiselt osutusid Rootsi võimu suhtes kõige lojaalsemaks elemendiks[24], paistis aga nii suur hirm nahas olevat (mitte ainult «sõjalärmi», vaid ka «mässuliste» talupoegade ees), et nad konsistooriumi ja kindralkuberneri kategoorilistele käskudele vaatamata söandasid redusse jääda, selle asemel et neile pandud «vastutusrikast missiooni» täita. Pastorid püüdsid oma sellist käitumist koguni õigustada, väites, et nende kohalolek ei saavat takistada talupoegi vaenlase poole üle minemast, kui need seda soovivad.[25]

Kuigi Eestimaa jäi esialgu sõjategevusest puutumata ja talupoegade «reetlikkuse» probleem ei saanud siin selle tõttu olla veel

---

[21] Avaldanud A. R. Cederberg ajakirjas «Eesti Kirjandus» XV, 1926, lk. 425—431.

[22] RKA, f. 233, nim. 4, s.-ü. 226 (Diaarium), l. 34.

[23] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. IV—38a, l. 138—139, kontsept.

[24] Vt. E. Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, Tallinn 1956, lk. 102.

[25] R. Winkler, Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit. Beiträge zur Kunde Estlands V:2, lk. 122.

nii aktuaalne kui Liivimaal, andis siinsegi talurahva Rootsi-vastane meeleolu kohalikule kindralkubernerile põhjust muret tunda talupoegade reageerimise üle Saksi vägede pealetungi teatele. Ka siin asuti juba 1700. aasta veebruaris plakatite abil talupoegi riigitruudusele manitsema.[26] Eestimaa pastoritele määratud ringkirjas nõudis kindralkuberner, et need teeksid talupoegadele kantslitest usinasti Saksi-vastast propagandat. Põhjalikumalt tohtisid pastorid sõjalist olukorda selgitada ainult talupoegadest kirikuvöörmündritele ja «mõnedele vanadele, usaldusväärsetele taluperemeestele»[27] — ilmselt peeti sellist ettevaatust vajalikuks, et talupoegade hulgas vältida informatsiooni laia levikut Saksi vägede esialgu edukalt kulgeva pealetungi kohta. Sellised teated oleksid julgustanud talupoegi, kes haistsid Rootsi võimu kõikumalöömist, «mässamisele».

1700. aasta sügisel, kui ka Vene väed alustasid sõjategevust Rootsi vastu, hakkas Eesti- ja Liivimaa talupoegade «reetlikkus» avalduma juba venelaste poole hoidmises. Kõige otsesemalt avaldus see arusaadavalt just Vene piiri lähedastel aladel.

Teatud määral tingis talupoegade Vene-sõbralike meeleolude olemasolu siin juba ammust ajast väljakujunenud tihe läbikäimine Eesti idaosade ja Venemaa piiriäärsete alade vahel. Eriti Kagu-Eestis oli see läbikäimine juba põlistest aegadest saadik olnud väga elav. XVII sajandil pages siit pidevalt eesti talupoegi Venemaale, ühtlasi pages Liivimaale aga talupoegi ka Venemaalt, Petseri kloostri maadelt.[28] Sellise pideva vastastikuse kolonisatsiooni tulemusel kujunesid piirilähedastel eesti talupoegadel välja sugulus- ja sõprussuhted Venemaal elavate talupoegadega, vene talupoegadel aga siinse talurahvaga. Kagu-Eesti talupoegadel oli tihedaid kokkupuuteid venelastega ka maakaubanduse tõttu; siinsed talupojad käisid oma kaupa Venemaal müümas, vene ülesostjaid ja käsitöölisi liikus aga palju ringi Eesti alal. Kõige selle tõttu osutasid piiriäärsed talupojad sõja puhkedes sõbralikkust ja poolehoidu Vene vägedele.

Siiski oleks ekslik panna ka piiriäärse talurahva poolt ilmutatud Vene-sõbralikkust Põhjasõja ajal ainult sellise tiheda venelastega läbikäimise või, nagu püüdis teha O. Liiv, talurahva etnilise kuuluvuse arvele.[29] Nagu allpool näeme, ei ilmutanud eesti

---

[26] Vt. Eestimaa kindralkuberneri plakatid 21. ja 28. veebruarist 1700. RAKA, f. 1, nim. 2 s.-ü. 35, l. 12.

[27] R. Winkler, tsit. teos, lk. 119—120.

[28] XVII sajandi teise veerandi jooksul pages Liivimaale näiteks kloostritalupoegi koos naiste ja lastega 220 inimest. Н. Малеванов, Порядки в монастырской вотчине. «Печорская правда» 1954, № 64.

[29] O. Liiv rõhutas näiteks, et Põhjasõja ajal olid ilmutanud Rootsi-vastasust ja Vene-sõbralikkust ainult Eesti ala idaosadesse ümber asunud vene talupojad (Vene asustusest Alutagusel, Tartu 1928, lk. 40, 44, 48). Selles küsimuses jätkas O. Liiv tegelikult Chr. Kelchi tendentslike kontseptsioonide edasiarenda-

talupojad sõja kestel Vene-sõbralikku hoiakut sugugi ainult piiriäärsetel aladel. Eriti pärast Vene vägede võite 1704. aastal haarasid Vene-sõbralikud meeleolud laiu talurahvahulki üle kogu Eesti. Asjaolu, et tegemist oli Rootsi sõjalise vastasega, määras ise juba mõnel juhul talupoegade hoiaku venelaste suhtes.

1700. aasta sügisel kirjutas oma väeüksusega Räpinas seisev W. A. Schlippenbach Tartu komandant C. G. Skyttele, et talupojad olevat «nii suured kelmid, et nad rohkem venelaste kui rootslaste poole hoiavad». Pastor, kellelt ta palunud «abi talupoegade käest», vastanud, et ta ei tea siin mingit abi, kuna «nad kõik siin on kelmid ja äraandjad, hoiavad rohkem vaenlase kui oma isandate poole» ja et «trööstigu jumal seda, kes selliste kelmide abile lootma jääb». Schlippenbachile tegi selline olukord palju muret ja tal tekkis koguni plaan, kuidas talupoegi saaks kõige paremini venelaste vastu ässitada. Nimelt räägib ta samas kirjas, et peab vajalikuks teha rüüsteretk Vene alale. Põletades ja riisudes venelasi, ütleb ta, õnnestuks rootslastel neid provotseerida vasturetkele Liivimaale, ja kui nad siin samuti põletaksid, «siis muutuksid kelmid talupojad ka kurjaks ja hakkaksid neile vastu».[30]

Nagu näeme, pidas Schlippenbach Vene vägede retke, millele kaasneks Eesti ala rüüstamine ja taluhoonete põletamine, mitte ainult soovitavaks, vaid tahtis seda koguni sihilikult provotseerida, et äratada talurahvas vaenulikkust Vene suhtes. Kuigi meil ei ole võimalik üksikasjalisemalt kindlaks teha, kuidas õnnestus Schlippenbachil antud juhul ellu viia oma plaani, näeme sellest siiski, et Rootsi väejuhatus oli teatud mõttes isegi huvitatud Vene vägede retkede toimumisest Eesti- ja Liivimaale. Vaatamata majanduslikule kahjule, mis sellised retked põhjustasid, olid need Rootsi võimudele teretulnud loodetava Vene-vaenulikkuse levitamiseks «reetlikkusele» kalduva talurahva hulgas.

Vene vägede retkedel Eesti- ja Liivimaale oli loomulikult talupoegadele hirmutava toimega mõju, mida Rootsi võimud oma propagandaga püüdsid igati tugevdada. Virumaa talurahvas hakkas nende retkede hirmul juba 1700. aasta sügisel põgenema sügavama Rootsi tagala suunas, kusjuures seda tegid Kelchi andmetel peamiselt taluperemehed, kel oli vara, mida hoida ja päästa tasus. Niinimetatud lahtine rahvas, s. o. sulased ja vabadikud, ei olevat aga venelaste eest põgenenud, vaid jäänud kohale, et mahajäetud mõisate ja talude vara riisuda.[31] 15. septembril saatis Eestimaa kindralkuberner sellega seoses Virumaa pastoritele ringkirja, milles neid kästi manitseda talupoegi kohale jääma ning

---

mist. Oma «Liivimaa ajaloos» rõhutas Kelch korduvalt mõtet Eesti ja Ingeri ala vene asustuse ebaustavusest Rootsile ja selle poolehoiust Vene vägedele — Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707. Dorpat 1875, lk. 134, 233. Vaikides läheb ta aga mööda analoogilistest nähtustest eesti asustuse hulgas (peale mõne üksiku erandi).

[30] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 288, l. 78—79 (25. X 1700).

[31] Chr. Kelch, Continuation, lk. 134—136.

mitte jätma põgenedes oma vara hooletusse.[32] Kui Vene väed novembri algul Petserist Räpina alale siirdusid,[33] läks osa talurahvast samuti pakku, osa talupoegi kogunes aga Vastseliina kindlusse.[34] Ühes oma kirjas Liivimaa kindralkuberner E. Dahlbergile 11. novembrist 1700 teatas Liivimaa Eesti distrikti majandusasehaldur G. A. Strömfelt, et Väike-Emajõest ida pool on talurahvas venelaste retkest põhjustatud hirmu tõttu pagenud peitu metsadesse ja soodesse.[35]

Rootsi võimumeeste poolt oodatud efekti venelaste retked talupoegade meeleolu muutmiseks siiski ei omanud. Vaatamata hirmule, mida need retked loomulikult talupoegadesse sisendasid, ei ilmnenud nende juures ometi soovi Vene vägede vastu aktiivselt võidelda. Ühes oma kirjas Liivimaa kindralkubernerile kurtis Tartu komandant C. G. Skytte näiteks, et kuigi Räpina alal liigub ringi palju väikesi Vene väesalku, kes siin-seal ka põletavad, on «meie talupojad nii kergemeelsed, et keegi neist ei osuta neile (s. t. venelastele) vastupanu».[36] Osa talurahvast Kagu-Eestis aga nagu Virumaal ei mõtelnudki venelaste eest pakku minna, vaid ühines selle asemel nendega. 11. novembril 1700 kirjutas Vastseliina komandant Liivimaa kindralkubernerile näiteks sellistest kohalikest eesti talupoegadest, kes vastase retke ajal olid vene talupoegadega koos salkadesse kogunenud ja «palju meie omasid tapnud».[37] Pole andmeid selle kohta, kas ka siin oli selliste talupoegade puhul tegemist peamiselt «lahtise rahvaga», nagu Virumaal, mis on aga väga tõenäoline. Vaesemad talupojad, eeskätt vabadikud ja sulasrahvas kasutasid venelaste retkede ajal soodsat võimalust mahajäetud mõisate ning osalt taludegi vara enda kätte haaramiseks.

Järgnevate sõja-aastate jooksul võib siiski näha, et osa talupoegadest on kohati olnud valmis ka Vene vägedele aktiivsemat vastupanu osutama. 1702. aasta kevadel tegi W. A. Schlippenbach Liivimaa kindralkubernerile ettepaneku saata pastoritele välja ringkiri, millega neile antaks käsk moodustada talupoegadest väesalku vastupanu osutamiseks Vene retkedele.[38] Sellel ja järgmisel aastal ongi mõned pastorid talupoegi säärastesse salkadesse

[32] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 198, l. 385—386, kontsept.

[33] 1700. aasta novembri algul tungis siia umbes 1000-meheline Vene väesalk. — RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 117—118 (G. A. Strömfelti kiri E. Dahlbergile 12. XI 1700). See retk oli ilmselt vastuseks oktoobri lõpus Schlippenbachi ja Romanowitzi poolt tehtud retkele venelaste vastu, mille jooksul tungiti kallale Vene laevastikule Peipsil, võttes saagiks 3 lotja, 4 suurtükki ja vange — RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 287, l. 121—132 (C. G. Skytte kiri E. Dahlbergile 27. X 1700).

[34] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 290, l. 52—53 (Vastseliina komandant F. Thilo v. Thilau kiri E. Dahlbergile 11. XI 1700).

[35] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 320, l. 114—115. Väike-Emajõgi oli Tartu ja Pärnu kreisi piiriks.

[36] Sealsamas, s.-ü. 288, l. 99—100 (25. XI 1700).

[37] Sealsamas, s.-ü. 290, l. 52—53.

[38] Sealsamas, s.-ü. 281, l. 266—267 (21. IV 1702).

kogunud. Üldtuntud on kahe kõige sõjakama Rootsi-meelse pastori — Chr. Kelchi (Viru-Jaagupi) ja A. Virginiuse (Otepää) osa relvastatud salkade moodustamisel talupoegadest. Virginiust, kes neil aastail tegutses ühe sellise salga eesotsas, olevat venelased hüüdnud koguni «talupoegade ooberstiks».[39] Mõnekümnemehelisi talupoegade salku võitluseks venelaste vastu koha peal olevad korduvalt kokku saanud ka Kelch.[40] Peale nende kahe väga agara vaimuliku ei näi aga Eesti alal enam ühelgi pastoril olevat õnnestunud selliseid salku moodustada, vähemalt ei ole meil selle kohta mingeid andmeid.

Seevastu on küll esinenud juhtumeid, kus kohati talupojad Vene retkede ajal, mis neile paratamatult palju häda kaela tõid, ise on sõjaväelastele kallale tunginud. Sellistest juhtudest, kus Vene retkede läbi kannatada saanud talupojad on tapnud vene sõjaväelasi, toob mõningaid andmeid Chr. Kelch.[41] Kuigi Kelch on üldiselt väga tendentslik ja kaldub kujutama eesti talurahvast äärmiselt Vene-vaenuliku ning Rootsi-truuna (peale Kelchi poliitilise orientatsiooni oli selle põhjuseks ilmselt ka asjaolu, et tema otsesed tähelepanekud talurahva meeleolu kohta olid tehtud alal, mis sõjateel asudes korduvalt sai kannatada Vene vägede retkede läbi), ei ole siiski põhjust kahelda antud juhul tema andmete tõepärasuses. Sellised kallaletungid jäid aga üksikjuhtudeks. Vene retked ei tekitanud talurahva hulgas veel üldist soovi Vene vägede vastu võitlusse astuda, nagu mitmed Rootsi võimumehed ja pastorid seda lootsid.

Et kaasa tõmmata eesti talupoegi Vene-vastastele rüüsteretkedele, peamiselt just piirilähedastelt aladelt, jäeti neile saak, mis nad retkel võtnud olid. Selline kerge vara kokkuajamise võimalus loomulikult ahvatles mitte ainult eesti ja läti, vaid ka vene talupoegi — sõja kestel võtsid nii ühed kui teised korduvalt osa vastastikku toimuvatest rüüsteretkedest. Ühest sellisest 1701. aasta augusti lõpul Vene alale tehtud rüüsteretkest, millest osa olid võtnud ka eesti talupojad, teatas 3. septembril 1701 Liivimaa kindralkubernerile W. A. Schlippenbach. Saagiks, kirjutab ta, olevat võetud hea hulk kariloomi.[42] Ka hilisematest aastatest on andmeid taoliste retkede kohta, millest osa võtsid eesti talupojad.

Sellised saagihimulised talupojad lõid mõnikord kaasa ka siis, kui Rootsi väesalgad pärast 1704. aastat käisid Vene võimu all oleval Tartu alal asuvaid eesti talupoegi riisumas. Üks selline

[39] Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges, I. Reval 1902. lk. 75. Kelchi poolt mainitud Vene väesalga tagasilöömine Tartu juures talupoegade poolt 1703. aasta algul (Continuation, lk. 319) oli ilmselt seotudki Virginiuse tegevusega.

[40] R. Winkler, Beiträge zur Kenntniss der Chronisten Kelch und seiner Zeit, lk. 126; Kelchi aktiivsest tegevusest talupoegade kogumisel 1700. aasta sügisel üldväkkekutse korras vt. Chr. Kelch, Continuation, lk. 136—137.

[41] Chr. Kelch, Continuation, lk 351, 504 ja 545.

[42] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 281, l. 43—44; sama retke kohta vt. ka Chr. Kelch, Continuation, lk. 288.

retk, millest võtsid osa Paide ümbruse talupojad, leidis aset näiteks 1704. aasta lõpus Põltsamaa alale.[43]

Kuid kõige ülalöeldu põhjal ei saa veel teha järeldust, nagu oleks eesti talurahvas sõja esimestel aastatel olnud häälestatud Vene-vastaselt. Huvitav on märkida, et ühes teises Schlippenbachi kirjas Liivimaa kindralkubernerile, mis on dateeritud samal kuupäeval kui eespool tsiteeritud kiri teatega eesti talupoegade osavõtu kohta retkest Vene alale, on juttu sellest, et talupoegade meeleolu on kõike muud kui riigitruu. Talupojad olevat üldiselt «kuritegelikud» ja varjavat kõikjal desertööre. «Igapäevased vaatlused ja kogemused,» kirjutab Schlippenbach, «õpetavad meid, et meie endi talupojad, nagu sellest on andnud tunnistusi vene sõjavangid, vaenlast siia meelitavad, samuti ka kõiki teid ja radasid, mida muidu ükski võõras leida ei saaks, neile näitavad ja neid sealt läbi juhivad.» Kuna selline «pahelisus» olevat siinsele talurahvale kaasa sündinud, nõuab Schlippenbach kindralkubernerilt luba talupoegade «mõjuvaks karistamiseks».[44]

Võiks arvata, et selline iseloomustus talupoegade meelelaadile 1701. aasta sügisel on vastuolus umbes samast ajast ning piirkonnast pärinevate teadetega suurest hirmust, mis olevat valitsenud Tartumaa talupoegade seas venelaste retkede ees. 29. septembril 1701 näiteks kirjutas G. A. Strömfelt E. Dahlbergile, et kuna Tartu kreisi talurahvas on hirmu tõttu venelaste retkede ees massiliselt põgenenud, siis on selles kreisis tõsiseid raskusi Erastvere all seisva Schlippenbachi armee moonastamisega, mille tõttu on tarvis Pärnu kreisi abi nimetatud küsimuses.[45] Kuid vastuolu ühelt poolt sellise hirmu ja teiselt poolt samal ajal valitseva Vene-sõbraliku hoiaku vahel talurahva meelelaadis ei olegi nii arusaamatu, nagu see esimesel pilgul näida võiks. Et talupojad, eeskätt just need, kel oli maad ja vara, «sõjalärmi» eest metsadesse, soodesse ja kaugemale rahulikumatesse paikadesse peitu pagesid, on enesestmõistetav ja sellises teguviisis oleks

[43] Chr. Kelch, Continuation, lk. 501; Kelch teatab, et venelased lõid maha ühe selle retke korraldajatest Fr. v. Buxhövdeni ning 40 talupoega, kes retkest osa võtsid, ja annab mõista, et see oli neile teenitud karistus. Tegelikult ei olnud Kelchi selline suhtumine antud retkesse põhjustatud sugugi mitte kaasatundmisest Põltsamaa talupoegadele, keda kui Vene alamaid riisuma mindi, vaid isiklikust vihavaenust Fr. v. Buxhövdeni vastu. On huvitav märkida, et ennastohverdavalt Rootsi-patriootiliseks peetud Kelch kandis Buxhövdeni peale viha vaid sel põhjusel, et viimane oli 1702. aastal W. A. Schlippenbachi poolt komandeeritud pastoritelt välja nõudma teist tragunit. Kelchi isamaaarmastus ei küündinud selleni, et ta oleks olnud valmis kandma suuremaid materiaalseid ohvreid Rootsi «maakaitse» heaks ning pastoritelt nõutavate tragunite nõudmise kahekordistamises näeb Kelch verist ülekohut, lamenteerib sel puhul lausa sündsusetult ja hakkab pidama oma isiklikuks vaenlaseks isegi ohvitseri, kes ainult käsutäitjana nõudis sisse seda, mida kõik pastorid «isamaa heaks» ohverdama pidid (vt. Chr. Kelch, Das Kirchen-Buch zu St. Jacoby. Continuation, lk. 588—589).

[44] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 28, l. 61—62.

[45] Sealsamas, s.-ü. 320, l. 93. Teatud määral tuleb siin arvesse võtta ka seda, et talupoegi sundis põgenema osalt hirm rootsi moonamuretsejate ees.

taiesti üleliigne hakata otsima mingeid «poliitilisi» motiive, konkreetselt antud juhul talupoegade üldise Vene-vaenuliku või Rootsi-sõbraliku hoiaku avaldumist. Tolle aja sõjapidamisviisile olid vastastikku toimuvad rüüsteretked tavaliseks nähtuseks ja talupoja mureks oli muidugi neile retkedele mitte jalgu jääda, olgu need siis venelaste või rootslaste poolt ette võetud. Et talupojad, kes sellisel viisil venelaste retkede eest pakku läksid, põgenesid nimelt just «sõjalärmi» ja mitte Vene võimu eest, seda näitab ilmekalt nende käitumine pärast Tartu vallutamist. 5. augustil dateeritud kirjas Liivimaa kuberner G. Fröhlichile teatas G. A. Strömfelt, et Tartu alalt Pärnu kreisi põgenenud talupojad, niipea kui nad teada said, et Tartu on venelaste käes, on kohe pöördunud tagasi oma kodudesse koos oma kariloomadega. [46]

Ajavahemikus 1700—1704 Eesti alal toimunud Vene retkede negatiivset toimet talupoegade hoiakule sõdiva Vene poole suhtes on eesti kodanlikus ajalookirjanduses tendentslikult üle hinnatud. Nimelt väideti, et sõja algul eesti talurahva juures ilmnenud Vene-sõbralikkuse tendentsid olevat pärast Vene retki, eriti pärast Šeremetevi retke 1703. aasta sügisel, asendunud üldise Vene-vaenuliku hoiakuga. [47] Sealjuures märgib aga isegi S. Schartau, et ka Vene retkede mõjul ei ilmnenud eesti talurahva juures kalduvust teha midagi Rootsi «maakaitse» heaks. [48]

Ei või muidugi eitada, et Vene retkedel oli negatiivse toimega mõju eesti talurahva hoiakule sõdiva Vene poole suhtes. Sellistel üksikjuhtudel, kus talupojad ilmutasid vaenulikkust Vene sõjaväelaste suhtes, on tegemist peaaegu alati vaid retkede läbi otseselt kannatada saanud talupoegadega. Et aga Vene sõjaretkede negatiivset mõju talurahva suhtumisele ei saa pidada sugugi nii määravaks ja ulatuslikuks, nagu seda on püütud näidata, see ilmneb kõige paremini, kui vaatleme olukorda selles suhtes 1704. aastal, pärast Tartu ja Narva langemist venelaste kätte.

Aastail 1700—1704 olid Vene väed teinud Eesti alale terve hulga retki, millest üks suuremaid — 1703. aastal — haaras võrdlemisi ulatuslikke alasid Eesti ida-, kesk- ja lõunaosas. Vaatamata sellele oli eesti talupoegade meeleolu 1704. aastal tugevalt Vene-sõbralik. Eriti pärast Tartu langemist Vene valdusse tegi eesti talupoegade «reetlikkus» Rootsi võimukandjatele palju muret. W. A. Schlippenbach pidas sel ajal vajalikuks kiires korras ja mõjuvalt manitseda talupoegi nii Eesti- kui Liivimaal riigi-

[46] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 172—173. 1704. aasta sügisel leidus aga ka talupoegi, kes Tartu kreisist siirdusid Rootsi valdusalale (RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 2780, l. 2—4). Seejuures etendas ilmselt teatud osa Rootsi võimude Vene-vastane propaganda.

[47] Vt. O. Liiv, Talurahva rahutustest Põhja sõja alul, lk. 64. Ainsa erandina kodanlikus ajalookirjanduses ja sedagi mitte trükisõnas, on eesti talupoegade üldisele Vene-sõbralikule hoiakule 1704. aastal tähelepanu juhtinud N. Treumuth (Harju-Jaani kihelkonna ajalugu, lk. 65).

[48] De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott II, lk. 27—28.

truudusele. Liivimaa majandusasehalduritele saatis ta 8. augustil vastavasisulised kirjad, nõudes, et pastorid kantslitest talupoegi noomiksid «reetlikkuse» pärast.[49] Samal kuupäeval avaldas Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie ka saksa- ning eestikeelse plakati Eestimaa talupoegade manitsemiseks.[50] Selles on öeldud, et pärast seda, kui Tartu on venelaste kätte üle läinud, pole mitte üksnes Tartu alal elavad talupojad «Wainlaste hulka lähnud», vaid et ka mujal Eesti- ja Liivimaal elavad talupojad julgevad «Wainlasseka ühhe Nou wotta». Ei võivat peaaegu ühtegi Rootsi väesalka välja saata, ilma et talupojad sellest venelastele teada ei annaks, rääkimata sellest, mida nad «muido wallato ja sannakuulmata kombel on teinud».

Selle plakati pidid pastorid ette lugema ka Vene võimu alla langenud Tartu ümbruse maakoguduste talupoegadele, aga kuna Tartu kreisist oli suurem osa pastoreid põgenenud, siis saadeti 8. augustil samuti kiri ka Eestimaa konsistooriumile, milles nõuti Tartu kreisist põgenenud pastorite saatmist kohtadele, nüüd juba venelaste poolt hõivatud alale, et sealgi saaks talupoegi Vene võimu vastu üles kihutada.[51]

Talupoegade pooldavale hoiakule sõdiva Venemaa suhtes avaldasid kahtlemata mõju ka Vene vägede võidud 1701.—1704. aastal, eriti muidugi Tartu ja Narva vallutamine venelaste poolt. Venelaste sõjategevuse edukas kulgemine Eesti- ja Liivimaal kutsus eesti talurahvas esile mitte ainult poolehoidu võiduka väe vastu, vaid talupojad hakkasid selle tõttu ka vähem kartma Rootsi võime, ilmutasid oma «reetlikkust» julgemini ja aktiivsemalt. Sellepärast pidaski A. J. de la Gardie vajalikuks eespool mainitud 8. augusti plakatis muude manitsuste seas talupoegadele sisendada ka järgmist: «Ja ei pea üxki mötlema, et meie armolinne Kunningas, kelle Jummal woimust ja wäggi kül on andnud, omma Maid kaizda, meie wägga waiwatud Maad Wainlaste kätte jättab, waid et temma sedda pea kül temma käest woib päästa, ja igga ühhe kätte maxa, ja tema tö palka anda.»

Enne kui asume vaatlema talupoegade hoiakut sõdivate poolte suhtes pärast Tartu ja Narva langemist Vene valdusse, kuni 1710. aastani, tuleks veel lühidalt peatuda talurahva passiivsuse küsimusel.

Täiesti ilmne ja aktiivne ühe või teise sõdiva poole toetamine ei olnud talupoegadele alati kaugeltki omane. Oma kirjas Liivimaa kubernerile 2. novembrist 1704 iseloomustas W. A. Schlippenbach näiteks talupoegade seas valitsevaid meeleolusid järgmiselt: «. . . talupoegi ei saa üldse mitte usaldada, vaid nad on niisuguse loomuga, et kui osa neist ei hoia just lausa vaenlase poole,

[49] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 282, l. 411—412.
[50] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 624—625 ja 632—633.
[51] Sealsamas, s.-ü. 142, l. 739—740, kontsept.

siis on neile ometi täiesti ükskõik, kes nende isandateks on.» [52] Talurahva passiivsusele kõne all olevas küsimuses on tähelepanu juhitud korduvalt ka ajalookirjanduses. [53]

On arusaadav, et pärisoriste eesti talupoegade jaoks jäi neid rõhuvate feodaalriikide Rootsi ja Venemaa vahel peetav sõda «võõraste isandate» asjaks. Sõda äratas talupoegades, nagu juba märgitud, lootusi eeskätt mõisa rõhumisest pääsemisele. Sellega kaasnes ka soov pääseda Rootsi sõjalis-koloniaalsest rõhumisest. Kuid talupojad ei olnud sugugi alati nii kergeusklikud, et oleksid arvanud paremat põlve saabuvat Rootsi sõjalise vastase võimu all. Nad teadsid ju hästi, et isandad jäävad ikka isandateks ja on sellepärast alati küllalt halvad selleks, et talupoegi rõhuda. Nad ei olnud seetõttu sugugi alati veendunud, et Vene võim toob nende põlve paranemist. Kuid et nende olukord võimu vahetuse tagajärjel halvemaks võiks muutuda, seda nad ka ei uskunud. Sellest tingituna oligi talurahva seas võrdlemisi levinud passiivne, äraootav hoiak, mis sõja kestel teatud määral süvenes — sõjavintsutustest kurnatud talupojale sai kõige suuremaks igatsuseks tihtilugu vaid see, et sõda ometi kord lõpeks ja saabuks jälle rahu.

Talurahva «passiivsuse ja ükskõiksuse» küsimuses tuleb silmas pidada, et niisugust nähtust ei tule sugugi tõlgendada kui mingit absoluutset indiferentsust, igasuguse suhtumise puudumist valitsevasse võimusse. S. Schartau — ja tema järel ka O. Liiv — nimetab eesti talurahva «ükskõiksuseks» Rootsi võimu suhtes nähtust, mis tegelikult räägib pigem vaenulikust suhtumisest kui indiferentsusest. See ükskõiksus olevat avaldunud nimelt selles, et talupojad pole tahtnud millegagi toetada Rootsi «maakaitse» üritust. Niisugune nähtus tähendas aga sisuliselt passiivset vastupanu ning sellest võrsusid tihtilugu ka aktiivsed väljaastumised Rootsi võimude ja sõjaväelaste vastu (mida vaatleme lähemalt allpool). Eespool toodud tsitaadis W. A. Schlippenbachi kirjast Liivimaa kubernerile on samuti juttu sellisest talupoegade «ükskõiksusest», mis oma olemuselt on aga pigem resigneerunud vaenulikkus igasuguste isandate suhtes, olgu nad siis Rootsi või Vene omad. Ainult see asjaolu, et sellised talupojad ei eelistanud lausa venelaste poole hoidma hakata, eristabki neid «kõige ohtlikumat laadi reeturitest», s. t. avalikest Vene poole hoidjatest.

*

Seoses Tartu ja Narva minekuga Vene valdusse muutus eesti talupoegade Vene-sõbralik hoiak, nagu märgitud, aktiivsemaks mitte ainult Vene valdusse läinud aladel, vaid ka mujal Eestis. Rootsi võimud hakkasid nüüdsest peale veelgi rohkem kartma

[52] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 282, l. 83—84.

[53] S. Schartau, tsit. teos, lk. 43; O. Liiv, Folkstämningen i Estland vid början av det stora nordiska kriget, lk. 102—103.

Eesti- ja Liivimaa talupoegade «reetlikkust», rohkem kui varem hakati nüüd jälitama vene «spioone», keelati elanike kirjavahetus ning igasugune muu läbikäimine Vene valdusse läinud aladega ilma võimude vastava eriloata.

Kartusest venelaste kasuks spioneerivate talupoegade ees piirati Tallinnas juba 1704. aasta algul soolamüüki talupoegadele. 18. veebruaril 1704 teatas Eestimaa kindralkuberner kirjas Tallinna bürgermeistritele ja raele, et kuna talupojad, eriti Peipsi ümbrusest, ostavad Tallinnast suurtes kogustes (6—8 ja enam tündrit korraga) soola kokku, võib arvata, et nad tegelevad soola vedamisega venelastele, kuigi nad ise väitvat, et vajavad seda vaid kala soolamiseks. Seoses sellega keelas kindralkuberner rahatrahvi ähvardusel müüa soola korraga rohkem kui 1 külimit ühele talupojale. Tallinna linnaväravate juurde lubas kindralkuberner aga sisse seada valve, et linnast väljuvaid talupoegi läbi otsida ning üle lubatud määra leitud sool konfiskeerida.[54]

Umbes aasta hiljem avaldati Eestimaal kindralkuberneri plakat, milles heideti Tallinna kaupmeestele ette, et need müüvad talupoegadele ikka veel soola lubamatuis kogustes. Et vältida Tartu ja Narva varustamist soolaga ja ühtlasi ka venelastele informatsiooni andmist, mis soola vedavate talupoegade poolt sündivat, korrati range karistuse ähvardusel talupoegadele soolamüügi keeldu — korraga müüdav soolakogus oli tõstetud siiski 3 külimituni.[55]

9. detsembril 1705 avaldas Eestimaa kindralkuberner plakati, millega püüdis tõkestada talupoegade viljavedu Vene valdusse läinud aladele. Plakatis on öeldud, et Eestimaa talurahvas, eriti Viru- ja Järvamaa talupojad, vedavat suurel hulgal vilja ja teisi toiduaineid Narva ja Tartusse ja et selline teguviis on keelatud, kusjuures keelust üleastujaid ähvardati ihu- või surmanuhtlusega.[56] Ka selle keeluga ei püüdnud Rootsi võimud üksnes takistada vastase varustamist toiduainetega, vaid pidasid seejuures silmas ka seda, et Narva ja Tartu vahet liikuvad talupojad viisid venelastele teateid Rootsi vägede paigutuse, liikumise jms. kohta.

Talupojad ise, nagu neist plakatitestki näha, ei tundnud mingit hirmu «barbaarse vaenlase» ees, vaid hakkasid Vene valdusse läinud aladega vilkalt läbi käima. On ilmne, et vilja ja soola vedamine venelaste poolt vallutatud Tartusse ja Narva pidi talupoegadele olema üpris kasulik. Rootsi valitsus kehtestas Eesti- ja Liivimaal juba sõja algul viljamüügi keelu, kõik siinsed viljatagavarad pidid minema ainult Rootsi sõjaväe ülalpidamiseks.

---

[54] O. Liiv, Vene asustusest Alutagusel, lk. 66.

[55] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 1—2 (12. I 1705). Lubatud kogust suurendati Tallinna bürgerite tungival soovil, kes olid eluliselt huvitatud talurahvakaubandusest; eriti soolakaubandus andis Tallinna kaupmeestele suuri vaheltkasusid — talupoegadele müüdi seda edasi mitu korda kallimalt kui kaup bürgeritele endile kätte tuli.

[56] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 91—92.

Talupoegadelt võeti nende viimasedki toidu- ja loomasöödavarud, ilma et nad enamikul juhtudel oleks võinud loota mingile kompensatsioonile. Sõjaväe tarbeks võetava moona ja hobusööda hindamise ametlikud taksid olid pealegi tunduvalt madalamad kehtivatest turuhindadest. Meil ei ole kahjuks täpsemaid andmeid selle kohta, mis hindadega talupojad müüsid vilja, soola ja muid toiduaineid venelastele Narvas ja Tartus, kuid ilmne on, et nõudmine selliste kaupade, eriti soola järele oli seal suur. [57]

Kuid sellise viljakaubandusega ei tegelnud üksnes Eestimaa talupojad. Eestimaal liikus ringi ka talupoegi Vene valduses olevatelt aladelt, kes siin vilja üles ostsid ja müügiks Tartusse ja Narva vedasid. Viimaseid karistasid Rootsi võimud kõige rohkem oletatava spioneerimise pärast. 1706. aasta algul uuriti näiteks ühe sellise talupoja — Räpinast pärit Nutsiku Madise tegevust, kes Järvamaalt oli vilja Tartusse vedamiseks kokku ostnud ja seal vene salakuulajana vangistatud. [58]

Salakuulamises hakati kahtlustama üldse peaaegu kõiki talupoegi, kes Vene valduses olevate aladega mingil viisil läbi käisid. Sedaliiki süüdistusi on uuritud Rootsi kohtutes suurel hulgal, kuid sageli pole tõestusmaterjali puudumise tõttu olnud võimalik täpsemini kindlaks teha, kas üks või teine süüdistatav on tõepoolest tegelnud salakuulamisega venelaste kasuks. Selliseid «salakuulajaid» võeti kinni mitte ainult Rootsi valdusaladel, vaid käidi vangistamas isegi Vene ülemvõimu alla läinud Tartu kreisis. 24. oktoobril 1708 andis Eestimaa kindralkubermangu kantselei näiteks välja reisipassid ühele allohvitserile, profossile ja neljale sõdurile, kes saadeti Tartu kreisi viie salakuulamises kahtlustatava talupoja vangistamiseks ja Pärnu toomiseks (Alatskivilt, Põltsamaalt, Räpinast ja mujalt). [59]

Vaatleme nüüd, milliseks kujunes järgnevate sõja-aastate jooksul eesti talupoegade hoiak sõdiva Vene poole suhtes neil aladel, mis 1704. aastal läksid Vene valdusse. Kuna materjali, mis seda küsimust valgustab, on kõige rohkem säilinud Tartu alalt, siis piirdumegi peamiselt seal kujunenud olukorra valgustamisega.

Chr. Kelchi «Liivimaa ajaloost» leiame järgmise iseloomustuse olukorra kohta, mis kujunes Tartu kreisis 1704. aasta sügiseks. Vene võimud olevat hakanud talupoegadelt halastamatult välja pressima seda natukest, mis neile veel järele oli jäänud, ja õpetama neile «vene ümberkäimist». Et väide saaks toekam, pajatab Kelch siinkohal ka ühest vene polkovnikust, kes talupoegade naisi olevat väga kimbutanud. [60] Nagu ikka, nii ka siin kasutab Kelch

[57] Et talupojad sealjuures said mõnikord tasu ka Vene võimudele viidud kasulike teadete eest olukorra kohta Rootsi tagalas, on samuti ilmne.

[58] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 676 (Fromhold v. Knorringi ja Ervita mõisa valitseja kirjad Eestimaa kindralkubermangu kantseleile 12. I 1706).

[59] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 750, l. 68.

[60] Chr. Kelch, Continuation, lk. 500—501.

oma sulge Rootsi võimudele meelepäraseks venelaste mustamiseks, ilma et tal oleks olnud kasutada mingisuguseid konkreetsemaid andmeid. Järgnevate põlvede ajaloolastest on mõnevõrra puudutanud küsimust talupoegade olukorrast Tartu alal pärast 1704. aastat vaid Fr. Bienemann (junior) oma 1902. aastal ilmunud töös, kes aga, nagu Kelchki, seadis endale eesmärgiks näidata Vene võimude tegevust võimalikult süngetes värvides ja kujutas seetõttu talupoegi «Vene terrori» õnnetute märtritena.

Faktiline materjal, mis heidab valgust kõne all olevale küsimusele, on lünklik ning osalt ka vasturääkiva iseloomuga. Siiski võimaldab see saada eesti talurahva olukorrast Vene valdusaladel pärast 1704. aastat teatud pilti ning see erineb igatahes oluliselt sellest, mida on püüdnud anda nii kaasaegne kroonik kui ka hilisem balti-saksa ajaloolane.

Pärast Tartu vallutamist olid Vene võimud kõige otsesemalt huvitatud Tartu kreisi talupoegade säästmisest, sest see ala pandi nüüd venelaste poolt regulaarse kontributsiooni alla. Vene sõjaväe ülalpidamiseks talupoegadelt võetavate kontributsioonide juures (vähemalt kuni 1707. aastani) torkab silma see, et need näisid olevat suhteliselt mõõdukad ega laostanud talupoegi. Pärast Tartu vallutamist hakkasid Liivimaal levima kuulujutud, nagu kohtleksid venelased talupoegi Tartu alal väga hästi. Sellega seoses avaldas üks rootsi ooberst, kes seisis oma rügemendiga Lõuna-Liivimaal, kartust, et sellised kuulujutud mõjuvad ohtlikult talupoegade meeleolule Rootsi valdusalal.[61] Ühes oma kirjas Liivimaa asekuberner R. Funckenile märkis rootsi ohvitser M. Brömsen, kes pärast 1704. aastat käis oma salgaga süstemaatiliselt Tartu kreisi talupoegi riisumas, et venelased võtavad talupoegadelt «teatavasti talutavat kontributsiooni», mis viimaseid ei laostaks, kui mitte rootslased ei käiks seal saagitsemas. Kuna talupojad on Tartu kreisis üldse aga väga viletsad, kirjutab Brömsen, siis võtvat venelased neilt ka väga vähe või koguni mitte midagi.[62] Mõisatelt nõutav kontributsioon näib Vene valdusse läinud aladel seevastu olnud kaunis ränk.[63]

On andmeid, et talupoegi, kes Vene vägede ülalpidamiseks nõutud kontributsiooni anda ei suutnud, võimude poolt ei repres-

---

[61] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 43—44 (D. H. Meybaumi kiri Liivimaa kubernerile 8. VIII 1704).

[62] Sealsamas, l. 301 (17. I 1706). Cēsise kreisikomissar F. I. Opdenöhl kirjutas 21. jaanuaril 1705 Liivimaa kubernerile, et seal kreisis on venelased võtnud koguni nii väikest kontributsiooni, et «talupojad ise selle üle naeravad». — Sealsamas, l. 133.

[63] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 39 (G. Strandmanni kiri Liivimaa kubernerile 15. VIII 1704); 1705. aasta kevadel Pärnus ülekuulatud Tartu ala elanikud (keda Rootsi võimud kahtlustasid salakuulamises) teatasid, et Vene võimud nõudsid mõisatest maksuvõlgu sisse äärmise rangusega, nii et kohati mõisa külviviljagi alles ei jäetud. — Sealsamas, l. 146—148.

seeritud.[64] Seevastu jälitasid aga Vene võimud karmilt neid talupoegi, keda nad kahtlustasid rootslaste kasuks spioneerimises.

Ühe omapärase nähtusena, mis Vene kontrolli alla läinud aladel kahtlemata avaldas teatud mõju talupoegade suhtumisele Vene võimudesse, tuleb nimetada nn. «proviandikubjaste» määramist talupoegade hulgast. Rootsi sõjakomissar G. Strandmann, andes Liivimaa kubernerile edasi Tartu alale saadetud luurajalt saadud informatsiooni, teatas oma kirjas 15. augustist 1704 järgmist. Venelased kõrvaldavat mõisatest endisi «härraseid ja ametmehi» ning «annavad administreerimise üle teatud talupoegade kätte».[65] Umbes samal ajal saabus Petserist Cēsise kreisi üks vene polkovnik, kes määras läti talupoegade hulgast staarostaid Zeltini, Duresi, Golgauskase, Lejasmuiža, Kalnamuiža ja Gulbene mõisatesse. Nende venelaste poolt määratud läti staarostate peamiseks ülesandeks oli olnud vedada Vene vägede jaoks kogutud provianti Petserisse ning nad olevat käinud isegi Pihkvas ja Vene laagris Alūksne juures Vene väejuhtidega «nõu pidamas».[66] Ka Tartu alal mõisatesse määratud «talupoegade administratsioon» kujutas endast nähtavasti nagu Lätiski kupjaid-maksukogujaid, keda Vene võimud kasutasid peamiselt sõjakoormiste kogumisel. Seega ei olnud siin tegemist tavalist tüüpi mõisakubjastega (viimastele ei usaldatud Rootsi võimu ajal kunagi niisuguseid ülesandeid nagu sõjaväe proviandi kogumine ning kohaletoimetamine, nad ainult abistasid selles mõisnikke, rentnikke ja valitsejaid). Vene võimude poolt määratud talupoegadest proviandikubjastel olid endistest mõisakubjastest laiemad võimupiirid ning nad olid tegelikult sõltumatud mõisast, alludes oma tegevuses vahetult Vene võimudele.

Niisuguse uut tüüpi «proviandikupjaga» on meil tegemist näiteks Tähtvere mõisast pärineva ja Laiuse alal Vene võimude teenistuses olnud talupoja Kuusma Jürgeni näol, keda Pärnu maakohtus 1707. aasta sügisel seoses tema tegevusega venelaste kasuks üle kuulati.[67] Olles mõisakupjaks, kogus ta iga kord, kui talle selleks Vene võimude poolt käsk anti, talupoegadelt provianti ja toimetas selle Vene komissari kätte. Kuusma Jürgenist olevat Vene võimud väga lugu pidanud ja talupojad olevat tema ees suurt aukartust tundnud, andes talle kõike, mida ta proviandiks nõudis. Tagaselja aga pilganud talupojad teda «maamajoriks» — sellise pilkenimega varustati Jürgen ilmselt senikuulmatult tähtsa

---

[64] RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 683, l. 8—12 (ülekuulamise protokoll 27. III 1707).

[65] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 39.

[66] Г. А. Енш, Документы по истории Прибалтики шведского периода в архивах Риги (История фондов и обзор материалов). Skandinaavia kogumik III, Tallinn 1958, lk. 254.

[67] RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 638, l. 8—12 (protokoll 27. II 1707).

positsiooni tõttu, mille ta Vene võimu all «riikliku töö» peal omandas.

Sellised «maamajori» tüüpi kupjad kujutasid endast Vene võimude soosingu tõttu esiletõusnud talupoegade ladvikut, kes oma proviandikoguja ameti ja sellega seoses saavutatud suure tähtsuse tõttu muu talurahvaga ka vastuollu sattusid. Ülalmainitud Kuusma Jürgen kasutas oma võimu nähtavasti ka kurjasti, ja nagu väidab Laiuse pastor Broocmann oma süüdistuskirjas, kogus ta teistelt talupoegadelt provianti mitte ainult Vene sõjaväe, vaid ka isiklikult enda jaoks, rakendades sealjuures šantaaži ja terrorit.[68]

Hoopis olulisema tähtsusega oli järgmine nähtus, mis Vene võimu alla läinud Eesti ja Läti aladel muutus üldiselt iseloomulikuks ja mis kahtlemata suurel määral mõjutas talurahva hoiakut sõdiva Vene poole suhtes pärast 1704. aastat. Nimelt kujunes neil aladel välja omapärane talupoegade «vabadus», mis oli tingitud sellest, et enamikust mõisatest olid härrased põgenenud ja paljud mõisad jäid tegelikult ilma peremeheta. Selliseid mõisaid majandasid mõnikord küll Vene võimude poolt määratud valitsejad,[69] paljudes mõisates aga mõisa majandamine lakkas tegelikult täiesti või jäi äärmiselt kängu. 1706. aasta sügisel oli Tartu kreisi mõisapõldudest Rootsi ohvitseri M. Brömseni andmetel külvi all vaevalt $^1/_3$ või $^1/_4$,[70] mis tähendas ühtlasi seda, et talupoegade teoorjus samuti peaaegu lakkas. Narva ümbruses, kus samuti oli suurel arvul «peremeheta» mõisaid, võtsid vene tragunid ja soldatid, kes olid kohale saadetud koguma kontributsiooni ja uusi, Vene võimude poolt siin sisseseatud riigimakse, ka mõisa naturaalkoormisi, nagu näiteks kümnist.[71] Mõned andmed lubavad arvata, et mõisa naturaalkoormisi kogusid Vene võimud ka Tartu alal, vähemalt osaliselt, samuti nii-öelda «tsentraliseeritud korras».

Huvitavaid teateid analoogilise olukorra kohta Cēsise kreisis pärast 1704. aastat sisaldab sealse kreisikomissari F. I. Opdenöhli kiri Liivimaa kubernerile 21. jaanuarist 1705 ja selle kirja põhjal kindralkubermangu kantseleis koostatud memoriaal.[72] Neist dokumentidest selgub, et Cēsise talupojad ei teinud enam mõisategu, ei andnud ka hinnust ega käinud vooris, kuna mõisni-

[68] RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 638, l. 24.

[69] Neid määrati sageli linna bürgerite hulgast. Tartu kodanik Jürgen Hilde sai näiteks 1704. aastal koguni kahe mõisa — Rannu ja Tammemõisa — valitsejaks, vangistati aga Rootsi väesalga poolt 1705. a. algul kui «vene salakuulaja» — RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 146—148 (Hilde jt. ülekuulamise protokoll 17. III 1705).

[70] RKA, f. 7349, nim. 1. s.-ü. 292, l. 301 (M. Brömseni kiri Liivimaa asekuberner R. Funckenile 17. X 1706).

[71] Vt. RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 1, 8, l. 16—17 (Vasknarva talupoja Jeremej Gerassimpoik'i ja Kurtna talupoja Michel Jacobpoick'i ülekuulamise protokoll 18. II 1709, kontsept).

[72] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 133—134. Memoriaal on ilma allkirja ja daatumita, kannab pealkirja: «Bey Hr. Opdenöhls brief ist zu erinnern».

kud ja valitsejad olid põgenenud või venelaste poolt ära viidud. Isegi seal, kus see võimalik, ei julgevat nad tagasi pöörduda, sest kartvat, et neid reedaksid talupojad, kes olevat nüüd juba *harjunud vaba eluga.*

Üldpilt, mis tekib talupoegade olukorrast Vene valdusse läinud Eesti- ja Liivimaa aladel sel ajal, on küllaltki tähelepanuväärne — mitmesuguste asjaolude tõttu said talupojad siin veidi vabamalt hingata. Vene võimu alla sattumisega kaasnes sel kombel tõepoolest ka — sõltumata Vene võimude tahtest — mõisa rõhumise vähenemine. Sõja puhkemisel oli aga üheks talupoegade palavaimaks lootuseks, nagu nägime, nimelt just see, et rootslaste lüüasaamise tagajärjel nad pääseksid mõisnike rõhumisest.

Kõige eelöeldu põhjal peaks olema võimalik väita, et Chr. Kelchi ning Fr. Bienemanni poolt talupoegadele suure õnnetusena kujutatud Vene võimu alla minek ei toonud tegelikult endaga kaasa mingit üldist «Vene terrorit». Vene võimude poliitikas 1704. aastal vallutatud alade suhtes võime tähele panna teatud taotlusi võita talupoegade usaldust, kusjuures Vene võimud ka ise usaldasid talupoegi rohkem kui sakslasi (sellest räägib näiteks mõisate «saksa administratsiooni» asendamine talupoegadega). Selle, nagu ka mõnede teiste Vene võimude poliitikast sõltumatute asjaolude tõttu ei muutunud talupoegade meeleolu Vene valdusaladel ka vahetult pärast 1704. aastat kuidagi Vene-vaenulikuks. Rootsi ohvitseride raportitest 1704.—1707. aastal selgub, et Tartu ala talupojad tavatsesid sel ajal metsadesse peituda küll siin saagitsevate rootslaste, sugugi mitte aga venelaste eest — viimaste ees ei olnud neil ilmselt mingit põhjust hirmu tunda.

Oma poolehoidu Vene vägedele avaldasid talupojad sel ajal mitmesugusel viisil. Meeleldi abistasid mõned neist Vene võime proviandi ja hobusööda kogumisel. See oli teatud talupoegadele muidugi ühtlasi kasulik. On aga iseloomulik, et sel ajal leiame ka selliseid poolehoiu märke, mis ei ole seotud mingi isikliku kasuga (isikliku kasuga oli teatud määral seotud ka venelaste kasuks salakuulamine, sest selle eest said talupojad tihti head tasu). 1706. aasta sügisel näiteks otsisid Alūksne ala talupojad pärast ühte rootslastega toimunud lahingut üles venelaste poolt mahajäetud langenute laibad, peitsid need rootslaste eest metsa ja mässisid mõned neist palakaisse.[73] Selline teguviis oli seotud vene kombega, mis ei lubanud langenute laipu vaenlase kätte jätta — Põhjasõja ajal püüdsid venelased alati, kui nad taganema olid sunnitud, ka oma surnud kaasa võtta. Antud juhul püüdsid rootslased just venelaste laipu, mida kaasa ei jõutud viia, endi kätte saada — ilmselt lootsid nad neid siis lasta soodsalt välja lunastada. Talupojad ajasid aga selle plaani nurja.

Talupoegade suhtumist venelastesse tol ajal iseloomustab ka

[73] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 248—249 (ooberst G. J. Koskuli kiri Liivimaa asekuberner R. Funckenile 28. X 1706).

üks 1706. aasta sügisel Gulbenes asetleidnud vahejuhtum. Nimelt ilmus siia mingis asjas vene parlamentäär ja Gulbene talupojad, keda sõjakomissar G. Strandmann ja rootsi sõdurid väga julmalt kohelnud olid, langesid parlamentääri ette põlvili ning palusid teda, näidates haavu oma kehal, jutustada sellest Pihkva vojevoodile ja paluda viimast, et see saadaks oma inimesi neid kaitsma.[74]

Seoses Põhjasõja peamisel tandril toimunud sündmustega muutus olukord ka Vene valdustes Eesti- ja Liivimaal. Pärast August II poolt sõlmitud separaatrahu Karl XII-ga 1705. aasta sügisel muutus jõudude vahekord tunduvalt Venemaa kahjuks. Juba 1707. aasta algul hakkas Peeter I tarvitusele võtma ettevaatusabinõusid Vene piiri kaitsmiseks, nähes ette Karl XII peatset sissetungi Venemaale. 31. jaanuaril 1707 kirjutas Peeter I Apraksinile: tuleb hoolt kanda, et kevadeks Vene piiri äärsetel aladel Pihkva, Smolenski ja Tšerkasski vahel, 200 versta ulatuses «mitte kellelgi vilja ja heina ei seisaks lahtiselt aitades, lakkades ega rehalates, vaid oleks peidetud metsadesse», selleks et Rootsi sõjavägi, kui ta hakkab tungima Venemaale, ei leiaks eest moona ega hobusööta.[75] Sama aasta 11. septembril ületasidki Karl XII väed Poola piiri ja alustasid sissetungi Venemaale.

Vene väejuhatusel oli põhjust karta, et rootslased võivad suunata oma pealöögi Pihkva peale, sellega seoses tuli aga arvestada täiesti reaalse Tartu ja Narva kaotamise ohuga. Vene piiri ääres asuvate aladena tulid Eesti- ja Liivimaa kõne alla kui Rootsi armee moonastamise ja varustamise hädavajalik baas juhul, kui Karl XII tungib peale Pihkva suunas. Strateegilistel kaalutlustel hakkas Vene väejuhatus seda baasi nüüd nõrgestama, kusjuures erandit ei tehtud enam ka Vene poolt kontributsiooni alla pandud Eesti- ja Liivimaa alade suhtes.

Sellega seoses halvenes talupoegade olukord Tartu alal. Peatselt pärast Rootsi armee tungimist Venemaa pinnale, 4. oktoobril, andis Narõškin välja patendi, milles nõudis, et Tartu ala talupojad kiires korras tooksid Tartusse aasta naturaalkoormised, statsiooni ja kontributsiooni, kusjuures viimane oli määratud väga kõrge. Kontributsiooni sissenõudmisel ei näidatud nüüd enam üles vähimatki leebust ning hakati surmanuhtlusega ähvardama neid talupoegi, kes olid midagi andnud Tartu alal ringiluusivatele Rootsi salkadele (kuigi oli ilmne, et needki said oma jao kätte vaid vägivalla ja sunni abil). Rootsi armee varustamise baasi nõrgestamiseks teostasid Vene väed kindralmajor Schaumburgi juhatusel ulatusliku retke Liivimaale 1707. aasta detsembri keskelt kuni jaanuari alguseni.[76] 1708. aasta kevadel ja suvel ula-

[74] Sealsamas, l. 199 (ooberst G. J. Koskuli kiri Liivimaa asekuberner R. Funckenile 26. XI 1706).

[75] B. S. Telpuhhovski, Põhjasõda. Tartu 1949, lk. 80—85.

[76] Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat I, lk. 130 jj.; Schaumburgi retke kohta lk. 134—137.

tus Tartu kreisi lõunaossa ka kindral Baueri juhtimisel teostatud retk, mille üheks eesmärgiks oli samuti kõigi moona- ja furaaživarude likvideerimine neil Vene piiri lähedastel aladel. Ühtlasi tehti ettevalmistusi Tartu ja Petseri õhkulaskmiseks. 1708. aasta kevadel mineeriti need kindlustatud punktid ja Tartu lasti õhku 12. juulil, 4 päeva pärast Mogiljovi vallutamist Karl XII poolt.

1708. aasta suvel hakkas aga sõjategevuses initsiatiiv rootslaste poolt kalduma Vene vägede poole. Karl XII armee kohtas Venemaal laialdast vastupanu. 28. septembril sai Lesnaja all purustava löögi Lewenhaupti korpus. Nüüd hakkas vähenema ka oht, et Karl XII võiks tungida Pihkva peale ning Tartu jälle rootslaste kätte langeda. Sellega seoses muutis Vene väejuhatus ka oma suhtumist Tartu alasse kui võimalikku rootslaste moonastamise baasi. Juba alates 1708. aasta hilissuvest hakkasid ilmnema selle muutunud suhtumise tundemärgid. 20. augustil pöördus Tartu komandant Tartu kreisi elanikkonna poole patendiga, milles ta selgitas, et kuigi tsaar on pidanud vajalikuks hävitada Tartu linna, tahab ta maaelanikkonda säästa ja et kui Vene salkade poolt edaspidi peaks elanikkonda tülitatama, neid halvasti koheldama või nende vara riisutama, tuleb sellest teada anda kas temale endale või Pihkvasse ülemkomandandile.[77] Sama muutus nähtub ka ühest ülekuulamise protokollist 20. jaanuarist 1709. Kaagjärve mõisa valitseja Noah Girs oli lasknud vangistada ja rootslaste kätte toimetada 5 talupoega (üks neist oli venelane, teised aga luteri usku ja ilmselt eestlased), kes Vene võimude korraldusel kogusid Tartu alalt provianti ja «heina- ning linnuraha» (2 valget ehk hõbeööri igalt adramaalt). Üks ülekuulatavatest teatas küsitlusel, et kanad ja lambad, mida venelased nõuavad, makstakse kõik kinni ja et «neid ei võeta niisama nagu siin maal».[78]

Poltaava lahinguga 27. juunil 1709, mis tõi murrangu Põhjasõja käiku, oli otsustatud ka Eesti- ja Liivimaa edaspidine saatus. Rootslaste lõplik väljaajamine siinsetest provintsidest oli nüüd vaid aja küsimus. 1710. aastal andsid Vene võimud välja universaale, milledes võeti siinne elanikkond Vene riigi kaitse alla, garanteeriti nende julgeolek ja vara puutumatus. Universaalide eesmärgiks oli juhtida sõja läbi laostunud majandus jälle rahulikesse rööbastesse, kutsuda «sõjalärmi» eest metsadesse peitu pugenud talurahvas taas põllutöö juurde.

Kuna talurahvas sai Vene väejuhatuse poolt aastail 1707—1708 teostatud strateegiliste manöövrite läbi kannatada, siis avaldasid selle aasta sündmused kõige otsesemat mõju talurahva hoiakule sõdiva Vene poole suhtes nii Tartu alal kui ka mujal. Alates 1707. aasta sügisest hakkasid talupojad Vene salkade hir-

[77] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 359. Järgmise aasta jaanuaris oli juba otsustatud, et Vene väed pöörduvad tagasi Tartusse. Vt. Fr. Bienemann, tsit. teos, lk. 180.

[78] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 283, l. 360.

mul pagema metsadesse ja kaugematele aladele; mõned neist näitasid nüüd ka valmisolekut Vene vägedele vastupanu osutada oma vilja ja muu vara kaitseks, mida Vene salgad väejuhatuse korralduse kohaselt talupoegadelt ära võtsid. Metsadesse peitu läinud Tartu ala talupojad hakkasid 1708. aasta kevadel kohati kallale tungima vene sõjaväelastele, kui need üksikult või väikeste salkadena ringi liikusid.[79]

1707. aasta lõpus ja 1708. aasta esimesel poolel asetleidnud sündmuste tõttu jäid talupojad Vene võimu suhtes umbusklikuks veel ka siis, kui neil tegelikult enam ei olnudki põhjust Vene vägede ees hirmu tunda. Näiteks teatas V. N. Zotov oma kirjas Peeter I-le 26. jaanuarist 1710, et vaatamata universaalidele, mis Vene võimude poolt avaldati, ei julge talupojad ikka veel metsadest välja tulla, kusjuures mõisnikud, pastorid ja kupjad aga olevat hakanud Vene võimu toetama.[80] Sama aasta 5. veebruaril teatas Zotov tsaarile aga, et Pärnu kreisis ei julge talupojad metsadest välja tulla sellepärast, et Rootsi võimud on karmi karistuse ähvardusel käskinud neil metsadesse peitu jääda, kui Vene väed lähenevad. «Meie saadame nende juurde eestlasi ja julgustame neid,» kirjutas Zotov, «... mõned on välja tulnud ja elavad oma majades.»[81] Nagu sellest kirjast näeme, sundis Rootsi valdusaladel elavaid talupoegi Vene vägede eest metsadesse peituma sugugi mitte ainult hirm Vene vägede ees, vaid ka Rootsi võimudelt lähtuvad keelud ning ähvardused. Seda on aga nimelt oluline silmas pidada, et paremini mõista, miks tsaar oma 16. augustil 1710 väljaantud Eestimaa universaalis laskis omakorda käiku ähvardused, et talupoegi sundida oma taludesse jääma ja mitte Vene vägede eest pakku minema.[82] Mõistagi ei olnud see ainukeseks põhjuseks — hirm ja kohati ka aktiivselt avalduv vaenulikkus Vene vägede suhtes (eriti Tartu ja Pärnu kreisides) olid visad kaduma veel kuni Eesti ala lõpliku ühendamiseni Venemaaga 1710. aasta sügisel.

Oleks aga ekslik arvata, et Vene-vastased meeleolud, mis teatud määral võtsid maad Tartu ala talurahva seas alates 1707. aasta sügisest, oleksid talupoegade juures põhjustanud teiselt poolt poolehoidu sõdiva Rootsi poole suhtes. Tartu ala talupoegadele kujunesid Rootsi salkade retked pärast 1704. aastat tõeliseks nuhtluseks. Need riisusid ohjeldamatult mitte ainult siinsete talupoegade vilja ja kariloomi, vaid pidasid jahti ka talupoegadele endile, püüdes neid Rootsi sõjaväkke. Seetõttu kasvas siinsete talupoegade vaenulikkus Rootsi suhtes. Kui 1708. aasta kevadel langes Liivimaa Läti alal venelaste kätte vangi ooberstleitnant

---

[79] Fr. Bienemann, tsit. teos, lk. 162.

[80] Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X, lk. 499—500.

[81] Sealsamas, lk. 500—501.

[82] Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen hrsg. von E. Winkelmann. Reval 1865, lk. 21—23.

M. Brömsen, siis arvati, et venelastele olid aidanud teda välja anda läti talupojad, sest Brömsen «rõhus neid rängalt».[83] Metsades olid talupojad varju otsinud juba enne 1707. aastat Rootsi salkade eest, ning seda tegid nad ka hiljem, kui nad ühtaegu ka Vene vägede eest pakku hakkasid minema. Põhjasõja esimese poole viimaste aastate vältel kasvas talurahva hulgas hirm ja kartus igasuguse sõjaväe ees üldse. Sõjavintsutustes viimase võimaluseni väljakurnatuina ja meeleheitele aetuina eelistasid Tartu kreisi talupojad ilmselt metsade anarhilist vabadust ohtudele, mis nii ühtede kui ka teiste isandate poolt varitsesid.

Selline hoiak ei olnud aga aastail 1707—1710 kaugeltki üldine. Ka sel ajal leiame eesti talurahva juures aktiivselt Venesõbralikku hoiakut, mis näis olevat rohkem levinud Vene mõjusfääriga aladel Narva ümbruses. Virumaal abistasid mitmed talupojad neil aastail Vene sõjaväge teejuhtidena, andes venelastele ka informatsiooni Rootsi väesalkade paiknemise ja suuruse kohta. Varja küla külakubjas Hannuse Jaan olevat viinud Vene vägedele 1708. aastal Narva teate ühe Rootsi salga asupaiga kohta. Ta olevat kutsunud venelasi endale järgnema, öeldes, et salk ei ole suur ning et seda on kerge lüüa. Selle talupoja abiga õnnestuski Vene väeüksusel tabada ning edukalt rünnata nimetatud Rootsi salka, mille eest Hannuse Jaanile anti Vene võimude poolt välja vabakiri.[84] 1709. aastal olid ühe suurema Vene väeüksuse (mis koosnes 2000 tragunist) teejuhtideks 3 Virumaa talupoega, üks, nimega Padase Jaak, ja veel kaks «poissi» Varja külast, kelle nimesid pole mainitud. Padase Jaak oli ka varem ühe Vene salga juhtinud üle Sämi jõe.[85] Kuna teejuhtidele tasuti, oleks neid võinud leida muidugi ka siis, kui talupoegade üldine meelsus ei oleks olnud Vene-sõbralik. Kuid meid huvitava küsimuse seisukohast väärib erilist tähelepanu see, et 1709. aastal kartis Rootsi väejuhatus Ida-Virumaa talupoegade «reetlikkust» sellisel määral, et pidas vajalikuks tõsiselt arvestada sellest tulenevat ohtu. Nimelt hoiatas Eestimaa kindralkuberner oma kirjas 21. oktoobrist 1709 ooberst H. H. von Tiesenhausenit, et see mingil juhul ei läheks üle Sämi jõe, kuna talupojad võiksid ta seal venelastele välja anda.[86]

1710. aasta sügisel valitses Eestimaal aga juba üldine soov, et kogu Eesti ala läheks ometi kord täiesti Vene võimu alla. Eestimaa kindralkubermangu kantselei protokolliraamatus leidub sissekanne, milles on öeldud: «Talupojad siin maal paluvad jumalat, et see vabastaks nad Rootsi ikke alt ja laseks rahulikult elada Vene valitsuse all.»[87]

---

[83] Chr. Kelch, Continuation, lk. 601.

[84] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 18, l. 84—88 (Eestimaa kindralkubermangu kantselei protokoll 25. VI 1709).

[85] Sealsamas.

[86] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 148, l. 951—952, kontsept.

[87] Sealsamas, s.-ü. 19, l. 23—24.

*

Senini vaatlesime eesti talupoegade «Rootsi-truuduse» küsimust nii-öelda väljastpoolt, s. o. sellest seisukohast, kuidas talurahvas suhtus Rootsi sõjalistesse vastastesse Põhjasõja vältel. Nägime, et talupoegade üldisele hoiakule sõdivate poolte suhtes avaldas mõju eeskätt nende suhtumine Rootsi koloniaalvõimu ja et nimelt just vaenulikkus viimase suhtes tingiski peamiselt poolehoiu, mida talupojad üles näitasid Rootsi sõjaliste vastaste suhtes. Vaatleme nüüd üksikasjalisemalt neid nähtusi, mis iseloomustavad talupoegade meeleolu «riigitruuduse» aspektist, talupoegade vahekorda Rootsi võimuga Põhjasõja vältel selle mitmesugustes avaldustes.

Kuigi Põhjasõja eelõhtul, nagu nägime, olid eesti talurahva teadvuses maad võtnud kibestumus ja vaenulikkus Rootsi võimu suhtes, olid naiivse monarhismi ideed siiski teatud määral levinud ka Põhjasõja ajal. Sellest annab tunnistust näiteks arvukas talupoegade palve- ja kaebekirjade esitamine (milledes kaevatakse enamasti mõisa rõhumise üle) Karl XII-le 1701. aasta talvel ja kevadel, kui kuningas Laiusel talvekorteris viibis. Ka maamiilitsa moodustamisega seotud talurahvaliikumises, millest lähemalt allpool, ei puudunud teatud «kuningameelsuse» hõng. Nimelt olid talupojad algul valmis uskuma, et «kuningakuub» päästab neid vihatud mõisaorjusest, ja et kutsudes talupoegi oma teenistusse, tahab kuningas nende eest ka seista ning kaitsta neid mõisniku vastu. Naiivne ja lootusrikas «kroonu» vastandamine mõisale oli eesti talupoegadele Põhjasõja ajal kohati iseloomulik ka mõnes teises küsimuses.

Kuid üldiselt oli eesti talurahva meelelaadile Põhjasõja ajal kaugelt enam tüüpiline just Põhjasõja-eelse talurahvaliikumisega võrreldes suurema teadlikkuse element, mis väljendus Rootsi «kroonule» pandud naiivsete lootuste kõrvaleheitmises. Rootsi valitsuse poolt Põhjasõja ajal Eesti- ja Liivimaal teostatav koloniaalpoliitika, mis avaldus ränkade sõjakoormiste veeretamises talupoegadele, eesti talupoegade massilises värbamises sõjaväkke, samuti külade rüüstamine kuninga sõjaväelaste poolt, — kõik see aitas loomulikult kaasa Rootsi võimu suhtes juba sõja algul üldiselt ilmnenud vaenulikkuse kasvamisele.

Nagu eespool nägime, oli kodanlikus ajalookirjanduses eesti talurahva Rootsi-patriootilise meeleolu olemasolu tõestamise peamiseks argumendiks see asjaolu, et Rootsi kasutas oma sõjajõududes rohkesti koloniaalprovintside talupoegi. Eesti rahvas, sõdides Rootsi lipu all, olevat sellega tõestanud oma lojaalsust Rootsi suhtes ja näidanud teoga üles oma head tahet kaitsta «kodumaad» (s. t. Rootsi koloniaalvaldusi) «barbaarse venelase» vastu. Kuna mainitud küsimuses on ilmutatud kõige äärmuslikumat tendentslikkust, siis tuleb sellel ka lähemalt peatuda.

Rootsi vajas oma koloniaalprovintsidelt mitte ainult sõjaga

seotud kulutuste katmist, vaid ka inimmaterjali armee tugevdamiseks. Seetõttu kasutati Rootsi sõjalistes jõududes rohkel arvul ka Eesti- ja Liivimaa talupoegi. H. Sepa poolt antud ligikaudset Rootsi sõjaväes Põhjasõja ajal teeninud eestlaste arvu — 20 000 — võib pidada tõenäoliseks maksimumiks, kui selle hulka arvata mitte ainult regulaarseid väemoodustisi, vaid ka nn. üldväkkekutsetega aeg-ajalt kokku käsutatud relvastatud talupoegade salku. See arv on aga tõepoolest väga suur, moodustades Põhjasõja puhkemise ajal tolleaegsest Eesti elanikkonnast, mis võis olla 250 000—280 000, suhteliselt kõrge protsendi.

Sellel kõigel pole aga vähimalgi määral tegemist eesti talupoegade aktiivse ja positiivse suhtumisega Rootsi «maakaitse» vajadustesse, sooviga võidelda Rootsi koloniaalvalduste säilitamise eest. Eesti talupoegadele pandud kohustus sõdida Rootsi lipu all oli üks Eesti- ja Liivimaa talurahva sõjaliskoloniaalse ekspluateerimise järjekordseid avaldusi. Nagu Rootsi vägede ülalpidamine, nii oli seegi talurahvale raskeks ja rõhuvaks koormaks. Talupoegade sõjaväkke võtmise tagajärjel jäi Eesti ala sõja vältel töövõimelistest meestest üsna lagedaks, töökäte puudus põldudel tõi aga kaasa nälga ning viletsust kogu rahvale.

Eesti talupojad ei saanud olla ega olnudki huvitatud Rootsi «maakaitsest». Juba sõja puhkemisel lootsid paljud neist, nagu nägime, et Rootsi lüüa saab, ning sõja vältel ei muutunud talupoegade meeleolu ka põrmugi lojaalsemaks. Veelgi enam, Rootsi sõjaliste vastaste suhtes, nagu eespool nägime, oli talupoegadel kalduvus üles näidata aktiivset poolehoidu. Rootsi sõjaväe komplekteerimine eesti talupoegadega toimus kõige selle tõttu väga visalt ja vaevaliselt, seejuures tuli võimudel rakendada ohtrasti sundust ja vägivalda.

Sõja esimestel aastatel püüdsid Rootsi võimud talupoegi sõdima meelitada ka ahvatlevate lubadustega. Kõige efektiivsemaks peibutuseks osutus siin muidugi talupoegade meelitamine mööndustega mõisakoormiste osas — mõisa rõhumise küsimus oli talurahvale alati kõige aktuaalsemaks ja valusamaks päevamureks, millele apelleerides oli keskvõimul võimalik igal ajal talurahvast enda poole võita. 1700. aasta teisel poolel lubasidki vägede ülemjuhataja Eesti- ja Liivimaal O. Vellingk ja Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg talupoegadele, kes vaenlase vastu sõtta lähevad, ajutist vabastamist koormistest või erilise vapruse korral isegi pärisorjusest vabastamist.[88] Ka maamiilitsa moodustamise ajal 1701. aasta kevadtalvel tõotasid Rootsi võimud algul mõningaid soodustusi talupoegade mõisakoormiste osas.[89]

---

[88] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 106—109 (plakat 5. VIII 1700); Livländische Gouvernements-Regirung-Patente, gesammelt und geordnet von C. F. W. Goldmann, 1696—1703 (patent 26. XI 1700).

[89] Vt. lähemalt H. Palli artikkel käesolevas kogumikus.

Rootsi valitsuse koloniaalpoliitika Eesti- ja Liivimaal kandis sõjalis-feodaalset iseloomu. Talupoegade pärisorjuslikust ekspluateerimisest oli Rootsi kuningas Põhjasõja ajal ise kõige olulisemalt huvitatud. Siinsetest riigimõisatest, mille arv aga pärast reduktsiooni oli märkimisväärselt suur, saadavaid tulusid vajas ta hädasti sõjakulude katteks. Seetõttu ei kavatsenud Rootsi võimud sugugi võita talupoegade lojaalsust feodaalse kurnamise vähendamise hinnaga ja sõja esimestel aastatel antud tõotustest taganeti peatselt. Hilisemates üldväkkekutse-plakatites ei leia me enam talupoegadele nii ahvatlevaid lubadusi pärisorjusest vabastamise ja vaba-aastate kohta. Mis puutub aga maamiilitsasse, siis tõttasid Rootsi võimud samm-sammult tagasi võtma neidki väheseid mööndusi mõisakoormiste osas, mis talupoegadele algul lubatud olid.

Kuigi Rootsi võimud olid kähku taganenud sõja algul antud lubadustest teha talupoegadele sõttaminemise korral mööndusi mõisakoormiste osas, ei jäänud need siiski kõlapinnata. Kuna soov pääseda mõisaorjusest oli talupoegade kõige palavamaks igatsuseks, siis lootis nüüd mõnigi neist leida «kroonu» teenimises vahendit vihatud mõisniku küüsist pääsemiseks. Nii teatas 1701. aastal ühe Liivimaa maamiilitsa pataljoni ohvitser A. Wrangell oma 11. augustil dateeritud kirjas Liivimaa kindralkubernerile, et talupojad tahtvat meeleldi astuda maamiilitsasse, ja seda nimelt lootusega pääseda mõisateost.[90] Talupoegade selline arusaamine maamiilitsast kui vahendist mõisa rõhumisest pääsemiseks viis talurahvarahutuste puhkemisele 1701. ja 1702. aastal. Ja mitte ainult maamiilitsas ei näinud talupojad mõisniku küüsist pääsemise abinõu. Vaatamata sellele, et Rootsi võimud ei olnud pärast 1700. aasta sügist enam kordagi tõotanud teha mõisakoormiste osas mööndusi üldväkkekutsete korras kokkukogunenud talupoegadele, näis talupoegade hulgas siiski olevat püsinud visalt arvamus, et ka sellise sõttaminemise läbi on võimalik vabaneda mitte ainult mõisakoormistest, vaid ka sõjamaksudest ning -kohustustest. 30. septembril 1703 andis Eestimaa kindralkuberner välja plakati, milles kästi kõigil üldväkkekutse korras kogunenud talupoegadel laiali minna, sest sel viisil kokku tulles mõtlevat talupojad «pähsda omma Kochtust, Leibateggemissest, Kütist ja muust Wä jures tarwis ollewa Töest, ja ninda se lebbi ennamb Kahjo kui Kasso sahtwat».[91]

On iseloomulik, et talupoegi, kes olid valmis Rootsi «kroonut» sõjaväes teenima, kõige vähem huvitas küsimus sellest, kelle vastu ja misjaoks nad sõdima lähevad. «Kas või sõtta, aga mõisnikust kaugemale» — nii võib lühidalt iseloomustada selliste talupoegade mõtteviisi. Kui talupojad nägid, et Rootsi relva kandmine ei

---

[90] RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XX—21b, l. 216—217.

[91] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 530—531. Vt. Eesti NSV ajalugu I, lk. 410.

anna sugugi loodetud tulemusi ning et «kroonu» ei mõtlegi neid selle eest vabastada mõisa ikkest ja muudest sõjakoormistest, siis ei ilmnenud nende juures enam ka mingit sõdimislusti. Selles suhtes on näitlik just Eesti- ja Liivimaa maamiilitsa komplekteerimise ajalugu. Ainult 1701. aastal ja mõnel määral veel ka järgmisel aastal võib talupoegade juures näha meeleolusid, mis tunnistavad talurahva teatud osa valmisolekut anda sõdureid maamiilitsasse (see ei käi kaugeltki kogu talurahva kohta). Kuid sama paari aasta jooksul jõudsid talupojad lõplikult veenduda oma esialgsete lootuste ekslikkuses ning vastavad meeleolud kadusid, asendudes hoopis vastupidistega.

Rootsi võimudel oli aga talupoegade sõjaväkke sundimisel veel üks abimees — näljahäda —, mis sõja kestel talupoegi üha sagedamini kummitama hakkas ja 1709. aastal juba hirmsa viletsuse lainena üle kogu maa veeres. Näljast meeleheitele aetud talupojad tulid end ka ise Rootsi väkke pakkuma, lootes vähemalt sel teel minimaalsetki elatust saada. See asjaolu oli küllalt hästi tuntud ka rootsi värbajatele, kes pidasid talupoegadele peetava jahi kõige soodsamaks hooajaks selle tõttu just kevadist aega, mil talupoeg on näljast vaevatud ja järelikult kergemini värvatav. Ühes 1706. aasta kevadel Eestimaa asekubernerile esitatud memoriaalis kaebas ooberst C. A. Stackelberg tema rügemendi jaoks ettenähtud värbamisrahade viibimise üle ja pajatas muuhulgas järgmist: värbamisrahasid on parajasti pakiliselt tarvis, sest «praegu on kõige parem värbamise aeg, kuna näljahäda on kevadel inimeste juures kõige suurem».[92] Juba 1704. aastal hakkas üksikuid talupoegi näljahädast aetuna Rootsi väkke minema. Sellega seoses saatis Tallinna linnusekohtu advocatus fisci J. Chr. Droummer 26. jaanuaril 1704 Eestimaa kindralkubernerile järelepärimise: kuidas toimida talupoegadega, kes maal valitseva näljahäda tõttu tulevad ise endid sõjaväkke pakkuma, sealhulgas isegi taluperemehed.[93] Nälja pärast sõduriks minemine hakkas sagedamini esinema eriti just 1708.—1709. aastal. Mõisnike kaebustest ja muudest dokumentidest, mis sisaldavad andmeid talupoegade vabatahtliku sõjaväkke minemise kohta nimetatud aastatel, selgub, et niisuguse nähtuse põhjuseks oli eranditult viletsus ja nälg, millesse aastaid kestnud sõda ja ülejõukäivad sõjakoormised olid talupojad paisanud.[94]

1709. aastal leiame juhuseid, kus talupoja sõduriksminek, olles tingitud küll peamiselt näljast ja viletsusest, oli ühtlasi ka mõisavastase protesti avalduseks. Sõduriks minemine sai mõnel juhul talupoegade klassivõitluse ühe vormi — pagemisliikumise avalduseks. Nabala rentnik näiteks kaebas Eestimaa kindralkubernerile,

[92] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 678, l. 413—415 (24. III 1706).

[93] Sealsamas, s.-ü. 648, l. 183.

[94] Sealsamas, s.-ü. 147, l. 760 (Eestimaa kindralkuberneri resolutsioon Vaida mõisa rentniku supliigile 7. X 1709); s.-ü. 754, l. 445—450 (Eestimaa rüütelkonna märgukiri Eestimaa kindralkubernerile 27. II 1709, ärakiri).

et tema rendimõisa talupojad, vaatamata sellele, et nad saanud laenuks leivavilja, olevat lasknud endid õhutada mõisa ja oma talusid «laostama» ning sõduriks minema, põhjuseks olevat aga see, et talupojad ei tahtvat enam mõisale tegu teha.[95]

Eespool kirjeldatud juhtudel, kus talupojad enam-vähem vabatahtlikult Rootsi väkke sõduriks läksid, ei olnud, nagu nägime, midagi ühist eesti rahva «patriootliku» innuga kaitsta Rootsi koloniaalvaldusi Saksi, Poola ja Vene vägede vastu. Need juhused, olles küll tüüpilised teatud kitsamas tähenduses, ei iseloomusta sealjuures sugugi veel talupoegade põhilist hoiakut kõne all olevas küsimuses. See hoiak oli sõja esimestest päevadest peale eitav, talupojad ei tahtnud sõdida Rootsi lipu all, hoidsid igal võimalikul viisil kõrvale neile pealesurutud sõdimise kohustusest ning osutasid koguni aktiivset vastupanu Rootsi võimudele. Põhjasõja ajast pärinev dokumentaalne materjal — tsiviilvõimude ning sõjaväelaste kirjavahetus, kohtumaterjalid, mitmesuguste uurimiskomisjonide protokollid jne. — sisaldab ülirikkalikult andmeid, mis kinnitavad eesti talurahvale sel ajal üldiselt iseloomulikku eitavat suhtumist Rootsi sõjaväes teenimisse. Aastast aastasse korduvad lakkamatult kaebused mitmesuguste nähtuste üle, mis olid tingitud talupoegade sellest hoiakust, — Rootsi sõjaväest kõrvalehoidmine, talupoegade massiline deserteerimine mitmesugustest Rootsi väeüksustest ning nende aktiivne võitlus Rootsi värbajate vastu, mida allpool lähemalt vaatlemegi.

Eesti talupoegi kasutas Rootsi oma sõjajõududes Põhjasõja ajal peamiselt nelja liiki väeüksuste koosseisus: värvatud üksustes, aadlilipkondades, maamiilitsas ja nn. üldväkkekutsete korras kogutud ebaregulaarsetes, ajutistes väemoodustistes. Kõigi nende väeüksuste komplekteerimisel ja täiendamisel eesti talupoegadega põrkasid Rootsi võimud sõja vältel lakkamatult rahva passiivsele ja aktiivsele vastupanule, neil tuli selle juures rakendada igasuguseid sunnivahendeid ning julma terrorit, ilma milleta oleks olnud üldse võimatu talupoegi sõjaväkke kokku saada ja neid seal koos hoida.

Juba XVII sajandil olid rootsi värbajad eesti talupoegade hulgas kurjas kuulsuses. Talupoegade värbamise ja desertööride püüdmise eesmärgil maal ringiluusivaid sõjaväelasi kartsid ja vihkasid talupojad juba enne Põhjasõja puhkemist ja nii mõnigi värbaja sai juba siis üsna valusalt omal nahal tunda talupoegade üksmeelset viha.

Kuid sõja puhkedes muutusid talupoegadele ohjeldamatult jahti pidavad rootsi värbajad rahvale otse igapäevaseks nuhtluseks — hakati ju nüüd kiires korras moodustama uusi ja täiendama juba olemasolevaid värvatud väeüksusi. Inimesed hakkasid kabuhirmus värbajate eest metsa pakku minema. Eriti suur värba-

[95] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 148. l. 385—387 (Eestimaa kindralkuberneri kiri eksekutsioonikomissar H. J. Stedingile 14. IV 1709).

mise oht varitses talupoegi linnades, mistõttu talupojad hakkasid juba sõja algul linnadest eemale hoidma, eeslinnade elanikud aga, kes valdavas enamuses olid samuti eestlased, linnast maale põgenema. Kuna talupojad ja eeslinlased ei näidanud üldreeglina üles vähematki kalduvust endid vabatahtlikult Rootsi väkke värvata lasta, tegid värbajad oma tööd kõige toorema vägivalla saatel, rakendades inimeste püüdmisel sageli ka iga liiki pettust ja mitmesuguseid väljapressimise viise. See kõik aina suurendas talupoegade viha värbajate vastu.

Palju vaeva pidid Rootsi võimud nägema ka talupoegade kokkusaamisega nn. üldväkkekutsete korras ning maamiilitsasse. Relvade kättesaamise üle talupojad mõnikord küll rõõmustasid, kuid sugugi mitte sel põhjusel, et neil oleks olnud mingit tahtmist neid relvi Rootsi «maakaitse» teenistusse rakendada — nad nägid selles hoopis võimalust mõisnikega arveid õiendada. Ajalookirjanduses on üldtuntuks saanud Eestimaa asehalduri M. Porteni kaebus Harju-Jaani talupoegade üle, kes 1700. aasta sügisel, kui neile oli ette loetud 15. septembri üldväkkekutse plakat üleskutsega relvastuda venelaste vastu, olid kirikus hüüdnud: antagu neile aga relvad kätte, siis tahavad nad kõigepealt sakslastel pead otsast maha lüüa, ja alles seejärel nad veel vaatavad, mis venelastega teha.[96] See episood on väga iseloomulik talupoegade meeleolule 1700. aasta sügisel, millal Vene väed alustasid sõjategevust Rootsi vastu.

Mis puutub maamiilitsasse, siis leidus talupoegade hulgas, nagu eespool nägime, küll ka selliseid, kes maamiilitsasse sõdureid andsid heas lootuses, et vabanevad sel viisil mõisa rõhumisest. Sealjuures ei saa aga ka 1701. aasta kohta sugugi väita, nagu oleksid talupojad maamiilitsa moodustamise algul näidanud üldist valmisolekut selle koosseisus teenimiseks. Vastupidi, ka maamiilitsa komplekteerimine kulges talupoegade (ja osalt ka mõisnike, kes ei tahtnud ilma jääda oma teoorjadest) vastupanu tõttu väga aeglaselt ja vaevaliselt. Seejuures tuli ette ka üsna tõsiseid kokkupõrkeid Rootsi võimude ja talupoegade vahel, kes keeldusid andmast mehi maamiilitsasse. Visalt tõrkusid sel puhul näiteks Pakri saare talupojad. Et sundida neid andma sõdureid maamiilitsasse, tuli Eestimaa kindralkuberneril rakendada äärmisi sunnivahendeid — 29. juunil 1701 komandeeris ta Tallinna garnisonist Pakrisse ühe leitnandi koos 20 sõduriga, kellele tehti ülesandeks Pakri talupojad «korrale kutsuda».[97]

Eesti talupojad hoidusid sel kombel juba sõja algul, kui Rootsi väed olid sõjategevuses Eesti- ja Liivimaal veel võidukad, kõrvale väeteenistusest. See kõrvalehoidmine tugevnes veelgi, kui Schlippenbach hakkas Vene vägedelt järjest lüüa saama. Pärast Erast-

[96] R. Winkler, König Karls XII Zug nach Narva im Jahre 1700. «Deutsche Monatsschrift für Russland» (der Baltischen Monatsschrift 56. Jahrgang) 1914, lk. 638.

[97] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 139, l. 202—203, kontsept.

vere lahingut 1701. aasta lõpus, eriti aga pärast Hummuli lahingut 1702. aasta suvel, muutus Rootsi sõjavägi talupoegade silmis veelgi ebapopulaarsemaks, kui see oli olnud päris sõja algul, mil teda veel ehtis võidukuse oreool. Eestimaa kindralkuberneri plakatist 8. jaanuaril 1702 nähtub näiteks, et maal levinud kuuldustel Erastvere lahingust (mis, nagu märgitakse, erinevad Schlippenbachi enda raportist, milles esitati sündmusi rootslastele võimalikult soodsas valguses) oli inimestele niivõrd peletav mõju, et neid enam kuidagi venelaste vastu võitlema kokku ei saadud (mõeldud on siin elanikkonna kõiki kihte — aadlikest talupoegadeni).[98] Peatselt pärast Hummuli lahingut, 1. augustil 1702 avaldatud Eestimaa kindralkuberneri plakatist näeme, et talupojad olid hakanud endid juba massiliselt metsadesse peitma, hoides sel viisil kõrvale üldväkkekutsest. Plakatis manitsetakse rahvast «mitte mingil tingimusel metsades ja mujal peidus ja varjul olema, et vaenlasel sel kombel rohkem võimalust ei oleks maale sisse tungida».[99] Järgmisel aastal võttis Eestimaa kindralkuberner tarvitusele juba otsustavamad abinõud, et tõrkuvaid talupoegi Vene vägede vastu sõtta ajada. 5. septembril 1703 avaldatud plakatis teatati, et kuna 27. augustil avaldatud üldväkkekutse plakati peale pole Viru- ja Järvamaa talupojad välja tulnud ega ole tahtnud sissetungivatele Vene vägedele vastupanu osutada, tehakse kihelkonnakomissaridele korraldus, et need aadlike ja rentnike kaasabil oma kihelkondades talupoegi «mees mehe järel» kokku ajaksid. Selle ürituse õnnestumise eest pidid kihelkonnakomissarid täiel määral vastutust kandma kohtu alla andmise ja trahvi ähvardusel.[100]

Talupoegade kõrvalehoidmine Rootsi sõjaväest avaldus samuti ka nende sagedases deserteerimises, mis Rootsi sõjaväelisele juhtkonnale ja tsiviilvõimudele Põhjasõja ajal palju meelehärmi tekitas. Talupojad deserteerisid massiliselt kõigist tolleaegsetest väeüksustest — aadlilipkondadest, maamiilitsast, üldväkkekutsete korras kokkuaetud väesalkadest ja värvatud üksustest.

Juba sõja algul oli deserteerimine laialt levinud nähtuseks, sõja vältel muutus see aga aastast aastasse üha massilisemaks. Deserteerimine muutus Eesti- ja Liivimaal eriti sagedaseks pärast Erastvere ja Hummuli lahinguid, kui Rootsi vägede sõjaline ebaedu veelgi enam suurendas talupoegade vastumeelsust Rootsi lipu all võidelda.[101]

---

[98] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 296—297.

[99] Sealsamas, l. 389—390.

[100] Sealsamas, l. 516—517.

[101] On iseloomulik, et ka Poolast hakkasid eesti talupojad, kes mitmesuguste väeüksuste koosseisus olid saadetud Lewenhaupti käsutusse, massilisemalt deserteerima pärast lüüasaamist Lesnaja all 1708. a. sügisel. Sama aasta 22. detsembril kirjutas ooberst Nordenberg Liivimaa asekubernerile, et tal on kavatsus minna püüdma väejooksikuid, kes suurel hulgal on Poolast deserteerinud ja varjavad endid nüüd Eestimaal ning Tartu kreisis — RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 374.

7. jaanuaril 1702 avaldas Eestimaa kindralkuberner plakati, milles ta manitses pärast Erastvere lahingut rügementidest ja kompaniidest ärajooksnud sõdureid, keda olevat suur hulk, oma väeüksustesse tagasi pöörduma, ähvardades neid vastasel korral surmanuhtlusega poomise läbi. Samas on juttu ka sellest, et suur hulk maamiilitsa mehi on samuti pärast Erastveret koju jooksnud.[102]

Massiliseks muutunud maamiilitsast deserteerimine jätkus intensiivselt 1702. aasta kevadel ja suvel. Seda oli võimatu peatada plakatite ja patentidega. Läti maamiilitsa Alūksne pataljoni ooberst J. Brandt kurtis oma kirjades Liivimaa tsiviilvõimudele alatasa maamiilitsa meeste deserteerimise üle. 29. aprillil 1702 teatas ta Liivimaa kubernerile G. Fröhlichile, et mõnesse läti maamiilitsa pataljoni ei ole alles jäänud rohkem kui 40 meest.[103] 11. mail teatas ta samale isikule, et läti maamiilitsa desertööride arv ületab nimekirja kohaselt juba 600.[104] Maamiilitsast massilise deserteerimise kohta anti Liivimaal 19. mail 1702 välja Eesti ja Läti distrikti majandusasehaldurite ühesuguse sisuga patendid. Neis on märgitud, et üha rohkem leviva deserteerimise tagajärjel on Liivimaa maamiilitsa pataljonid ja kompaniid nõrgestatud ja lagedaks jäänud. Patendis on määratud maamiilitsa desertöörile trahv ka mõisas, kus see ennast varjanud on, — 10 paari vitsu. Peale selle pidi ta saama veel karistada kehtiva sõjaseaduse järgi ka kompaniis, kust ta minema oli jooksnud.[105]

Järgnevatel aastatel oli Rootsi võimudel palju tegemist, et sõna tõsises mõttes lihtsalt laiali jooksnud maamiilitsa riismeid veel kuidagi koos hoida. Maamiilitsa sõdurite massilisest deserteerimisest räägivad mitmed plakatid Eestimaalt,[106] kindralkubermangu valitsuse kantseleis desertööride püüdmiseks väljaantud volitused rootsi sõjaväelastele jms.

Kinnipüütud väejooksikuid ähvardati Põhjasõja ajal väljaantud publikaatides korduvalt kõige kõrgema karistusmääraga — surmanuhtlusega poomise läbi. Tõsi küll, sellise karistuse täideviimises ei oldud eriti järjekindel, sest vastasel korral oleks tulnud suurem osa eestlastest sõdureid üles puua, nii massiline oli deserteerimine. Sellepärast rakendati poomist desertööride karistamisel ilmselt vaid aeg-ajalt, teistele mõjuvaks hirmutamiseks. Suurema osa kinnipüütud desertööride suhtes rakendati küll julmi karistusviise, mitte aga lausa surmanuhtlust. Näiteks teatas Alūksne maamiilitsa pataljoni ooberst J. Brandt 1702. aastal oma kirjas Liivimaa Läti distrikti majandusasehaldurile M. Strokirchile

---

[102] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 294—295.
[103] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 291, l. 250.
[104] Sealsamas, l. 253—254.
[105] Livl. Patente 1696—1703.
[106] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 453—454 (plakat 24. I 1703), l. 528—529 (1703. a. sügisel); s.-ü. 36, l. 33—34 (7. III 1705). Vt. ka H. Palli artikkel käesolevas kogumikus.

järgmist: äsja olevat ta lasknud karistada maamiilitsa desertööre, ja nimelt 60 neist seitsmekordse kadalipuga, kolm tükki lasknud aga üles puua.[107]

Deserteerimist soodustas suurel määral kahtlemata ka Rootsi sõjaväe äärmiselt halb varustatus moona ja riietusesemetega. Desertööride arv kasvas sellega seoses tavaliselt eriti just sügiseti ja talvel, mil valusasti andis ennast tunda talveriietuse puudumine. Oleks aga ekslik näha eesti talupoegade deserteerimise peamist põhjust Rootsi armee puudulikus varustatuses. Vilets olukord, millesse talupojad Rootsi sõjaväes sattusid, sai küll tihtilugu otseseks ajendiks nende deserteerimisele, deserteerimise massilisus oli aga tingitud ikkagi eeskätt sellest asjaolust, et eesti ja läti talupojal puudus igasugune tahtmine sõdida Rootsi lipu all temale täiesti võõraste huvide eest. Ja muidugi oli ta seda vähem valmis sõdima, mida kehvem elu teda sõjaväes ootas.

Et eesti talupoegade deserteerimises avaldus suurel määral just rahva suhtumine «kuninga teenimisse», seda tõestab kõige paremini see, millise hoiaku rahvas võttis deserteerimise ja desertööride suhtes Põhjasõja ajal.

Siin näemegi, et eesti talurahvas mitte ainult ei mõistnud hukka Rootsi sõjaväest deserteerimist, vaid ilmutas erakordset üksmeelsust ning solidaarsust väejooksikute varjamisel, õhutas sõdureid deserteerima, abistas neid sealjuures nõu ja teoga ning lõpuks — võitles ka vapralt nende vastu, kes desertööre püüdma tulid. Siinkohal tahaks tsiteerida ühte kohta ooberst H. H. Lieveni kirjast Eestimaa kindralkubernerile, mis on dateeritud 22. märtsil 1705: «... kui desertöörid ei teaks kindlaid kohti, kuhu nad jääda võiksid ja kus neid varjatakse, siis nad ei otsustaks seda nii kergelt [ette võtta]».[108] Nimelt selles — üksmeelses tahtes desertööre abistada, varjata ja kaitsta — avalduski eesti rahva põhiline hoiak Rootsi «maakaitse» suhtes. Ilma selleta oleks olnud tõepoolest võimatu, nagu ooberst Lieven vägagi õigesti märgib, eesti talupoegade nii massiline deserteerimine Rootsi sõjaväest, seda oleks suurel määral pidurdanud hirm väljaandmise, kadalipu ja poomisnööri ees.

Rootsi sõjaväest deserteeris Põhjasõja ajal küll ka palju rootslasi ja sakslasi kõigist seisustest, kuid just talupojad olid selles suhtes kõige «hullemad». See ilmneb muuhulgas ka sellest, et deserteerimise poolest oli Eesti- ja Liivimaa maamiilits siinsetes provintsides seisvate väemoodustiste hulgas ilmselt esikohal, lagunedes selle tagajärjel sõna tõsises mõttes koost. Umbes kuu aega enne Tallinna kapituleerumist kirjutas Eestimaa asekuberner Karl XII-le, et ta vajab tungivalt abiväge, eriti selle tõttu, et

---

[107] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 291, l. 191 (2. VI 1702).
[108] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 664, l. 111—112.

suurem osa tema sõduritest on talupojad maalt, kes «väga kõvasti deserteerivad». [109]

Eesti talupoegade solidaarsust väejooksikutega ei suutnud kõigutada Rootsi võimude katsed neid küll vaevatasu ahvatlusel, küll raskete trahvide ähvardusel sundida desertööre üles andma. On tähelepanuväärne, et eesti talupoeg, kannatades ise suurt viletsust ja häda, ei kavatsenudki Põhjasõja ajal sirutada kätt nende taalrite järele, mida Rootsi võimud väejooksikute reetmise eest korduvalt pakkusid. Kui mõisnikud olid alati otseselt majanduslikult huvitatud väejooksikute varjamisest, kuna neid sai kasutada mõisapõldude harimisel, ja kui isikliku huvitatuse moment ei puudunud ka neil talupoegadel, kes väejooksikuid sulastena talusse võtsid, siis ei hoidnud suuremat osa külarahvast tagasi küll mingi omakasupüüdlikkus. Aidates varjata väejooksikuid, talupojad mitte ainult ei loobunud ahvatlevast vaevatasust, vaid riskisid alaliselt ka ise sattuda raske karistuse ohvriks.

1700. aasta kevadel määrati desertööride ülesandmise eest makstava vaevatasu suuruseks 2 hõbetaalrit, trahvina nende varjamise eest aga 30 speetsietaalrit (ehk 60 hõbetaalrit). Seega ületas trahv vaevatasu ligi 30 korda. Talupoegadele võis määrata trahvi asemel ka ihunuhtlust. [110] Järgmise aasta algul avaldatud Eestimaa kindralkuberneri plakatis on aga öeldud, et «seni ei ole kedagi leidunud, kes selliseid desertööre üles annaks». Desertööride varjajad kuulutati nüüd kõik «ebaustavateks kuninga alamateks», vaevatasu desertööride ülesandmise eest suurendati aga kolmekordseks — 2 hõbetaalri asemel lubati nüüd sellisel juhul maksta 3 speetsietaalrit. [111] Selguse mõttes olgu siin öeldud, et 1 speetsietaaler oli tol ajal keskmiselt 1 tündri rukki turuhinnaks, kolm speetsietaalrit oli järelikult sellise viljahulga turuhinnaks, mis ületas tavaliselt tunduvalt keskmise talu aastase rukkikülvi suuruse.

1702. aastal väljaantud Liivimaa Eesti distrikti majandusasehalduri G. A. Strömfelti patendis on üksikasjaliselt määratud maamiilitsa desertööre visalt varjavate talupoegade karistamise kord. Kui talupoeg selliselt teolt esimest korda tabati, siis pidi ta saama nagu desertöörgi 10 paari vitsu, seega vähemalt 40 hoopi. Teistkordsel sissekukkumisel ootas teda 15 paari ja kolmandal korral 20 paari — kõike seda pidi ta mõisas saama. [112] Eestimaa kindralkuberner ähvardas vastavas plakatis väejooksikute varjajaid aga nagu väejooksikuidki koguni poomissurmaga. [113] Surmanuhtlust olevat tahtnud väejooksikute varjajate suhtes rakendada samal ajal (umbes viis kuud enne ülalmainitud Strömfelti patenti)

---

[109] RAKA, f. 1, nim. 2. s.-ü. 85, l. 78—80 (26. VIII 1710).

[110] Sealsamas, s.-ü. 35, l. 60—61 (Eestimaa kindralkuberneri plakat 23. IV 1700).

[111] Sealsamas, l. 176—177 (5. I 1701).

[112] Livl. Patente 1696—1703 (patent 19. V 1702).

[113] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 294—295 (plakat 7. I 1702).

ka Liivimaa kindralkuberner.[114] Nii äärmuslike vahendite rakendamine osutus aga ilmselt raskendatuks, vähemalt ei ole enam hilisemates publikaatides surmanuhtlust kui väejooksikute varjamise eest ettenähtud karistust mainitud.

Ometi ei mõjunud talupoegadele mingid meelitused ega ähvardused, aastast aastasse kordusid ka edaspidi kaebused selle üle, et keegi väejooksikuid üles andma ei tõtta, vaid vastupidi — need leiavad kõikjal abistamist ja varjamist. Eestimaa kindralkuberner teatas näiteks veel 1709. aasta suvel — 3. juunil — väljaantud plakatis, et kõik eelnevad plakatid olevat tühja jooksnud, keegi jooksikuid üles ei anna jne., jne.

Mõned talupojad mitte ainult ei varjanud desertööre jälitajate eest, vaid käisid ka sõdureid deserteerimisele õhutamas ning aitasid neil põgeneda. Nii toimisid tavaliselt adratalupojad, kellel oli taludes puudu tööjõust. Ulatusliku värbamise ja talupoegade maamiilitsasse võtmise tagajärjel hakkas aga tööjõupuudus ennast Eesti- ja Liivimaal teravalt tunda andma juba sõja esimestel aastatel. Eespool tsiteeritud ooberst H. H. Lieveni kirjas Eestimaa kindralkubernerile 22. märtsist 1705, kus on juttu talupoegade osast Tallinna garnisoni juures teenivate sõdurite deserteerimisel, on muuseas öeldud: «Sellist deserteerimisele kalduvat sulast, kui ta kuhugi saabub, mitte ainult ei võeta meeleldi vastu ja teenistusse, ta ei leia mitte ainult hoolikat varjamist ja kaitsmist otsijate eest, vaid talupojad ei karda isegi siia (s. o. Tallinna) nendele järele tulla, neid ära jooksma veenda ja oma hobustega neid siit minema viia, mida võib paljude näidete varal tõestada.» Sealjuures ei olevat kogu Tallinna garnisoni kohta olnud veel ühtegi sellist juhust, kus desertööre oleks elanikkonna poolt kinni püütud ja tagasi toodud.[115] Mõni aeg hiljem, 18. mail 1705, pöördus sama H. H. Lieven uuesti Eestimaa kindralkuberneri poole, kuna mõned Järvamaa talupojad olid äsja minema viinud 3 sõdurit tema Tallinnas seisvast rügemendist, kusjuures sõdurid olid ära viidud paljajalu. Talupojad olid sealjuures veel teada andnud, et «kui keegi peaks desertööridele järele tulema, siis tahavad nad neid kõiki (s. o. järeletulijaid) surnuks lüüa».[116]

Desertööride püüdmiseks väljasaadetud rootsi sõjaväelaste ja värbajate vägivallale reageerisid talupojad sageli omapoolse vägivallaga nende vastu. Juba XVII sajandil olid eesti talurahval välja kujunenud värbajate vastu võitlemise traditsioonid. Põhjasõja ajal, millal värbamise ja desertööride püüdmise oht varitses talupoega juba igal sammul, tugevnes ka talupoegade solidaarsus. Ainult ühisel jõul oligi võimalik ennast mõnevõrra kaitsta jultunud värbajate eest.

---

[114] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 321, l. 197 (kapten Treideni kiri majandusasehaldur Strömfeltile, sisse tulnud 7. VII 1705, teade käib antud küsimuses aga 6. I 1702 kohta).

[115] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 664, l. 111—112.

[116] Sealsamas, s.-ü. 668, l. 48—49.

Kohe sõja algul hakkas desertööride püüdjate ja värbajate käsi, kes talupoegade jahile läksid, üsna halvasti käima, nii et peeti vajalikuks välja anda plakateid nende kaitseks. Juba 26. märtsil 1700 avaldatud Eestimaa kindralkuberneri plakatist loeme, et «mitte keegi ... ei tohi tarvitada värbajate vastu vägivalda ega ka lasta sellel sündida».[117] Mõni kuu hiljem, 19. juunil, avaldatud Eestimaa kindralkuberneri plakatist saame aga teada, et vaatamata manitsustele ja keeldudele ometigi «pea iga päev peab kuulma suurtest korrarikkumistest ja vägivallategudest värbajate vastu».[118] Oli aga täiesti lootusetu püüda manitsuste ja keeldude varal piiri panna üha enam maad võtvatele kallaletungidele, mis värbajatele osaks said. 1. oktoobril 1702 avaldatud kindralkuberneri plakatis on näiteks jälle juttu samast asjast. Ooberst Mellini poolt väljasaadetud värbajaid oli äsja jälle väga halvasti koheldud. Sel puhul korrati värbajate kimbutamise keeldu ja iseloomustati ühtlasi selles küsimuses valitsevat olukorda. «Vähe sellest,» öeldakse plakatis, «et vabadikke, kes seaduse järgi kuuluvad värbamisele, igati varjatakse ja värbajate teelt kõrvaldatakse. Kui mõnikord õnnestubki suure häda ja vaevaga saada kedagi nii kaugele, et see nõustub teenima kuningat ja võtab värbamisraha vastu, siis võetakse need vägivalla ja mõrtsukaliku kallaletungi teel jälle ära talupoegade poolt, kes sadade kaupa kokku kogunevad, nii et väljakomandeeritute (s. o. sõdurite) elu on suurimas hädaohus, ja sealjuures ka värbamisraha, mis vastvärvatuile antud, nagu ka muud kulutused kaotsi lähevad.»[119]

Peatselt pärast selle plakati avaldamist sai kindralkuberner jälle uue kaebuse talupoegi värbama saadetud ohvitserilt. Seekord oli kaebajaks kapten H. E. Hausen, kes 2 allohvitseri ja salga sõdurite saatel oli 23. novembril 1702 läinud Järvamaale Anna kihelkonda vabadikke värbama, kuid seal talupoegadelt pidanud peksa saama. Oma 1. detsembril dateeritud kirjas ooberst de la Gardie'le kirjeldas kapten järgmiselt seda «lahingut», mille ta oli kaotanud. Purdi mõisas oli tal õnnestunud värvata 4 vabadikku. Koos nende ning meeskonnaga läinud ta läheduses asuvasse kõrtsi öömajale. Öösisel ajal olid neid seal rünnanud Purdi mõisa talupojad «röövellikult» relvastatuina kirveste, vikatite ja muude löögivahenditega, ning värvatud vabadikud vabastanud. Järgmisel päeval, kui sõdurid tühjade kätega ja häbistatult lahkuma pidid, olid talupojad neid kuni 2 miili kaugusele jälitanud ja ähvardanud. Kapten ei kurtnud mitte ainult oma saaki taga, vaid ka oma «au ja head nime», millest tal «midagi kallimat siin ilmas pole» ja mida talupojad olid «mõnitanud ja alandanud».[120]

1703. aastal uuriti Tallinna linnusekohtus Väike-Maarja kihelkonna Kadila küla nelja talupoja vastu tõstetud süüasja,

---

[117] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 35, l. 31—32.
[118] Sealsamas, l. 101—102.
[119] Sealsamas, l. 403—404.
[120] Sealsamas, s.-ü. 636, l. 7 ja 9.

kes kokkupõrkes olid surmavalt haavanud ühte leitnanti.[121] Sama aasta sügisel mainib Eestimaa kindralkuberner ühes oma kirjas Narva ülemkomandandile, et deserteerinud maamiilitsa sõdurite kokkuajamiseks on tarvis tugevaid sõjaväesalku, sest talupojad tulevat kokku desertööride kaitsmiseks.[122]

1704. aasta sügisel toimus Õisu mõisas talupoegade äge kokkupõrge värbama ning desertööre püüdma saadetud salgaga (20 sõdurit, üks kapten ja üks allohvitser). Nagu Purdi talupojad, nii ründasid ka Õisu omad värbajaid öösel une pealt ning vabastasid kaks äsja värvatud vabadikku. Sõdurid ja allohvitser said sealjuures nii tublisti peksa, et suurem osa meeskonnast olevat jäänud paariks kuuks «kuninga teenistuseks kõlbmatuks». Talupojad olevat viljakottidega minema viinud ka sõdurite varustust. Öö otsa olid nad otsinud ka kaptenit, kuid sellel õnnestus siiski terve nahaga pääseda.[123]

Tõsised kokkupõrked talupoegade ja värbajate, *resp.* desertööride püüdjate vahel leidsid aset ka järgnevatel sõja-aastatel. Üksnes 1705. aastal tuli Rootsi võimudele terve hulk kaebusi talupoegade kallaletungide kohta värbajatele. 1705. aasta aprillis kaebas kapten Hübner Eestimaa kindralkubernerile Sipa küla talupoegade peale, kes olid värbajad veriseks peksnud.[124] Sama aasta suvel hakkasid desertööride püüdmiseks väljasaadetud 40 sõdurile ja nendega kaasasolevale leitnant Schröderile vastu Lelle mõisa talupojad, kes olid tulnud kokku ja isegi tulistanud sõdureid.[125] 18. juulil kandis ooberst de la Gardie Eestimaa kindralkubernerile ette Kullamaa talupoegade kallaletungist värbajatele ja desertööride püüdjatele.[126] Samal juulikuul vabastasid Viljandi lähedal asuva Vana-Võidu mõisa talupojad eesotsas Tõllassepa Peetriga Lieveni rügemendi sõdurite küüsist viimaste poolt kinnipüütud väejooksikud ja, mis eriti suurt meelepaha tekitas, ähvardasid lipnik Sebachi (kes seisis nimetatud sõdurite salga eesotsas) venelaste kätte üle anda, kui see minema ei lähe ja talupoegi rahule ei jäta.[127] Verine kokkupõrge talupoegade ja sõdurite vahel leidis aset sama aasta 25. augustil Atla mõisas (Juuru khk.), kus 13 talupoega astusid välja ebavõrdses võitluses kümmekonna relvastatud sõduri vastu. Kartes talupoegi, hiilisid sõdurid, kes

---

[121] RAKA, f. 2, nim. 1, s.-ü. 14, l. 6.

[122] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 108, l. 474—480 (16. XI 1703, kontsept).

[123] RAKA, f. 915, nim. 1. s.-ü. 579. l. 14—15 (ooberst Stackelbergi nimel sisse antud supliik, 23. I 1705); vt. ka E. Öpik, Eesti talurahva võitlus feodaalse ja koloniaalse rõhumise vastu aastail 1680—1710. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1955, nr. 1, lk. 28—29.

[124] RAKA, f. 858, nim. 1, s.-ü. 7339 (12. IV 1705).

[125] RKA, f. 7400, nim. 1, s.-ü. 60, l. 134—135 (Liivimaa Eesti distrikti majandusasehaldur G. A. Strömfelti kiri Lelle mõisa valdaja Standeni naisele, 10. VII 1705, missiiv).

[126] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 670, l. 296—299.

[127] RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 32, l. 25 (ooberst H. H. Lieveni memoriaal Eestimaa kindralkubernerile juulis 1705).

olid värvanud ühe sulase, küll sood mööda, kuid talupojad jälitasid neid ja ei kohkunud tagasi isegi siis, kui sõdurid hoiatamata tulistama hakkasid. Kui tulistamise tagajärjel langes üks talupoeg, tormasid teised 12 meest käsitsi sõdurite kallale, lõid neil musketid käest ja tapsid ühe seersandi. [128]

Eesti talurahvas ilmutas Põhjasõja päevil üsnagi suurt vaprust võitluses Rootsi väesalkadega, kui need talupoegi «maakaitse» heaks rakendada püüdsid. Paljud talupojad olid küll sunnitud osa võtma sõjast Rootsi lipu all, kuid Rootsi väejuhatusel oli siiski väga vähe usaldust eestlaste vastu lahingus. W. A. Schlippenbach kurtis korduvalt, et maamiilitsaga pole lahingus midagi peale hakata ja nõudis tungivalt täiendust Rootsi regulaarväest. [129] Vähest usku eesti talupoegade «truusse kuninga teenimisse» kinnitab seegi, et maamiilitsa üksused suunati Põhjasõja ajal enamasti linnade garnisonide juurde, kus neid kasutati peaasjalikult fortifikatsioonitöödel. [130]

*

Eesti talurahva sõjalis-koloniaalse ekspluateerimise teiseks olulisemaks avalduseks Põhjasõja ajal oli ränkade sõjakoormiste nõudmine Rootsi armee varustamise, moonastamise, majutamise ja transpordi jaoks. Sõjamaksude ja kontributsioonide, küütide ning sõjavägede majutamise näol tuli eesti talurahval kanda rasket koormat, mis juba sõja esimeste aastate vältel osutus üle jõu käivaks ja viis talumajanduse täieliku laostumiseni. [131]

Sõjakoormiste veeretamine talurahvale kutsus maal esile kasvavat vaenulikkust Rootsi võimu vastu, mis viis teravate kokkupõrgeteni talupoegade ja moonamuretsejate vahel, talurahva vastuhakkudeni Rootsi võimudele ja sõjaväelastele. [132]

---

[128] RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 32, l. 10—18 (Atla talupoegade ja kokkupõrkest osa võtnud sõdurite ülekuulamise protokoll 10. X 1705).

[129] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 181, l. 45—46, 162. 236, 238—239.

[130] Eesti kodanlikud ajaloolased on seevastu püüdnud väita, nagu oleks eestlased väga vapralt sõdinud just Rootsi lipu all. Selle tõestuseks tuuakse peamiselt eestlastest koosneva väeosa tegevus sissepiiratud Tartus 1704. aasta suvel. Vt. H. Sepp, Eesti sõjaväeosad ja Tartu kaitse aastal 1704. «Sõdur» 1933, lk. 259—265; siinkohal olgu märgitud, et H. Sepp ei ole täpne, kui ta sel ajal veel vaatleb B. W. Taube pataljoni Põltsamaa maamiilitsa üksusena. Taube maamiilitsa pataljon formeeriti alates 1703. aasta detsembrist ümber värbamise alusel ja lakkas sellega olemast tegelikult maamiilitsa pataljon (vt. RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 282, l. 188—191). On vähe usutav, et lahingutes suurt Rootsi-meelset vaprust üles näitav rahvas niivõrd deserteerimisele kalduv oleks olnud nagu seda oli eestlane Põhjasõja ajal, ning nii üksmeelselt võidelnud Rootsi värbajate ja desertööride püüdjate vastu.

[131] Vt. lähemalt H. Palli artikkel käesolevas kogumikus ja E. Öpik, Eesti talurahval Põhjasõja ajal lasunud Rootsi sõjakoormistest. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised», Ühiskonnateaduste seeria, 1960, nr. 4.

[132] Asjaolu, et Rootsi sõjaväe ülalpidamise koorem oli üheks oluliseks teguriks, mis talupoegi Rootsi võimu vastu häälestas, oli küllalt hästi teada ka

Kuna talupojad pidid ka uusi sõjakoormisi hakkama andma mõisa vahendusel ja sunni all, siis avaldus talurahva protest sõjalis-koloniaalse rõhumise suurenemise vastu Põhjasõja ajal väga tihti just mõisavastastes väljaastumistes. Uute ränkade sõjakoormiste tõttu hakkas talupoeg nüüd ka mõisa rõhumist tundma endisest veelgi valusamini. Talurahva üldise olukorra järsk halvenemine teravdas selle tõttu esmajärjekorras talupoja vahekorda mõisnikuga, kes oli ja jäi talupoja kõige otsesemaks ja vihatumaks vaenlaseks.

Siinkohal ei saa peatuda lähemalt talupoegade võitlusel mõisa rõhumise vastu, mis Põhjasõja ajal äärmuseni teravnes ja väga ulatuslikud mõõted võttis. Puudutame allpool seda võitlust vaid seevõrra, kuivõrd see aitab meil iseloomustada talupoegade võitlust just sõjalis-koloniaalse rõhumise vastu.

Kohe sõja algul, 1700. aasta veebruarist alates, veeres üle Liivimaa talurahvarahutuste laine, mis Eesti alal haaras peamiselt Tartu kreisi. See oli kantud peatse Rootsi võimu alt vabanemise lootuse meeleoludest, kuna aga sõjakoormised ei etendanud laialdaste rahutuste puhkemisel veel mingit olulist osa — talupojad ei olnud veel nende täit raskust tunda saanud. Mõisavastastele väljaastumistele julgustas talupoegi sel ajal peamiselt Saksi vägede edukas sissetung Rootsi valdusaladesse ja mõisnike paaniline põgenemine maalt.

Mõni kuu hiljem aga näeme, et Liivimaa talurahva hulgas oli süvenenud vaenulikkus Rootsi võimu suhtes juba sõjakoormiste tõttu, mida neilt nüüd rohkelt sisse nõudma hakati. Talupoegade olukord seoses sellega halvenes eriti 1700. aasta aprillis, kui Soomest saabunud suured väed hakkasid Riia alla marssima ja talupoegadel tuli hakata kandma nende vägede moonastamisega seotud koormisi. Sel pinnal toimus 1700. aasta aprillis kokkupõrge näiteks Elistvere mõisa (Äksi khk.) Õvanurme küla talupoegade ja moonamuretsejate vahel. 10. aprilli paiku oli 3 ratsanikku ilmunud Õvanurme küla talupoja Korricke Hansu juurde sõjaväe jaoks moona sisse nõudma, talupojad olid aga neile vastu hakanud ning Korrecke Hans teinud katset moonamuretsejaid läbi peksta. Selle loo juures selgus küll hilisemas uurimise käigus, et moonamuretsejate pretensioonid ei olnud antud korral päris kooskõlas võimude korraldustega ning Õvanurme külasse ilmusid nad siis, kui talupojad olid just äsja moona ära andnud. Kuid see juhtum näitab eredalt talupoegade Rootsi-vastase meeleolu otsest seost nõutavate sõjakoormistega. Nimetatud Korricke Hans, kui moonamuretsejad temalt kuninga nimel moona nõudsid, oli muuhulgas ütelnud näiteks järgmist: «Kui palju isandaid peab meil veel

venelastele, kes sõja kestel seda oma huvides ära püüdsid kasutada. Pärast Hummuli lahingut Eesti alal levitatud Vene kaitsekirjades on talupoegade poolehoiu võitmiseks rõhutatud näiteks seda, et venelased pakuvad talupoegadele kaitset Rootsi moonamuretsejate vastu — Chr. Kelch, Continuation, lk. 297—298.

olema? Meil on juba kord isand mõisas ja jumal taevas, teie kuningast aga hoolime me vaat nii palju» — selle peale oli ta võtnud maast kepi ja selle pooleks murdnud — «siin tuleb teie kuningas,» oli Hans jätkanud, «ja seal tuleb mõni teine ja tahab ka saada, kellele me siis anname?» [133]

1700. aasta sügis tõi Eesti- ja Liivimaa talupoegadele kaela uusi raskeid sõjakoormisi. Juba varasügisel hakati intensiivselt valmistuma peatselt oodatava Karl XII armee moonastamiseks, talupoegadel tuli anda kõike vajalikku rajatavate moonamagasinide komplekteerimiseks. Eriti rängaks muutus talupoegade olukord sõjakoormiste tagajärjel, ja seda peamiselt just Eestimaal, alates 1700. aasta oktoobrist, mil Karl XII armee pärale jõudis. Sel sügisel aktiviseerus talupoegade mõisavastane võitlus eriti Eestimaal. Nagu Liivimaal 1700. aasta kevadtalvel, nii andis nüüd Virumaa talupoegadele julgust vastu hakata mõisnikele Rootsi sõjalise vastase — seekord Vene vägede — pealetung. Virumaal toimunud talurahvarahutused sarnanesid väga paljus sama aasta kevadtalvel Liivimaal asetleidnud rahutustega.

Tolleaegsetele Eestimaa talupoegade rahutustele avaldas mõju ka sõjakoormiste nõudmine. Talurahvarahutused ei olnud sedapuhku iseloomulikud sugugi enam üksnes vahetu sõjategevuse läheduses paiknevale alale, s. o. Virumaale. Kui Eestimaa kindralkuberner 15. septembril 1700 teatas Eestimaa rüütelkonnale Vene vägede tungimisest Ingerisse ja Narva sulustamisest, siis teatas ta ühtlasi ka sellest, et talupojad on Eestimaal üldse «mässulisteks» läinud ja pidas sellega seoses vajalikuks, et maanõunikud ja pastorid üle kogu maa talupoegi ohjeldada püüaksid. [134] Eestimaa talurahva sügiseste väljaastumiste kõige iseloomulikumaks ja levinumaks vastuhakkamise vormiks oli tõrkumine mõisateo tegemisel ja muude koormiste kandmisel (välja arvatud Virumaa, kus talupojad tegelesid intensiivselt mõisate vara enda kätte haaramisega). Sellise tõrkumise kutsusid aga just esile uued rängad sõjakoormised, mis kehtestati seoses suurte Rootsi vägede saabumisega Eesti pinnale. Talupoegade tõrksus takistas suurel määral moona kokkusaamist magasinidesse, mille üle kaebas näiteks septembris asehaldur M. Porten. Mõisakoormiste andmisest loobunud talupojad lakkasid nimelt tavaliselt andmast ka sõjakoormisi. Osa Virumaa talupoegi peitus metsadesse, ja selleks, et neilt kontributsiooni välja pressida, pidid Rootsi võimud neile tugevaid sõjaväesalku saatma. [135]

Metsadesse hakkasid talupojad moonamuretsejate ja muude riisumisega tegelevate Rootsi väesalkade hirmul peituma eriti just Karl XII armee läbimarsi ajal Pärnust Tallinna ja sealt Rakvere kaudu Narva alla. Ajavahemik 1700. aasta sügisest kuni 1701.

[133] RKA, f. 109, nim. 17, s.-ü. 243, l. 1—3 (Tartu maakohtu protokoll 24. IV 1700).

[134] R. Winkler, König Karls XII Zug nach Narva, lk. 682—683.

[135] Sealsamas, lk. 683—684.

aastal suveni, mil Karl XII oma peaväega Eesti pinnal viibis, oli eesti talurahvale eriti rängkade sõjakoormiste kandmise perioodiks. Suure Rootsi armee moonastamise, majutamise ja lõpmatute küütide andmisega hoolimatult väljakurnatud talurahvas hakkas üha sagedamini keelduma koormiste kandmisest.

Kui talupoegadelt kõigele lisaks hakati nõudma veel sõdurite andmist maamiilitsasse ja viimaste varustamist vajalike mundritega, siis puhkesid talurahvarahutused juba üle kogu maa. Ka need olid oma iseloomult eeskätt mõisavastased; talupojad, kes olid andnud mehi maamiilitsasse, lakkasid massiliselt kandmast mõisakoormisi. 1701. aastal puhkenud mõisavastaste talurahvarahutuste põhjuseks oli tegelikult aga talupoegade sõjalis-koloniaalse ekspluateerimise rängkus. Talupoegade mõisavastaste väljaastumiste vahetuks ajendiks sai tol ajal sageli see, et nad arvasid olevat endid maamiilitsasse meeste andmisega seaduslikult vabastatud mõisakoormistest. Ühtlasi aga tunnistavad paljud talurahva väljaastumised 1701. ja 1702. aastal, et talupojad püüdsid endilt maha raputada ka koloniaalse rõhumise iket, keeldudes mitte ainult mõisakoormiste, vaid samuti mitmesuguste sõjakoormiste kandmisest.

Eriti vihatud kohustuseks oli talupoegadele küütide andmine sõjaväe toidumoona jms. veoks. Selles hakkasidki talupojad ilmutama kõige järjekindlamalt tõrksust, nii et 5. juunil 1701 oli Liivimaa kindralkuberner sunnitud väljastama spetsiaalse patendi, milles manitseti talupoegi sõnakuulmisele küütide andmisel. 1701. aasta suvel kaebas Kavastu mõisa valitseja Tartu maakohtus Koosa küla talupoegade peale tõrksuse pärast. Keeldudes mõisas teol käimast, olid Koosa küla talupojad loobunud täielikult ka küütide andmisest sõjaväe jaoks, nii et valitseja pidi palkama nõutud moona magasinidesse toimetamiseks koguni võõrad talupojad.[136] Talupoegi küütidesse välja ajada õnnestus nüüd tihtilugu vaid sunnivahendite abil. Kui mõisaametnikud tulid küüte välja nõudma, hakkasid talupojad neile vastu. 1701. aasta sügisel näiteks peksis üks Ojasoo mõisa talupoeg läbi kupja ja kiltri, kes olid temalt ära võtnud 2 künnihärga, et sel teel sundida teda küüti minema.[137] Küüte andmast tõrkuvate Keila kihelkonna talupoegade sõnakuulmisele sundimiseks komandeeris kindralkuberner kohapeale 6 musketäri, kellele tehti ülesandeks tõrksad talupojad vangistada ja Tallinna tuua. Ühtaegu tekkis aga juba vajadus saata sõjaväeline eksekutsioon välja ka Kuusalu, Jõelähtme ja Harju-Jaani kihelkondadesse, kust talupojad ei olnud samuti küütidesse ilmunud.[138]

Mitte ainult küütide, vaid ka teiste sõjakoormiste, nagu kontri-

[136] RKA, f. 109, nim. 17, s.-ü. 263, l. 1 (Tartu maakohtu protokoll 21. VI 1701).

[137] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 622 (eksekutsioonikomissar P. J. Eccardi suppliik Eestimaa kindralkubernerile 5. X 1701).

[138] N. Treumuth, Harju-Jaani kihelkonna ajalugu, lk. 58.

butsiooni, sõjaväe riidevarustuse, nn. läbimarsi-andamite jms. andmisest hakkasid talupojad massiliselt keelduma 1701. aastal, mille üle kaevatakse rohketes supliikides kohtu- ja administratiivvõimudele maa igast nurgast. Mõisa vastu tõrksust ülesnäidanud talupojad figureerivad neis kaebustes peaaegu alati ka kui «ebatruud alamad», kes ei taha midagi anda kuulsusrikka Karl XII armee varustamiseks kõige hädavajalikuga.

Eesti talupoegade vastuhakkude mahasurumine sai selle tõttu Rootsi võimudele eriti pakiliseks, nii-öelda riikliku tähtsusega ülesandeks, millega otseselt tegeles mõnel juhul isegi kuningas isiklikult. Sõltus ju sellest nüüd mõnel määral ka Rootsi sõjaväe saatus, sest ilma talupoegadelt võetava moona ja küütideta ei saanud sõjavägi eksisteerida. Sellepärast olid Rootsi võimud eriti kärmed tõrkuvate talupoegade «korrale kutsumiseks» välja saatma sõdureid ning raskematel juhtudel ka kõrgemaid tsiviilvõime. Talupoegade nuhtlemise ja sõnakuulmisele sundimisega tegelesid muidugi usinasti ka kohtud.

Eksekutsiooniks mõisatesse saadetud sõduritele ja tsiviilvõimudele hakkasid aga talupojad vastu, mis viis mõnikord vägagi teravate ja veriste kokkupõrgeteni.

Iseloomulikuks ja ühtlasi ka üheks kõige tähelepanuväärsemaks talupoegade väljaastumiseks 1701. aastal oli Vanamõisa (Kirbla khk. Läänemaal) talupoegade vastuhakk mõisarentnikule, sõjaväelastele ja tsiviilvõimudele. Vastuhaku puhkemise põhjuseks oli raske olukord, millesse talupojad sattusid mõisa rõhumise (Vanamõisa rentnik asutas kõrvalmõisa, mille tõttu kasvasid talupoegade teokoormised) ja sõjakoormiste tagajärjel.

Vanamõisa talupoegade vastuhakk algas 1700. aasta hilissügisel sellest, et talupojad keeldusid andmast kasukaid, kindaid, sukki ja kalevit sõjaväe jaoks, samuti ei täitnud nad korraldust armee tarbeks nõutava odratangu valmistamise ning leivakõpsetamise kohta. 1. detsembril 1700 tegi Eestimaa kindralkuberner ühele kaptenile ülesandeks Vanamõisa talupojad sõnakuulmisele sundida — esialgu kästi seda teha küll «heaga».[139] 1701. aasta kevadel aga kaebas Vanamõisa rentnik juba selle üle, et talupojad olevat loobunud ka mõisateo tegemisest, ühtlasi tõrkuvat nad endist viisi Eestimaa kindralkuberneri plakatites nõutud sõjaväe riidevarustuse ja muude sõjakoormiste andmisest.[140] Selle kaebuse peale teostatud sõjaväeline eksekutsioon ei andnud mingeid tulemusi. Rentniku uue kaebuse põhjal läkitas kindralkuberner kuninga isiklikul heakskiitmisel 30 tragunit Vanamõisa talupoegi sõnakuulmisele sundima. Siis otsustasid talupojad aga vastu hakata ka väesalgale. Umbes 300 talupoega, peale selle veel talunaisi ja lapsi, kogunes mõisa, relvastatuina kirveste ja kaigastega.

---

[139] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 138, l. 585—586.

[140] Sealsamas, s.-ü. 616, l. 94—95 (Vanamõisa rentniku D. von Derfeldeni supliik Eestimaa kindralkubernerile 10. IV 1701).

Talupojad teatasid, et lasevad endid kas või surnuks tulistada, kuid nõutud koormisi ei kanna. Sõdurid olidki sunnitud lahkuma midagi saavutamata. Kindralkuberner kavatses pärast seda saata Vanamõisa koguni 2 rügementi sõdureid, kuid hirm selle ees, et nii suure hulga sõdurite ilmumise korral talupojad metsadesse pakku jooksevad, hoidis teda tagasi oma plaani ellu viimast. Juuni lõpus saabus Vanamõisa Eestimaa asehaldur ja 2 Tallinna linnusekohtu assessorit koos timukaga ning kompanii traguneid. Talupoegi karistati nüüd rängalt kadalipuga. Niipea aga kui tragunid olid lahkunud, hoolimata asehalduri kohalviibimisest, jätkasid talupojad endiselt oma vastupanu. Lõpuks lämmatati Vanamõisa talupoegade ülestõus pikkamööda pantvangide võtmise abil.[141]

Vanamõisa talupoegade ülestõus on ere näide sellest, kuidas Põhjasõja ajal põimus võitlus mõisa rõhumise vastu võitlusega sõjalis-koloniaalse ekspluateerimise vastu.

Vanamõisa ülestõus on eriti tähelepanuväärne oma suure visaduse poolest, mida talupojad siin osutasid. Sedaliiki talupoegade vastuhakud nagu ka militaareksekutsioonide teostamine nende lämmatamiseks olid aga lausa massilised. Samalaadsed talurahvarahutused kestsid veel laialt 1702. aastal (silmapaistvaim neist toimus Kundas), vähemas ulatuses aga ka järgnevatel aastatel. Terrori abil õnnestus mõisnikel ja Rootsi võimudel sundida talupoegi loobuma küll nii massilisest ja üksmeelsest vastupanust feodaalsele ja koloniaalsele ekspluateerimisele, nagu see esines 1701.—1702. aastal, kuid selle pealesunnitud sõnakuulmise taga pulbitses ka edaspidi lepitamatu vaen kurnajate vastu, mis avaldus aeg-ajalt talupoegade raevukates väljaastumistes mõisnike ja Rootsi võimude vastu. Kuni sõjategevuse lõppemiseni Eesti alal 1710. aastal kaebasid mõisnikud üsnagi tihti talupoegade peale, kes ei andvat midagi mõisale ning keelduvat ka sõjakoormiste maksmisest. Rootsi võimudel tuli küllalt sageli saata sõdureid mõisatesse, et talupoegi «vaos hoida». Talupojad aga hakkasid üha sagedamini ignoreerima Rootsi võimude korraldusi.

1702. aasta lõpus kaebas Tartu komandant C. G. Skytte Tartu maakohtus Sangaste talupoegade peale «mässamise» pärast (süüdistuskiri selles asjas oli koostatud Otepää pastori Adrian Virginiuse poolt). Süüdistatavad talupojad — Savi Hans, Unako Jaan, Savi Jürgen, Torga Reino Jaan ja Linniko Reino Jaan — ei olnud mitte ainult ignoreerinud Tartu komandandi korraldust (ilmselt kindlustustöödele ilmumise, küütide andmise vms. kohta), vaid olid isegi avanud tule nende inimeste pihta, kes neid mõisa tulid kutsuma mainitud korralduse ärakuulamiseks. Sealjuures olevat nad veel öelnud väga ebaviisakaid sõnu Skytte aadressil ja hüüdnud: «On kurat juba Rootsi võimu pärinud, siis pärigu ta Rootsi

[141] Vanamõisa talupoegade ülestõusu on Rootsis leiduvate arhiivmaterjalide põhjal üksikasjalisemalt kirjeldanud S. Schartau (De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott II, lk. 25—27).

seaduse kah.» [142] Huvitav on märkida, et üks selle vastuhaku initsiaatoreid — Unako Jaan — oli maamiilitsa sõdur. [143]

1703. aastal toimus kokkupõrge talupoegade ja Rootsi moonamuretsejate vahel Kavilda mõisas Puhja kihelkonnas. Talupoegi riisuma tulnud sõduritele läksid talupojad kallale ja peksid neid. [144]

Et sundida tõrkuvaid talupoegi sõjakoormiste täitmisele, rakendasid võimud mitmesuguseid terroriabinõusid. 24. mail 1704 andis Eestimaa kindralkuberner näiteks välja korralduse, mille kohaselt talupoegi, kes ei tule kokku paatidega Toolse sadamasse (see oli üks küüdikohustuse liike), tuli karistada 30 paari vitstega. [145] See ihunuhtluse määr oli kuulmatult kõrge — harva määrati tolle aja kohtutes ka kõige raskemate kuritegude eest rohkem kui 20 paari vitsu.

Peaaegu samal ajal, 31. mail 1704, taotles Saaremaa asemaapealik ja Kuressaare komandant O. J. Poll Liivimaa kuberner G. Fröhlichile saadetud kirjas uute terrorivahendite tarvituselevõtmist Kuressaare kindlustustöödel töötavate talupoegade vastu, keda muidu olevat võimatu korralikult tööle sundida. Polli projekti kohaselt tuli Kuressaare kindlustustöödel töötava 450 talupoja jaoks muretseda rohkem sundijaid-järelevaatajaid (fortifikatsiooniohvitseridest ja -ametnikest ei olevat selle jaoks piisanud). Peale selle tuleks kindlustustööde juures, nagu arvab Poll, sisse seada ka «talupojanuhtlus» (ihunuhtlus) ja selleks üles panna peksupost. [146]

Ka maamiilitsasse antud talupojad, keda kasutati laialdaselt kindlustustöödel, näitasid Põhjasõja ajal üles tõrksust Rootsi võimude vastu. 1705. aasta kevadest pärinevas supliigis Eestimaa kindralkubernerile kaebas näiteks Lihula mõisa rentnik, et sealsed maamiilitsa mehed ei kuula ülemuslikku käsku ja tõrguvad nõudmise peale ilmumast Tallinna vallitöödele. Kindralkuberner komandeeris sel puhul sõjaväelise eksekutsiooni salga Lihulasse maamiilitsa mehi sõnakuulmisele sundima. [147]

Talupoegade meeleolu muutus nii ähvardavaks, et sõduritel, kes eksekutsiooni korras talupoegadele kaela saadeti, tuli karta viimaste poolt kõige halvemat. 1706. aasta algul kaebas Eestimaa kindralkubernerile Painküla, Ohekatku ja Rõue mõisate valdaja kapten A. F. Saltza, et talupojad olevat lakanud andmast tollivilja, samuti ka moonastamise raha, kasukaid jms. aadlilipkonna ratsu-

[142] RAKA, f. 914, nim. 1, s.-ü. 25, l. 30 (Tartu maakohtu protokoll 1. XII 1702).

[143] RKA, f. 109, nim. 1, s.-ü. 84, l. 221—222 (Liivimaa Õuekohtu missiiv 8. VII 1703).

[144] RAKA, f. 1262, nim. 1, s.-ü. 166.

[145] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 142, l. 500, kontsept.

[146] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 314, l. 230.

[147] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 667, l. 346—347 (J. H. Derfeldeni supliik Eestimaa kindralkubernerile 15. V 1705); s.-ü. 143, l. 266 (Eestimaa kindralkuberneri eksekutsioonikäsk major J. Zögele 15. V 1705).

ritele. Saltza palus sõjaväelist eksekutsiooni talupoegade vastupanu murdmiseks. 20. jaanuaril Saltza supliigile tehtud kindralkuberneri resolutsioonist loeme aga järgmist: rahuldada, kui tema (s. o. Saltza) härra ooberst Lievenile selle sõdurite julgeoleku kindlustab.[148]

Mitte ainult sõdurite, vaid ka mõisarahva elu sattus mõnikord ohtu, kui oli tegemist talupoegade sõjakoormiste sissenõudmisega. 1707. aasta sügisel näiteks tungis Selja mõisa (Haljala khk.) talupoeg Hernemaa Jürgen noaga mõisavalitseja ja kupja kallale sel põhjusel, et mõis oli saatnud tema poja küüti.[149]

1709. aasta sügisel kirjeldas Eestimaa kindralkuberner ühes oma kirjas lootusetut olukorda, mis maal valitses sõjakoormiste sissenõudmise osas: keegi talupoegadest ei anna enam küüte sõjaväele moona juurdeveoks, sõnakuulmisele neid sundida aga ei saa, sest talupoeg «istub metsas nagu jänes».[150]

Metsadesse peitsid talupojad endid Rootsi moonamuretsejate eest eriti tihti Tartu alal pärast 1704. aastat, kui see piirkond oli Vene valduses. Rootsi ohvitseride raportitest, kes Tartu alal saagitsemas käisid, selgub, nagu eespool nägime, et ainult sunni ja vägivalla abil oli seal võimalik talupoegadelt midagi Rootsi sõjaväe moonastamiseks välja pressida, talupoegi aga tuli tavaliselt nende peidukohtadest üles nuuskida, kusjuures oli alati karta mitte üksnes talupoegade passiivset vastupanu, vaid ka nende kallaletunge. Ilma tugevamate salkade toetuseta ei olnud Rootsi «moonamuretsejatel» talupoegadega Tartu alal midagi peale hakata. Seepärast ei saatnud Rootsi võimud sinna väesalku sugugi mitte ainult sel põhjusel, et oli karta kokkupõrkeid Vene salkadega, vaid et ka talupoegade vastu oli tarvis kasutada sõjalist jõudu. Ühes oma kirjas Liivimaa asekuberner H. Funckenile põhjendas Eesti- ja Liivimaa kindralkuberner N. Stromberg näiteks ooberst Nierothi rügemendi saatmist Tartu alale muuhulgas ka sellega, et Tartu ala «üleannetud» talupojad seal «vaos hoitud» saaksid.[151]

*

Põhjasõjas, mis otsustas sajanditeks Eesti ala poliitilise saatuse, *andis eesti rahvas* oma hoiakuga sõdiva Rootsi poole suhtes ise *oma hinnangu Rootsi koloniaalvõimule.* Selle viimase aastakümne vältel, mil Eesti- ja Liivimaa olid veel Rootsi koloniaalprovintsiks, näitas siinne rahvas enam kui selgelt, et mitte tema ei olnud huvitatud Rootsi «maakaitsest», vaid et see oli ja jäi ikka ainult võõra ja kauge Rootsi kuninga asjaks, kelle nimel rahvast halastamatult

[148] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 676, l. 131a—131b (16. I 1706); s.-ü. 16, l. 15, kontsept.

[149] RAKA, f. 2, nim. 2, s.-ü. 208.

[150] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 18, l. 142 (kiri kapten H. Warneckele 29. X 1709).

[151] RKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 332, l. 28 (17. IX 1708).

paljaks riisuti. Juba sõja puhkedes ihkas eesti rahvas võimalikult kiiresti pääseda Rootsi koloniaalikkest ja ei näidanud üles mingit kalduvust pidada vajalikuks kaitsta Rootsi meretaguseid valdusi tema sõjaliste vastaste pealetungi vastu, kuigi talupoegadele püüti sõja vältel pidevalt sisendada, et Rootsi eest sõtta minemine olevat nende endi huvides, Vene võimu alla sattumine aga nende jaoks suurim õnnetus.

Nagu nägime, ei piirdunud talupojad Põhjasõja ajal sugugi üksnes passiivse ootusega, millal nad Rootsi isandatest vabanevad. Paljud neist võitlesid ka aktiivselt Rootsi koloniaalvõimu vastu. See võitlus oli stiihiline, enamasti ei andnud talupojad endile täpsemalt arugi sellest, miks ja kelle vastu nad sisuliselt võitlesid. Sõjalis-koloniaalse rõhumise suurenemisele reageerisid eesti talupojad sõja vältel aga kõikjal arvukate väljaastumistega Rootsi võimude ja sõjajõudude vastu, ja selle võitluse käigus tugevnes ka nende teadlik vaenulikkus Rootsi võimu suhtes. Sõda hajutas järjekindlalt needki naiivse monarhismi pinnal võrsunud illusioonid, mis talurahva teadvusse olid veel jäänud mõisate reduktsiooni perioodist.

Eesti talurahvas, kes osutas Põhjasõja ajal Rootsi valitsuse poliitikale Eesti- ja Liivimaal passiivset ja kohati ka aktiivset vastupanu, aitas sel teel kahtlemata teatud määral kaasa Rootsi koloniaalvõimu purustamisele neis provintsides. See osa, mida eesti rahval tuli etendada nendes tolle aja Euroopa ajaloos pöördelise tähtsusega sündmustes, mille üheks olulisemaks lüliks oli Eesti- ja Liivimaa ühendamine Vene riigiga, ei olnud muidugi kaugeltki otsustav. Kuid oma panuse tõi ka eesti rahvas nimetatud sündmuste käiku — sellise ebakindla ja vaenuliku tagala olemasolu, nagu seda olid Põhjasõja ajal Eesti- ja Liivimaa, aitas mõnevõrra kaasa lõpliku purustava löögi andmisele Rootsi koloniaalvõimule siinsetes provintsides.

LIIVI- JA EESTIMAA KAPITULATSIOONID AASTAST 1710

A. TRAAT

Põhjasõja tähtsaimaks tulemuseks oli Venemaale hädavajaliku väljapääsu loomine Läänemerele, ja sealhulgas ka rannikuprovintside Eesti- ja Liivimaa ühendamine Vene riigiga. Võit Põhjasõjas kindlustas Venemaa edasise kasvu ning tema positsiooni Euroopa suurriikide peres.

Alljärgnevas vaadeldakse Eesti ajaloo seisukohalt olulisi küsimusi Eesti ala Venemaaga ühendamise sõjalisest lõpuleviimisest 1710. aastal ja selle õiguslikust vormistamisest alistumislepingute ehk kapitulatsioonide näol. Edasi analüüsitakse lähemalt kapitulatsioonidega seoses olevaid küsimusi, mida senini nõukogude ajalookirjanduses on vaid põgusalt puudutatud. Muidugi ei ole käesolevaski lühiuurimuses võimalik kõiki küsimusi ammendavalt käsitleda.

Seniseid käsitlusi

Liivimaa ja Eestimaa alistamise lõpuleviimist ning kapitulatsioone on valgustatud niihästi aadellik-kodanlikus kui ka marksistlikus historiograafias. Balti-saksa, tsaari-vene ja eesti kodanlikus ajalookirjanduses on seda tehtud muidugi erineval määral, erinevatelt lähtekohtadelt ja erinevate tulemustega. Kuid kõigile neile käsitlustele on ühine lähtumine ekspluataatorlike klasside vaatekohalt.

Juba meie teema kohta käiva kõige vanema ja ulatuslikuma, balti-saksa historiograafia uurimisel jõuame esialgu üllatavatena paistvatele tulemustele.

Liivi- ja Eestimaa alistamist Venemaale ja seda analüüsivaid kirjutisi on üsna vähe olemas. Nende hulgas leidub omakorda hulk niisuguseid töid, mis endisi vaatekohti ainult refereerivad. Üksnes vähesed trükitooted on neis küsimustes andnud midagi selgemat, üksikasjalisemat ning uudset.

Toodud faktid ei näi olevat kuidagi kooskõlas kapitulatsioonide suure tähtsusega balti-saksa mõisnike ja kodanluse ekspluа-

taatorlike privileegide säilitamisel ja kaitsmisel. Seletus peitub ilmselt selles, et niikaua kui balti sakslased ei kartnud oma kõige tähtsamaid klassihuvisid kaitsvate feodaalsete privileegide ohustamist või rikkumist tsaarivõimu poolt, polnud neil põhjust ega tahtnud nad ka ise kuigi meelsasti kapitulatsioonide kallal juurelda, et «õrnu asju» mitte tarbetult puudutada ja seejuures neile võib-olla tahtmatult kahju teha. Teiselt poolt — kui tsaarivõim mõnikord toimiski kapitulatsioonide mõtte vastaselt, siis olenes balti sakslaste protestimise viis ning ägedus ajamomendi poliitilistest tingimustest, eriti aga arvatava kuulajas- ja toetajaskonna olemasolust.

Seepärast ei ole XVIII sajandil trükis ilmunud ühtki ulatuslikumat käsitlust kapitulatsioonidest, hoolimata asehalduskorrast 1783—1796 kui teatavast läbimurdest balti-saksa privileegide müürist. Ka XIX sajandi kolmel esimesel aastakümnel, millal Eesti alal toimus seoses talurahva vabakslaskmisega aadli privileegide teatav kitsenemine, ei olnud märkimisväärseid hõõrumisi rüütelkondade ja tsaarivõimu vahel ning järelikult polnud ka erilist vajadust kapitulatsioone üksikasjalisemalt päevakorda võtta.[1]

Ent XIX sajandi 30-ndaist aastaist alates, millal kindlamalt hakkas teoks saama Liivimaa rüütelkonna kapitulatsioonis väljakaubeldud provintsiaalõiguse kodifitseerimine, kuuldus balti sakslaste hulgas juba nurinat. Nad ei olnud nimelt rahul tsaar Nikolai I-ga, kes küll, nagu tema eelkäijadki Vene troonil, oli kinnitanud kõik balti sakslaste privileegid, kuid samal ajal tahtis siin Vene sisekubermangude õigust üha suuremal määral kehtima panna. Nähes selles pealetungi oma kapitulatsioonidega tunnustatud eesõigustele, asusid balti sakslased kohe nende kaitsmisele.

Nüüd ilmuski Otto Müllerilt Saksamaal anonüümselt teos Liivimaa provintsi privileegidest ja nende kinnitusaktid.[2] Ära kasutades Saksamaal 1848.—1849. aasta revolutsiooni eel tugevnenud rahvuslikku liikumist ja sealse ajakirjanduse mõningat huvi Balti kubermangude vastu, tahtis autor seletada privileegidega antud õigusi ja anda «viiteid võitlusele nende ümber salakavaluse ning vägivalla vahelesegamiste vastu»[3]. Siitpeale kujunesidki selgemini välja Balti privileegide kaitsmise traditsioonid ja võtted. Et selles suhtes oli tähtis koht Mülleri raamatukesel, seda näitab selgesti tema ilmumine uues trükis 1870. aastal, kui juba mitu aastat oli käinud äge poleemika neis küsimustes, nüüd juba autori nime all.

---

[1] Olulisemaks erandiks on (G. J. Buddenbrock), Beyträge zur Kenntniss der Provincialverfassung und Verwaltung des Herzogthums Livland ohne die Provinz Oesel. Eine Beilage zum ersten Theil des livländischen Magazins. St. Petersburg 1804, XI, 59 lk. Ent ka siin ei ole pearõhk mitte kapitulatsioonidel, vaid provintsi põhikorral.

[2] Die Livländischen Landesprivilegien und deren Confirmationen. Leipzig 1841, 158 lk.

[3] Sealsamas, lk. 2.

O. Mülleri käsitluse jälgedes käis üldiselt ka paari balti aadlivõsu poolt koostatud ametlik ülevaade balti provintsiaalõiguse alustest ja arenemisest, mis ilmus nii vene kui saksa keeles.[4]

Võitlus balti-saksa privileegide, nende kinnitusaktide ja kapitulatsioonide ümber puhkes möödunud sajandi 60—70-ndate aastate kodanlike reformide väljatöötamise ja teostamise ajal. Need reformid olid juba oma olemuselt tugevas vastuolus feodaalsete privileegidega ning nende teostamine Balti kubermangudes tähendas olulist läbimurret kapitulatsioonidega säilitatud seisuslike eesõiguste suletud rivist.

Arvukate poleemiliste artiklite, brošüüride ja raamatute hulgast, mis selle võitluse otstarbel 60—80-ndail aastail ilmusid, on kapitulatsioonide küsimuse seisukohalt tähtsad eelkõige paar teost. J. F. Samarini «Venemaa ääremaade» esimese seeria «Vene Balti mere ranniku» esimeses vihus esitatakse kokkuvõtlikult slavofiilide terav kriitika Balti privileegide kohta, nõutakse siinse erikorra likvideerimist ning nn. Läänemereprovintside igakülgset ühtlustamist sisekubermangudega.[5] J. Samarinist alates kujunesidki tsaari-vene historiograafias kindlamini välja vaated Baltikumiga ühenduses olevatele küsimustele.

Balti sakslaste privileegide raevukale kaitsmisele asus Riia pastori poeg, Tartu ülikooli ajalooprofessor Carl Schirren, avaldades üliterava «Liivimaa vastuse härra Juri Samarinile».[6] Et Schirren võttis siin kokku ja avaldas balti sakslaste poliitilise kreedo, siis on arusaadav ka tema teose menu Baltikumis ja Saksamaa natsionalistide hulgas: veel samal aastal ilmus sellest teine ja kolmas trükk. Muutudes niiviisi omamoodi balti sakslaste poliitiliseks piibliks, kasutati Schirreni teose väiteid hiljem balti sakslaste klassihuvide kaitsmisel alati tõendusmaterjalina. Seepärast pole sugugi juhuslik, et kui kokkuvarisenud keiserliku Saksamaa väeriismed asusid 1919. aastal balti mõisnike eestvõttel ja landesveeri nime all eestlaste ning lätlaste maad taas vallutama, saadeti nende vallutusüritust õigustama sama teos neljandas trükis.[7]

Samarin on vene natsionalistide-slavofiilide, Schirren aga balti reaktsionääride tüüpiliste vaadete peaesindaja. Nende kõrval on

---

[4] (Барон О. фон Раден и граф Э. Сиверс), Исторические сведения об основаниях и ходе местного законодательства, ч. I—II. СПб. 1845; (Baron O. v. Rahden und Graf E. Sievers), Geschichtliche Übersicht der Grundlagen und der Entwickelung des Provinzialrechts in den Ostseegouvernements, allgem. Theil u. besonderer Theil. St. Petersburg, 1845.

[5] Ю. Самарин, Окраины России. Серия первая: Русское балтийское поморье. Выпуск I. Прага 1868.

[6] C. Schirren, Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin. Leipzig 1869.

[7] C. Schirren, Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin, 4. Auflage. München 1919.

mainitavad veel mõned M. Pogodini, W. von Bocki ja J. Eckardti kirjutised.[8]

Samarin-Schirreni jt. poleemikas 60-ndail aastail väljakujunenud balti sakslaste ja slavofiilide seisukohad jäid umbes pooleks sajandiks põhilises osas muutmatult püsima. Sellepärast ei paku midagi oluliselt uut need brošüürikesed ja artiklid, mida balti sakslased XIX sajandi lõpupoolel ja XX sajandi algul oma privileegide kaitsmise eesmärgil avaldasid, kuigi neid sageli on kirjanduses kasutatud.[9]

XIX sajandi lõpu vene historiograafias on mainimisväärsemad tööd kapitulatsioonide ja privileegide kohta M. Haruzini brošüür «Balti konstitutsioon» ja P. I. Beljajevi artikkel Vene impeeriumi üldseaduste ning kohalike balti seadluste vahekorrast.[10]

Uusi seisukohti 1710. aasta kapitulatsioonide käsitlusse tõi Peterburi Polütehnilise Instituudi professor parun Boris Nolde. Ta oli lõpetanud Peterburi ülikooli õigusteaduskonna ja pärast seda samas edasi õppinud rahvusvahelist õigust selle ala tuntud spetsialisti prof. F. Martensi juhendamisel. B. Nolde avaldas 1911. aastal monograafia «Venemaa ühtsus ja jagamatus», mille üks peatükk on pühendatud 1710. aasta kapitulatsioonide, nende konfirmatsioonide ja Balti erikorra vaatlemisele.[11] Tuleb aga rõhutada, et B. Nolde seisukohad ei suutnud enne Esimest maailmasõda läbi lüüa. Balti-saksa ajaloolaste ja poliitikute reaktsiooniline enamik hoidis veel ikka kramplikult kinni O. Mülleri ja C. Schirreni seisukohtadest, kuigi viimaseid sageli enam ei nime-

---

[8] М. Погодин, Остзейский вопрос. Письмо к профессору Ширрену, «Голос» 1869, № 201, 202, 204, 205: samal aastal Moskvas ka separaat; saksakeelne tõlge: Prof. Pogodin, Offener Brief an Herrn Professor Schirren über dessen Buch: Livländische Antwort. Berlin 1870; W. von Bocki poolt väljaantud spetsiaalne seeria Balti erikorra privileegide ja kapitulatsioonide kaitseks: Livländische Beiträge zur Verbreitung gründlicher Kunde von der protestantischen Landeskirche und dem deutschen Landesstaate in den Ostseeprovinzen Russlands, von ihrem guten Rechte und von ihrem Kampfe um Gewissensfreiheit. 3 Bde (14 Hefte). Berlin-Leipzig 1867—1871; eriti Bd. II, lk. 421—532; Juri Samarin's Anklage gegen die Ostseeprovinzen Russlands. Übersetzt aus dem Russischen. Eingeleitet und commentirt von J. Eckardt. Leipzig 1869.

[9] Säärastest kirjutistest on mainimisväärsemad: C. Baron Krüdener, Die Privilegien Livlands. Berlin 1872; Das Gesetzgebungsrecht in Livland, Leipzig 1873; (R. Büngner, sen.), Rechtskraft und Rechtsbruch der liv- und estländischen Privilegien. Leipzig 1887; (H. Baron Bruiningk?). Zur Geschichte der livländischen Privilegien. «Baltische Monatsschrift», Bd. XLIX (1900), lk. 236—248, 311—319 ja 391—401; R. Baron Staël von Holstein, Zur Geschichte der livländischen Privilegien. «Baltische Monatsschrift», Bd. LI (1901), lk. 1—30 ja 81—98.

[10] М. Харузин, «Балтийская конституция». Историко-юридический очерк. М. 1888; П. И. Беляев, Обще-имперский закон и местные остзейские узаконения. «Журнал Министерства Юстиции» 1898, № 9, lk. 121—167.

[11] Б. Э. Нольде, Единство и нераздельность России. Очерки русского государственного права. С.-Петербург 1911, lk 223—554, sellest ptk. V, lk. 331—411.

tatud ja ka vaated ise esitati äärmiselt lihtsustatud kujul.[12] Ent pärast Esimest maailmasõda, kui balti-saksa privileegid ja kapitulatsioonid olid lõplikult oma tähtsuse kaotanud, hakkasid balti sakslased pikkamisi B. Nolde seisukohti omaks võtma. Seejuures on huvitav, et nad millegipärast ei toetu otseselt B. Noldele, vaid Arnulf von Mühlendahlile,[13] kes oma vastava töö 1710. aasta kapitulatsioonidest oli kirjutanud ja esitanud Tartu ülikooli õigusteaduskonna diplomitööna 1925. aastal.[14]

Kodanliku Eesti historiograafia ei pööranud kuigi palju tähelepanu Eesti ala Venemaaga ühendamisele ja 1710. aasta kapitulatsioonidele. Seepärast ei toonud ta ka midagi oluliselt uut nendega seotud küsimuste selgitamisse. Ainuke teadaolev eriartikkel piirdub üksnes Eestimaa rüütelkonna kapitulatsiooni käsitlemisega, kusjuures analüüs on puhtakujuliselt formaaljuriidiline ja lõppkokkuvõttes esitatakse B. Nolde vaated, tema nime mainimata, nagu autori enese uurimistulemusena.[15]

Nõukogude ajalookirjanduses on kapitulatsioone marksistlikust seisukohast lähemalt käsitlenud J. Zutis oma doktoriväitekirjas «Läänemeremaade küsimus XVIII sajandil».[16] Siin peetakse silmas ka Nolde, Wedeli ja Mühlendahli seisukohti. Nõus aga ei saa olla 1710. aasta kokkulepete jaotamisega P. I. Beljajevi eeskujul kapitulatsioonideks, mida sõlmisid garnisonid, ja akordpunktideks, mida sõlmisid seisused. Sääraseks liigitamiseks ei anna alust ei tolleaegne terminoloogia ega nende kokkulepete eneste pealkirjad, samuti mitte nende sisu. Kapitulatsioonid ja akordpunktid — need terminid on täiesti samatähenduslikud, ja võib kasutada nii üht kui teist, samuti nimetada neid ka lihtsalt kokkulepeteks või lepinguteks.

---

[12] Siia rühma kuulub üldiselt kogu nn. apologeetiline koolkond: H. Bruiningk, A. Tobien jt. ja Eestimaa rüütelkonna viimne peamees E. Dellingshausen.

[13] Niiviisi toimivad: H. Wedel, Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. (Osteuropäische Forschungen, Neue Folge, Bd. 18.) Königsberg und Berlin 1935, lk. 21 jm.; R. Wittram, Geschichte der baltischen Deutschen. Stuttgart und Berlin (1939), lk. 106; R. Wittram, Baltische Geschichte. München 1954, lk. 133; R. Wittram, Peter der Grosse. Berlin, Göttingen, Heidelberg (1954), lk. 83 (küll nime nimetamata).

[14] RAKA, f. 2100, nim. 1, s.-ü. 9838, l. 37. Tema kõnealust tööd «Die Kapitulationen vom Jahre 1710» ei õnnestunud käesoleva artikli autoril leida ei RAKA-st ega Tartu Riiklikust Ülikoolist. Esitises Õigusteaduskonna Nõukogule on märgitud, et «töö diploomitööna rahuldav on, mõningaid teisi sellelaadilisi tööst aga silmas pidades täiesti rahuloldavaks tuleb tunnustada» (sealsamas, l. 38).

[15] I. Raudma, Vaidlused Eestimaa rüütelkonna 29. sept. 1710. a. alistumisakti juriidilise iseloomu üle. «Üliõpilasleht» 1935, nr. 5, lk. 218—223.

[16] Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига 1946, lk. 59—67.

Eesti- ja Liivimaa saatus otsustati teatavasti Ukrainas Poltaava linna lähedal toimunud lahinguga 27. juunil 1709, kus suur Rootsi vägi sai hävitavalt lüüa. Võit Poltaava all andis Peeter I-le reaalse võimaluse asuda oma põhieesmärgi saavutamisele — Läänemere idaranniku Rootsi vägedest puhastamisele.

Tol ajal olid Eesti- ja Liivimaal Rootsi võimu peamisteks tugipunktideks Tallinn, Pärnu ja Riia kui kindlused, kindlustatud linnad. Seepärast andis tsaar varsti pärast Poltaavat oma vägedele käsu hakata ettevalmistusi tegema Tallinna ja Riia piiramiseks. 2. augustil samal aastal andis Peeter I admiral F. M. Apraksinile eeskirja, et sõjavägedel ei lubataks kuskil Eestis maad laastata.[17]

27. oktoobril 1709. aastal jõudis Vene väejuhatus feldmarssal B. P. Šeremetev oma vägedega Riia alla ja piiras linna sisse. 9.—10. novembril saabus kohale ka tsaar, kes mõned päevad hiljem — ühel novembri varahommikul — oma käega tulistas kolm esimest pommi linna.[18] Enne ärasõitu Peterburi andis ta Šeremetevile korralduse, et ei tule üritada rünnakut, sest aastaaeg on juba hiline, Riia garnison suur, kindluse kaitse tugev ja pole põhjust ruttamiseks, sest piiratavaile pole kuskilt abiväge tulemas. Sel alusel andis Šeremetev piiramise juhtimise üle kindral vürst N. I. Repninile, jättes talle 7000 meest, ja läks ülejäänud väega Jelgavasse (Miitavisse) talvekorterisse.[19]

Juba suvel oli Riias teada, et tsaar kogub suurt sõjaväge linna vallutamiseks.[20] Seepärast alustati aegsasti ettevalmistusi ning suudeti enne Vene vägede kohalejõudmist tööd kindlustuste kordaseadmise ja sõjaväelise kaitse alal põhiliselt lõpule viia. Linna koondati terve armee — 22 rügementi, peale selle olid ka kodanikud relvastatud. Liivimaalt põgenes siia arvukalt mõisnikke ja ka muud rahvast.[21]

Inimestega ületäidetud linnas tekkisid varsti mitmesugustes küsimustes hõõrumised sõjaväevõimude ja rae vahel.[22] Sõjaväelaod olid pooltühjad, sõjaväe ülalpidamiseks hakkas kindralkuber-

[17] Eesti NSV ajalugu. I kd., lk. 418.

[18] Kirjas 13. novembrist vürst A. D. Menšikovile ja 14. novembrist vürst G. F. Dolgorukile (Письма и бумаги императора Петра Великого, т. IX, вып. 1. М.-Л. 1950, nr. 3507, lk. 459—460, ja nr. 3509, lk. 461—462) märgib Peeter I täiesti ühesuguselt, et täna hommikul kell 5 algas pommitamine, mida ta alustanud ise.

[19] И. И. Голиков. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, ч. III, М. 1788, lk. 146—147.

[20] A. Buchholtz, Zur Geschichte der Belagerung und Kapitulation der Stadt Riga 1709—1710. Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 15. Bd., Riga 1893, lk. 220.

[21] И. Голиков, Деяния Петра Великого, ч. III, lk. 193.

[22] A. Buchholtz, tsit. teos, lk. 230—235; balti-saksa aadli ja linnabürgerite vahekordade kujunemise kohta Rootsi võimudega kohapeal Põhjasõja esimesel poolel vt. lähemalt H. Palli lühiuurimus käesolevas kogumikus.

ner krahv Nils Stromberg nõudma toiduaineid ja raha linnalt ning varjule põgenenud mõisnikelt.[23] Juba detsembris teostati kindralkuberneri nõudmisel majade läbivaatamine toiduvarude arvelevõtmiseks.[24] Kevade lähenedes hakkas sissepiiratud Riias nälg üha rohkem maad võtma.

Alistumise mõtte esimene mainimine on nähtavasti toimunud bürgermeister von Nördecki poolt 1. mail, kes motiveeris ühise nõupidamise vajadust rüütelkonnaga garnisonile toiduainete andmise küsimuses: «kas anda provianti või valmis olla kapituleerumiseks»[25]. Kindralkuberner lubas korraldada nõupidamise ning märkis, et garnisoni ülalpidamiseks tuleb linnal anda 1500 vakka leivavilja. Ühtlasi aga rõhutas ta, et Rootsi sõjaseadused lubavad kapituleeruda alles siis, kui riigi- või eramajades ei ole enam mingit tagavara.

On arusaadav, et kui juba sõjaväe toitlustamisega oli palju raskusi ja tülisid, siis pidi alamrahvas sissepiiratud linnas elama iga päev näljasurma ohus. Lisaks sellele pääses linnas valla katk, mis hakkas just peamiselt alamrahva ja keldrites varju leidnud talupoegade-põgenike hulgas oma hävitustööd tegema. See hirmutas ka bürgereid, eesotsas raega, ning mõisnikke. Pealegi polnud midagi kuulda abist soldatite ja toidumoona näol, mille saabumisega üle mere Rootsist püüdis kindralkuberner sissepiiratuid rahustada ja julgustada.

Feldmarssal Šeremetev saatis 10. juunil N. Strombergile kirja, milles ta linnas valitsevat olukorda, Taani laevastiku aktiivsust ja Viiburi piiramist silmas pidades ning abi ootamise asjatust rõhutades tegi ettepaneku «mõistliku» alistumislepingu sõlmimiseks, ähvardades vastasel korral tarvitusele võtta «äärmised abinõud», s. o. intensiivse pommitamise ja tormijooksu. Lepingu kavandi tegemine jäeti Riia kindralkubernerile.[26]

12. juunil arutas N. Stromberg seda kirja sõjanõukogus, millest olid kutsutud osa võtma ka linna ja rüütelkonna saadikud. Nõupidamisest osavõtjad rõhutasid üksmeelselt küsimuse erakordset tähtsust. Ohvitserid lubasid esitada oma arvamuse kirjalikult, seisuste esindajad aga arvasid vajalikuks eelnevalt nõu pidada nii rüütelkonna kui ka kodanikega. Seepärast soovitati kindralkuberneril taotleda Šeremetevilt küllaldast mõtlemisaega. Järgmisel päeval arutati pärast Šeremetevile saadetava vastuse ärakuulamast kindralkuberneri algatusel ka küsimust, mis põhimõttest peaks rüütelkond lähtuma oma deklaratsiooni koostamisel alistumisläbirääkimiste asjus. Säilinud päevikuliste protokolliliste märkmete tõendusel «ühtisid kõik arvamused selles, et aja võitmiseks tuleks soovitada vaenlasega ette võtta eelläbirääkimisi, et loode-

[23] RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 1, l. 355—370, 385—387, 391—394.
[24] A. Buchholtz, tsit. teos, lk. 239—240.
[25] Sealsamas, lk. 261.
[26] RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 1, l. 371. Vrd. ka A. Buchholtz, tsit. teos, lk. 286—287.

tud abi võiks vaheajal kohale jõuda ja siis need eelläbirääkimised jälle lõpetada».[27]

Et Šeremetevil olid kõik ettevalmistused linna ründamiseks tehtud ja Stromberg saatis talle pretensioonika ning võrdlemisi terava vastuse, algas 14. juunil pidev linna pommitamine, mis kestis kuni 24. juunini. 11 ööpäeva jooksul heideti linna ja kindlusesse 3389 pommi, neist 630 üheksapuudast, ülejäänud viiepuudased.[28] 23. juunil teatas Šeremetev Strombergile Viiburi linna ja kindluse alistumisest Vene vägedele. Järgmisel päeval oli Stromberg suureneva nälja, järjest leviva katku ja pommitamise tõttu ning linna esindajate pealekäimisel lõpuks sunnitud paluma kümnepäevast vaherahu. Pärast läbirääkimisi lubatigi lõpuks vaherahu kuni juuni lõpuni.[29]

Samal päeval, 24. juunil, teatas kindralkuberner rae esindajaile, et võiks «mõtelda mõningatele kokkuleppepunktidele, kusjuures peaks eriti usu eest hoolt kandma».[30] Ka rüütelkonna esindajale oli Stromberg rääkinud kapituleerumise paratamatusest ja soovitanud aegsasti ette valmistada mõned punktid «suuremaks julgeolekuks». Koosolevad mõisnikud volitasid läbirääkimisi pidama ja kokkulepet sõlmima maamarssali. Ühtlasi võeti vastu otsus, et kõik see, mis maamarssal ja tema poolt kaasatõmmatud saadikud selles asjas otsustavad ning teevad, kiidetakse juba praegu eelnevalt heaks.[31]

27. juunil kaebasid seisuste esindajad karmide visitatsioonide, neile järgnenud repartitsioonide ning leivapuuduse üle. Samuti juhiti tähelepanu sellele, kuivõrd suurt kahju on linnale tekitanud pommitamine ja kui palju tuhandeid hingi on juba nälga surnud.[32] Järgmisel päeval, kui vaherahu oli juba alanud, nõudis Stromberg rüütelkonna esindajailt toidumoona muretsemist garnisonile juulikuu jaoks, kuid «endagi subsistentsi puudumise» tõttu öeldi talle selles järsult ära.[33]

Nii oligi Stromberg sunnitud 29. juunil teatama Šeremetevile, et seisused on otsustanud «ausa akordi» vastu võtta, mille tõttu ta saadab läbirääkimisi pidama esindajad sõjaväe, aadli ja linna poolt ning palub pikendada vaherahu kuni 30. juuni hommikuni, et vaheajal oleks võimalik vastavaid projekte koostada.

29. juuni hommikupoolel kavandaski rüütelkond oma kokkuleppe 30 punktis.[34] Sama päeva õhtupoolel kinnitati vene laagrisse saadetavateks pantvangideks ja ühtlasi rüütelkonna esinda-

---

[27] RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 1, l. 372—373.

[28] Книга Марсова или воинских дел от войск Царского Величества российских ... вторым тиснением напечатанная. СПб. 1766, lk. 118—119.

[29] Sealsamas, lk. 120—121.

[30] A. Buchholtz, tsit. teos, lk. 295.

[31] RKA, f. 214. nim. 2. s.-ü. 1, l, 373—374.

[32] Sealsamas, l. 375—376.

[33] Sealsamas, l. 377.

[34] Sealsamas, l. 377.

jateks akordi sõlmimisel kapten Gustav Magnus Pattküll ja Riia maakohtu assessor Otto Christoffer Richter.[35] Riia linn oli oma kokkuleppe kava koostanud juba 28. juuni õhtul bürgermeister von Nordecki ettepanekute alusel 22 punktis.[36] Samal ajal koostas kindralkuberner garnisoni kapitulatsiooni need punktid, mis käsitlesid Rootsi sõjaväe ja tsiviilisikute lahkumist Riiast ning linna üleandmist. Pärast rüütelkonna ja linna akordiprojektide saamist võttis Stromberg nende olulisemad osad sisse ka garnisoni kapitulatsiooni lõpupoolde (punktid 33—61).

Nähtavasti olid nii raad kui rüütelkond lootnud, et kindralkuberner võtab kõik nende ettepanekupunktid oma kapitulatsiooni sisse ja et nendel pole vaja sõlmida eraldi kokkuleppeid Vene väejuhatusega. Ent see osutus kahel põhjusel teostamatuks.

Krahv Stromberg oli ja jäi lõpuni rangelt ustavaks Rootsi riigile. Et aga nii rüütelkonna kui ka linna akordiprojektides oli mitmeid taotlusi, mida polnud Rootsi seadustes ette nähtud või mis viimastele risti vastu käisid, siis keeldus kindralkuberner neid soove arvestamast ja järelikult ka oma kapitulatsioonieettepanekuisse sisse võtmast. Strombergil oli seejuures kõigest hoolimata lootus, et Liivimaa läheb veel tagasi Rootsile, millisel juhul Vene võimult saadud soodustused tekitaksid kahtlemata palju pahandusi.[37]

Teiseks takistuseks oli mitmete rae ja rüütelkonna taotluste suur erinevus, mis mõnes küsimuses ulatus koguni üksteise seisukohti eitava vastuoluni (näiteks mõisate omamise õiguse küsimuses). Neist seisuslike huvide erinevustest võis kindralkuberner kapitulatsiooniprojekti koostamisel üle saada ainult kas üksnes ühe poole taotluste sissevõtmisega või siis mõlema poole taotluste väljajätmisega. Ent esimesel juhul pahandas see seda seisust, kelle taotlus oli välja jäänud, teisel juhul aga tekitas mõlemates pooltes rahulolematust kindralkuberneri vastu.

Nii aadel kui linnakodanikud tahtsid riigivõimu vahetumist ära kasutada kumbki oma klassi huvides. Kumbki püüdis oma privileege mitte ainult säilitada, vaid ka laiendada ja võimaluse korral hoopis uusi juurde hankida. Kadedalt valvasid nad isegi sissepiiratud, pooliti nälgivas ja katkust nakatatud linnas teineteise samme ning saavutusi. Niipea kui Rootsi võimu saatus oli otsustatud Šeremetevi poolt pakutud «ausa akordi» põhimõttelise vastuvõtmisega ja kindralkuberneri projekt sai mõlemale seisusele teatavaks, ilmutasid nad Strombergile oma rahulolematust

---

[35] Sealsamas, l. 377—378.

[36] A. Buchholtz, tsit. teos, lk. 301.

[37] Kõik see paistab selgesti Strombergi rahulolematuseavaldustest linna esindajate vastu nende akordiprojekti mitme punkti suhtes. Vt. A. Buchholtz, tsit. teos, lk. 301—302 ja eriti lk. 311—313 märkuses.

ning deklareerisid, et astuvad oma huvide kaitseks Vene võimude ees iseseisvalt vajalikke samme. [38]

Kindralkuberner polnud nõus oma projekti seisuste soovide kohaselt muutma; need aga tahtsid uuelt riigivõimult tingimata kõigi oma ettepaneku punktide tunnustamist saavutada. Niisiis asutigi üheainsa kapitulatsiooni asemel taotlema kolme kokkuleppe saavutamist Vene väejuhatusega.

30. juuni hommikupoolel toimus sõjakommete kohaselt pantvangide vahetus. See päev kulus laagris kaasatoodud ettepanekute tõlkimiseks vene keelde. Läbirääkimised ja vaidlused kokkulepete sõlmimiseks toimusid alates 1. juulist ja kestsid mitu päeva. Kõige enne — 3. juulil — kirjutati alla garnisoni kapitulatsioonile, sellele järgnesid 4. juulil kokkulepped Liivimaa rüütelkonnaga ja Riia linnaga. [39]

5. juulil pöördusid saadikud tagasi ja toimus valvepostide ülevõtmine rootslastelt vallidel ning osa Vene väe sissemarssimine linna kindral Repnini juhatusel. Samal ajal avaldati ka rüütelkonnale nende akordpunktid. [40]

Üldiselt võisid seisused rahul olla, sest nii rüütelkonna kui ka linna ettepanekud olid rõhuvas enamikus tingimusteta heaks kiidetud ning nende privileegide edasipüsimine kindlustatud. Ent sellest hoolimata olid nad esialgu Vene võimu suhtes väga ettevaatlikud ja tagasihoidlikud. See nähtub eriti selgesti rüütelkonna seisukohavõtust. Nimelt tehti 13. juuli paiku ühele rüütelkonna liikmele — garnisoni pantvangina-esindajana Vene laagris viibinud ooberst Buddenbrockile — ülesandeks katsuda ära hoida truudusevande andmist tsaarile. Sellise sammu põhjenduseks toodi ette, et rüütelkond peab ohtlikuks nii kiiresti vannet anda, sest sõja lõpptulemus ei ole veel kindel ja võib karta, et Rootsi okupeerib uuesti selle provintsi. Selle tõttu peeti täiesti küllaldaseks, kui rüütelkond kohustub rahulik olema, hoiduma Rootsiga kirjavahetust pidamast jne. Alles pärast seda, kui Vene võimud teatasid, et kui aadel ei taha vannet anda, siis ei lubata tal kogu sõja kestel linnast lahkuda, murdus rüütelkonna vastupanu ja ta andis 14. juulil truudusevande. [41]

---

[38] Kindlasti on see teada küll üksnes Riia rae kohta (vt. A. Buchholtz, tsit. teos, lk. 302 ja 304), kuid paistab täiesti tõenäolisena ka aadli osas, kuigi viimasele oli Stromberg alati olnud vastutulelikum. Nüüd aga, kui ilmnesid balti aadli ja rootsi aadli ning riigivõimu huvide küllaltki suured erinevused, muutus krahv Stromberg rootsi aadlikuna baltlastele tülikaks takistuseks uute eesõiguste taotlemisel ja temast mindi lihtsalt mööda.

[39] Kõigi nende kokkulepete paremaid äratrükke on: Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen, herausgeg. von C. Schirren. Dorpat 1865, lk. 35—46 (rüütelkond), 65—72 (linn) ja 85—112 (garnison). Liivimaa rüütelkonna akordpunktidest on eestikeelses tõlkes avaldatud väljavõtteid ka dokumentide valimikus: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, Tallinn 1960, dokument nr. 187.

[40] RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 1, l. 379.

[41] Sealsamas, l. 379—380.

Riia alistumisega oli Liivimaa edasine saatus põhimõtteliselt otsustatud, kuigi mõned kindlused (Daugavgrīva, Kuressaare ja Pärnu) veel vastu pidasid. Oli selge, et ka nende kindluste alistumine osutub lähema aja küsimuseks, sest neisse oli samuti katk sisse tunginud ning tegi seal oma hävitustööd, Rootsist aga polnud mingit tõhusamat abi loota.

Umbes kuuajalise piiramise järel alistus Daugavgrīva kindluse garnison.[42] See toimus kindluse komandandi ooberst C. A. von Stackelbergi esitatud akordpunktide kinnitamisega 8. augustil 1710 feldmarssal B. P. Šeremetevi poolt.[43]

Pärnu alistamine

Varsti pärast Riia alistamist, 13. juulil, andis Peeter I Šeremetevile käsu saata kindralleitnant Rudolph Felix Bauer Riia alt Pärnut vallutama.[44] Kuue tragunipolguga asus viimane 22. juulil Pärnut piirama.[45]

Mõni nädal varem — 3. juulil — oli alanud linnas katku laastamistöö, mis vahetpidamata kestis kuni 27. oktoobrini.[46] Ühest 1713. a. pärinevast arvestusest nähtub, et 1710. aastal on Pärnus südalinna elanikest katku surnud 577, ellu jäänud 450; eeslinlastest, kes olid muidugi rõhuvas enamikus eestlased, suri 574 ja ellu jäi ainult 69 inimest; seega suri Pärnu 1670-st elanikust katku 1151 ja jäi elama üksnes 519 inimest. Sealjuures aga märgitakse, et toodud andmed hõlmavad üksnes linna võimu all olnud isikuid ega haara seepärast kaht linna garnisoniks paigutatud rügementi, millest pärast kapituleerumist vaevalt 100 sõjameest välja marssisid; ka ei sisalda need arvud maalt varjule põgenenuid ja kerju-

---

[42] Книга Марсова, lk. 133—136.

[43] «Das Inland» 1856, v. 311—314 (kapitulatsiooni esmatrükk J. Pauckeri poolt). See on ainuke täiesti puhtakujuline sõjaväeline kapitulatsioon 1710. aastast.

[44] Письма и бумаги Петра Великого, т. X. M. 1956, lk. 229 (nr. 3871).

[45] Журнал или Поденная записка Петра Великого, ч. 1, СПб. 1770, lk. 313. — Книга Марсова, lk. 137 toodud kuupäev — 22. juuni — on ilmselt trükiviga. F. K. Gadebuschi (Livländische Jahrbücher, III Theil, Anhang. Riga 1782, lk. 514—515) andmetel on Bauer lahkunud Riia juurest 27. juunil ja asunud Pärnu piiramisele alles 22. juulil. H. Laakmanni järgi (Pärnumaa. Tartu 1930, lk. 730) on Bauer juba 27. juunil asunud laagrisse Sauga mõisa juures. H. Laakmanni andmed, samuti ka Gadebuschi omad Baueri lahkumise kohta Riia juurest on ilmselt ekslikud. Kui silmas pidada, et tsaari käsk on dateeritud alles 13. juuliga, et käsu kättejõudmiseks Šeremetevile kulus vähemalt paar päeva ja niisama palju ka ettevalmistustele rännakuks Pärnu alla ning rännakule ise umbes 4—5 päeva, siis saab Pärnu piiramise alguse õigeks kuupäevaks olla ainult 22. juuli, nagu seda kinnitab ka praegu viidatud Peeter I žurnaal.

[46] RAKA, f. 1279 (Pärnu-Eliisabeti ev.-lut. kogudus), nim. 2, s.-ü. 1, l. 393. Paistab, et seejuures on olnud tegemist kahe üheskoos möllava taudiga: muhukatk ja tähniline tüüfus ehk plekiline soetõbi (sealsamas, l. 392: «... Pest-Beulen und Fleck-Fieber ...»).

seid, keda samuti massiliselt suri; peale selle on eeslinnas veel 10 peret täielikult välja surnud ja nendest ei ole olnud võimalik saada mingit teadet.[47] Pärnu-Eliisabeti koguduse pastori andmetel on tema kihelkonnas, mis hõlmas Pärnus ja selle ümbruses elavaid eestlasi, sel ajal katku surnud 3259 inimest.[48] Kuigi viimane arv paistab olevat ülemääraselt suur, on eeltoodust kahtlemata selge, et katk tegi Pärnus ja selle ümbruses otse kohutavat laastamistööd.

Mõni aeg pärast piiramise algust tulid linnast paar ohvitseri Baueri juurde paluma, et aadlikel lubataks piiramisrõngast välja oma mõisatesse minna. Ilmnes, et linnas on väga kitsas, tuntakse puudust toiduainetest ja möllab katk.[49] Ent Bauer ei rahuldanud seda palvet, arvestades, et siseolukorra kiire halvenemine linnas viib paratamatult kiiremale alistumisele.

Hiljem — 8. augustil — tuli üks neist ohvitseridest (ooberst Schreiterfeld) uuesti endist palvet kordama, kuid nüüd juba kogu linnas oleva aadli nimel. Kindralleitnant Bauer lükkas ka nüüd palve tagasi ja lisas, et ta neil päevil ootab jala- ning suurtükiväge linna vallutamiseks. Schreiterfeld palus linna ründamisega veel mõnda aega viivitada. Sellele vaatamata esitas Bauer Pärnu garnisoni komandant ooberst J. H. Schwengelmile nõudmise lõpetada kauane kaalutlemine linna üleandmise küsimuses, muidu sunnitakse teda selleks jõuga.[50]

Kindralleitnant Baueri kirjale vastuse andmiseks kutsus Pärnu komandant 11. augustil kokku sõjanõukogu koosoleku, millest peale garnisoni vanemohvitseride võtsid osa kolm raehärrat. Selle koosoleku protokoll heidab eredat valgust olukorra katastroofilisusele sissepiiratud linnas.[51]

Sõjaväe olukorra kohta teatas komandant, et suurtükiväest on järele jäänud ainult 16 tervet meest; Nierothi rügemendi eile veel tervest 49 soldatist on möödunud ööl haigestunud 10; komandandi enda rügemendis aga 91-st 12. Linna osas teatas raehärra Joh. von Dohren, et kodanikkonnast on enamik surnud ja et praeguseks pole rohkem järele jäänud kui 47 kodanikku ning 19 kaupmehe- ja käsitööselli ning õpipoissi. Raest olevat järele jäänud ainult 4 tervet liiget ja sekretär, teised liikmed aga olla kas surnud või väga haiged. Eeslinlastest olevat vaevalt nii palju inimesi elus, kui on tarvis iga päev laipade matmiseks. Sõjanõukogu koosolekul rõhutati korduvalt, et linnas on «viletsus tõesti ja tõepoolest suur».

Komandandi küsimusele, kuidas vastata Baueri kirjale, kostis

---

[47] «Das Inland» 1836, v. 161—162

[48] RAKA, f. 1279, nim. 2, s.-ü. 1, l. 393. Toodud arv on kirjutatud endise, nüüd juba mitteloetava arvu peale.

[49] Книга Марсова, lk. 137.

[50] Sealsamas, lk. 138.

[51] Protokoll on avaldatud: «Das Inland» 1836, v. 140—143; eestikeelses tõlkes: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, dokument nr. 162.

eelkõige enda ja aadlike nimel ooberst Schreiterfeld. Ta ütles, et linnas on kõik inimesed samas hädaohus, mõeldes ilmselt katku, ja rõhutas, et pole näha mingit abinõu, kuidas praeguses olukorras oleks võimalik veel end kaitsta ning vastu pidada. Järgnevalt kinnitasid kaks ooberstleitnanti sedasama. Seejärel esitasid major W. G. Läw ja rittmeister J. F. von Schwanenwede ettepaneku: et nüüdsest peale ei ole näha mingit vahendit, kuidas võiks veel alistumisest pääseda, siis nad arvavad, et oleks kõige kasulikum mõtelda alistumiskokkuleppele. Raehärrad ütlesid, et nende suurimaks sooviks oleks küll jääda püsivalt truuks Rootsi kuningale, kuid et nii sõjavägi kui ka kodanikud on enamjaolt välja surnud, viletsus liiga suur ja Riiat ning Daugavgrīvat ei saa appi-kutsuda, siis ei ole abi ja päästmist kuskilt loota. Seepärast andsid nad samuti nõu aegsasti mõtelda alistumiskokkuleppele ja kasutada praegust pakkumist, enne kui satutakse veel halvemasse olukorda.

Niisiis oli Pärnu saatus 11. augustil põhimõtteliselt otsustatud. Katk murdis linna vastupanuvõime veel enne, kui Vene sõjavägi sai aktiivsele tegutsemisele üle minna. Vastavalt ülalesitatud seisukohtadele koostati Bauerile otsekohe vastus, mis sealsamas sõjanõukogus ette loeti ja kõigi poolt heaks kiideti. Vastus saadeti komandandi allkirjaga ja selles teatati, et kuna oodatud abi on jäänud tulemata, siis ei kavatse komandant enam vastupanu osutada, kui kindralleitnandilt «võiks välja tingida ja saada mõistliku ja ausa akordi». Vastavate läbirääkimiste pidamiseks järgmisel päeval, s. o. 12. augustil, määras komandant ooberstleitnant N. von Vetterni ja rittmeister J. F. von Schwanenwede. Nimetatute vastu paluti pantvangidena linna saata kaks samas auastmes vene ohvitseri ja pandi ette lõpetada igasugune vaenutegevus, nagu seda ka omalt poolt tõotati teha. [52]

Läbirääkimised Baueriga olid kulgenud nähtavasti tõsisemate lahkarvamusteta ja üsna kiiresti, sest juba 12. augustil kirjutati alla 41 punktist koosnevale kapitulatsioonile. [53]

---

[52] Sealsamas.

[53] Книга Марсова, lk. 138; F. K. Gadebusch, Livländische Jahrbücher, III Th., Anh., lk. 516 jm. raamatuis sisalduv väide, et Pärnu komandant saatis oma ohvitserid läbirääkimisi pidama 14. augustil, on ilmne eksitus, sest kokkulepe sõlmiti, nagu märgitud, juba 12. augustil. Venemaal kehtinud vana kalendri järgi toimus eespool refereeritud sõjanõukogu koosolek 10. augustil, ja et saadikud pidid minema Vene laagrisse järgmisel päeval, siis on alust arvata, et läbirääkimised algasid 11. augustil vana kalendri järgi. — L. Arbusow, Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. 3. Auflage, Riga 1908, lk. 228 ja 4. Auflage, Riga 1918, lk. 260 järgi olevat Pärnu kapituleerunud 14. augustil. Hoopis valesti on Pärnu kapituleerumise dateerinud 28. augustiga C. Mettig (Kurze Geschichte der Stadt Pernau. Pernau 1901, lk. 31, ja sama autori: Baltische Städte. 2. Auflage. Riga 1905, lk. 81). Väljavõte kapitulatsioonist on avaldatud eestikeelses tõlkes valimikus: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail (1700—1721), dokument nr. 188.

Vastavalt kokkuleppele lahkus Rootsi garnisoni tuhandelt 120-le kahanenud meeskond 15. augustil lehvivate lippude ja orkestriga Riia väravaist, kuid varsti astus enamik neist Vene teenistusse.[54] Äsja kohalejõudnud vene jalaväepolk võttis väravate valve ja teised vahipostid üle.[55]

Tallinna alistamine

Pärast Pärnu alistamist jättis Bauer kohapeale vajaliku garnisonimeeskonna, ise aga asus mitme tragunipolguga teele Tallinna poole. Umbes samal ajal (allikates ei leidu kuupäeva) andis ta major Örnhielmile käsu tugeva väekomandoga Saaremaale purjetada ja võtta see Vene võimu alla, mis ka Kuressaare kindluse alistamisega 8. septembril täide viidi.[56]

Nüüd jäi Liivi- ja Eestimaal Rootsi riigivõimu ainukeseks ning viimaseks tugipunktiks Tallinn.[57]

Kuigi kindlustuste süsteem Tallinna ümber oli enamikus juba XVII sajandi lõpupoolel moderniseeritud, leidus kaitsevööndis siiski veel palju ümberehitamata, nõrku kohti, mis vajasid parandamiseks tunduval määral kulusid ja tööjõudu. Peale selle tuli korraldada ja hankida relvastust ning lahingumoona. Veelgi koormavamaks muutusid pikapeale aga riigivõimu esindajate järjest kasvavad pretensioonid, kuigi linna ja linnaelanike tulud olid sõjaaastatel pidevalt vähenenud.[58]

1710. aasta algul hakkas olukord linnas muutuma otse katastroofiliseks. Garnisonil lõppes vili, seda hakati nõudma linnalt ja rüütelkonnalt, nende kassad aga olid tühjad, ladudes polnud enam nimetamisväärseid tagavarasid. Siin-seal asusid soldatid juba toiduaineid röövima. Jõukamad linlased ja aadlikud, samuti üksikud spekulandid püüdsid oma tagavarasid maha salata ning varjata, kaubakäibest kadus vili hoopiski.

Arusaadav, et puudus, mis pikapeale muutus päris näljaks, hakkas pigistama eeskätt linnakehvistut ja varjule põgenenud

---

[54] Журнал или Поденная записка, ч. 1, lk. 314.

[55] Книга Марсова, lk. 138.

[56] Журнал или Поденная записка, ч. I, lk. 315 ja F. K. Gadebusch, Livländische Jahrbücher, III Th., Anhang, lk. 518 väidavad, et Riia ja Pärnu alistumisest hirmutatud rootslased olevat Kuressaare kindluse ilma mingi vastupanuta üle andnud, kuid «akordiga», «teatavail tingimusil» — aga millistel, seda ei selgitata. Vastupidi nendele aga on «Книга Марсовас», lk. 139, et Kuressaart rünnati ja see saadi õnnelikult vaenlase käest kätte. Et Kuressaare ülemineku kohta ei ole kapitulatsiooni teada, siis on tõenäolisem arvata, et ta ultimaatumi esitamise järel tingimusteta alistus.

[57] Järgnev Tallinna majandusliku ja sotsiaalse olukorra kirjeldus rajaneb põhiliselt teosel: W. Greiffenhagen, Die Belagerung und Kapitulation Revals im Jahre 1710. Reval 1910. Üldse on mainitud uurimusel momendil meie suhtes teataval määral allika iseloom, sest rida selles kasutatud dokumentaalmaterjale ei ole praegu kättesaadavad.

[58] Vt. lähemalt H. Palli lühiuurimus käesolevas kogumikus.

talupoegi, kellelt aga selle peale vaatamata nõuti mitmesuguste tööde sooritamist isegi rohkem kui varem. Kerjuste arv tõusis mõnekümnelt aasta alguses juba märtsi lõpuks kahele tuhandele! Nn. kerjustefoogtid ajasid neid ühest linnaväravast välja, teisest ilmusid nad aga jälle tagasi. Kui lõpuks väravavahtidel keelati kerjuste sisselaskmine, siis tarvitasid need osalt kavalust, sisenedes läbi väravate laenuks võetud korralikumas rõivastuses, osalt aga tungisid salkadesse koondudes vägivaldselt linna.

Millise protsendi rahvastikust nüüd moodustasid kerjused, selgub nende arvu kõrvutamisest elanike üldarvuga. Tallinna elanike üldarvu — muidugi tollal linnast eraldi olevat Toompead, selle eeslinna, Tõnismäge, ja sõjaväge arvestamata, — on 1708. aasta umbkaudsetel andmetel arvatud ulatuvat umbes 10 000-le, sealhulgas 1800 eeslinlast. Kui arvestada, et piiramise eel see üldarv suurenes tuhande või paari tuhande maalt tulnud põgeniku võrra — enamikus laostunud talupojad —, ja et ka osa eeslinlasi jäi kerjusteks, siis võis viimaseid olla vähemalt $^1/_5$—$^1/_4$ kogu elanikkonnast.

Kõigile hädadele lisandus veel viimasel silmapilgul enne piiramise algust hirmsaim — katk. 11. augustil märgiti esimest juhtumit. Algelised ettevaatusabinõud ei suutnud katku levikut takistada. Algul levis katk eriti garnisonimeeskonnas, nädala-paari pärast aga hakkas laastama ka tsiviilelanikkonda.

Rootsi garnisoni sõjaväelaste arvu Tallinnas piiramise eel pole täpselt teada. Juulis 1710 on aga seal asunud 3 jalaväe- ja 2 ratsaväerügementi ning üks jalaväepataljon; neile lisandus septembri algupoolel veel 200 meest Helsingi jalaväerügemendist. Garnisoni kogusuurus oli umbes 3900 võitlejat ja 110 ohvitseri, seega 4010 meest. Kui sellele veel juurde arvata 8 kodanikekompaniid kogusummas 400—500 mehega, 100 meest linna palgasõjaväge (suurtükimehi) ja samuti 100-meheline Mustpeade vennaskond, siis saame Tallinna kaitsejõudude maksimaalseks suuruseks 4600—4700 meest.

Järgnevalt esitame Vene vägede operatsioonid ja jõud.

Vaevalt paar nädalat pärast Poltaava lahingut — 9. juulil 1709 — andis Peeter I kindraladmiral krahv Feodor Matvejevitš Apraksinile Narvas käsu asuda Tallinna piiramist ette valmistama.[59] 1709. aasta septembri lõpul oli Narva lähedale koondatud 10 polku jalaväge ja 40 suurtükki 16 000 mürsuga kavatsetava Tallinna piiramise eesmärgil.[60] Novembri lõpuks tõusis jalaväepolkude arv 18-le (sealhulgas 5 Moskvast saabunud polku) ja tuli juurde 3 polku traguneid ning 1000 kasakat.[61] Hiljem otsus-

---

[59] Eesti NSV ajalugu, I kd., lk. 418.

[60] Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом, изд. Ю. Н. Щербачев. М. 1900, lk. 63 ja 69.

[61] Sealsamas, lk. 90. Ühe pataljoni õppusi pealt vaadanud Just Juel (loe: juul) märgib, et need toimusid täielikult taani polkude tasemel, kusjuures aga venelased võtete kiiruses taanlasi isegi ületavat (sealsamas, lk. 60).

tati siiski põhjapoolne löök esialgu Karjalasse suunata, et vaenlane sealt ja Riiast nagu tangide vahele haarata, sellega ühtlasi tugevdades Peterburi kaitset.

Sel ajal kui Šeremetev juhtis lööki Riia suunas, lähetati Apraksin 1710. aasta märtsis Viiburi alla, mis pärast pommitamist vastavalt kapitulatsioonile 13. juunil 1710 alistus.[62] 9. juulist alates piiratav Käkisalmi (praegu Priozersk) alistus samuti pärast pommitamist, 8. septembril 1710 kapitulatsiooniga.[63] Kuna samal ajal ka Kuressaare alistus, siis oli saabunud igati õige ja kohane moment täie jõuga Tallinnale pealesurumiseks.

Tsaari käsul lahkus Narva komandant polkovnik Vassili Nikititš Zotov 29. detsembril 1709 Narvast 3 tragunipolguga, selleks et ära lõigata Tallinna linna ühendus maakonnaga.[64] Ent juba Rakveres sai ta oma ülemuselt kindralleitnant Bauerilt käsu Viljandisse pöörduda ja seal esialgu peatuma jääda.[65]

Allikates ja kirjanduses ei leidu vastust küsimusele, mispärast Bauer juhtis niiviisi Zotovi otseteelt kõrvale. Ent põhjus paistab välja sellest ja teistest Baueri korraldustest Zotovile. Viljandis tegelesid need tragunipolgud peamiselt toidu- ja hobusemoona muretsemisega. Bauer paigutas nad 1710. aasta aprillikuu algul Eestimaa piirile lähemal asuvale Põltsamaale. Ent alles pärast Riia langemist, kui Pärnu varstine alistumine oli juba selgesti ette näha, käsutas Bauer augusti algul Zotovi polgud teele Tallinna poole. Baueri varasemaid korraldusi Zotovile ei saa seletada teisiti, kui tahtega neid tragunipolke 1710. aasta algul varuks hoida, kuni selgub, kas neid on vaja abiks tõmmata Riia alla või Pärnu alistamisele, samuti ka ühendusteede äralõikamiseks Riia—Pärnu—Tallinna vahel.

Vene võimud olid avaldanud Eestimaa elanikele avalikud üldteadaanded ehk universaalid, et mingit laastamist toime ei panda, — tuleb üksnes anda tavalist toidumoona sõjaväele.[66] Sellest hoolimata hakkasid siis, kui Zotov oma polkudega Põltsamaale siirdus, Eestimaa mõisnikud ning isegi osa talupoegi vilja ja majakraami Tallinna varjule vedama. Augusti algul, kui tragunid hakkasid samuti sinnapoole liikuma, põgenesid need mõisnikud ja talupojad ka ise Tallinna, tekitades linnas suure ruumikitsikuse.[67]

Millal Zotov Tallinna alla jõudis, ei ole täpselt kuupäeva järgi teada. Allikatest ilmneb, et Zotov saabus esimesena ja alles varsti

---

[62] Книга Марсова, lk. 83—88.
[63] Sealsamas, lk. 93—95. Kapitulatsiooni tekst: ПСЗ; т. IV, № 2293.
[64] Книга Марсова, lk. 141.
[65] W. Greiffenhagen, Die Belagerung, lk. 49.
[66] Журнал или Поденная записка, lk. 320.
[67] Sealsamas, lk. 320—321.

pärast seda brigadir Ivanitski, kelle tuleku kuupäevana Peeter I päevikus mainitakse 15. augustit.[68] W. Greiffenhagen väidab aga, et Zotov ja Ivanitski olevat jõudnud Tallinna alla üheaegselt 15. augustil. Tolleaegse Eestimaa maanõuniku Wrangelli andmeil on Zotov peatunud 3 miili kaugusel Tallinnast Jõelähtme kiriku juures, oodates Ivanitski ja Baueri järeletulekut.[69] W. Schultzi poolt kogutud käsikirjalistel andmetel on venelasi esmakordselt nähtud alles 18. augustil Lasnamäel.[70] W. Schultzi andmeid ei kinnita aga ükski teine allikas. Igatahes on tõenäoline, et Zotov peatus mõned päevad Jõelähtmes, sest Põltsamaalt augusti algul tulema hakates oleks ta oma tragunitega vahemaa Tallinnani (umbes 120 versta) läbinud 3—4 päevaga ja vahest juba 7.—8. augusti paiku Tallinna all olnud. Teiselt poolt pole ka alust arvata, et Zotov kui küllaltki kõrk ning auahne ohvitser,[71] kes pealegi hiljuti oli edutatud polkovnikust brigadiriks, oleks oodanud mõne teise väeosa kohalejõudmist ja seega lasknud käest au esimesena Tallinna alla jõuda.

Ent kas on võimalik, et Zotov jõudis teistest varem kohale, kui venelasi nähti linnast esmakordselt 15. augustil, kuid samal kuupäeval ühines temaga Ivanitski? Seletus peitub kalendrite erinevuses. Tallinnas kehtis rootsi ajaarvamissüsteem, mis oli vene omast teatavasti üks päev ees. Niisiis nähti venelasi Lasnamäel küll rootsi kalendri järgi 15., ent Venemaal kehtiva vana kalendri järgi 14. augustil. Peeter I päevikus, kus kõik kuupäevad on toodud muidugi vana kalendri järgi, märgitakse Ivanitski ühinemist Zotoviga 15. augustil, niisiis üks päev hiljem, kui Vene vägesid esmakordselt nähti. Järelikult võib väita, et 14. (*resp.* 15.) augustil Lasnamäel nähtud Vene väesalgad olid Zotovi tragunipolgud ja et Ivanitski, kes tuli Narvast, jõudis oma 6 jalaväepolgu ning 1 grenadeeride pataljoniga kohale alles järgmisel päeval, s. o. 15. (*resp.* 16.) augustil.

Kolm päeva hiljem — 18. augustil — tuli eelmistele väeosadele lisaks Pärnu alt kindralmajor vürst Aleksander Volkonski tugeva ratsaväeüksusega.[72]

Allikates öeldakse, et pärast Volkonskit saabus Tallinna alla

---

[68] Книга Марсова, lk. 143; Журнал или Поденная записка, lk. 321.

[69] Landrath Wrangell's Chronik von Ehstland, nebst angehängten Ehstländischen Capitulations-Punkten und Nystädter Friedensschluss. In Druck gegeben von Dr. C. J. A. Paucker. Dorpat 1845, lk. 82.

[70] Sealsamas (joone all, lit. b).

[71] Kõrkust kui Zotovi üht põhilist iseloomujoont rõhutab korduvalt Just Juel (Записки Юста Юля, lk. 64 ja 65).

[72] Журнал или Поденная записка, lk. 322. Книга Марсова, lk. 143 esinev väide, et Volkonski saabus augusti lõpupäevil (в последних числах), on ilmselt trükiviga (последних asemel peaks olema последующих). Eksinud oma dateeringutega on G. Nordberg (Leben Carl des Zwölften, II. Theil, Hamburg 1746, lk. 250), kelle järgi olevat Zotov ja Ivanitski tulnud Tallinna alla alles septembrikuu algul, Bauer aga nendest koguni 14 päeva hiljem!

ka Bauer tragunitega. Mainimata täpset kuupäeva, märgitakse, et see toimus kas peatselt või siis otsekohe pärast Pärnu alistamist.

Zotov paigutas oma polgud Ülemiste järve äärde ja sealt edasi Pärnu maantee poole, Ivanitski aga Lasnamäele ning selle alla, praeguse Narva maantee lähedale (arvatavasti Kadrioru kohale). Väeosad paigutati oma asukohtadesse laagrikorras. Volkonski jõudude paiknemise kohta aga puuduvad teated; võib arvata, et need asusid kuskil Pärnu maantee ja praeguse Paldiski maantee vahel. Tallinnast lääne- ja loodesuunas asus piiramisrõngast sulgema Bauer oma väeosadega, paigutades laagri keskuse ja oma staabi Harku mõisasse, polgud aga arvatavasti Harku järve ümbrusesse.

Wrangell ütleb, et 22. augusti õhtu eel piirati linn maa poolt täielikult ümber.[73] Nagu mainitud, sulgesid aga piiramisrõnga Baueri väed. Järelikult saab Wrangelli teade käia ainult Baueri vägede kohalejõudmise ja positsioonidele asumise kohta. Kui eeldada, et Wrangell andis tookordse Tallinna asukana oma dateeringu rootsi kalendri järgi, siis võib väita, et Bauer jõudis Tallinna alla 21. augustil vana kalendri järgi.

Volkonski ja Bauer tõid Pärnu alt kaasa kokku 6 tragunipolku.[74]

Järgmisena tõuseb küsimus Vene vägede arvulisest suurusest. Allikates loendatakse küll polkude arvu ja nimesid, ent kuskil pole märgitud meeste hulka polkudes või siis üldse kokku Tallinna all. Seepärast kurdabki Greiffenhagen, et piirajate koguarvu ei ole võimalik ütelda.[75] Vene sõjavägi oli tol ajal reformeerimisolukorras ja polkude, pataljonide ning teiste üksuste arvuline koosseis oli lõplikult kindlaks määramata. Peale selle vähendasid meeste ettenähtud arvu väeosades lahingutegevus ja tavaline suremus, tol momendil aga eriti Riia ning Pärnu alt tulnud polkudes ka veel katk.

Sellest hoolimata on siiski umbkaudu võimalik Tallinna alla kogunenud Vene vägede suurust kindlaks teha. Nimelt märgib Just Juel, et Zotovi tragunipolgu ühes pataljonis olevat olnud 700 meest ja et Tallinna piiramiseks esialgu Narva koondatud 10 jalaväepolgus oli kokku 12 000 meest.[76] Nii võime arvestada pataljoni keskmiseks suuruseks 600—700 ja polgu omaks 1200 meest. Tallinna all oli augustikuu lõpupoolel 9 traguni- ja 6 jalaväepolku ning 1 grenadeeride pataljon, seega võime järelikult Vene vägede arvu hinnata umbes 18 600 mehele. Kui siia veel lisada Rostovi tragunipolk, mida ei ole allikais märgitud, kuid mille olemasolu Tallinna all olevat R. Kenkmaa tõendusel kahel-

[73] Landrath Wrangell's Chronik, lk. 82: «Den 22. August gegen Abendt wurde die Stadt rundt herumb der Landseite berennet.»

[74] Книга Марсова, lk. 143.

[75] W. Greiffenhagen, Die Belagerung, lk. 50.

[76] Записки Юста Юля, lk. 60, 63 ja 69.

damatu, saame Vene piiramisjõudude üldarvuks 19 800, seega ligikaudu 20 000 meest.

Oma 4-kordset ülekaalu, võrreldes Tallinnas leiduvate Rootsi jõududega, ei asunud venelased ära kasutama ega ründamiseks mingeid ettevalmistusi tegema. Ilmselt oli Bauerile juba algusest peale selge, et Tallinna siseolukorra edasine halvenemine ja tõhusa abi puudumine Rootsist viivad paratamatult peatsele kapituleerumisele. Siseolukorra kiirele halvenemisele aitas kaasa juba ainuüksi Vene vägede kohaleilmumine. Ehmunud rootsi garnison lõhkus ja põletas maha eeslinnade majad, mille elanikud linna põgenedes suurendasid seal veelgi ruumikitsikust, katku levimist ja nälja süvenemist. Polnud mingit vajadust pommitamisega lahingumoona raisata ja linna lõhkuda, piisas ainult tema ahistamisest ja mõne lähedale kippuva rootsi laeva eemalehirmutamisest. Seepärast oli Zotovi esimeseks sammuks Ülemiste järvest linna vett juhtiva kanali kinniajamine veepuuduse tekitamiseks ja veskite seismapanemiseks. Peale selle pandi välja valvepostid linna maast äralõikamiseks. Ent see valve oli üsna hõre või hooletu, sest linnal jäi ühendus Kopliga pidevalt püsima ja ka Rae mõisast (Pirita jõe ääres) aeti veel septembri keskpaiku kariloomi ning hobuseid Tallinna. Mere poolt polnud aga blokaadi üldse olemas. Rootsi laevade eemalepeletamiseks seati arvatavasti Kadrioru lähedusse üles küll rannapatarei,[77] kuid tolleaegsete suurtükkide väikese tulistamiskauguse tõttu ei suutnud see tegelikult randumist ära hoida. Seda tõendab fakt, et 8. septembril maabus siin 200-meheline abivägi Helsingi jalaväerügemendist ja 9.—15. septembri vahel toimetati Stokholmist saabunud teravili ning laskemoon sadamast linna.[78]

«Kniga Marssovas» esitatud väide, nagu oleks Tallinnat pärast Baueri kohalejõudmist ägedasti rünnatud, ei vasta tõele; pealegi pole seal esitatud mingeid fakte selle väite kinnitamiseks. Rae väga üksikasjaliste protokollide järgi ei ole olnud kogu piiramise ajal üldse mingit linna tulistamist.[79] Ainukesed vene kahuripaugud Tallinna all kõmasid rannapatareist rootsi laevade poole.

Piiramisvägede juhataja kindralleitnant Bauer toimis kahtlemata õigesti, kui ta linna ei püüdnud vallutada rünnakuga, vaid ajaga. Eestimaa asekuberner kindralmajor Dietrich Friedrich Patkul raporteeris juba piiramise algul kuninglikule kaitsekomisjonile, et «meie olukord on kahjuks nii halb, et ta peaaegu enam halvem

[77] Книга Марсова. lk. 144; Журнал. lk. 322. Ei need ega teised allikad ei maini ühegi Vene laeva viibimist Tallinna all. Seepärast pole õige K. Lundbladi väide (Geschichte Carl des Zwölften, II Th. Hamburg 1840, lk. 210), nagu oleksid mõned Vene galeerid asunud sadama ette ja seega ära lõiganud juurdeveo Rootsist.

[78] W. Greiffenhagen, Die Belagerung, lk. 51.

[79] Sealsamas. — Greiffenhageni samas esinev vihje Peeter I päevikule, kus olevat juttu linna laastamisest pikaaegse pommitamise läbi, on täiesti aluseta ja tegelikult selle allika prantsuse keele kaudu saksa keelde tõlkija arusaamatusest tekkinud viga. Vrd. Tagebuch Peters des Grossen, Berlin und Leipzig 1773, lk. 454—455.

olla ei saa» [80]. Garnison olevat väike, suuremalt osalt ilma riiete, saabaste, sukkade ja särkideta, niisiis peaaegu alasti. Samuti vähe olevat laskemoona, eriti aga toidumoona, mille juurdevedu maalt on nüüd ära lõigatud. Peale selle hakkavat haigused (s. o. katk) võimust võtma, mille tõttu on juba tulnud sulgeda mõned majad, kus kõik inimesed on surnud.

Järgneva kuu aja jooksul (19. septembrini) tõusis katku suremus otse kohutavalt. Ei jätkunud enam matjaid, laipu olid täis kõik majad ja tänavad ning koerad ja kassid närisid neid. [81] Sedasama kinnitab ka Wrangell. «Tallinna linnas,» kaebab ta kibedusega, «muutus iga päevaga viletsamaks ja kurvemaks, majad olid täis laipu ja ei olnud enam võimalik saada puusärke, veel vähem saadi nii paljusid laipu matta; kõikjal oli puudus inimestest. Vaimulikud olid enamjaolt surnud, samuti kui kõik arstidki.»[82]

Katku laastamistöö ulatust näitavad Baueri soovil kogutud andmed augustist novembrini katku surnute kohta (garnisoni arvestamata):

Kodanikuseisusest isikuid		Teenreid, sulaseid, teenijatüdrukuid
mehi	425	
naisi	527	kokku 1331
lapsi	1026	

Muid linnas asuvaid ja majutatud isikuid

mehi	255	Sulaseid ja teenijatüdrukuid
naisi	267	
lapsi	467	kokku 1389

Kõigi surnute üldsumma: 5687 inimest. [83]

Muidugi ei piirdu ohvrite üldhulk toodud arvuga, kuna 1710. aasta lõpul ja 1711. aasta algul kestis katk veel edasi, kuigi juba raugeva hooga. Katku laastamistöö oli nii põhjalik, et pärast linna alistumist ja põgenike põhihulga (eriti mõisnike) lahkumist oli Tallinnas detsembrikuu keskpaiku ainult 1962 elanikku. [84]

Veelgi suurem oli katku hävitustöö garnisonis, kus endisest 4000 sõjamehest jäi alistumise ajaks järele umbes 400—500, seega ainult 10 protsenti. Katku esines ka Vene väes, kuid enamasti Riia ja Pärnu alt saabunud tragunipolkudes. Väeosad paiknesid aga küllaltki suurel maa-alal laiali, mille tõttu nakkus ei saanud muutuda nii ägedaks kui tihedasti täistuubitud linnas.

Põhjuste hulgas, mis tegid Tallinna kauema vastupanu võimatuks, loendatakse «Kniga Marssovas»: 1) Ülisuurt ruumikit-

[80] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 85, l. 75 (18. VIII 1710).
[81] Sealsamas, l. 85-b; vrd. ka s.-ü. 91, l. 2-b.
[82] Landrath Wrangell's Chronik, lk. 83.
[83] TLHRRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. BK 15, l. 14.
[84] Sealsamas, l. 42.

sikust linnas; 2) värske vee puudumist, mille asemel olevat tarvitatud vihma- ja merevett; 3) kõige enam aga üliägedat katku; 4) väga kahanenud garnisoni.[85] Sellele võiks lisada veel järjest süveneva näljahäda, mis murdis hulgaliselt maha just vaesemaid linlasi ja siia põgenenud talupoegi.

Kujunenud olukorras ei jäänud ka kõige Rootsi-meelsemalt häälestatud garnisoniohvitseridel ja linna ülemkihil muud võimalust kui Riia ning Pärnu eeskujul kapituleeruda.

24. septembril oli Toompea lossis Patkuli juures seisuste esindajate nõupidamine, kus loeti ette Peetri universaal 16. augustist kõigile Eestimaa ja Tallinna linna elanikele ühes tsaari poolt Eestimaa kindralkuberneriks määratud vürst Aleksander Danilovitš Menšikovi kaaskirjaga 17. augustist. Neis dokumentides kutsuti üles vabatahtlikult ja vastupanuta Vene võimule alistuma, lubades sel juhul säilitada kõik seisuste senised privileegid ning muud soodustused.[86] Kuigi eriti linnapatriitsid palusid mõtlemisaega, osutus see tegelikult üksnes tühjaks žestiks, sest küsimuse oli juba sisuliselt ammu otsustanud linna ning kindluse siseolukorra järsk tagurpidiminek.

26. septembril toimus rae, gildide ja rüütelkonna koosolek alistumise küsimuses. Samal ajal oli see arutusel ka sõjanõukogus. Pärastlõunal pidas istungi linna erikomitee Patkulile alistumise küsimuses saadetava kirja redigeerimiseks. Kõik kolm koosolekut jõudsid otsusele, et linna ja kindluse üleandmine on vältimatu. Ilmselt mõnele jonnakalt puiklevale ohvitserile vastates rõhutati sõjanõukogus, et sellel on vähe mõistust, kes ei saa aru linna edasise kaitsmise võimatusest.[87]

Nagu Riia, nii ka Tallinna alistumisel koostati järgnevatel päevadel kolm eraldi õiguslikku dokumenti: 1) Tallinna garnisoni «akordpunktid» (31 artiklit), 2) Tallinna linna «punktid» (33 artiklit) ja 3) Eestimaa rüütelkonna «punktid» (41 artiklit). Neile kirjutasid alla ühelt poolt kindralleitnant Bauer ja teiselt poolt vastavalt garnisoni, linna ja rüütelkonna saadikud Tallinna lähedal Harku mõisas 29. septembril (10. oktoobril) 1710. aastal.[88]

---

[85] Книга Марсова, lk. 144—145. Peeter I on aga kõnealuse osa hiljem oma päevikus (Журнал, lk. 322) ümber redigeerinud ja tõstnud alistumise ainukeseks põhjuseks garnisoni vähenemise. See on pealispinnaline, kitsalt sõjalis-formaalne arusaamine, — garnisoni vähenemise ja seega ka alistumise peapõhjuseks oli muidugi katk.

[86] Universaal on avaldatud: Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X. lk. 283—286; selle tõlget eesti keeles vt. Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, dokument nr. 189.

[87] W. Greiffenhagen, Die Belagerung, lk. 60; Landrath Wrangell's Chronik, lk. 86 (joonealuse keskel).

[88] E. Winkelmann, Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen. Reval 1865. Tõlgitud ja kommenteeritud väljavõtteid Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioonist vt. Eesti NSV ajaloo lugemik, I kd., Tallinn 1960, lk. 229—235, ja Tallinna linna omast: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail (1700—1721), dokument nr. 190.

Peeter I hindas Baltimaade kindluste alistamist suure saavutusena, laskis nende võitude tähistamiseks lüüa mälestusmedalid ja saluteerida suurtükipaukudega. Tallinna kui Rootsi viimase tugipunkti langemist Eesti- ja Liivimaal märgiti Peterburis pidulikult.[89] Viiburi, Riia, Pärnu, Kuressaare, Käkisalmi ja Tallinna alistamisega 1710. aastal oli Venemaa saavutanud sõtta astumise peaeesmärgi — avara väljapääsu Läänemerele. Siitpeale hakkas Peeter I järjekindlalt taotlema sõja lõpetamist, kuid Rootsi valitsuse tõrksuse tõttu ei osutunud see kaua aega võimalikuks.[90] Kuigi Põhjasõda niisiis veel 11 aastat edasi kestis, ei olnud Eesti ala enam vahetu sõjategevuse tallermaaks. Vene valitsuse peamiseks mureks sai Läänemere ääres saavutatud positsioonide käespidamine, mis ka õnnestus ning leidis rahvusvahelise kinnituse rahulepinguga, mis Vene ja Rootsi vahel sõlmiti Soomemaal Uusikaupunki (Nystadi) linnas 30. augustil (10. sept.) 1721. aastal.

Vene valitsuse ajendid kapitulatsioonide sõlmimiseks

Eespool kirjeldatud sündmustega seostub mitmeid lahendust vajavaid küsimusi. Mispärast ei kasutanud Vene valitsus 1710. aastal Baltimail oma vägede mitmekordset ülekaalu kohalike garnisonidega võrreldes ja ei sundinud neid tingimusteta alistuma, vaid tegi seda alistumislepingutega, s. o. teatavate soodustustega vastasele? Mispärast sõlmiti kokkulepped ka kohalike valitsevate klasside-seisustega ja mitte ainult vastase sõjajõududega-garnisonidega, sidudes oma tegutsemisvabadust nende seisuste ulatuslike privileegide püsima jätmisega? Milline oli mainitud kokkulepete põhiline sisu, õiguslik olemus ja ajalooline tähtsus?

Põhjasõja eel oli Vene riik Lääne-Euroopa riikidega võrreldes mitmes suhtes mahajäänud maa. Juba troonile tulles mõistis Peeter I seda, kuid ta taipas ka, et ilma soodsa otseühenduseta Lääne-Euroopa riikidega ei ole pidurdatud mitte ainult Venemaa majanduse, vaid ka tehnika ja kultuuri arenemine. Väljapääsu taotlemine Läänemerele tähendas muidugi paratamatult sõda Rootsiga, kes oli Venemaa Läänemerest täiesti eemale tõrjunud. Rootsi oli aga tol ajal Euroopas suurvõim, kelle relvade ümber säras võitmatuse oreool. Niisuguse vastasega võitlusse astumine eeldas kõigi oma jõudude hoolikat ülevaatust ja arvestamist, sundis Vene valitsust hankima teatavat toetust väljastpoolt mitte ainult spetsialistide palkamise, vaid ka sõjaliste liidulepingute teel Rootsi vastastega. Venemaa diplomaatia ajalugu Põhjasõja kestel näitabki, kuivõrd tähtsaks pidas Peeter I liidulepinguid Poolaga, Taaniga, mõnede võimudega Saksamaal jne.

---

[89] Журнал или Поденная записка, ч. I, lk. 324.

[90] Л. А. Никифоров, Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир. М. 1959, lk. 37.

Et aga liitlasi mitte ainult leida ja säilitada, vaid ka Venemaa prestiiži võimalikult tõsta, tuli rahvusvaheliste suhetega tihedalt seotud küsimustes ettevaatlikult toimida. Samuti tuli kaasaegseid sõjatavasid silmas pidada, et mitte anda põhjendatud võimalust Vene-vastaseks propagandaks. Oli kombeks saanud, et sissepiiratud (ja harilikult moonapuudust kannatav) vaenlane, kes nõustus kaitstava kindluse vabatahtlikult üle andma, lasti temaga sõlmitud alistumiskokkuleppe kohaselt takistamata lahkuda ja liituda mujal asuva oma riigi sõjaväega. See võimaldas teataval määral ka võitjal enesel sõjamoona ja elavjõudu kokku hoida. Alistumiskokkulepped, mida Peeter I laskis oma väejuhtidel sõlmida Riia, Pärnu ja Tallinna garnisoniga, andsid Vene riigile ning sõjaväele kõik praegu mainitud paremused. Garnisonide kokkuleppelise alistumise ainukese pahe — vaenlase elavjõu teatava säästmise — kompenseeris kuhjaga sissepiiratud linnades möllanud katk; pealegi õnnestus osa Rootsi sõjaväge oma teenistusse üle võtta (eriti hulgaliselt Pärnu garnisonist). Peale kõige muu võimaldas vastase garnisonide alistumine lepingulisel teel ära hoida linnade ja kindluste mõttetut purustamist. Niiviisi jäidki Pärnu ja Tallinna ehitised 1710. aastal kahjustamata (peale eeslinnade, mis rootslased ise maha põletasid).

Rüütelkondade ja linnadega kokkuleppeid sõlmima ajendas Vene võimumehi eelkõige kahtlemata püüe võita kohalike valitsevate ringkondade poolehoidu ja koostööd viimaste privileegide püsima jätmise teel. Sel viisil rahuldas Vene valitsus, kes ju ise samuti kaitses just mõisnike ja kaupmeeste huve, balti mõisnike ja bürgerite kõige tähtsamad klassitaotlused, ja seda muidugi talurahva ning linna alamkihtide huvide arvel. Vastutasuks lootis Peeter I saada ja tõepoolest saigi siinsete valitsevate klasside truuduse tsaarivõimule, mis väljendus hulgalises ning ustavas teenistuses Vene riigi paljudel ametikohtadel, eriti aga sõjaväes.[91] Niiviisi leidis Peeter I kohalike ekspluataatorlike seisustega kokkuleppeid sõlmides Vene riigile väga olulisel rannikualal sisemised liitlased, kellel ei puudunud ühtlasi välismaisuse aupaiste ja paljudel juhtudel ka Rootsi sõjaväeteenistuses ning bürokraatias saadud karastus ning kogemused. Kõiki neid asjaolusid kavatses Peeter I ära kasutada oma sõjaväe löögivõimsuse ja riigi ning trooni kindlustamise huvides äsja võidetud provintside valitsemisel.

Ent peale niisuguste kaalutluste oli Peeter I-l ka teine oluline põhjus vastutulekuks siinsete valitsevate seisuste klassihuvidele. Ta teadis väga hästi, kuidas mitmed, eriti mõisate reduktsioonist pahandatud balti-saksa aadlikud eesotsas J. R. Patkuliga Rootsi võimu vastu töötasid. Vene valitsus aga vältis kohe algusest peale frondeeriva aadli olemasolu võidetud provintsides, astudes

[91] See muidugi ei tähenda, nagu poleks osa aadlist ja linnaladviklust Vene võimusse esialgu umbusklikult ning reserveeritult suhtunud. Ent niisugune suhtumine kestis ainult seni, kuni oli juba kindel, et Rootsi võimu alla tagasilangemist enam karta ei ole.

kohalike rüütelkondadega kokkuleppesse ja kinnitades nende varanduslikud ja muud eesõigused ning vabadused.

Privilegeeritud seisustega kokkuleppe sõlmimise kolmandaks põhjuseks oli püüe anda siinsete provintside Venemaaga ühendamisele väliselt, formaal-juriidiliselt vabatahtlik kuju.

Juba enne Põhjasõja puhkemist oli liidulepingus Poola kuningaga kokku lepitud, et Liivimaa läheb Poola endise valdusalana Poola kuninga võimu alla. Narvas 19. (30.) augustil 1704 sõlmitud lepingus kinnitati jällegi, et kõik need kindlused, linnad ja kohad, mis kuulusid Poolale ning mis tsaar võtab vaenlase käest ära, antakse Poolale üle «tasuta ja meelsasti» [92]. Ent 1709. aasta sügisel pärast Poltaava võitu Preisi kuningaga Marienwerderis läbirääkimistel viibides asus tsaar juba hoopis vastupidisele seisukohale. Ta ütles Poola feldmarssal Flemingile, et kuna liitlased ta kõige suurema häda ajal maha jätsid ja ta üksinda, ilma nende abita pidas sõda, siis ei ole ta sugugi kohustatud täitma Poola kuninga ning riigiga sõlmitud lepinguid, mida viimased ise on rikkunud, järelikult ei kavatse ta nende abita üksinda kättevõidetut jagada mitte kellegagi, kõige vähem aga August II ja Poola riigiga. [93]

Lepingu täitmata jätmine Poola poolt oli Peeter I-l muidugi mõjuv argument Liivimaa endale pidamise põhjendamisel. Ent tsaar teadis väga hästi, et küsimuse lõplikuks otsustamiseks ei piisa ainuüksi tema soovist. Kuigi ta luges Baltimaade kättesaamisega sõja eesmärgi saavutatuks ja soovis sellepärast rahu teha, ei olenenud see ainuüksi temast, vaid ka Rootsi kuningast ning üldse rahvusvahelisest olukorrast. Neis keerulistes tingimustes võis kergesti juhtuda, et viitamine lepingu rikkumisele Poola poolt ei osutu üksi veel piisavaks õigustuseks Liivimaa endale jätmisel. Järelikult oli Peeter I-le igaks juhuks vaja tõhusat lisaargumenti kohalike valitsevate klasside vabatahtliku alistumise näol. Sõlminud Riia, Pärnu ja Tallinna kui siinsete tähtsamate linnadega ning Liivimaa ja Eestimaa rüütelkondadega lepingu nende õiguste püsima jätmiseks, võis tsaar nüüd igal ajal neid lepinguid esitada kui Balti provintse esindavate seisuste vabatahtlikke, lepingulisi alistumisakte, järelikult kui nende provintside soovi elada mitte Poola, vaid Vene võimu all (talurahvas kui elanikkonna põhimass ei tulnud feodaalriikide valitsuste silmis poliitiliselt üldse arvesse.) Ühtlasi võis nende lepingute sõlmimisega tühistatuks lugeda juba enne sõja algust Liivimaa rüütelkonna mõnede tegelaste poolt J. R. Patkulile antud salajast «volitust» sõlmida alistumisleping Poola kuningaga.

Ja nii laskiski Peeter I, vaatamata Poolaga sõlmitud Toruni

[92] Письма и бумаги Петра Великого, т. III, ч. 1, lk. 133.

[93] И. И. Голиков, Деяния Петра Великого, ч. III, lk. 143—144. Sellest hoolimata oli Peeter I 9. (20.) okt. 1709 Torunis sõlmitud lepingus sunnitud tunnistama August II õigust Liivimaale — Письма и бумаги Петра Великого, т. X, lk. 458—460.

liidulepingule, Šeremetevil 1710. aasta juulis võtta Liivimaa aadlilt ning Riia kodanikelt truudusevande juba Vene riigile.

Kõige selle valguses saavad selgeks Peeter I korduvad üleskutsed Liivi- ja Eestimaa aadlile ning linlastele alistuda vabatahtlikult Vene võimule, kusjuures viimasel juhul lubati säilitada evangeelne usk, senised privileegid, vabadused ja õigused, mida Rootsi valitsus olevat rikkunud, ja anda uusi, veel avaramaid ja paremaid eesõigusi. Niisiis toimusid kokkulepped valitsevate seisustega just Peeter I algatusel ja ettepanekul, kuid olid kasulikud mõlemale poolele. See kasulikkus nii Vene aadliriigile kui ka balti-saksa aadlile ja kodanlusele ilmneb selgesti, kui tutvuda nende kokkulepete põhisisuga.

Kapitulatsioonide sisu

Arusaadavalt on garnisonide kapitulatsioonide sisu ja struktuur tunduvalt erinev rüütelkondade ning linnade vastavate dokumentide omast. Garnisonide kapitulatsioonides on esikohal kõigi Rootsi võimu esindajate ja nende perekondade ning sõjaväe takistusteta lahkumise reguleerimine, samuti ka linna, kindluse ja kohalejääva sõjavarustuse üleandmine Vene väejuhatusele.[94] Peab ütlema, et juba siin ilmneb uue võimu otsekui täieõigusliku peremehe suhtumine maasse ja elanikkonda. See aga näitab, et kapitulatsioone sõlmides ei arvestanudki Peeter I tegelikult, et Liivimaa (rääkimata Eestimaast) võiks kunagi Poola valdusse minna. Ilmselt eesmärgiga, et isegi juba laastatud maa ei jääks inimestest veelgi tühjemaks, on Šeremetevi ja Baueri resolutsioonides garnisoni kapitulatsiooni-ettepanekutele võetud põhimõtteks, et lahkuda võivad üksnes kitsamalt võttes Rootsi riigi alamad, mitte aga Liivi- või Eestimaalt pärinevad isikud. Juhtudel, mil märgitud põhimõttest tehaksegi erandeid, püütakse vastavaid isikuid siiski keelitada kohale jääma ja tsaarile truudusevannet andma.[95] Nii näiteks lubatakse Pärnu komandandil Schwengelmil ja Eestimaa asekuberneril Patkulil kui kohalikel aadlikel küll minna koos rootslastega, kuid seejuures ähvardatakse konfiskeerida kõik nende mõisad.[96] Veel rohkem: ka neid, kes ei ole pärit siinsetest provintsidest, kuid kes tahavad siia jääda või Vene väe teenistusse astuda, ei või garnison sundida endaga kaasa tulema.[97] Märgitust nähtub selgesti, et Vene võim 1710. aastal polnud huvitatud mitte ainult maast, vaid ka elanikest — eriti

---

[94] Riia garnisoni kapitulatsiooni (= edaspidi : RG) art. 1—32. Pärnu garn. kap. (= edaspidi: PG), art. 1—17, Tallinna garn. kap. (= edaspidi: TG), art. 1—11 jt.

[95] Resolutsioonid kapitulatsioonide artiklitele: RG 11, 19, 22, 38; PG 3, 4, 21; TG 3.

[96] Resolutsioonid: PG 1; TG 1—2.

[97] Resolutsioonid: RG 27; PG 14; TG 9.

neist, kes oma tööoskusega või sõjalise väljaõppega võisid riigile kasulikuks osutuda.

Kõigi garnisonide kapitulatsioonide teises pooles on käsitletud valitsevate klasside-seisuste seniste õiguste säilitamist.[98]

Rüütelkondade ja linnade kapitulatsioonid on endastmõistetavalt ainuüksi oma ekspluataatorlike klassihuvide ning traditsioonilise eesõiguste säilitamisele ning kaitsmisele pühendatud.

Seisuslike õiguste loendi avab ja jookseb kõigist seitsmest kapitulatsiooniaktist peaaegu samas sõnastuses läbi muutmatu Augsburgi usutunnistuse ja sellel põhineva evangeelse luteri usu püsima jätmine kõigis kirikutes ja koolides nii maal kui linnas.[99] Seejuures pannakse suurt rõhku seniste kiriklike keskasutuste — konsistooriumide — ja mõisnikele ning linnadele kuuluva patronaadiõiguse säilitamisele. Üldse on Vene võim täiel määral ja ilma mingite tingimusteta kinnitanud luteri usu ning kiriku püsima jäämise senisel kujul, ilma vähimategi muudatusteta. Seejuures on mitmes kapitulatsioonis vastavad artiklid sõnastatud niiviisi, nagu ei kuulukski see usuküsimus õieti sõna täpses mõttes kokkuleppivate seisuste eesõiguste hulka, vaid oleks sunduslik nii maal kui linnades igaühele, seega ka nii linna alamkihile kui talupoegadele. Näiteks palub Liivimaa rüütelkond tsaarivõimult luba ja abi, et kõiki elanikke nii maal kui linnades evangeelses usus «tugevasti ja muutmatult peetaks»[100]. Luterluse kui kohaliku ainuvalitseva sundusu positsioon jääb kapitulatsioonide kohaselt niivõrd tugevaks, et Šeremetev jätab säilitada kavatsetavas Liivimaa ülikoolis, kus õppejõud peavad olema luteri usku, impeeriumi muist osadest tsaari poolt siia ülikooli suunatavatele üliõpilastele erandina nende oma usu talituste täitmise vabaduse.[101] Niiviisi ei näe kapitulatsioonid ette mingit usu- või südametunnistusevabadust, vaid fikseerivad luterluse kui kõrvalekaldumatu sundusu.

Usu, kiriku ja kooli küsimusi pidasid nii siinsed kui ka Rootsi

[98] Aadli õiguste püsima jätmist reguleerivad Riia garnisoni kapitulatsiooni artiklid 33—44, Pärnu garnisoni kapitulatsioonis aga artiklid 18—26. Linlaste õiguste säilitamisele on pühendatud Riia garnisoni kapitulatsiooni artiklid 45—61, Pärnu kapitulatsioonis aga punktid 27—37. Tallinna garnisoni kapitulatsioonis leidub aga aadli ja linlaste kohta käivaid sätteid vähe, mida samas (p. 26) põhjendatakse sellega, et iga seisus sõlmib omaette, iseseisva kokkuleppe. Peale selle on aadli ja linlaste õigusi käsitlevad punktid Tallinna garnisoni kapitulatsioonis sõnastatud avaramalt, nii et nende alla mahuvad vabalt mõlema mainitud seisuse mõned ühesugused õigused (art. 12 (osalt), 20 (osalt), 21—26). Vaimuliku seisuse õigused on garnisonide kapitulatsioonides tagatud üldiselt üksnes kaudselt, s. o. aadli ja linlaste taotluste hulgas; ainult Tallinnas on arvatavasti konsistooriumi initsiatiivil garnisoni kapitulatsiooni sisse võetud 7 eriartiklit (p. 13—19) pastorkonna huvide kindlamaks tagamiseks.

[99] Liivimaa rüütelkonna akordpunktid (= edaspidi: LR) 1, 2; RG 33—34, 45; PG 18, 27; TG 12; Tallinna linna akordpunktid (= edaspidi: TL) 2, 1, 3; Riia linna akordpunktid (= edaspidi: RL) 1; Eestimaa rüütelkonna akordpunktid (= edaspidi: ER) 1.

[100] LR 1. Analoogilised on ka RG 33, PG 18, TG 12 (viite kaudu PG 18-le).

[101] LR 4 (resolutsioonis).

valitsevad ringkonnad sedavõrd tähtsateks, et nende korraldamiseks võeti Uusikaupunki rahulepingusse sisse eri artikkel. Selles öeldakse, et Rootsilt Vene riigile üleantud Liivi- ja Eestimaal ei tohi mingit «südametunnistuse sundi» sisse seada, vaid, vastupidi, evangeelne usk ja kirikud ning koolid tuleb jätta sellele alusele, millel nad olid Rootsi valitsemisaja lõpul.[102] Pandagu tähele, kuivõrd ebaloogiliselt, kontekstis dissonantselt ning sisuliselt otse paroodiana kõlab viidatud rahulepingu artiklis keeld «südametunnistuse sundi» sisse seada! Siit tuleneb samuti absurdne järeldus, nagu ei oleks elanike pidamine luterluses «tugevasti ja muutmatult» südametunnistuse sundimine, küll aga oleks seda kreeka-katoliku usu propageerimine! Et säärast lõppjäreldust siiski mitte tema täies jõus püsima jätta, lisatakse sama artikli lõpus, et siiski võib neis maades kreeka usu talitusi edaspidi vabalt ja takistusteta täita.[103]

Religioon, kirik ja neile allutatud kool on olnud kõikjal töötavate ja kurnatavate rahvahulkade vaimses ikkes hoidmise tähtsateks vahenditeks. Eesti- ja Liivimaal oli neil aga otse erakordne tähtsus valitsevate klasside-seisuste ekspluateerimisvõimaluste igapäevases käeshoidmises ja teostamises. Poolkoloniaalses olukorras oli käputäiele võõrast rahvusest aadlikele ja bürgeritele, kes sageli omavahel saagijagamisel kisklesid, vaja vähemalt ühte avarat organisatsiooni, mis neid seoks, nende tegevust kõigiti toetaks, õigustaks ning õnnistaks. Sama organisatsioon oli teiselt poolt käepärane tööriist töötavate rahvahulkade vaimsel ikestamisel, nende meeleolude järele valvamisel ja isandaile ohtlike kavatsuste ning tegude ülesnuhkimisel eriti pattude ülestunnistamise institutsiooni kaudu. Nii näeme, et kapitulatsioonides seisuslike õiguste loendi võtmepositsioonile asetatud luteri usk, kirik ja neile allutatud kool pole sinna paigutatud sugugi juhuslikult, vaid valitsevate klasside huvide kaitsmise ühe mõjusa vahendina.

Tähtsuselt teisele kohale on kapitulatsioonides paigutatud teine tõhus võimu teostamise vahend — kohus. Liivimaa rüütelkonna kapitulatsioonis öeldakse selgesti, et jumalateenistuse toimetamise kõrval on iga «maa» (s. o. provintsi või riigi) põhialuseks õigusemõistmise korraldus. Sellel otstarbel soovivad seisused ja kinnitab tsaarivõim, et nii maal kui ka linnades jäävad edasi püsima kõik endised ülem- ja alamkohtud nende senises isikulises koosseisus. Samuti säilitatakse politsei, s. o. mitme-

[102] ПСЗ, т. VI, nr. 3819, art. 10.

[103] Apostliku õigeusu (kreeka usu) kui valitseva riigiusu sellist pooleldi subordineerimist luterlusele julgesid nii Šeremetev kui ka Uusikaupunki lepingut Venemaa poolelt sõlminud välismaalased Bruce ja Ostermann tunnustada ilmselt ainult Peeter I 1702. aasta 12. aprilli manifestist lähtudes, mis nägi ette Venemaale tulevatele välismaalastele usuvabaduse jt. soodustused (ПСЗ, т. IV, nr. 1910, eksliku kuupäevaga: 16. apr. Saksakeelne algväljaanne: Copia dess Mandats, welches der Grosse Zaar in Moscau wegen der Religions- und anderen Freyheiten in desselben Landen publiciren lassen. Moscau, d. 12. Aprilis st. v. Anno 1702. 8 nr-mata lk. Asub TRÜ Teaduslikus Raamatukogus).

suguse nimetusega sellekohased asutused linnades ja silla- ning haagikohtud maal. Rüütelkonnad esitavad ka nõude, et kuigi mõned kohtunikud ei ole aadlikud, peavad nad siiski tingimata saksa rahvusest olema.[104] Liivimaa rüütelkond ja Tallinna linn soovisid kõrgeimat kohtuinstantsi tribunali kujul, kelle otsuste peale ei oleks enam võimalik impeeriumi keskasutustele edasi kaevata.[105] Sellele taotlusele, mis tahtis kohtupidamist täies ja seninägemata ulatuses balti mõisnike ning bürgerite «siseasjaks» muuta, andis tsaarivõim ainult pooliku nõusoleku, kuid seda ei teostatud tõeliselt mitte kunagi.[106]

Kohtumenetlus jäi samuti täielikult endisele, põhiliselt keskaegsele materiaal- ja protsessuaalõiguslikule alusele. Liivimaa rüütelkonna poolt taotletud provintsiaalõiguse kodifitseerimise küsimuse jättis Šeremetev tsaari otsustada, viimane lükkas selle aga edasi «rahulikumate aegadeni».[107] See taotlus rahuldati alles XIX sajandil ja ka siis ainult osaliselt — Balti kubermangude provintsiaalõiguse kavatsetud viie jao asemel koostati ja kehtestati üksnes kolm jagu: ametiasutuste ja seisuste õigus ning tsiviilkoodeks.[108]

Oma enamikus alles n.-ö. kolmandal kohal paiknevad kapitulatsioonides varanduslikud küsimused. Nende hulgas on muidugi esikohal sätted mõisate omandiõigusest, valdamisest ja kasutamisest, millistes küsimustes on aadlil ja linlastel täiesti vastupidiseid püüdlusi. Nii taotles ja sai Liivimaa rüütelkond rüütlimõisate omandamise ainuõiguse[109]; samal ajal aga tunnustati Riia linna täielikku omandiõigust mitte ainult tema patrimoniaalmõisatele, vaid ka muudele mõisatele ja päraldistele ning tuludele, nagu need olid enne 1680. aastat, s. o. enne mõisate reduktsiooni.[110] Umbes samamoodi sätiti ka üksikkodanike ja nende kollektiivide varalised õigused.[111] Selline vastuolu eri seisuste kapitulatsioonides pidi viima ja viiski peatselt lõpututele tülitsemistele, mis kestsid kuni 1841. aastani, millal Nikolai I lõplikult kinnitas rüütlimõisate ainuomanduse üksnes aadlile.[112]

---

[104] LR 6, ER 6.

[105] LR 9, TL 7.

[106] Möödunud sajandi 60-ndail aastail tõsteti vastukaaluks 1864. aasta kohtu-ustaavide sisseseadmise kavatsusele Liivimaal uuesti üles mainitud ülemtribunali asutamine, kuid ka siis ei leidnud ta pooldamist valitsuses, kes oli nõuks võtnud reformeerida kohus Baltimailgi.

[107] LR 10; G. Golovkini resolutsioon tsaari ülesandel 12. okt. 1710.

[108] Свод местных узаконений губерний Остзейских, ч. 1: Учреждения; ч. II: Законы о состояниях. СПб. 1845; ч. III: Законы гражданские, СПб. 1864. Ka samaaegsed saksakeelsed väljaanded olemas. Koostamata ja ilmumata jäid IV osa — tsiviilprotsessi ja V osa — kriminaalprotsessi koodeks.

[109] LR 19.

[110] RL 3.

[111] RL 7.

[112] Provinzialrecht der Ostseegouvernements, II Th., 874—878 (mõningate eranditega Riia, Tallinna ja Narva linnadele ning luteriusu pastoritele Eestimaal).

Juba tsaari universaalides tõotatud mõisate tagasiandmine endistele valdajatele on tugevama ja sõnaselge kajastuse leidnud üksnes Liivimaa rüütelkonna kokkuleppepunktides, kus palutakse, et see lubatud restitueerimine ka tõesti täide viidaks.[113] Nagu teada, antigi Rootsi võimu poolt riigistatud mõisad Uusikaupunki rahulepingule järgnenud aastatel endistele valdajatele tagasi.

Kapitulatsioonides esineb hulgaliselt ka vähemaid, ajamomendist tulenenud majanduslikke soove, eriti sõjaoludest tingitud taotlusi riiklike koormiste kergendamiseks.

Peale Liivimaa rüütelkonna oma on kõigis kokkulepetes selgesõnaliselt rõhutatud, et saksa keel jääb kohalikuks asjaajamiskeeleks, samuti et kuberneriks saab sakslane või saksa keelt oskav isik.[114] Kindralleitnant Baueri resolutsiooni kohaselt olevat kõik säärased soodustused «õiglased» sellepärast, et näiteks «Eestimaa hertsogkond ja Tallinna linn koosneb puha saksa elanikest».[115]

Üldse peab ütlema, et maa päriselanikke — eesti ja läti talupoegi — mainitakse kapitulatsioonides ainult üsna juhuslikult. Seda tehakse peamiselt seoses talupoegade sõjavangist tagasilaskmisega, «et maa ei jääks talupoegadest tühjaks ja seeläbi ilmseks kahjuks osaliselt harimata».[116] Ka meenutatakse talupoegi siis, kui tahetakse uuelt riigivõimult majanduslikke soodustusi mõisatele välja kaubelda. Nii paluvad Eestimaa mõisnikud neile mitte peale panna üle jõu käivaid koormisi ja peale selle anda neile riiklikest magasinidest seemne- ja leivavilja. Seejuures tuuakse järgmine põhjendus: «...kuna iseäranis kogu Virumaa, Järvamaa ja pool Harjumaad on maha põletatud, sel sügisel paljudes mõisates Läänemaal ei ole midagi külvatud ja tuleval kevadel paljudel ei ole ka odraseemet, ja katk paljud külad ning talud tühjadeks ja söödis olevateks on teinud.»[117]

Arusaadavalt on seisuste kapitulatsioonides tähtsal kohal vastava seisuse omavalitsusliku korra säilitamine vähimagi kitsenduseta. Maapäevad, maanõunikud, rüütelkond kui privileegide ja klassihuvide ühtsusel rajanev tervik, raed, gildid, tsunftid, linn kui maast eraldatud üksus — ühesõnaga, kogu Balti erikorra selgroog — kõik see leiab täie tunnustuse ning kinnituse.[118]

Üldiselt lepitakse kokku kõigi traditsiooniliste privileegide, õiguste, tavade, immuniteetide, vabaduste, mõisate, kohtute; statuutide, prerogatiivide, donatsioonide, tulude ja muu sarnase tingimatus säilitamises nii ilmalikes kui ka vaimulikes asjades.[119]

---

[113] LR 15.

[114] RG 53; RL 10; PG 31; TG 26; TL 25; ER 31.

[115] TL 25. — Alles 1954. aastal tunnistas üks endine baltisakslane avalikult, et see väide olevat «objektiivselt loomulikult ebaõige» (R. Wittram, Baltische Geschichte, lk. 134).

[116] LR 21; analoogilised sätted ka RG 37, PG 31, ER 12.

[117] ER 20.

[118] LR 5; RL 9, 4, 5; RG 52, 47, 48; PG 29; teistes kapit. koos muude privileegidega.

[119] RG 33, 45; LR sissejuhatus; RL 2; PG 18, 28; TL 1; ER 2.

Liivimaa rüütelkond laskis selgesõnaliselt kehtivaks tunnistada Sigismund II Augusti poolt 1561. aastal antud privileegi, millele Rootsi valitsus oli vïsalt vastu vaielnud.[120]

Kõigi seisuslike kapitulatsioonipunktide tuuma võib kokkuvõtlikult esitada mõne põhilausega:

1. luteri kiriku iseseisev, sõltumatu ja tegelikult ainuvalitsev seisund;
2. ametikohtade täitmine nii kohtutes kui ka administratiivasutustes sakslaste või vähemalt saksa keelt oskavate isikutega;
3. saksa keele kui asjaajamis- ja õpetamiskeele ainuvalitsus;
4. suurelt osalt saksa-germaani keskaegsest õigusest lähtunud provintsiaalõiguse (kõige laiemas mõttes) ja protsessikorra edasikehtimine;
5. valitsevate klasside range seisuslik-korporatiivse ühiskondliku korralduse ja laialdase autonoomse omavalitsuse püsima jäämine ühes maa pärisrahvastest koosnevate valitsetavate klasside — talurahva ja linnade alamkihi — feodaalse sõltumusega ning õigusetusega.[121]

Need on kurikuulsa Balti erikorra viis põhikomponenti, nagu nad jäeti püsima tsaarivõimu esindajate poolt kapitulatsioonide kaudu.[122]

Vaevalt leidub ühegi teise Euroopa rahva ajaloos taolist juhtumit, kus käputäis võõrast rahvusest sissetungijaid oleks olnud varustatud nii mitmekülgsete ja absoluutsete eesõigustega ning kus need oleksid leidnud niivõrd kindlat toetust riigi keskvõimu poolt. Pole siis ka ime, kui balti sakslased ise nimetasid Liivi- ja Eestimaad «Venemaa saksa provintsideks» või «maariigiks» — need olid tõesti nagu «riik riigis».

Kinnitades kõik need aadli ja linlaste privileegid, ei hoolinud ei Šeremetev, Bauer ega tsaar eesti ja läti talupoegade rõhumisest. Eesti ja läti talurahva erakordselt ränka ja julma rõhumist olid juba XVI ja XVII sajandil märkinud välismaalased-humanistid. Balti-saksa pärisorjuslaste ikke all ei paranenud talurahva olukord ka XVIII sajandil. Olles varustatud peaaegu piiramatu võimutäiusega, võisid balti mõisnikud ning bürgerid siin teostada oma rõhumis- ja kurnamispoliitikat eesti ja läti töörahvahulkade suhtes, arendades feodaal-pärisorjuslikku korda viimase võimaluseni.[123] Sellepärast on J. Zutisel täielik õigus balti saks-

---

[120] LR sissejuhatus.

[121] Vrd. osalt A. Tobien, Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, 2. Bd. Berlin 1930, lk. 229.

[122] Vrd. R. Wittram, Baltische Geschichte, lk. 134: «Evangeelne usk, saksa õigus, saksa administratsioon, saksa keel — see oli ka samaaegsete linnakapitulatsioonide peasisu.»

[123] Vt. näit. K. Ph. M. Snell, Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena 1794, lk. 165: saksa talupoegade pärisorjus Saksis ja Mecklenburgis ei olevat midagi Liivi- ja Eestimaal eksisteeriva vastu, viimast võivat võrrelda üksnes Poolas leiduva inimsoo alanduse astmega. «Inimesed, kes on

laste privileege hinnata «suurimaks õnnetuseks läti ja eesti rahvale».[124]

Ometi ei või Liivi- ja Eestimaa üleminekut 1710. aastal Vene riigi koosseisu hinnata üksnes balti sakslaste privileegide säilitamise seisukohalt. Nende alade Venemaaga ühendamisel olid suure tähtsusega kaugeleulatuvad positiivsed tagajärjed kestva rahu, tootlike jõudude ja majanduse, kultuuri ning ühiskondliku võitluse arenemise seisukohalt.[125]

Konfirmatsioonid ja klauslid

Vene väejuhatusega sõlmitud kapitulatsioone ei pidanud balti sakslased kaugeltki veel küllaldaseks tagatiseks oma eesõiguste ja valduste säilitamisel. Seepärast hakkasid balti-saksa valitsevad seisused kohe taotlema kapitulatsioonide sõnaselget dokumentaalset kinnitamist tsaari enese poolt.

Erilist ettevaatlikkust ja umbusklikkust ilmutas Liivimaa rüütelkond, kes otseselt püstitas nõude, et kõige kokkulepitu kohta tuleb hankida tsaarilt vajalikus vormis koostatud kinnitus ehk konfirmatsioon ja see rüütelkonnale originaalis kätte anda.[126] Mõisnike «kaasvend» ja tsaari täievoliline esindaja parun G. J. Löwenwolde oli selles suunas tsaari lähikonnas samme astunud juba enne kapitulatsiooni sõlmimist. Seepärast avaldas rüütelkond juuli lõpul 1710 kirjas samale isikule lootust, et ta aitab saavutada kapitulatsiooni ja selles tsaari otsustada jäetud punktide kinnituse.[127] 30. septembril 1710 kinnitaski Peeter I armukirjaga kõik Liivimaa mõisnike endised valdused ja eesõigused, sealhulgas selgesõnaliselt ka Sigismund Augusti privileegi 1561. aastast.[128]

Siiski ei olnud Liivimaa rüütelkond selle konfirmatsiooniga rahul. Nimelt leidus tsaari armukirjas paar mõisnikele väga ebameeldivat lauset — kaks klauslit, mis edaspidi võisid nende privileegid küsimärgi alla seada. Asi seisnes selles, et tsaar kinnitas rüütelkonna privileegid ainult tingimusel, «kui neid nüüdse valitsuse all ja praegusel ajal on võimalik kasutada» («елико оные при нынешнем правительстве и временах возможно употребить» — «soweit sich dieselben auf jetzige Herrschaft und Zeiten applizieren lassen»). Tsiteeritud klausliga reserveeris tsaarivalitsus enesele selgesõnaliselt võimaluse jätta tunnustamata need

---

olnud Aafrikas ja Ameerikas, tahavad väita, et isegi kõige ebainimlikum orjus, mida selle maakera pinnal on sepitsetud, e i o l e v a t h a r i l i k u l t p a l j u j u l m e m, kui ta on siinses ümbruskonnas», s. o. Liivi- ja Eestimaal.

[124] Я. З у т и с, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 4.

[125] Lähemalt vt. Eesti NSV ajalugu, I kd., lk. 422—425; Я. З у т и с, Об историческом значении присоединения Латвии к России. «Вопросы истории» 1954. № 7, lk. 95—105.

[126] LR lõpplõik.

[127] RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 1, l. 499.

[128] Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X, lk. 354—355.

privileegid, mis oma sisult ei ole kooskõlas Venemaa isevalitsusliku riigikorra huvidega või osutuvad liiga vananenuiks.[129] Tõotades enda ja oma troonijärglaste nimel kõiki mõisnike eesõigusi täielikult ja jäädavalt säilitada, lisas tsaar siia juurde nn. majesteetsusklausli: «Kuid seejuures reserveerime meile ja meie riikidele kõrgeima võimu ja õiguse pretsedendivabana ning kahjuta» («Однакож удерживаем мы при сем нам и государств наших высочеству и праву без преосуждения и вреду» — «Doch Uns und Unserer Reiche Hoheit und Recht in allem vorbehältlich und sonder Nachtheil und praejudice»).

Millist hädaohtu rüütelkond oma privileegidele neist klauslitest kartis, seda näitab tema esindajate nõupidamine parun Löwenwoldega 13. veebruaril 1711. Mõisnikud kartsid, et klausleid võidaks hiljem tõlgendada kinnitatud privileegidele vastukäivalt, mille ärahoidmiseks olevat vaja tsaari paluda kas need sõnad üldse välja jätta või selge seletusega rüütelkonna mure hajutada.[130] Löwenwolde vastusest ilmneb, et privileegide üldkinnituse akti algvariant olevat sisaldanud rohkesti reservatsioone, millede tagasilükkamisega olnud palju vaeva. Lõpuks tulnud jätta püsima mainitud klauslid, mis kujutavat enesest «niisugust reservatsiooni, mis taolistel juhtudel peaaegu kõigi võimukandjate juures on tarvitusel ja mida nad endalt ära võtta ei lase». Seepärast ei soovitanud Löwenwolde selles asjas rüütelkonnal enam tsaari poole pöörduda, sest viimane olevat nagunii suuremeelne, ja et ta privileege pigem rohkendab, kui vähendab.[131]

Pole teada, mis teel balti sakslased saavutasid, et teiste seisuste privileegide konfirmatsioonides ja kapitulatsioonide täiendusaktides Peeter I ajal ei leidu kumbagi klauslit.[132] Võib arvata, et järeleandmine selles küsimuses lähtus tsaarist enesest, kes püüdis kõigiti balti sakslaste poolehoidu võita ega omistanud klausleile nii olulist tähtsust.

Peeter I abikaasa Katariina I säilitas Liivimaa rüütelkonna privileegide kinnitamisel mõlemad klauslid ja võttis need sisse ka Eestimaa rüütelkonna privileegide kinnitamise armukirja, Tallinna linna puhul piirdus ta aga üksnes majesteetsusklausliga.[133]

Peeter II ja Anna Joannovna kinnitasid kõik balti aadli ja

---

[129] XVIII sajandi praktika näitas, et sääraseid privileege, mida ei tunnustatud, oli kõigest mõni üksik, sealhulgas tähtsaim Sigismund Augusti privileegis lubatud mõisnike kriminaal-kohtumõistmisõigus oma talupoegade üle.

[130] Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711, herausgeg. von C. Schirren. Dorpat 1865, lk. 403—404.

[131] Sealsamas, lk. 406—407. Taoliste klauslite varemast esinemisest Baltimail vt. Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwickelung des Provinzialrechts in den Ostseegouvernements, allgem. Theil. St. Petersburg 1845, lk. 101—102 (joone all).

[132] Vrd. Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке. lk. 62. Näitena konfirmatsioonidest vt. Peeter I nimelist ukaasi 1. märtsist 1712 Eestimaa rüütelkonnale (Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail (1700—1721), dokument nr. 191).

[133] ПСЗ, т. VII (1723—1727), № 4743.

kapituleerunud linnade senised privileegid ilma ühegi kitsendava klauslita.[134] Anna Joannovna valitsemisajal kindlustusid balti mõisnike ja linlaste õiguslikud positsioonid veelgi, sest esmakordselt Vene võimu olemasolu vältel tunnustati ja kinnitati ka mõnede teiste kapituleerunud linnade (Pärnu, Tartu) ja tormijooksuga vallutatud linnade (Narva) ning provintside (Saaremaa) senised privileegid, sealjuures samuti ilma mingi klauslita.[135]

Jelizaveta Petrovna kinnitas kõik Anna Joannovna poolt tunnustatud privileegid, taastades siiski Liivimaa rüütelkonna osas mõlemad Peetri-aegsed klauslid ja paigutades armukirja Saaremaa rüütelkonnale majesteetsusklausli.[136]

Keisrinna Katariina II kinnitas kõik balti mõisnike ja linlaste privileegid ilma ühegi klauslita.[137] Ometi ei takistanud see temal hiljem nn. asehalduskorra sisseseadmisega Eesti- ja Liivimaal (1783) neidsamu privileege üsna laial rindel läbi murdmast.

Paul I keeldus erilisi privileegide kinnitusi andmast, üteldes, et need sisalduvad juba iseenesest tema poolt Liivi- ja Eestimaa kubermangude asehalduskorra kaotamise ning endise haldamisviisi täieliku taastamise faktis.

XIX sajandi algul toimus klauslites muudatus. Need liideti ühte, kusjuures uus klausel formuleeriti selgemini ja täpsemini: «kui nad (s. t. privileegid) on kooskõlas meie riigi üldiste määruste ja seadustega.» Selle klausliga kinnitati balti rüütelkondade ja linnade privileegid Aleksander I, Nikolai I ja Aleksander II poolt.[138]

Privileegide konfirmatsioonide ja klauslite ajalugu lõpebki Aleksander II valitsemisajaga, sest tema järglane Aleksander III keeldus põhimõtteliselt seda tegemast, eriti ühenduses rea kodanlike reformide kavandamise ja teostamisega Balti kubermangudes. Viimne tsaar Nikolai II aga järgis Baltimaade suhtes üldiselt oma isa poliitikat.

Konfirmatsioonide ajalooline tähtsus seisneb selles, et nende kaudu uuendas tsaarivõim korduvalt oma 1710. aastal kapitulatsioonidega rajatud klassiliitu balti aadli ja bürgerlusega, andes viimastele üsna vabad käed siinsete põlisrahvaste ekspluateerimiseks.

---

[134] ПСЗ, т. VIII (1728—1732), № 5330 (Liivimaa rtlk.), 5331 (Riia linn), 5332 (Eestimaa rtlk.), 5607 (Eestimaa rtlk.), 5608 (Liivimaa rtlk.), 5609 (Riia linn), 5610 (Tallinna linn).

[135] ПСЗ, т. VIII (1728—1732), № 5730 (Pärnu), 5731 (Tartu), 5732 (Saaremaa), 5766 (Narva).

[136] ПСЗ, т. XI, (1740—1743), № 8573 (Liivimaa rtlk.), 8574 (Eestimaa rtlk.), 8615 (Tallinn), 8649 (Narva), 8650 (Tartu), 8651 (Pärnu), 8653 (Saaremaa rtlk.).

[137] ПСЗ, т. XVI (1762—1765), № 11727, 11904, 11905, 11932, 11933, 12049, 12050, 12052, 12092, 12093.

[138] ПСЗ, т. XXVI (1800—1801), № 20010; т. II (1827), № 888—891; т. XXXI (1856), № 30185—30188.

Balti sakslaste katse kapitulatsioone ära kasutada 1917.—1918. aastal sotsialistliku revolutsiooni vastu

Kui mitte arvestada lühikest asehaldusaega (1783—1796), siis võib väita, et kuni 1860-ndate aastateni ei olnud balti sakslastel ja tsaarivõimul mingit tõsisemat hõõrumist kapitulatsioonide pinnal. Ja kui vahel tuligi mõnda balti mõisnike privileegi paratamatult kärpida, siis tegi tsaar seda ikka kokkuleppel nendega.

Olukord muutus feodaal-pärisorjusliku korra ülevenemaalise kokkuvarisemisega möödunud sajandi 60—80-ndail aastail. Teostades sisekubermangudes rea kodanlikke reforme, ei saanud tsaarivalitsus ka Balti kubermangudes enam senist, oma põhiolemuselt feodaalset erikorda endisel kujul edasi püsima jätta. Esialgu nõustusid rüütelkonnad ja linnad mõningate oma privileegide kärpimisega, kuid varsti asusid nad vene ajakirjanduse ja keskvalitsuse kõigile reforminõuetele visalt vastu tõrkuma, tõstes hädakisa oma eesõiguste rikkumisest isegi rahvusvahelises ulatuses.[139]

Seoses ühe sel puhul avaldatud brošüüriga kirjutas Karl Marx kirjas L. Kugelmannile 17. veebruaril 1870 balti-saksa privilegeeritud seisuste kohta: «Need kelmid, kes oma teenistusagarusega Vene diplomaatias, sõjaväes ja politseis on alati välja paistnud ja kes alates provintside üleminekust Poolalt Venemaale oma rahvust heameelega maha sahkerdasid nende maarahva ekspluateerimise seadusliku legitimatsiooni eest, hakkavad nüüd karjuma, sest nad näevad oma privilegeeritud seisundit hädaohus olevat. Vana seisuslik kord, ortodoksne luterlus ja talupoegade kurnamine — see ongi see, mida nad nimetavad saksa kultuuriks, mille kaitseks Euroopa nüüd peab liikuma hakkama.»[140]

Ent balti sakslaste hädahüüul ei olnud Lääne-Euroopas vastukaja. Saksamaa «raudne kantsler» vürst Bismarck, kellele kõige rohkem lootusi pandi, tundis küll balti sakslastele kaasa, kuid keeldus neid tõhusamini toetamast, et vahekordi Venemaaga mitte teravaks ajada.[141] Niisiis võisid teoks saada eesti ja läti talurahva nõutud, kuid tsaarivalitsuse poolt oma huvide kohaselt modifitseeritud kodanlikud reformid Balti kubermangudes XIX sajandi 60—80-ndail aastail, mis üldiselt tunduval määral kärpisid kapitulatsioonidega tagatud feodaalseid privileege.

1905.—1907. aasta kodanlik-demokraatliku revolutsiooni survel olid balti mõisnikud sunnitud leppima oma privileegide mõnin-

---

[139] Näit. (J. v. Sivers), Appell an die europäische Oeffentlichkeit gegen die russischen Zeitungen. Leipzig 1865, 24 lk. Paar aastat hiljem ilmus see brošüürike ka Pariisis prantsuskeelses tõlkes.

[140] K. Marx, Briefe an Kugelmann. Mit einem Vorwort von W. I. Lenin. Moskau 1940, lk. 82.

[141] Lähemalt vt Я. Я. Зутис, К истории остзейского вопроса в 60-х годах XIX века. Из истории общественных движений и международных отношений. Сборник статей в память академика Е. В. Тарле. М. 1957, lk. 475—493.

gase edasise kärpimisega, kuid reaktsiooniaastail hoolitsesid nad selle eest, et vastavaid otsuseid ei kinnitataks ja ellu ei viidaks.[142]

Kui tsarism asus pärast Esimese maailmasõja puhkemist balti sakslaste õigusi ja tegevusvabadust piirama, siis alustasid need juba 1915. aastal (pärast Kuramaa vallutamist Saksa vägede poolt) sihikindlat tööd Baltimaade lahtikiskumiseks Venemaast ja Saksamaaga ühendamiseks.[143]

Veebruarirevolutsioonis kukutatud tsaari asemel võimu teostama asunud Ajutine Valitsus andis 30. märtsil 1917 määruse Eestimaa kubermangu piiride muutmise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta.[144] Määrusega ühendati Tartu, Võru, Viljandi, Pärnu ja Saaremaa maakond Eestimaa kubermanguga ja nimetati uus kubermang Eesti kubermanguks. Võimu teostajaks seati Ajutise Valitsuse komissar ühes linnavolikogude ja maakondade ajutiste maanõukogude poolt valitud kubermangu ajutise maanõukoguga, mida eesti kodanlased mõisnike maapäevade eeskujul hakkasid samuti maapäevaks nimetama. Mõisnikud nägid kubermangu maanõukogus oma maapäeva kui vana provintsi võimuorgani kõrvaletõrjumist, mida selgesti väljendatigi sama aasta 22. juuni seaduses. Selle seaduse § 25 järgi pidid kõik kubermangu administratsiooni alad peale puhtseisuslike ja kiriklike küsimuste üle minema kubermangu ajutise maanõukogu kompetentsi. Niisugust rüütelkonna maapäeva puhtseisuslikuks organiks taandamist käsitlesid mõisnikud kui neile kapitulatsioonidega lubatud ja konfirmatsioonidega ning Uusikaupunki rahulepinguga kinnitatud privileegide olulist rikkumist. Teiselt poolt lugesid nad end Vene võimu poolt nende õiguste rikkumise tõttu «vabanenuks» 1710. aastal sõlmitud lepingust ja järelikult õigustatuks Eestimaad Saksa riigile kätte mängima.

Kõigest sellest pajatab üsna avameelselt oma raamatus Eestimaa rüütelkonna viimne peamees ja Aaspere ning Sausti mõisa omanik parun Dellingshausen. Esinedes 12. juulil 1917 rüütelkonna komitee koosolekul, esitas ta seal järgmise arutluse. Eestimaa hertsogkond on 29. septembril 1710 Vene väejuhi Baueriga sõlmitud ja Peeter I poolt kinnitatud kapitulatsiooniga üle läinud Venemaa külge, «tõsiasi, mis 30. oktoobril (sic!) 1721 Uusikaupunki rahulepinguga oli leidnud rahvusvahelise tunnustuse». Uusikaupunki lepinguga aga ole-

---

[142] Veebruaris 1906 püüdis rühm kõige marureaktsioonilisemaid Liivimaa mõisnikke seoses I Riigiduuma valimistega vastu agiteerida sellele «riigiparlamendile», mille paljas olemasolu juba rikkuvat nende privileege, kuna Balti kubermangude esindamise õigus kuuluvat üksnes rüütelkondadele ja Riigiduuma, seepärast ei võivat esindada Baltikumi (RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 454, l. 4—5).

[143] Lähemalt vt. A. Traat, Saksa imperialistide ja balti mõisnike kolonisaatorlikest plaanidest Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised», Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 3—4, lk. 303—317.

[144] Määruse uusim publikatsioon: Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn 1957, lk. 102—104.

vat kinnitatud rüütelkonnale kuuluv vana õigus esindada kogu provintsi, välja arvatud linnad. 30. märtsil ja 22. juunil olevat nüüd Vene valitsus seda õigust rikkunud eesti «maapäeva» loomisega, ja et need aktid ei ole saanud Eestimaa rüütelkonna maapäeva ega Riiginõukogu ja Riigiduuma nõusolekut, samuti ka teiste Uusikaupunki rahulepingu ülejäänud kontrahentide heakskiitu, siis ei olevat mainitud seadusandlikud aktid õiguslikult kehtivad.[145]

Berliinist teatati rüütelkonnale, et kuna on loota Liivi- ja Eestimaa lahutamist Venemaast, siis ei tule kohalike rahvaste esindajatega mingitesse siduvatesse kokkulepetesse astuda, vaid tuleb soovimatute reformide vastu protesti avaldada ja ka muidu äraootavalt käituda.[146]

Kirjavahetuse Berliiniga hoidsid rüütelkonna peamees ja tema kaasvanderõulased suures saladuses. Küll aga astus Dellingshausen ühendusse Liivimaa resideeriva maanõuniku ja Audru mõisa omaniku parun Pilar von Pilchauga, kellega lepiti kokku, et protesteeritakse mõlema rüütelkonna nimel 22. juuni seadusega loodud olukorra vastu, toetudes seejuures kapitulatsioonidele ja Uusikaupunki rahulepingule. Protest saadeti valitsusasutustele Tallinnas, Peterburis ja — Berliinis, ning avaldati ajakirjanduses. Protestis üteldi, et rüütelkond nõustub temale 1710. aasta kapitulatsiooniürikutega ja Uusikaupunki rahulepinguga tagatud õigustest loobuma ainult niipalju, kuipalju neist juba on loobutud 1906.—1907. aastal Balti kindralkuberneri juures väljatöötatud reformiprojektide vastuvõtmisega maapäevade poolt.[147] Pole aga teada, et protestil oleks olnud tõsisemat vastukaja.

Järsu pöörde tõi asjade käiku Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon. Revolutsiooni esimeste hoopide hulgas, mis purustavalt tabasid eriti mõisnikest kurnajateklassi, oli dekreet maa natsionaliseerimise kohta. Sellele järgnes varsti Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon, milles nõukogude võim kuulutas välja rahvaste üheõigusluse ja suveräänsuse ning andis neile õiguse vabale enesemääramisele kuni lahkulöömiseni ja iseseisva riigi moodustamiseni.[148] Veidi hiljem (10. novembril) tabas mõisnike seisuslikke organisatsioone viimane hävitav hoop — nõukogude võimu dekreet seisuste ja tsiviilauastmete kaotamise kohta.

Nüüd asusid balti mõisnikud avalikumalt ja agaramalt oma riigireeturlikku tegevust jätkama. Nad otsustasid katsuda kontr-

---

[145] E. Dellingshausen, Im Dienste der Heimat. Stuttgart 1930, lk. 229—230.

[146] Sealsamas, lk. 231.

[147] Sealsamas, lk. 231 ja 232. — Tähtsamaks mõisnike järeleandmiseks oli luba maksumaksjate mitteaadlikest esindajatel osa võtta rüütelkondade maapäevadest.

[148] Dekreedi äratrükk: Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 415—416.

revolutsiooni huvides ära kasutada äsja avaldatud Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni. Mainides nõukogude valitsuse poolt väljakuulutatud rahvaste enesemääramise õigust ja kujutades rüütelkonda 1710. aasta kapitulatsioonile ning Uusikaupunki rahulepingule viidates võltsilt kui Eestimaa hertsogkonna rahvaesindust, otsustas Eestimaa rüütelkonna komitee 30. novembril deklareerida Eestimaa «sõltumatust» Venemaast, paluda «kaitset» Saksa riigilt ja maa kohest okupeerimist Saksa sõjavägede poolt.[149]

Liivimaa aadel ei jäänud oma reetlikkuses kuigivõrd Eestimaa omast maha. On säilinud dokument, mis näitab, kuidas ka Liivimaa mõisnikud kapitulatsioonidele ja Uusikaupunki rahulepingule toetudes püüdsid nõukogude võimu seadusi ignoreerida. Läti NSV Riiklikus Keskarhiivis Liivimaa rüütelkonna fondis asub aadlikorporatsioonide likvideerimise küsimusi valgustav toimik, milles leidub resideeriva maanõuniku parun Staël von Holsteini esitis Liivimaa aadlikonvendile 14. detsembrist 1917. Toome selle lühikese dokumendi teksti tõlke:

«Bolševistliku valitsuse dekreediga 10. novembrist käesoleval aastal (mida seaduste kogus ei ole avaldatud) on korraldatud, et samaaegselt ülejäänud seisustega tulevat likvideerida ka kõik aadlikorporatsioonid riigis ja aadlikorporatsioonide varandus ning arhiivid üle anda semstvo organitele. (Landschaftsorganen).» Selle dekreedi täideviimise järelevalve on pandud kohalikele revolutsioonikomiteedele.

Kuna Liivimaa rüütelkonna õigused niihästi keiser Peeter I poolt kinnitatud kapitulatsioonidega 1710. aastast kui ka eriti Rootsi ja Venemaa vahel 1721. aastal sõlmitud rahulepinguga on rahvusvahelise õiguse kohaselt garanteeritud (vt. Vene riigi [Täielikku] Seaduste Kogu aastast 1721, nr. 3819, p. 9), siis ei või ülalmainitud dekreet käia Liivimaa rüütelkonna kohta.»[150]

See esitis, millega sõnastati Liivimaa maanõunike kolleegiumi eelnenud seisukohavõtt antud küsimuses, oli järgmisel päeval (15. dets.) arutusel aadlikonvendi plenaaristungil, kus ta kiideti heaks ja kus võeti vastu järgmine otsus: «Paluda maanõunike kolleegiumi käesoleval juhul protesteerida Liivimaa rüütelkonna likvideerimise vastu, toetudes Uusikaupunki rahulepingule.»[151] Ei ole aga teada, kas sellekohane protest üldse koostati ja kellelegi saadeti. Võib arvata, et toodud otsus oli mõeldud ja jäigi tegelikult igaks juhuks antud blankovolituseks maanõunike kolleegiumile.[152]

---

[149] E. Dellingshausen, Im Dienste der Heimat, lk. 318 (komitee otsuse tekst).

[150] RKA, f. 214, nim. 1, s.-ü. 120a, l. 7.

[151] Sealsamas, l. 8.

[152] Aadlikonvendi otsuse kaudset kauget järelkaja tundub landesraadi käsilase von Stryki kirjas (nov. 1918) Rootsi välisministrile Hellnerile (E. Dellingshausen, Im Dienste der Heimat, lk. 346—348). On huvitav, et nagu aadlikonvendi otsuseski, nii ka märgitud kirjas ei mainita enam üldse kapitulatsioone, vaid toetutakse üksnes Uusikaupunki rahulepingule.

Paar päeva hiljem (17. detsembril) võttis Liivimaa rüütelkonna maapäev Liivimaa kohta vastu samasuguse Venemaast «sõltumatuks» kuulutamise otsuse ja Saksa riigilt «kaitse» palve nagu Eestimaa rüütelkonna komitee. Ent õiguslike aluste hulgast on välja jäetud kapitulatsiooni mainimine ja viidatud üksnes Uusikaupunki rahulepingule ning Nõukogude valitsuse poolt väljakuulutatud rahvaste enesemääramise õigusele.[153]

Ilmselt ei ole Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna «sõltumatusedeklaratsioonid» täiel määral lõpuks ka mõisnikke endid rahuldanud. Nad olid väga lakoonilised ja opereerisid ainuüksi õiguslike argumentidega ja sealjuures enamalt jaolt niisugustega, mis põlvnesid ammumöödunud aegadest. Nõukogude valitsuse poolt väljakuulutatud enesemääramise õigus oli ainuke oleviku reaalsusest haaratud pidepunkt, mis oli aga täielikus vastuolus feodaal-seisuslikke eesõigusi kinnitavate kapitulatsioonide ja Uusikaupunki rahulepinguga. Seepärast otsustasid mõlemad rüütelkonnad välja töötada ühise ja üksikasjalisemalt motiveeritud «sõltumatusedeklaratsiooni». Selle uus variant pärineb 27. jaanuarist 1918. Ta anti Stokholmis üle Vene asjadeajajale ja Saksa saadikule ja on avaldatud rüütelkondade mõlemate silmapaistvamate apologeetide poolt.[154] Mainitud dokumendist märgime ainult uusi taotlusi ja argumente, mis lühikestes redaktsioonides puudusid, ja peatume analüüsivalt kapitulatsioone käsitleval osal.

Korrates väidet, et Liivimaa ja Eestimaa rüütelkond olevat nende provintside põhikorra järgi õigustatud esindaja, väidetakse selles dokumendis selgesti, et «provintside iseseisvust deklareerides» taotlevad rüütelkonnad ühtlasi «õigust sõlmida igasuguseid lepinguid kõigi võimudega». Selle lause sissevõtmisel on mõisnikel kahtlemata meeles mõlkunud esmajoones kapitulatsioonitaoline leping Saksa riigiga «kaitse» saamiseks. 1710. aasta kapitulatsioonidele ja Uusikaupunki rahulepingule toetuvat argumentatsiooni on täiendatud laenuga eesti kodanlikelt natsionalistidelt, kelle ühe osaga balti sakslastel oli koostöö. «Unustades» äsjase protestimise Eesti Ajutise Maanõukogu vastu, kiidetakse nüüd seda asutust kui eestlaste poolt «avaral demokraatlikul alusel» valitud linnade ja valdade esindajate kogu, kes 28. novembril 1917 olevat kuulutanud Eestimaa ja Liivimaa «iseseisvaks». Maanõukogu mainitud otsus Eestis kõrgema võimu enda kätte võtmisest, mille oli teinud käputäis selle asutuse mittebolševistlikke liikmeid just mõni hetk enne tema laialikihutamist nõukogude võimu esindajate poolt, tõstetakse siin balti mõisnike poolt kilbile kui «rahva üldine tahe». Isegi sellega veel piirdumata rõhutavad mõisnikud edasi, et arvukad kohalikud kollektiivid, ühingud ja organisat-

[153] E. Dellingshausen, Im Dienste der Heimat, lk. 318 (Beilage X).

[154] A. Tobien, Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, II Band. Berlin 1930, lk. 320—321 (Anlage I); E. Dellingshausen, Im Dienste der Heimat, lk. 319—320 (Beilage XI).

sioonid olevat nõudnud «Liivi- ja Eestimaa lahutamist Venemaast ning ühendamist Saksamaaga». Niisiis toimivat rüütelkonnad oma provintside esindamise ajaloolist õigust teostades täies kooskõlas kohaliku rahva sooviga, kui nad deklareerivat Liivimaa ja Eestimaa «iseseisvust». Lõpuks sundivat korduvad õiguserikkumised Venemaa kukutatud monarhia, kuid ka vabariikliku valitsuse poolt otsima teistelt maadelt «abi ja provintside õiguste tagamist».

Ärateenitud vastuse sellele võltsingule ja kontrrevolutsioonilisele ning reeturlikule tegevusele andis samal päeval (27. jaanuaril) Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täidesaatev Komitee. Viimane märkis oma üleskutses parunite salasepitsuste ilmsikstulekut ja kuulutas kõik mõisnikuseisusest isikud (mehed üle 17 ning naised üle 20 eluaasta, välja arvatud imetavad naised ja vanadusest jõuetud) lindpriiks, s. o. kõikjal ja igaühe poolt arreteeritavaks, kes pantvangidena koondatakse vastavasse laagrisse.[155]

Meie ülesandeks pole praegu seda rüütelkondade ülalmainitud vassingut ja rahva tahet häbematult moonutavat kirjatükki igakülgselt paljastada. Kavatseme võtta analüüsimisele üksnes tema põhilised kandetalad.

«Liivimaa ja Eestimaa rüütelkonnad,» üteldakse mõisnike deklaratsiooni «ajaloolisi tõsiasju» esitavas osas, «on vanast ajast alates teostanud õigust sõlmida kogu maa nimel riigiõiguslikke lepinguid. Eriti on nad tsaar Peeter I-ga 4. juulist ja 29. septembrist 1710 sõlminud kapitulatsioonid, millede kaudu Liivimaa ja Eestimaa ühendati Vene riigiga. Lepingutingimused 4. juulist ja 29. septembrist 1710 on seejärel Venemaa ja Rootsi vahel 30. augustil 1721 Uusikaupunkis sõlmitud rahulepingus (rahulepingu punktid 9 ja 10) kinnitatud, mille kaudu Liivimaa ja Eestimaa rüütelkondade kapitulatsioonid on saanud rahvusvahelis-õigusliku tunnustuse. Need kapitulatsioonid kujutasid ja kujutavad veel praegugi endast Liivimaa ja Eestimaa vahekorra õiguslikku alust Vene riigiga.»[156]

Toodud katkendis esineb kolm põhilist väidet, mida balti sakslaste poolt kõigis vastavais dokumentides, eriti aga 1917.—1918. aastal ette toodi.

Esiteks: et rüütelkonnad olevat ammusest ajast alates teostanud õigust sõlmida oma vastava provintsi nimel riigiõiguslikke lepinguid. See juba C. Schirreni poolt esitatud seisukoht, nagu oleks olnud rüütelkondadel õigus esindada kogu provintsi, ei pea muidugi paika juba 1710. aasta kohta, millal suuremad linnad sõlmisid ise oma kapitulatsioonid. Seda tõsiasja arvestades on ka mõned apologeedid tagasi tõmbunud juba O. Mülleri poolt esitatud seisukohale, et tsaar Peeter sõlmis 1710. aastal kapitulatsioo-

---

[155] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 659—661.

[156] A. Tobien, Die livländische Ritterschaft, II Bd., lk. 320.

nid seisustega, mitte aga provintsi kui tervikuga. Nii märgib A. Tobien Liivimaa osas, et «provints Liivimaa, mis juriidilise isikuna oleks võinud sõlmida lepinguid või anda vannet, eksisteeris XVIII sajandi algul niisama vähe kui hiljemgi».[157]

Kui vaidlused esindamisõiguse küsimuses XVIII sajandi alguse kohta on veel kuidagi mõistetavad, siis 1917.—1918. aasta osas ei saa selles suhtes vähimaidki kahtlusi tekkida. Üleminekuga kapitalistlikule ühiskonnakorrale oli olukord põhjalikult muutunud. Provintsi elanike põhimass — eesti ja läti talurahvas — oli vahepeal pärisorjusest vabanenud. Suur osa maaomandist oli üle läinud kunagiste pärisorjade järeltulijate kätte. Niisiis oli talurahva majanduslik ja õiguslik olukord tugevasti muutunud. Juurde oli tekkinud täiesti uus ühiskonnaklass — töölisklass —, kes oma löögijõudu oli näidanud juba kolmes revolutsioonis tsarismi, mõisnike ja kapitalistide vastu. Kujutada nüüd asja nõnda, nagu kõige selle kiuste esindaksid mõisnikud 1918. aastal ka seda põhjalikult muutunud talurahvast ja uut tekkinud töölisklassi samal alusel, kui nad 1710. aastal «esindasid» oma pärisorje, on vähimagi ühiskondliku ja teadusliku aluseta väide, sihilik vassing oma reeturipoliitika õigustamiseks.[158] Muidugi ei uskunud nad isegi oma õigusse esindada provintsi, sest milleks oleks neil siis vaja olnud oma kirjatükis abiks tuua kodanliku maanõukogu otsust!

Teine rüütelkondade deklaratsioonis sisalduv põhiväide on see, et 1710. aasta 4. juuli ja 29. septembri kapitulatsioonid olevat kinnitatud Uusikaupunki rahulepingu 9. ja 10. punktiga, mille kaudu need kapitulatsioonid olevat saanud rahvusvahelis-õiguslik tunnustuse. Säärane väide on balti-saksa apologeetlikus kirjanduses varemgi esinenud. Ent Uusikaupunki rahulepingu mainitud artiklites ega ka mujal selles lepingus ei leidu sõnakestki 1710. aasta kapitulatsioonidest ega isegi muud terminit, mis viitaks nendele. Järelikult ei või olla mingit juttu rüütelkondade (ega ka teiste) kapitulatsioonide kinnitamisest märgitud rahulepinguga ega siis ka mingist rahvusvahelis-õiguslikust tunnustusest ja tagatisest kapitulatsioonidele. Uusikaupunki lepingus leidub Vene ja Rootsi riigi kokkulepe Liivi-, Eesti- ning Saaremaa vabade seisuste privileegide ja õiguste (art. 9) ning evangeelse usu ja senise koolikorralduse püsima jätmise kohta sellisel määral, kui need eksisteerisid Rootsi võimu all. Ent kapitulatsioonides on mõisnikud tsaarilt välja kaubelnud rea sääraseid soodustusi ja õigusi, mida kas üldse või sellisel määral pole tunnus-

---

[157] A. Tobien, Die livländische Ritterschaft, Bd. I, lk. 2.— Ka E. Dellingshausen, tsit. teos, lk. 230 väidab, et rüütelkonnale kuulub provintsi esindamise õigus, välja arvatud linnad.

[158] Aadli omavalitsuse käsitlemisel tunnustavad üldiselt ka balti sakslased, et sellekohane kõrgeim rüütelkondlik organ — maapäev — on alati olnud ainuüksi mõisnike esinduseks. Vt. näit. A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, I Bd. Berlin 1899, lk. 26—28, ja sama autori Die livländische Ritterschaft, I Bd. Riga 1925, lk. 10—11.

tanud Rootsi võim (näit. ta ei tunnustanud Sigismund Augusti privileegi kehtivust, kaotas 1694. aastal Liivimaa maanõunike kolleegiumi ja piiras rüütelkonna omavalitsuslikku võimu).[159] Seepärast pole ka sisuliselt seisukohalt võimalik konstateerida kapitulatsioonide ja Uusikaupunki lepingu art. 9—10 täielikku ühtivust.

Rüütelkondade deklaratsiooni kolmas põhiväide —, et kapitulatsioonid olevat praegu (s. o. 1918. aastal) Liivimaa ja Eestimaa vahekordade õiguslikuks aluseks Vene riigiga — ei pea samuti paika, ükskõik millisest seisukohast lähtudes seda ka ei vaadeldaks. Kapitulatsioonides sisalduvad õigusnormid olid juba möödunud sajandil olulises osas balti provintsiaalõigusse üle võetud, kehtides selles väljaandes antud kujul, mitte enam aga kapitulatsioonidena. Ja ka sellest balti provintsiaalõigusest olid paljud sätted sama sajandi 60—80-ndate aastate reformiseadustega kaotanud kehtivuse. Pealegi polnud alates Aleksander III-ndast tsaarivõim andnud mingit dokumentaalset kinnitust (konfirmatsiooni) balti-saksa privileegidele ega kapitulatsioonidele. Ja lõpuks ning kõige tähtsamana — eespool mainitud dekreediga 2. novembrist 1917 oli Nõukogude Venemaa määranud likvideerimisele muuhulgas ka rüütelkonnad, üteldes sel viisil üles kahtlematult ja jäägitult kõik seisuslikud eesõigused ning nendel rajanevad tsaarivalitsuse kokkulepped.

Praegu käsitletud kolm mõisnike kapitulatsioonidele tuginevat põhiväidet, millega taheti veel 1917.—1918. aastal poliitilist profiiti lüüa, esinesid sel ajal ka veel reas teistes rüütelkondlikes dokumentides. Ent nad olid tegelikult kaotanud oma veenvuse isegi Saksa imperialistide peameeste silmis. Hoolimata siinsete mõisnike kõigist püüetest kujutada end ikka veel provintside õiguspäraste esindajatena ja 1710. aasta kapitulatsioone rahvusvahelis-õiguslikult tunnustatud ning garanteeritud aktidena, ei uskunud seda kõike isegi Saksa keiser Wilhelm II ega tema lähimad mõisnikest nõuandjad. Selle väite kõige eredamaks tõenduseks on Wilhelm II enese poolt antud Eesti- ja Liivimaa «iseseisvuse deklaratsioon» 22. septembrist 1918. Siin üteldakse, et «pärast seda, kui Venemaa on 27. augustil 1918 Bresti rahulepingu juurde sõlmitud Saksa-Vene täienduslepingu artikkel VII kaudu loobunud riiklikust suveräänsusest Eestimaa ja Liivimaa üle», tunnistatakse need maa-alad «vabaks ja iseseisvaks».[160] Niisiis sõandas Saksa keiser Liivi- ja Eestimaa «iseseisvust» tunnustada alles pärast seda, kui ta noorelt Nõukogude riigilt oli välja

---

[159] Niisiis pole täpne L. A. Nikiforovi väide (Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир. M. 1959, lk. 488), et Liivimaa ja Eestimaa ülemineku tagajärjel Venemaa koosseisu ei toimunud mingit balti aadli privileegide avardumist.

[160] A. Tobien, Die livländische Ritterschaft, II Bd., lk. 332—333 (Anlage 13); E. Dellingshausen, Im Dienste der Heimat, lk. 340—341 (Beilage XXV).

pressinud riiklikust ülemvõimust loobumise nende provintside osas. Wilhelm II ei maininud üldse kapitulatsioone ja esindusõigust, sest viimased olid muutunud seevõrra aegunuks, et nendega opereerimine riiklikus ning rahvusvahelises dokumentatsioonis oleks toonud kasu asemel kahju.

Kapitulatsioonide efektiivsuse lõplik kadumine oli muidugi ainult üks, olgugi väga tähtis osa balti-saksa läbimäda feodaalse ühiskondlik-riikliku ideoloogia kokkuvarisemisest 1917.—1918. aastal. Eredat valgust selle ideoloogia kehvusele ning veenvuse kaotusele isegi balti sakslaste enese silmis heidab rüütelkondade ühe tähtsama apologeedi parun Hermann Bruiningki esitis Liivimaa maapäevale 2. juulist 1918. «Mitte kunagi pole provintsi ajalool meie kodumaa saatuse jaoks olnud suuremat praktilist tähtsust kui praegu,» kirjutab Bruiningk. «Kui oli kaalul meie lahtiütlemine Venemaast ja rüütelkonna volitamine sellekohase deklaratsiooni andmiseks, siis meie oleksime olnud halvas olukorras, kui meie ei oleks saanud toetuda kapitulatsioonile 1710. aastast ja Uusikaupunki rahulepingule 1721. aastast, — dokumentidele, milliseid mõne aasta eest vaevalt enam juleti mainida, — dokumentidele, milliste mainimine isegi meie provintsis nendele, kes ei tahtnud loobuda uskumast nende [dokumentide] reaalsesse tähtsusse, parajal juhul tõi pilkenime «uusikaupungilased».» [161]

Kapitulatsioonide õiguslikust kvalifikatsioonist

Viimaseks oluliseks küsimuseks käesolevas artiklis on kapitulatsioonide õiguslik kvalifitseerimine, s. o. nende õigusliku olemuse väljaselgitamine ja selle alusel nende kuuluvuse määramine teatava õigusala valdkonda (käesoleval juhul kas riigiõigusesse või rahvusvahelisse õigusesse).

Enne O. Müllerit ei juureldud lähemalt kapitulatsioonide õigusliku olemuse kallal, vaid nimetati neid lihtsalt lepinguteks, mis olid kohustuslikud nii provintsi privilegeeritud seisuste kui ka tsaarivõimu esindajate suhtes. O. Müller rõhutab, et Peeter I vaatles Liivi- ja Eestimaad kui hertsogiriike, kui «iseseisvat rahvast», kes lepinguga oli õigustatud ühe isanda alt teise võimu alla minema, tuginedes «temale vaieldamatult kuuluvale autonoomiaõigusele». [162]

Põhiliselt samasugustel seisukohtadel on ka C. Schirren, kuid temal ei sõlmi lepinguid mitte seisused eneste eest, vaid kogu provintsi nimel, kogu «maa» nimel. [163] Mõlemate käsitluse tagapõhjaks on kapitulatsioonide kvalifitseerimine lepingutena rahvusvahelise õiguse mõttes.

---

[161] RKA, f. 214, nim. 1, s.-ü. 1088, l. 442—443.
[162] (O. Müller), Die livländischen Landesprivilegien, lk. 122—123.
[163] C. Schirren, Livländische Antwort, lk. 127, 131 jm.

J. Samarin avaldas aga esimesena mõtte, et ei rüütelkondadel ega linnadel polnud mingit õigust tsaariga lepinguvahekorda astuda. Seepärast ei ole 1710. aasta kapitulatsioonid Samarini arvates oma õiguslikult olemuselt mitte lepingud, vaid võitjatsaari armukirjad võidetutele. Armukirju kui kõrgeima riigivõimu suvalisi akte on tsaar õigustatud ühepoolselt muutma.[164]

B. Nolde kinnitab, et Vene võimu akordpunktid rüütelkondade ja linnadega on «kahekülgsed aktid», on lepingud. «Juba sõnas «akordpunktid» eneses,» kirjutab B. Nolde, «andsid 1710. aasta aktide kaasaeglased parima vastuväite rüütel- ja maiskonna ning linnade kapitulatsioonide lepingulise iseloomu kõigile järgnevatele eitamistele. Alamate ja monarhi leping — see on vana riigiõiguse kõige iseloomustavam nähtus. Küsime endalt, kellega Peeter sõlmis selle riigiõigusliku lepingu. Ta on sõlmitud ühelt poolt tsaari ja teiselt poolt tema võimu tunnustavate Baltimaade poliitiliste organisatsioonide vahel.»[165]

Niisiis kvalifitseerib B. Nolde 1710. aasta seisuste kapitulatsioone kui vana, s. o. feodaalse riigiõiguse valdkonda kuuluvaid lepinguid. Ta ei ole aga seisukohta võtnud garnisonide kapitulatsioonide osas. Kuigi viimaste sisu osalt ühtib seisuste kapitulatsioonidega, on nende juriidiline kvalifikatsioon ilmselt siiski hoopis teistsugune, ja nimelt rahvusvahelis-õiguslik. Garnisonide kapitulatsioonides on ikkagi peamisel kohal sõjalise alistumisega seotud küsimused — seega kuuluvad nad sõjaõiguse valdkonda. Sõjaõigus omakorda aga kuulub teatavasti rahvusvahelisse õigusesse selle ühe haruna.

Nagu nägime kapitulatsioonide sisuga tutvumisel, on see täiel määral keskaegsete seisuslikul ebavõrdsusel ja teraval erinevusel rajanevate privileegide ning soodustuste süsteem, mille puutumatuna püsima jätmiseks oli samuti kohane keskajale iseloomulik valitsevate klasside-seisuste ja riigivalitsejate vahel sõlmitav leping. Säärased kokkulepped olid oma klassiolemuselt ekspluataatorlike klasside vastastikuse abistamise ja toetamise liidulepingud riigivõimu nimeliste kandjatega.

Nii olid ka 1710. aasta kapitulatsioonid balti mõisnike ja bürgerite klassiliidu õiguslikuks vormistuseks ning kinnituseks tsaarivõimuga. Selle klassiliidu teravik oli aga suunatud eesti ja läti töötavate talupoegade ning linnade alamrahva kurnamise kindlustamisele ja kuulekuses hoidmisele.

Samal ajal oli neil kapitulatsioonidel ka oma positiivne tähtsus — nad kinnitasid riigiõiguslikult Liivi- ja Eestimaa ühendamise Venemaaga. Kui 1721. aastal Uusikaupunki rahulepingule lisandus ka veel rahvusvahelise õiguse kohane vormistus, siis muutus Eesti- ja Liivimaa kuulumine Vene impeeriumi koosseisu kõigiti õiguspäraselt kinnitatuks.

---

[164] Ю. Самарин, Окраины России, сер. I, вып. 1, lk. 176—177.
[165] Б. Э. Нольде, Очерки, lk. 341—342.

OLUKORRA NORMALISEERUMINE EESTI KÜLAS AASTAIL 1710—1721

V. FAINŠTEIN

Siseolukorra kujunemist Eesti alal Põhjasõja teisel poolel pole ajaloouurimustes peaaegu üldse puudutatud. Sõjalised sündmused varjasid ära need sisemised protsessid, mis on iseloomulikud sellele tähtsale perioodile eesti rahva elus.

Allpool tehakse katset arhiividokumentide alusel, mis selgitati välja dokumentide valimiku «Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail (1700—1721)» koostamisel, üldiselt iseloomustada neid protsesse, mis toimusid Eestis esimesel aastakümnel pärast tema Venemaaga tegelikku ühendamist. Kronoloogiliselt haarab see ajavahemikku 29. septembrist 1710, mil Harkus kirjutati alla Tallinna kapitulatsioon ning Eestimaa puhastati täielikult Rootsi vägedest, 30. augustini 1721, mil Uusikaupunkis sõlmiti rahuleping, mis tegi lõpu kauakestnud sõjale Venemaa ja Rootsi vahel ning kinnitas Eesti ala kuulumise Vene riigi koosseisu.

Mainitud perioodile on omased üleminekuaja jooned. Ühelt poolt, Põhjasõda jätkus veel, mille tõttu Eesti sai tunda nii Rootsi mereblokaadi kui ka Vene sõjavägede majutamise, maksude, vedude, kindlustuste ja sõjasadamate ehitamise raskusi. Teiselt poolt, tänu Vene armee ja laevastiku kindlale kaitsele välisrünnakute vastu, lakkas Eesti juba 1710. aasta sügisest alates olemast vahetu sõjategevuse areeniks ning algas sõja tagajärgede likvideerimine ja maa tootlike jõudude taastamise protsess. Et see sai alata juba neil aastail, vaatamata Põhjasõja jätkumisele, selles avaldus eeskätt ja kõige varem Eesti ala Venemaaga ühendamise progressiivsus.

Just seda viimasena märgitud käsitletava ajajärgu iseärasust ei näidanud väheste selle perioodi uurimisele pühendatud tööde balti sakslastest autorid.

Julius Eckardt oma publitsistlikku laadi töös Liivimaa ajaloost XVIII sajandil, mis tugines ainult rüütelkonna allikatele ja milles Vene valitsuse toetuse kindlustamise eesmärgil pandi siinse olukorra kirjeldamisel harilikult liiga paksult värvi, nägi ajajärgus 1710—1721 ainuüksi süngeid külgi. Näidates õigesti katastroofi-

list olukorda, mis oli kujunenud Eestis ja Põhja-Lätis 1710. aastaks, oli autor arvamisel, et Vene riigivõim kuni rahu sõlmimiseni 1721. aastal tegeles siin üksnes vahendite otsimisega sõja jätkamiseks ja piirdus vaid abinõude rakendamisega välise korra taastamiseks.[1] Sama vaatekoht on iseloomulik A. Gernetile, kelle kinnitust mööda vahetu sõjategevuse ja katku lakkamine ei olevat veel loonud tingimusi vallutatud provintsi majanduse taastamiseks, kuna Peeter I olevat koormanud eriti Eestimaad liiga kõrge kontributsiooniga.[2] J. Eckardti järgi ei olevat külas sel ajal toimunud üldse mingit korrapärast tööd ning põllumajanduslik tootmine jäänud seisma. Oma olemasolu ebakindluse tõttu olevat kadunud tootjatel pideva tegutsemise harjumus ning maa olnud täielikus apaatias. Inimestevahelistes suhetes olevat valitsenud omavoli ning kõik tsivilisatsiooni saavutused olnud seatud küsimärgi alla. Kui autorit uskuda, oleks võimatu aru saada, kuidas siis üldse säilis inimelu ja mingi tootmistegevus Eestis.

Parun Paul Osten-Sacken koondas oma töös «Die estländische Ritterschaft im ersten Jahre russischer Herrschaft»[3] samuti kogu tähelepanu ainult raskustele, ja nimelt neile, mis olid seotud Vene vägede majutamisega Eestimaal aastail 1710—1711 (mida aadel muide oskas täielikult veeretada talupoegade õlgadele), ning aadli privileegide kinnitamise küsimusele. Kogu küsimuste kompleksi katku ja sõja tagajärgedega võitlemisest ning taastamisprotsessi algusest jättis ta aga üldse kahe silma vahele.

Balti-saksa autorid nägid Eesti ajaloos aastail 1710—1721 ainult seda, mis oli eelneva ajajärgu tagajärjeks ja jätkuks, ega näinud neid uusi protsesse, mis algasid sel ajal ja mida üldiselt võib iseloomustada üleminekuna maa majanduselu taastamisele (muidugi feodaalsetel alustel) pärast pikka langusperioodi.

See balti-saksa autorite äärmiselt ebaõige hinnang Eesti- ja Liivimaa ajaloole esimestel aastakümnetel pärast nende provintside ühendamist Venemaaga on selle konflikti peegelduseks, mis 1860-ndail aastail puhkes Balti erikorda teravalt kritiseerivate slavofiilide ja balti-saksa publitsistide vahel, kes omakorda vastasid kallaletungidega Vene poliitikale Baltimaade suhtes nii kaasajal kui minevikus. Aktiivseks osavõtjaks sellest poleemikast oli ka J. Eckardt, kes panigi aluse ülalmainitud äärmiselt ühekülgsele käsitlusele Baltimaade ajaloost pärast nende ühendamist Vene riigiga. Teised balti-saksa autorid hiljem ainult kordasid ja süvendasid seda moonutavat kontseptsiooni.

Eesti kodanlikud ajaloolased ei andnud käsitletavas küsimuses

---

[1] (J. Eckardt), Livland im achtzehnten Jahrhundert. Leipzig 1876, lk. 109 ja 122.

[2] A. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval 1901, lk. 39.

[3] Tallinnas peetud ettekanne, mis avaldati ajakirjas «Baltische Monatsschrift», Bd. LXXI, Riga 1911, lk. 122—155.

midagi uut, jälgides põhiliselt balti-saksa autorite poolt väljaarendatud väärseisukohti.[4]

Nõukogude ajaloolased on vastavat perioodi Eesti- ja Liivimaa ajaloos senini uurinud ainult möödaminnes ja ühekülgselt. Baltimaade XVIII sajandi ajaloo teatud küsimusi on marksistlikelt positsioonidelt käsitlenud J. Zutis oma uurimustes tsarismi poliitika kohta Baltimaadel ja Läänemeremaade küsimuses XVIII sajandist.[5] Nendes töödes on aga vaadeldud põhiliselt ainult tsarismi sise- ja välispoliitikat ning Balti erikorra probleemi. Mis puutub pärast 1710. aastat algavasse tootlike jõudude ja majanduse taastamisprotsessi, külvipindade ja elanikkonna kasvu, siis ei ole autor seadnudki nende käsitlemist endale ülesandeks. Oma hilisemas monograafias andis J. Zutis järjekindlalt marksistliku hinnangu tsaarivalitsuse poliitikale Baltimaades ja loobus reast ebaõigetest seisukohtadest, mis leidusid veel ta esimesena mainitud töös.

Üldiselt õige hinnang Eesti- ja Liivimaa arengu põhiprotsessidele XVIII sajandi esimesel poolel on antud viimasel aastakümnel meil ilmunud Eesti NSV ja Läti NSV, samuti NSV Liidu ajaloo üldkäsitlustes. Kuid need suhteliselt lühikesed ülevaated ei saa täita olulisi lünki Eesti ajaloo uurimises esimestel aastakümnetel pärast Liivi- ja Eestimaa ühendamist Venemaaga. Käesolev artikkel püüabki teatud määral kaasa aidata nende lünkade kõrvaldamiseks, piirdudes esialgu küsimustega külas kujunevast olukorrast.

*

Rootsi valitsuse sõjalis-koloniaalne poliitika, rängad ikaldused, suur nälg 1695.—1697. aastal, sõda ja 1710. aasta katk olid viinud Eesti majanduse täielikule langusele.[6] Majanduselu ei jõudnud veel kosuda ühest vapustusest, kui sellele järgnes teine. Eesti majanduse languse põhjuseks polnud mitte ainult ja mitte niivõrd otsene sõja purustustöö. Kõigepealt põhjustas languse Rootsi valitsuse sõjalis-koloniaalne poliitika, vahetute tootjate massiline vägivaldne värbamine regulaararmeesse ja maamiilitsasse, rasked sõjalised maksud ja küüdid, mille Rootsi võimud ja kohalikud mõisnikud veeretasid talupoegade õlgadele.[7]

1703. aasta augustikuuks oli Virumaal vahetu sõjategevuse tõttu laastatud ja tühjaks jäänud 450 adramaad, tühjade adra-

[4] Vt. näiteks: Eesti majandusajalugu I. Tartu 1937, lk. 263 jj.

[5] Политика царизма в Прибалтике в первой половине XVIII в. М. 1937; Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига 1946.

[6] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Toimetanud G. Naan. Tallinn 1957, lk. 132.

[7] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 615, l. 131; s.-ü. 756, l. 351—354; f. 278, nim. 1, s.-ü. XX—21 B, l. 144 ja 145; f. 1, nim. 1, s.-ü. 691, l. 235 ja 236. Vt. pikemalt H. Palli ja E. Õpiku artiklites käesolevas kogumikus.

maade üldarv aga oli seal samaks ajaks tõusnud 1450 adramaani; Harjumaa võis 1703. aastal üldise laostumise tagajärjel anda maamiilitsasse ettenähtud 1886 talupoja asemel ainult 1300, Järvamaa 800 asemel 500, Läänemaa 1388 asemel vaid 900—1000.[8] Lähtudes tollal rakendatavast maamiilitsasse värbamise normist — 1 inimene 1,5 asustatud adramaa kohta[9] —, võib jõuda järeldusele, et selleks ajaks oli adramaade arv vähenenud Harjumaal 879, Järvamaal 450 ja Läänemaal 587—732 adramaa võrra. Järelikult oli kogu Eestimaal selleks ajaks tühjaks jäänud 3221—3366 adramaad ehk umbes 40 protsenti adramaade üldarvust.[10] Sõjategevuse ja tööjõu kahanemise tagajärjel vähenes mõisate ja talude külvipind järgmistel aastatel veelgi rohkem.[11] Vahetu sõjategevuse piirkonnas jäid mõisapõllud sageli täiesti külvamata, eriti 1709.—1710. aastal.[12]

Sõjaaja tingimustes toimusid olulised muudatused ka Rootsi valitsuse agraarpoliitikas Eesti- ja Liivimaal, mis omakorda aitasid kaasa talurahva pärisorjusliku ekspluateerimise tõusule. Mõisate reduktsioon pandi seisma, osa redutseeritud mõisaid anti mõisnikele tagasi rahalise laenu eest, koormiste normid kaotasid oma endise tähtsuse (kuigi neid keegi ei tühistanud), sest täiendavad koormised, mida nõuti sõjaväe heaks ja sõjaväkke mobiliseeritud talupoegade eest, muudeti seaduslikuks. Kõigile sõjaaja raskustele vaatamata püüdsid riigimõisate rentnikud ja pandipidajad hoida mõisate tulusid sõjaeelsel tasemel. Kroonikakirjutaja Christian Kelch märkis ühes oma kirjas, et mõisnikud võtsid sageli juba lõikuse ajal kogu vilja talupoegadelt ära.[13]

Sõja ja tugevnenud pärisorjusliku rõhumise tagajärjeks oli talurahva täielik laostumine, ikaldused, nälg ja talupoegade suurenenud surevus. «Maa olukord on ülimal määral meeleheitlik,» märkis Eestimaa rüütelkonna peamees juba 1704. aastal. «Talupojad nälgivad, toidavad ennast värsketest nõgestest ja takjajuurtest pudruga. Nälg ajab talupojad küladest välja ning sunnib neid otsima peatoidust teistes kohtades. Maamiilitsasse värvatute naised ja lapsed kerjavad.»[14] Eriti väikest saaki saadi 1709. aastal, millele kaasus ka kibe nälg. Talupoegade kaebused leiva- ja seemnevilja puuduse üle muutusid üldiseks. Eestimaa fiskaalfoogt

---

[8] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 756, l. 202 ja 203 (Rootsi võimude memoriaal Karl XII-le 18. VIII 1703).

[9] TRÜ Teaduslik Raamatukogu, Estica, A. 279—218; RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 35, l. 182 ja 183.

[10] Arvestuses on võetud aluseks 1696. a. revisjonis antud ametlik asustatud adramaade arv Eestimaal — 8265 7/48 (VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 1619, l. 38a ja 39).

[11] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 109, l. 16; s.-ü. 754, l. 351—354; f. 862, nim. 1, s.-ü. 286, l. 191 ja 192; s.-ü. 514, l. 53.

[12] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 68 ja 69, 38—48; f. 862, nim. 1, s.-ü. 285, l. 154; s.-ü. 286, l. 186; s.-ü. 514, l. 53.

[13] RAKA, f. 1187, nim. 2, s.-ü. 393, l. 117 ja 118.

[14] RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. A—II—4, l. 357 ja 358.

J. Chr. Droummer märkis, et rukis ja oder ikaldusid sel aastal Harju-, Lääne- ja Hiiumaal. Mõnes kohas ei saadud isegi seemet tagasi. Seemnepuuduse tõttu olid paljud talupojad sunnitud jätma juba ülesharitud põldudele rukki külvamata. Viljatagavarade täieliku lõppemise tõttu suri hulk talupoegi nälga.[15]

Kõigile viletsustele pani krooni laastav katk, mis lõuna poolt levides jõudis Eesti alale 1710. aasta suvel. Vene väejuhatus võttis tarvitusele abinõud selleks, et vältida katku levimist sõdurite hulgas ning teha lõpp epideemiale tsiviilelanikkonnas. Peeter I ukaasiga tehti juba augusti algul kaptenleitnant Piskarskile korraldus sõita läbi Narva ja Tallinna vaheline ala ning tee peal igal pool «kuulata teraselt taudi järele».[16] Saanud teada, et katk, vaatamata abinõude rakendamisele, oli hakanud niitma ka sõdureid, nõudis Peeter I, et välja selgitataks, kus sõdurid nakatusid, ning nõudis sõdurite igapäevast ülevaatust ja haigete isoleerimist tervetest.[17] Riia piirkonnas, kus katkuepideemia oli eriti tugev, käskis Peeter I hajutada sõjaväed, mitte lubada suuri rahvakogunemisi, vältida sõdurite kokkupuutumist tsiviilelanikkonnaga, kõrvetada kadakaid, sõnnikut ja muud, «mis halvasti lehkab» võitluseks katkuga.[18] Saanud teada epideemia nõrgenemisest Narva piirkonnas, kirjutas Peeter I Narva ülemkomandandile Narõškinile: «Ja olge valvel, nagu võimalik, et enam juurde ei tuleks.»[19]

Tõhusamaid abinõusid katkuga võitlemiseks võis Vene väejuhatus võtta tarvitusele alles pärast seda, kui kogu maa oli läinud tema kontrolli alla. Et vältida katku levimist, lükati edasi truudusevande andmine elanikkonna poolt.[20] Anti välja rida plakateid katku vastu võitlemise abinõude kohta.[21] Narva ja Tartu maanteele seati kontrollpostid, et keegi katkupiirkonnast Tallinna sisse ei sõidaks, mis surmanuhtluse ähvardusel oli keelatud. Talupojad, kes soovisid sõita Tallinna, pidid muretsema tunnistuse, et nende elukohas katku ei olnud.[22] Tarvituselevõetud energilised karantiiniabinõud aitasid suremust mõnevõrra vähendada, kuid sellele vaatamata tegi katk maale hirmsat kahju. 1712. aasta loenduse andmeil, mis haarasid suure enamiku elanikkonnast, moodustas katku surnute arv Virumaal 70,5 protsenti, Järvamaal 70,7 protsenti, Harjumaal 80,3 protsenti ja Läänemaal 77,9 protsenti elanik-

---

[15] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 722, l. 104 ja 105; s.-ü. 731, l. 56—58.
[16] Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X. M. 1956, lk. 261.
[17] Sealsamas, lk. 306.
[18] Sealsamas, lk. 259, 273, 274, 278.
[19] Sealsamas, lk. 263.
[20] P. Osten-Sacken, Zur Kapitulation der estländischen Ritter- und Landschaft am 29. September 1710. Reval 1910, lk. 31 (p. 23).
[21] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 1, l. 106, 172a.
[22] RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 117, l. 18—20, 49—50.

konnast. Kuna Kagu-Eesti oli hõivatud Vene vägede poolt varem, siis oli katku suremus seal ka madalam — kuni 50 protsenti rahvastikust.[23]

*

Sõja teisele poolele oli iseloomulik väga keeruline ja pinev rahvusvaheline ja sõjaline olukord.[24] Et Türgi alustas korduvalt uuesti sõda, oli Venemaa sunnitud ajuti sõdima kahel rindel. Hispaania pärilussõja lõppemisel kasvas järsult Suure Koalitsiooni riikide ja Prantsusmaa vahelesegamise oht Põhjasõtta. Rootsi merejõudude purustamiseks oli tarvis kiirendada sõjalaevastiku ja meresadamate ehitamist. Eriti Inglismaa vaenulik positsioon[25] ning Rootsi dessandi oht[26] sundisid Vene valitsust suurendama sõjaväge ning hoidma küllalt palju vägesid läänepiiril. Põhjasõja teisel poolel asus igal aastal Eesti- ja Liivimaal talvekorteris keskmiselt ligi kümme polku. Pingsa välispoliitilise olukorra tõttu ei vähenenud siia paigutatud vägede arv isegi pärast 1721. aastat.[27]

Vaatamata kõigele sellele on Eesti seisukohalt väga oluline, et ta 1710. aastast alates lakkas olemast vahetu sõjategevuse piirkonnaks. See andis võimaluse asuda siin majanduse taastamisele. Kuid vajadus hoida Eesti alal suuri sõjavägesid ning ehitada lühima ajaga Tallinna sõjasadam — noore Balti laevastiku tähtis baas — nõudis eesti talurahvalt äärmist jõupingutust. Olukorra muutsid keerulisemaks tolle aja transporditingimused; sobivate veeteede puudumine Eesti ja Sise-Venemaa vahel, samuti mereühendusteede ebakindlus, mis oli tingitud Rootsi laevastiku sõjalistest aktsioonidest (eriti 1714. aastani). Kõige selle tõttu tuli ulatuslikult kasutada kohalikke ressursse Eestisse majutatud polkude ülalpidamiseks ning sõjaliste ehitustööde teostamiseks.

1704. aastast alates, kui vallutati Tartu ja Narva ning oli tekkinud veendumus, et Venemaa suudab hoida Baltimaid enda käes, muutis Vene väejuhatus oma taktikat suhtumises siinsesse elanikkonda.[28] Eesti- ja Liivimaad hakati käsitama Vene riigi territooriumi tulevase osana, vastrajatud Peterburi kaitsealana nii maa kui mere poolt. Ainult Läänemere sadamate valdamine sai Venemaale kindlustada soodsa väljapääsu merele, anda Vene sõjalaevastikule hädavajalikud tugipunktid ja võimaldada väliskauban-

[23] Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй четверти XVIII в. Народы СССР в первой половине XVIII в. M. 1957, lk. 656.

[24] Vt. lähemalt: Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. M. 1954, lk. 519 ja järgmised.

[25] Vt. Л. А. Никифоров, Русско-английские отношения при Петре I. M. 1950.

[26] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 212.

[27] Я. Зутис, Политика царизма в Прибалтике, lk. 45—46, 48.

[28] Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 60.

dust aasta läbi. Seepärast on mõistetav Vene valitsuse püüe võimalikult kiiresti *normaliseerida olukord* vallutatud Baltimaades ning ravida sõjahaavad.

Liivi- ja Eestimaa rüütelkondade ning Tallinna ja Pärnu kapitulatsioonidega kinnitati Eesti ala kuulumine Vene riigi koosseisu ning loodi kindel õiguslik alus rahulikule arenemisele kohapeal. Oma üldise iseloomu poolest olid need juriidilised aktid 1709.—1710. aastal avaldatud manifestide ja universaalide[29] otseseks jätkuks. Elanikkonnale garanteeriti täielik julgeolek, kindlustati liiklemisvabadus, vabadus tegelda kaubanduse ja käsitööga. Nagu universaalid, nii kandsid ka kapitulatsioonid selgesti väljendatud klassiiseloomu. Nad jäädvustasid aadli ja linnakodanike ladviku feodaal-pärisorjuslikud eesõigused ja privileegid.[30]

Liivimaa sõjaväeline haldamine kestis väga lühikest aega. Juba 17. oktoobril 1710 määrati siia kõrgemaks tsiviilvõimu esindajaks Peeter I erivolinik, Liivimaa aadlik salanõunik G. J. Löwenwolde koos «komisjoniga», mis koosnes ülemkomissar Jefim Zõbinist ja nõunikkudest, Liivimaa aadlikest G. F. Reytzist ja G. F. Vietinghofist. Kuigi Löwenwolde vormiliselt oli nimetatud tsaari täievõimuliseks volinikuks Liivimaale, ulatus tema võim tegelikult alates 1711. aasta märtsist kuni 1713. aastani ka Eestimaale.

Tsiviilvõimu teotsemisinstruktsiooniks oli Peeter I juhend Löwenwoldele 17. oktoobrist 1710.[31] Lähtudes sellest, «et kauakestnud sõjaga, mille võimuses maa oli kümne aasta jooksul, on kõik seal segadusse ja korratusse läinud» ja pidades eesmärgiks «kogu selle provintsi maade üldist hüvangut ja tõelist kasu ning tema linnade uuesti heale järjele viimist», andis Peeter I Löwenwolde komisjonile täie võimu ning tegi talle kohustuseks normaliseerida olukord maal. Kõigepealt kästi Löwenwoldel taastada võimalikult lühikese ajaga «majandus» nii «riigimõisates kui igalpool mujal». Peeter I teatas, et valitsusel on selle eesmärgi saavutamiseks kavatsus anda riigi- ja eramõisatele «mõned vabad aastad sel määral, kui seda võib lubada meie vägede praeguses sõjas vajalik moonastamine». Püüdes tagada endale aadli kindlat toetust, käskis Peeter I Löwenwoldel kõige lähemal ajal kutsuda kokku Liivimaa maapäev ja kuulutada seal aadli eesõiguste ja privileegide täielikku taastamist, teostada aadlimõisate restitutsioon, peale selle täita olemasolevates kohtuasutustes vakantsed ametikohad, rangelt jälgida maksude õiglast sissenõudmist, lubamata nende omavolilist suurendamist, pidada karmilt silmas seaduslikkusest kinnipidamist maal jne. Seega nägi Löwenwoldele antud juhend ette olukorra kõige kiirema normaliseerimise ja maa majanduse taastamise feodaal-pärisorjuslikul alusel.

---

[29] VARKA, f. 64, nim. 2, s.-ü. 9, l. 2a—6; Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X, lk. 283—286.

[30] Vt. selle kohta pikemalt A. Traadi artiklit käesolevas kogumikus.

[31] Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X, lk. 372—376.

*

Uue võimu esimesed juriidilised aktid nägid ette *vahetute tootjate tagasipöördumise rahuliku töö juurde.* Juba kapitulatsioonides oli ette nähtud aadlilipkonna ja maamiilitsa laialisaatmine ning nende väeosade sõdurite, peamiselt eesti talupoegade kojulaskmine; kojulaskmisele kuulusid samuti sõjavangid. Rootsi administratsiooni ja sõjaväevõimude poolt sõjaväkke mobiliseeritud talupoegade kojulaskmine ning samuti Eesti- ja Liivimaa täielik vabastamine nekrutivõtmisest kuni 1796. aastani oli oluliseks abiks maale, mis oli katku tagajärjel kaotanud tunduva osa oma tootvast elanikkonnast.

1710-ndate aastate äärmiselt rasketes ja pingelistes tingimustes osutas Peeter I valitsus, võttes arvesse katastroofilist olukorda Eesti- ja Liivimaal katku ja Karl XII sõjapoliitika tagajärjel, ka finantsküsimustes mõõdukat suhtumist ning piirdus oma maksunõudmistes ainult kõige hädavajalikumaga, milleta polnud võimalik pidada Eesti territooriumil armeed, mis kindlustas maa julgeolekut. Ka see poliitika kajastus juba kapitulatsioonides. Nagu teisteski küsimustes, mis puudutasid elu normaliseerimist Eesti- ja Liivimaal, nii lähtus tsaarivalitsus ka maksude küsimuses tervenisti põhivormelist: jätta kõik, nagu oli «Rootsi ajal».

Koos sellega püüdis valitsus võimalust mööda *pehmendada erakorralisi sõjamakse.* Juba esimesel Liivimaa aadli maapäeval 1710. aasta detsembris teatas tsaari volinik G. J. Löwenwolde, et Peeter I ei taha rõhuda siinset aadlit mingite koormistega peale selle, mis on tarvis maa hädavajalikuks kaitseks ja mida maa suudab oma praeguse olukorra juures välja kannatada.[32] Kui algusperioodil, kuni uue administratsiooni loomiseni Eesti- ja Liivimaal, nõudsid sõjakontributsiooni sisse vastavad väeosad sõltuvalt vajadustest, kusjuures omavoli polnud välistatud, siis 1710. aasta sügisest alates hakkas kontributsiooniga maksustamine korrapärasemaks muutuma ning kehtestati kontributsiooni normid. Löwenwolde patendi järgi 11. novembrist 1710 olid aadlimõisad kohustatud peale tavalise statsioonimaksu andma sõjavägede ülalpidamiseks igalt adramaalt kaks tündrit rukist, kaks tündrit otra, 1 tünder kaeru, kaks karoliini jne.[33] Likvideeriti korratused ka majutamise alal.[34] Omavoliliste, ülemääraste rekvireerimiste vältimiseks viidi Liivimaalt ära kasakad[35] ning karistati gruppi ohvitsere eesotsas polkovnik Fliewerkiga.[36]

Eestimaa sõjaväeline haldamine kestis 1711. aasta märtsikuuni

---

[32] C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage von 1681 bis 1711. Dorpat 1865, lk. 373 ja 374.

[33] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 3.

[34] Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X, lk. 426.

[35] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 17.

[36] Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 83; C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage, lk. 482.

ja seda juhtis siin asuvate vägede juhataja kindralleitnant R. F. Bauer. Kartes katku levimist sõdurite hulgas, viis Bauer 1710. aasta oktoobris neljast ratsaväepolgust koosnevad väed Tallinnast välja ja paigutas hajutatult küladesse.[37] Vägede moonastamiseks maksustas Bauer Lääne-, Harju- ja Järvamaa kontributsiooniga, mis lähtus nähtavasti adramaade arvust XVII sajandi lõpu revisjoni andmetel ning oli seepärast teadagi ülejõukäiv. Eestimaa maanõunike arvestuste järgi oleks see kontributsioon rahas väljendatuna ulatunud 222 256 taalrini ning temast oleks piisanud rohkem kui nelja ratsaväepolgu formeerimiseks ja peale selle veel toitmiseks.[38] 1710. aasta novembris vastuseks rüütelkonna palvele vähendada kontributsiooni, tegi Bauer ettepaneku määrata igasse polku rüütelkonna komissarid, et kindlaks teha maa tegelik olukord ja koos polguülematega jaotada kontributsioon nii, et see rahuldaks nii sõjaväge kui ka maad.[39]

Kuigi Baueri polgud jäid Eestimaale 1711. aasta suveni, läks haldus siin tegelikult maanõunike kätte juba märtsikuus, pärast seda kui Tallinnat külastas A. D. Menšikov ning aadel oli andnud vande. Märtsis kuulutas Bauer tühistatuks oma eelnevad resolutsioonid ja soovitas Eestimaa elanikel kõigis küsimustes pöörduda ülemmaakohtu poole.[40] Nüüdsest peale lahendasid kubermangu asju kaks maanõunikku ülemmaakohtu osavõtul.[41] Eestimaa kõrgem tsiviilhaldus oli 1711. aasta märtsist alates antud G. J. Löwenwolde hoolde.[42]

Veebruaris 1711, kui Eestimaad külastas Menšikov, reguleeris ta siin vastavalt Peeter I juhtnööridele majutamise ja kontributsiooni küsimuse. Käskkirjaga 23. veebruarist kehtestati vägede moonastamisel mõõdukad normid, millest lähtudes tuli nõuda kontributsiooni. Nende normide järgi nähti ette igale sõdurile päevas kaks naela leiba, pool naela liha, kus võimalik, ja natuke soola.[43] Õlle asemel nõuti pool setverikku otri kuus. Ühele hobusele määrati päevanormiks 20 naela heinu ning 1 setverik kaeru nelja päeva kohta. Seejuures keelati ohvitseridel rangelt pidada rohkem hobuseid kui see oli käskkirjas kindlaks määratud, samuti keelati küüthobuste nõudmine talupoegadelt ilma küüdipassita; kontributsiooni nõudmine üle kehtestatud normide keelati koguni surmanuhtluse ähvardusel.[44]

Peeter I aadlivalitsuse klassiolemus avaldus ilmekalt ka sõjakontributsiooni ja majutuse küsimuse reguleerimises Eestimaal.

---

[37] RAKA, f. 854, nim. A—3, s.-ü. 1677.
[38] Sealsamas, s.-ü. 1681, l. 2; s.-ü. 1682, l. 3.
[39] Sealsamas, s.-ü. 1669, l. 3.
[40] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 240, l. 838 ja 840.
[41] RAKA, f. 854, nim. A—3, s.-ü. 1777.
[42] Sealsamas, s.-ü. 1751.
[43] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 144, l. 1. Peaaegu samasugused normid nähti ette Eestimaa maanõunike patendiga 23. oktoobrist 1711 (f. 854, nim. 1, s.-ü. 117, l. 23 ja 24).
[44] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 114, l. 2, 3 ja 4a.

Menšikovi mainitud käskkirjaga keelati, vastavalt aadli korduvatele palvetele, rangelt sõjavägede majutamine mõisamajadesse ning kästi sõjaväel suhtuda mõisnikesse kui tsaari truudesse alamatesse, osutada neile igati austust ning nüüdsest peale mitte anda neile vähimatki põhjust rahulolematuseks.[45] Ohvitseridel keelati rangelt ära omal käel kontributsiooni määrata ja sisse nõuda. Sõjavägi oli kohustatud kõiki kontributsiooniga maksustamise küsimusi lahendama koos aadliga pariteetsetel alustel, milleks määrati igasse polku, aga hiljem igasse maakonda kaks komissari, üks aadli ja teine polgu poolt, kelle kohustuseks oli isikliku koosseisu nimestiku alusel teostada talupoegade kontributsiooniga maksustamist. Komissaridevaheliste lahkarvamuste korral kuulusid küsimused reguleerimisele aadli ja armee kahe peakomissari poolt. Sama käskkirjaga võeti aadlimõisate talupojad maale majutatud sõjaväeosade jurisdiktsiooni alt ära. Ohvitseridel ja sõduritel keelati neid kasutada töödel sõjaväe tarbeks.[46]

Balti aadlil läks korda veeretada kogu maksukoorem talurahva õlgadele, eeskätt just riigi- ja vaibemõisate talupoegadele. Oma memoriaalides Peeter I-le vihjas Liivi- ja Eestimaa aadel tavaliselt «aadlimaa vähesusele» ja sellega seoses palus vähendada eramõisate maksustust.[47] Kui ühe polgu majutamisel tegi Löwenwolde ettepaneku panna $^2/_3$ majutuskoormisest riigimõisatele ja ainult $^1/_3$ eramõisatele, siis Liivimaa maanõunikele paistis ometi ka niisugune jaotus olevat ebasoodus ning nad palusid tungivalt panna eramõisatele ainult $^1/_4$ kõigist koormistest.[48]

Võttes arvesse maa rasket majanduslikku olukorda, vähendas Vene valitsus 1712. aastast alates Eestis järsult makse ja sõjakontributsiooni. «Inimeste ja hobuste nappuse tõttu» asendati Liivimaa aadlimõisate ratsateenistus sõja lõpuni rahalise maksuga 60 taalrit aastas.[49] Eestimaal asendati ratsateenistus ja muud maksud 1712. aastast sõja lõpuni iga-aastase maksuga 15 000 rubla suuruses, mis moodustas üheainsa jalaväepolgu ülalpidamise ja moonastamise kulud.[50] Hiljem andsid mõisad sellele summale

---

[45] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 114, l. 1 ja 4. Käskkirja säärane formuleering polnud kaugeltki juhuslik. 1711.—1712. aastani suhtusid Vene sõjaväevõimud mõisaomanikesse, kes varjasid sõjaväe eest kariloomi ja toiduaineid, nagu oma vaenlastesse. Selliste mõisate valitsemine anti üle talupoegadele (RAKA, f. 7349, nim. 1, s.-ü. 292, l. 39). Ükski mõisnik ei võivat oma mõisas midagi teha ega isegi sinna jääda; ohvitserid ei arvestavat rüütelkonna komissare ja võtvat kõike seda, mida peavad vajalikuks, — märgiti Liivimaa aadli palvekirjades 1710.—1711. a. (C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage, lk. 362 ja 363, 419 ja 420). Sõjakontributsiooni kogujad määrati Vene sõjaväevõimude poolt esialgu just talupoegade hulgast. Üheks selliseks maksukogujaks oli ka Tähtvere talupoeg Kuusma Jürgen (RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 638, l. 8 ja 9).

[46] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 114, l. 2a ja 4.

[47] ПСЗ, т. IV, lk. 811 (nr. 2496).

[48] C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage, lk. 442.

[49] VARKA, f. 64, s.-ü. 121, l. 1.

[50] RAKA, f. 854, nim. A—3, s.-ü. 1731.

lisaks vilja.[51] 12. juulil 1712 vabastati Eestimaa üldse üheks aastaks igasugustest hangetest.[52] Tartumaal aga asendati vastavalt tsaari ukaasile 28. novembrist 1713 ning üldlepingule Tartumaa aadliga 31. jaanuarist 1714 kõik maksud sealsetelt mõisatelt rahaliste maksetega või moonahangetega 25 000 rubla suuruses summas, samaaegselt kinnitades endised valdusõigused era- ja riigimõisatele.[53]

Kõigi nende sammude tõttu muutus olukord maal üldiselt tunduvalt kergemaks juba 1711. aasta kevadest ja seda enam sama aasta suvest alates, kui kindralleitnant Baueri väed lahkusid Eestimaalt.

Eesti- ja Liivimaal asuvate Vene sõjavägede moonastamiseks kavatseti ära kasutada esmajärjekorras katku surnud elanike vaibevara. Juhendis Löwenwoldele ning kirjades B. P. Šeremetevile ja V. N. Zotovile pidas Peeter I vaibevara ja raha konfiskeerimist esmajärguliseks ülesandeks, «sest raha on sõja tuiksoon».[54] Selles küsimuses Peeter I ei jäänud peatuma Balti õiguse ja aadliprivileegide rikkumise ees, sest tolle aja tingimustes oli see üks sõjaväe ülalpidamise kõige tähtsamatest allikatest. 1710.—1711. aastal laekus kontributsiooni arvel esmajärjekorras katku surnud talupoegade vili.[55] Paljudes mõisates laekusid talupoegade naturaalandamid kontributsiooni näol riigi viljamagasinidesse, minnes mööda mõisnikest (keda tihtipeale polnudki), mõnedes mõisates aga koristasid sõdurid koos talupoegadega kontributsiooni arvel mõisavilja.[56]

Arvestades läänekubermangude rasket majanduslikku olukorda ei seadnud Vene valitsus siin kuni 1783. aastani sisse pearahamaksu. Sõja kestmise tõttu aga ei saanud Peeter I rahuldada aadli korduvaid taotlusi sõjavägede väljaviimise ning Eesti- ja Liivimaa sõjakontributsioonist täieliku vabastamise kohta. Isegi sõja viimastel aastatel oli olemas reaalne Rootsi vägede dessandi oht,[57] milleks siin tuli hoida nii mere- kui maavägesid, viimaste ülalpidamiseks aga võis kasutada eelkõige vaid kohalikke ressursse.

Taotledes visalt maa vabastamist sõjakontributsioonist ja majutamisest, hoolitses aadel muidugi mitte rahva, vaid omaenda kitsalt seisuslike materiaalsete huvide eest.

1710.—1711. aastal tekkis balti mõisnike ja Vene sõjaväevõimude vahel terav konflikt, mille põhjuseks oli küsimus toidumoona

---

[51] Sealsamas, s.-ü. 9397.

[52] P. Osten-Sacken, Die estländische Ritterschaft, lk. 154.

[53] W. Schwartz, Zur Geschichte des Dorpater Kreises 1713—1722. «Baltische Monatsschrift», Bd. LXXI, Riga 1911, lk. 520.

[54] Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X, lk. 375, 426 ja 434.

[55] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 448, l. 60; s.-ü. 451, l. 42—44 jm.

[56] Sealsamas, s.-ü. 448, l. 60a, 306; f. 862, nim. 1, s.-ü. 285, l. 143a.

[57] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 212; Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края, т. III, Рига 1880, lk. 441; Eesti NSV ajalugu. I kd., Tallinn 1955, lk. 422.

ülejääkidest mõisates, mis olid hädavajalikud armeele. Vaatamata maa majanduselu üldisele langusele olid need ülejäägid küllaltki suured, kuna just sel ajal langes suur osa katku surnud talupoegade viljasaagist ja varandusest mõisnike ja mõisarentnike kätte. Seda tõendavad nii 1712. aasta revisjon kui ka rohkearvulised talupoegade seletused hiljem meeskohtu poolt teostatud revisjonide ajal. Seliküla mõis Läänemaal omastas kõigi tema alla kuulunud, katku surnud talupoegade viljasaagi ja kariloomad.[58] Vatku mõisa käsutusse läks 61 tündrit surnud talupoegade rukist, Kolga mõisas 279, Kiiu mõisas 198 ja Aseri mõisas 40 tündrit rukist.[59] Mõisad, kus oli alles jäänud palju tööjõudu, saatsid oma töömehi vilja koristama mõisatesse, kus enamik talupoegi oli katku surnud. Nii näiteks saadeti «Woittoma» mõisast Mõisamaa ja Vaimõisa mõisatesse 46 töömeest peremeheta vilja koristama.[60] Rakvere mõisas peksti surnud talupoegade vili talu rehtedes, seejärel aga veeti valitseja käsul mõisa.[61] Sealjuures saadi siin surnud talupoegade maalt isegi ilmselt vähendatud andmete järgi üle 148 tündri rukist. Lähtudes kurikuulsa Balti õiguse sajanditepikkusest praktikast ja normidest, käsitasid mõisnikud ja mõisarentnikud surnud talupoegade kogu viljasaaki, karja ja varandust oma lahutamatu omandina. Saanud Peeter I valitsuselt kõigi seisuslike privileegide kinnituse ning feodaalse omandiõiguse monopoli maa suhtes ja piiramatu õiguse ekspluateerida talupoegi, ei tahtnud aadel loobuda oma kasudest mitte ainult mõisate tulude arvel, vaid ka surnud talupoegade varanduse arvel.[62]

On iseloomulik, et ka kakssada aastat hiljem jäid Eestimaa aadli ideoloogid oma esiisade positsioonidele. Nad lõid läbinisti valeliku kontseptsiooni, mille järgi erakorralised sõjamaksud 1710.—1711. aastal olevatki olnud maa lõpliku laostumise põhjuseks ja ainult tänu «iseloomukindlusele, kohusetruudusele ja isamaa-armastusele» õnnestunud aadlil maad ummikust välja viia.[63] Selle väärkontseptsiooni aluseks on tegelikult see kahju, mida erakorralised sõjaaegsed koormised tõid aadli varanduslikele huvidele, sellele lisaks balti mõisnike privileegide ignoreerimine Vene armee poolt kuni 1710.—1711. aastani. Just sellepärast arvestaski P. Osten-Sacken kahesaja-aastase rahuaja algust Eestimaa ajaloos 1712. aasta märtsist peale, s. o. ajast, mil tsaarivalitsus kinnitas Eestimaa aadli privileegid.[64]

Venemaa sõjalised ja välispoliitilised edusammud saavutati vene töörahva ja eelkõige Venemaa paljurahvuselise talupoeg-

---

[58] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 247, l. 684.

[59] Sealsamas, s.-ü. 451, l. 43; s.-ü. 448, l. 292a ja 284a; f. 862, nim. 1, s.-ü. 514, l. 127.

[60] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 448, l. 306.

[61] RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 514, l. 54a.

[62] RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. 1710, l. 6.

[63] P. Osten-Sacken, Die estländische Ritterschaft, lk. 146 ja järgmised.

[64] Vt. sealsamas, lk. 155.

konna arvel. Ränka erakorraliste sõjamaksude koormat tuli kanda ka eesti talurahval, eriti kuni 1711. aastani. Kogu rekvireerimiste ja Vene vägede majutamise raskus lasus talupoegadel. Veeretades sõjaliste koormiste raskuse mõisatelt talurahvale, maksustasid rüütelkonna ja kubermangu võimud talupoegi täiendavate rahaliste maksudega toidumoona ostmiseks sõjaväele ja vedudeks.[65] Nagu nähtub 1715. aasta revisjoni materjalidest, maksustasid riigimõisate rentnikud talupoegi sõjaliste andamite nime all täiendavate maksudega oma kasuks ja laostasid sellega talupoegi.[66] Tartumaa mõisnikud, rikkudes üldlepingut, veeretasid mõisatelt vägede majutamise kulud ning samuti posthobuste moonastamise täielikult talupoegadele.[67] Eriti raskete rekvisitsioonide alla sattusid suurte teede ääres asuvate mõisate talupojad.[68]

Toidu- ja hobusemoona andmine sõjaväele toimus tavaliselt riigimõisate rendimaksu või maamaksu arvel. Peale selle nõuti üsna sageli talupoegadelt veel lisaks tavalistele maksudele erakorralisi makse ja koormisi sõjaväe vajaduste rahuldamiseks.[69]

Pärast sõja lõppu hakati Eesti- ja Liivimaal asuvaid polke aga varustama täielikult riigikassa kulul. Kui kohalikelt talupoegadelt nõutigi maal viibivate vägede moonastamist, siis kas tasuti selle eest riigi poolt või arvestati see maha riigimaksude võtmisel.[70] Seega olid siia paigutatud polgud ühtlasi üsna oluliseks põllumajandussaaduste turustamiskohaks, seejuures mitte ainult viljale, vaid ka heintele ja õlgedele.

Raskeks koormaks talupoegadele oli Põhjasõja teisel poolel metsamaterjalide ja kivide vedamine sõjasadamate ehitamiseks ja kindlustustöödeks. Ainuüksi Tartumaalt tuli üldlepingu järgi anda igal aastal 500 talupoega-töömeest kindlustus- ja teiste ehitustööde jaoks linnades.[71] Kahe aasta jooksul (1713—1714) vedasid Eestimaa talupojad Tallinna sõjasadama ehitamiseks kuni 8000 palki, seega igalt mõisamaa adramaalt 6 palki aastas.[72] Üldse nõuti sel ajal Eesti-, Liivi- ja Tartumaa talupoegadelt aastas ligi 20 000 palki.[73] Senati ukaasiga 22. oktoobrist 1722 määrati, et palkide vedu ja teised ülemäärased tööd Eesti-, Liivi- ja Tartumaal

---

[65] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 151, l. 107—110; f. 3, nim. 1, s.-ü. 252, l. 620—622.

[66] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 38—40, 42—44, 46—48, 68 ja 69.

[67] VARKA, f. 274, s.-ü. 2333, l. 161.

[68] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 241, l. 256 ja 257.

[69] Я. Зутис, Политика царизма в Прибалтике, lk. 46; RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 157, l. 39; s.-ü. 160, l. 122—124.

[70] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 162, l. 94 ja 95.

[71] Talupoegade saatmise asemel nõuti mõisnikult sisse iga töömehe pealt 10 rubla aastas. Vägede talvekorterisse majutamise korral talupojad vabastati neist töödest. Vt. W. Schwartz, tsit. teos, lk. 521.

[72] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 2, l. 402.

[73] Sealsamas, l. 388—391; s.-ü. 114, l. 25. Kui loomataudi puhkemise ja pingelise veokohustuse tõttu olukord muutus maal väga raskeks, saadeti 1714. a. oktoobri lõpul Tartust ja Pärnust Tallinna sadama ehitustöödele appi kaks polku vene vägesid. Vt. sealsamas, s.-ü. 2, l. 393a—394.

tuleb sooritada korraliste maksude arvel, s. t. viimaseid tuli vähendada erakorraliste koormiste väärtuse võrra.[74]

Üldiselt aga tuleb märkida, et kuigi eesti talurahva olukord Põhjasõja teisel poolel jäi raskeks, vähenesid siiski talupoegade erakorralised koormised ja maksud sõja esimese poolega võrreldes. Kui sõja esimesel poolel Rootsi võimud nõudsid, et külla jäänud talupojad pidid kandma koormisi ka sõjaväkke ja maamiilitsasse mobiliseeritute eest, siis Vene võimu ajal erakorraliste töökohustuste nõudmine ei asetanud ülejäänud talupoegadele mingeid täiendavaid koormisi. Eriti oluline oli aga see, et talupojad lakkasid kohe pärast Vene võimu alla minekut olemast suurtükilihaks, vaatamata sõja jätkumisele. Pärast Uusikaupunki rahulepingu sõlmimist hakkas aga riik täielikult maksma ka kõigi erakorraliste kohustuste eest, mis tähendas tegelikult igasuguste ülemääraste koormiste ja maksude likvideerimist.

*

Vahetus seoses erakorraliste sõjaliste koormiste võtmise ja maksustamise reguleerimisega viidi läbi *uus adramaarevisjon*. Viimane adramaarevisjon oli toimunud Liivimaal 1688. ja Eestimaal 1695. aastal. Pärast seda oli ikalduste, nälja, sõja ja katku tagajärjel maa olukord järsult halvenenud ja rahvaarv katastroofiliselt langenud. Sellele vaatamata võeti ometi kuni 1712. aastani makse ja sõjakontributsiooni revisjoniadramaade arvu järgi, mis oli kindlaks määratud ülalmainitud revisjonidega. Arusaadavalt tähendas see ka mõisnike tulude vähenemist, mispärast nii Liivikui Eestimaa rüütelkond olid juba korduvalt oma memoriaalides kõrgematele Rootsi võimudele taotlenud uue revisjoni teostamist, mis oleks viinud riigimaksud vastavusse kujunenud olukorraga.[75] Kuid Rootsi võimud, kes olid huvitatud maksude võimalikult suurest laekumisest, lükkasid tagasi igasuguse revisjoni teostamise mõtte. Selle teostamist takistasid samuti sõja jätkumine ning sellega seotud kiired ja lakkamatud muutused tootlikes jõududes.[76]

Vahetu sõjategevuse lõppemine Eesti alal lõi võimaluse uue adramaarevisjoni teostamiseks, mis jätkuva katku tõttu tuli siiski edasi lükata kuni 1712. aastani.[77]

XVII sajandil oli adramaa kui maksustusühiku arvestamise aluseks talupoja tavaliste koormiste väärtus. Nii loeti üheks adramaaks Liivimaal talumaa, mis kandis aastas koormisi ja andameid üldsummas 60 taalri eest, ja Eestimaal talu, mis tegi mõisale 6 rakmepäeva nädalas. Sõjaolukorras hakati talupoegade koormiste tavalisi norme, mida oli rikutud juba rahu ajal, veelgi

---

[74] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 160, l. 215—216.

[75] RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 754, l. 351—354; A. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, lk. 33.

[76] VARKA, f. 64, s.-ü. 110, l. 23.

[77] RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 117, l. 53.

sagedamini rikkuma. Samal ajal kui tulid juurde rängad sõjakoormised, hakkas rahvaarv järsult langema, mille tagajärjel talud polnud enam varustatud vajaliku tööjõuga. Mõisate rentnikud aga püüdsid suuri tööjõu kaotusi tasa teha talupoegade koormiste meelevaldse tõstmisega. Kuna ka normaalsed turutingimused olid häiritud, siis oli talurahva koormiste väärtuse mastaap tegelikult likvideeritud. Seepärast oli uutes tingimustes senine revisjonide teostamise põhimõte täiesti kõlbmatu. Neil põhjustel otsustatigi G. J. Löwenwolde ettepanekul 1712. aastal hakata arvestama adramaid Liivi- ja Eestimaal tööjõu hulga järgi.[78]

Selle aja tingimustes oli see ainuvõimalik tee adramaade arvestamiseks. Sellega viidi adramaade arv sõltuvusse peamisest tootlikust jõust — töövõimeliste inimeste arvust. Rahvamajanduslikust vaatepunktist oli see adramaade arvestamise moodus kõige otstarbekohasem ja lihtsam aastaid kestnud vahetu sõjategevuse järgsetes oludes, kui pealegi katku laastamise tagajärjel oli maa suures ulatuses tühi. Neis oludes pidi maksude, eriti talupoegade teokoormiste mõõduka arvestamise — mitte maa, vaid tööjõu järgi — tulemuseks olema puustuste ülesharimise kasv, mis selleaegse ekstensiivse maaharimise tingimustes oli tootlike jõudude eduka arenemise peamiseks näitajaks.

Balti-saksa ajaloolased lõid väärkontseptsiooni, mille järgi eesti ja läti talurahva majandusliku olukorra järsk halvenemine olevat saanud alguse 1710.—1721. aastal.[79] See seletuvat peamiselt sellega, et kohalikul aadlil, kelle õigusi mõisatele 1722. aastani polevat taastatud, olevat mainitud perioodil olnud nõrk mõju maa agraarkorraldusele, mida kasutades Vene valitsus olevat loobunud adramaade arvestuse rootsi süsteemist ja läinud üle maa majanduselu jaoks hukatuslikule adramaade arvestamisele vastavalt töövõimeliste inimeste arvule. Selle tagajärjel olevat toimunud maksude suurenemine, mida mõisnikud olnud sunnitud peale panema talupoegadele, mistõttu toimunudki talurahva olukorra halvenemine.[80] Kui H. Bruiningk ja A. Transehe-Roseneck süüdistasid Vene valitsust vene valitsemiskorra juurutamises Baltikumi, siis A. Gerneti käsitluses omistatakse vene mõjule passiivne osa: vaene balti mõisnik, otsides raskustest väljapääsu, olevat laenanud sel ajal Venemaal eksisteerinud pärisorjuslikud õiguslikud tõekspidamised ning rakendanud neid ka siin.[81]

Need kontseptsioonid ei talu mingit kriitikat. Juba ammu enne 1722. aastat, mil alustas tööd restitutsioonikomisjon, taastati balti mõisnike seisuslikud õigused ja privileegid, sealhulgas valdus-

---

[78] Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 95 ja 96.

[79] Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии, часть 1. Рига 1949, lk. 176.

[80] A. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg 1890, lk. 112 ja 113.

[81] Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 205; A. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, lk. 39.

õigused mõisatele. Arvestades rahvusvahelist olukorda ja püüdes endale tagada aadli kindlat toetust, avaldas Peeter I isegi rohkem kannatamatust Liivimaa maariigi taastamisel kui parunid, kes kahtlesid lõplikus Vene võidus.[82] Juba 1710. aasta detsembrist kuni järgmise aasta märtsini toimus Liivimaa rüütelkonna esimene maapäev, kus Löwenwolde Peeter I nimel kuulutas siinse endise «konstitutsiooni» taastatuks. Vastavalt kapitulatsioonidele anti balti aadlile monopoolne maa ja talupoegade valdamise õigus. Otsekohe pärast kapitulatsioone taastati *de facto* mõisnike valdusõigused mõisatele. Eestimaal oli 1715.—1716. aasta revisjoni järgi adramaade üldarvust mõisnike käes 1095 $^1/_8$ adramaad, kuna riigile kuulus ainult 343 adramaad.[83] Tartumaal kuulus 1722. aastal eramõisatele 841 $^1/_4$ ja riigimõisatele 394 $^1/_8$ adramaad.[84]

Vastavalt taastatud majanduslikule positsioonile kuulus balti aadlile ka poliitiline võim. Praktiliselt ei lahendatud siin ühtki küsimust ilma maanõunike otsese osavõtuta. Keskvalitsuse administratsioon Liivi- ja Eestimaal, mis koosnes ainult kohalikest aadlikest, kaitses kindlalt balti aadli seisuslikke huve, seda enam, et sel ajal polnud vene ja saksa aadli vahel olulisi vastuolusid.

Üleminek uuele adramaade arvestamise süsteemile toimus 1712. aastal just kohaliku aadliku G. J. Löwenwolde ettepanekul, kes lahendas selle tähtsa küsimuse koos Liivimaa maanõunikega. Üldise laostumise olukorras oli aadlil väga tähtis võimalust mööda vähendada riigimakse. Liivimaal arvati 1712. aastal üheks revisjoniadramaaks 9 paari töövõimelisi mehi ja naisi, kuna aga 1688. aasta revisjoni järgi loeti üheks adramaaks 8 paari.[85] Eestimaal loeti revisjoniadramaaks 12 töövõimelist meessoost talupoega ja sulast 15—60 aasta vanuses (1715. aastast alates 10, kaasa arvatud ka vabadikud), mis veel tugevamini suurendas maksustusühikut ja pidi makse tunduvalt vähendama. Kui XVII sajandi lõpul liivimaa revisjoniadramaa ületas 2 korda eestimaa oma, siis nüüd saavutas Eestimaa aadel niisuguse olukorra, kus eestimaa adramaa oli suurem liivimaa omast.

Vastuoksa balti-saksa autorite kinnitustele ei saanud uus adramaade arvestamise süsteem suurendada, vaid pidi hoopis vähendama riigimakse, võrreldes Rootsi võimuperioodiga. Tegelikult oligi nii, et näiteks Liivimaalt ja Saaremaalt olid riigi sissetulekud pärast 1710. aastat mitte ainult absoluutselt, vaid ka suhteliselt väiksemad kui Põhjasõja esimesel poolel Rootsi võimu ajal.[86] Järelikult ei seisa talurahva olukorra halvenemine mingis seoses uue adramaade arvestamise süsteemiga. Kui aga pärast sõda mõnes mõi-

---

[82] Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 74; vt. ka A. Traadi artiklit käesolevas kogumikus.

[83] RAKA, f. 2062, nim. 2, s.-ü. 9, l. 121.

[84] VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 291, l. 31.

[85] E. Dunsdorfs, Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681—1710. Stockholm 1950, lk. 125 ja 127.

[86] Я. Зутис, Политика царизма в Прибалтике, lk. 142.

sas saavutati XVII sajandi lõpu revisjonis märgitud adramaade arv ja see ületati, siis ei arvestatud riigimakse enam uue arvestussüsteemi või tegeliku adramaade arvu, vaid Rootsi-aegse arvu järgi.[87] Seega andsid pärast maa tootlike jõudude taastamist riigimaksud end veel vähem tunda ega saanud põhjustada talupoegade olukorra halvenemist. Sama absurdsed on ka A. Gerneti väited. Pärisorjuslike tõekspidamiste poolest oli ju balti aadel vene mõisnikest ammu ette jõudnud.

Uue adramaade arvestamise süsteemi tähtsaimaks tulemuseks pidi niisiis olema riigimaksude üldine tunduv vähenemine, mis oli laostunud maale tõsiseks abiks majanduse taastamisel. Tegelikult läks kogu kasu riigimaksude vähendamisest (seal, kus see uus süsteem jõustus, nimelt Pärnu- ja Saaremaal) ainult mõisnikele. Mis puutub talupoegadesse, siis nemad tasusid koormisi ja andameid endiselt mitte revisjoniadramaade, vaid nn. taluadramaade järgi, mille arv ületas revisjoniadramaade arvu.[88] Ametlikel andmetel võrdus Eestimaal kuni 1726. aasta revisjonini üks revisjoniadramaa kolmele või enam taluadramaale.[89] Hiiumaal võrdus 1723. aastal 1 revisjoniadramaa keskmiselt 1,8 taluadramaale.[90] Talude — seega siis taluadramaade — suuruse määrasid kindlaks mõisavaldajad sõltuvalt reast tegureist, kusjuures kõige sagedamini, peale olemasoleva tööjõu ja tööloomade,[91] nad arvestasid koormiste nõudmise eesmärgil ka haritava talumaa ulatust.[92]

1712. aasta revisjoni ajal tihtilugu ei fikseeritud Eesti eramõisates üldse talude suurust ega koormisi.[93] Revisjonikomisjonidele esitatud aruannetes piirdusid mõisnikud ainult mõisates elavate talupoegade loetlemisega, kelle arvu järgi määrati kindlaks mõisate suurus revisjoniadramaades ja neilt saadaolevad maksud. «Adramaade arvu ei saanud ma üles märkida,» väideti tihtipeale neis aruannetes, «kuna iga mõisaomanik laseb oma talupoegi nii teol käia, nagu nad tema äranägemise järgi on selleks suutelised.»[94]

Kui aga 1715. aastal mõisnikud või revisjonikomisjonid näitasid talude suurust, siis ei tehtud seda mitte ainult töövõimeliste meeste arvust sõltuvalt. Nii näiteks Vatku mõisas Virumaal võrdsustati kõik talud 1715. aasta revisjoni järgi 1/4 adramaaga, kuigi nende varustatus tööjõuga polnud ühtlane: igas talus oli kaks kuni neli töövõimelist inimest.[95] Roela mõisas loeti 1/4 adramaa suuruseks sellised talud, kus oli 1—3 töövõimelist meest, kusjuu-

---

87 RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 465, l. 44.
88 E. Dunsdorfs, tsit. teos, lk. 12.
89 RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 89, 131.
90 VARKA, f. 274, s.-ü. 1645, l. 3.
91 RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 246, l. 326, 332; s.-ü. 252, l. 991 ja 992.
92 VARKA, f. 274, s.-ü. 2333, l. 152.
93 Sealsamas, s.-ü. 1624, l. 291.
94 RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 448, l. 350a, 256a, 368a jne.
95 Sealsamas, s.-ü. 451, l. 40 ja 41.

res samapalju oli ka $^1/_8$-adramaa taludes.[96] Moe mõisas Järvamaal peeti talusid, kus oli üks sulane, $^1/_8$-adramaa suuruseks, aga mõningaid talusid, kus polnud ühtki sulast, loeti $^1/_4$-adramaalisteks.[97]

Niisiis, ka pärast Eesti liitmist Venemaa külge säilitas adramaa maksustusühikuna kahesuguse tähenduse: revisjoniadramaa ja taluadramaa. Kuid erinevus revisjoni- ja taluadramaa suuruse vahel muutus 1712.—1720. aastal tunduvalt suuremaks kui eelmisel sajandil. Adramaade arvestamine töövõimeliste inimeste arvu järgi viidi 1712. aastal ainult revisjoniadramaade arvestusse. Samal ajal muutus talude suurus nn. taluadramaade osades väljendatuna oluliselt sõja ja katku tagajärjel. Talude suurus, millest sõltusid mõisa heaks kantavad koormised ja andamid, määrati kindlaks mõisavaldajate poolt sõltuvalt reast teguritest, nagu eespool nägime. Nendest teguritest pidurdas eriti talude künnimaa suuruse arvestamine mõisnike poolt talude majandusliku potentsiaali määramisel tohutu suure puustusmaa fondi olemasolu tingimustes maa tootlike jõudude arengut.

1712.—1721. aastal võeti riigimakse mõisatelt uute revisjoniadramaade järgi ainult Liivimaal. Seevastu Eestimaal ja Tartu maakonnas polnud revisjoniadramaade määradel otsustavat tähtsust, kuna nad olid ajavahemikul 1712—1722 maksustatud riigi heaks kindla summaga, nimelt Eestimaa 15 000 rublaga ja Tartumaa 25 000 rublaga aastas. Sel kombel oli 1712. ja 1715. aasta revisjonidel Eesti ala enamiku jaoks see tähtsus, et nende alusel jaotati maksud enam-vähem ühtlaselt[98] ning nõuti sisse sõjaaja erakorralised koormised (talupoegade nõudmine kindlustustöödele, Tallinna sõjasadama ehitusele jne.).

1720-ndatel aastatel kuulutas riigivõim maksutulude suurendamise eesmärgil Baltimaadel välja tagasipöördumise adramaade arvestamise rootsi süsteemile. Olukord maal oli selleks ajaks tunduvalt normaliseerunud ja olid olemas kõik tingimused adramaade arvestamiseks XVII sajandi süsteemi järgi. Selle süsteemi juurde tagasipöördumine toimus tegelikult siiski ainult Liivimaal. Kuigi Eestimaal oli kästud revisjon teostada «Liivimaa eeskujul», jättis siinne rüütelkond selle siiski rakendamata ning tal läks korda koguni enda kasuks põhjalikult ümber kujundada senini kehtinud adramaade arvestamise meetodit.

30. novembril 1725, pärast seda kui Keila kihelkonnas Harjumaal (esimese kihelkonnana kogu kubermangus) oli lõpetatud

---

[96] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 48—51.

[97] Sealsamas, s.-ü. 450, l. 9 ja 10.

[98] Tartumaa aadli üldlepingu tingimustel jaotati iga-aastaste riigimaksude kogusumma 25 000 rbl. järgmiselt: 16 rbl. 30 kop. ühelt adramaalt eramõisates ja 36 rbl. 50 kop. ühelt adramaalt riigimõisates (W. Schwartz, Zur Geschichte des Dorpater Kreises, lk. 520—523). Hiljem, võttes arvesse rahvaarvu kasvu, mis kajastus adramaade arvu suurenemises juba 1715. a. revisjoni järgi, vähendasid maanõunikud omavoliliselt riigimakse eramõisates 12 rublani adramaalt (VARKA, f. 274, s.-ü. 2333, l. 162).

mõisnike poolt esitatavate vakuraamatute kogumine ja nende kontrollimine üksikute talupoegade ja kubjaste küsitlemise teel, toimus kubermangu adramaarevisjoni komisjoni istung. Komisjon kinnitas vajadust ka edaspidi arvestada adramaid mitte maa, vaid olemasoleva tööjõu järgi.[99] Kuna Keila kihelkonnast kogutud andmetest ilmnes, et talupojad kandsid siin koormisi XVII sajandi normide järgi, siis võetigi need revisjoniadramaa etalooniks kogu kubermangu jaoks «muude andmete puudusel», kuid muudetud kujul. Selles seisneski Eestimaa rüütelkonna juhtivaist tegelastest koosneva revisjonikomisjoni konks. Nimelt kästi mõisate suuruse määramisel revisjoniadramaades lähtuda mitte talude iganädalastest koormistest, nagu varem, vaid töövõimeliste talupoegade (peamiselt meeste) arvust, mis keskmiselt tuli nende koormiste kohta XVII sajandil.[100] Selle järgi loeti talu, kus elasid töövõimeline mees ja naine (lapsi, rauku ja põduraid arvestamata), 1/4 revisjoniadramaa suuruseks ning ta oli kohustatud tegema 1,5 päeva rakmetegu nädalas aasta ringi; samasugune talu, kus elas veel täiskasvanud tütar või teenijatüdruk, loeti 1/3-adramaaliseks ning ta oli kohustatud tegema 2 rakmepäeva; talu kahe töövõimelise mehega ja ühe või enama naisega võrdsustati 1/2 adramaaga ning ta pidi tegema vastavalt 3 rakmepäeva ja suvel lisaks veel 3 jalapäeva nädalas; nelja töövõimelise mehega talu loeti täieks revisjoniadramaaks. Eestimaa kindralkuberneri Apraksini kirjaga komisjoni liikmetele, asekuberner F. von Löwenile ja polkovnik Belskile 23. aprillist 1726 kinnitati ametlikult need revisjoniadramaade arvestamise normid.[101]

Keila kihelkonna väga tingliku taluadramaa võtmisega revisjoniadramaaks ei kadunud erinevus mõlema adramaa liigi vahel. Talurahva koormiste taseme õigeks mõistmiseks XVIII sajandi esimesel veerandil tuleb silmas pidada kõigepealt seda, et protokolliline ülestähendus 30. novembrist 1725 ei vastanud täiel määral tegelikkusele. Revisjoni ajal avastati praktikas rohkesti koormisenormide rikkumisi nii sellessamas Keila kihelkonnas kui ka teistes Eestimaa kihelkondades. Näiteks Keila kihelkonna Hüüru mõisas märgiti revisjonikomisjonile esitatud vakuraamatus, et kõik pooladrikud sooritavad 3 päeva rakmetegu nädalas, aga tegelikult — talupoegade teatel — tegid nad kaks korda rohkem. Koormisenormide suuri rikkumisi täheldati samuti Harku, Rannamõisa jt. mõisates.[102] Edasi, kui talupojad kandsidki koormisi XVII sajandi

---

[99] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 113 ja 114.

[100] Sealsamas, l. 113—117. Administratsioon tunnistas ametlikult (ja see nähtavasti vastas tegelikkusele), et revisjoniadramaa arvestamine normi järgi neli meest või kaheksa mõlemast soost töövõimelist inimest adramaa kohta langeb täpselt kokku revisjoniadramaa määraga XVII sajandil (RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 89).

[101] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 37—39.

[102] Sealsamas, l. 79—82, 84. Selleaegse olukorra kohta Eestis tuleb silmas pidada, et naturaalandameid neil aastail kohati vähendati või ajutiselt ei nõu-

ametlike normide piirides, siis toimus see tihti mitte nende ja mõisnike vaheliste suhete nii-öelda orgaanilise arenemise jõul, vaid talupoegade poolt ülemääraste koormiste kohta esitatud kaebuste rahuldamise tulemusena kindralkubermanguvalitsuse poolt. Näiteks 17. juunil 1719 märkisid Keila mõisa talupojad oma kaebuses, et nende uus mõisnik, leskproua Üxküll (sündinud Budberg) nõuab poole-adramaa talude tavalise kolme rakmepäeva asemel suveajal nädalas 6 päeva; peale selle, lisaks tavalistele koormistele ja andamitele, nõuab ta igalt poole-adramaa talult ühe rubla majutamiste ärahoidmiseks.[103] Talupojad palusid kaitsta nende vanu tavasid ja koormisenorme, sest vastasel korral nad on sunnitud mõisast ära jooksma. Juuli algul 1719 ilmusid Keila talupojad teist korda kindralkubermanguvalitsusse ja, loobudes oma muudest kaebustest, palusid ainult ühte: jätta neile vanad teonormid.[104]

Harjunud kombe järgi, s. t. andmata asja kohtusse, käskis Löwen oma resolutsiooniga mõisaproual mitte nõuda talupoegadelt suuremaid koormisi kui need, mida nad kandsid varem, kusjuures ta motiveeris seda mõisaproua enda kui mõisa ja talupoegade pärilikku valdaja majandusliku huvitatusega.

Niisiis just tänu talupoegade väljaastumistele, mida kubermanguvõimud olid sunnitud arvestama, säilisid Keila mõisas talupoegade tavalised koormisenormid. Kuid muidugi kaugeltki mitte kõik talupojad ei kaevanud ega saavutanud kubermanguvõimudelt oma koormiste vähendamist vakuraamatu tavaliste normide tasemeni.

1726. aastal Eestimaa revisjonikomisjonile esitatud vakuraamatuid pole avastatud. Nähtavasti pole juhuslik, et erinevused mõisnike andmetes ja talupoegade seletustes talurahva koormiste kohta fikseeriti revisjonikomisjoni protokollis ainult tema töö algul, Harjumaa mõisate revisjoni ajal (Harjumaal peeti talupoegade koormisenormidest rohkem kinni kui teistes Eestimaa maakondades). Ülejäänud maakondade revideerimisel piirdus komisjon napi märkusega protokollides, et talupojad «andsid vande ja neid küsitleti» komisjonile esitatud vakuraamatute järgi.[105] Sellepärast polegi meil täit ettekujutust eesti talupoegade koormistest ei 1720-ndail aastail ega ka eelmisel aastakümnel. Küll aga tõendavad meie käsutuses olevad andmed seda, et talu-

---

tud üldse, seevastu aga XVII sajandi tavaliste teonormide ületamine oli väga levinud nähtuseks. Talupoegade kaebustes on sel ajal üldine, et mõisnikud suurendavad igati just teotööd. Vt. näiteks RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 250, l. 823 ja 824 (Perila mõisa talupoegade kaebus 1718. aastal); f. 858, nim. 2, s.-ü. 3169, l. 80 (Rammu mõisa talupoegade kaebus 1716. aastal); f. 1187, nim. 2, s.-ü. 5173, l. 3, 7, 10a, 13, 17, 26, 30, 33, 36; f. 1200, nim. 1, s.-ü. 75, l. 1a; s.-ü. 77, l. 8; s.-ü. 83, l. 10a; s.-ü. 89, l. 2a jm.

[103] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 251, l. 857—862.

[104] Samaaegselt kaebasid nad ka selle üle, et Keila ja Harku mõisates sunnitakse neid jaagupipäevast viljalõikuse lõpuni mõisatööle andma veel kaht abivaimu (sealsamas, s.-ü. 210, l. 267).

[105] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 137—168, 281—370.

poegade tavalised koormisenormid üldiselt säilitasid neil kümnenditel oma tähtsuse, kuigi ühtlasi võib märkida rohkesti nende rikkumise juhtumeid. Järgmise, 1732. aasta revisjoni ajal esines hoopis sagedamini talurahva koormiste tunduvat tõstmist, tihti isegi kahekordseks, eriti Lääne- ja Järvamaal.

XVII sajandi tavalistele koormisenormidele vastava taluadramaa võtmine revisjoniadramaaks Eestimaal 1726. aastal ei tähendanud sugugi mõlema adramaaliigi erinevuse likvideerimist. Tegelikkuses oli koormistes väljendatud taluadramaa suurem kui uuesti kehtestatud revisjoniadramaa. Võrreldes aga olukorraga, mis valitses 1712. ja 1715. aasta revisjonide järgi, vähenes vahe eesti taluadramaa ja revisjoniadramaa vahel siiski tunduvalt. Järgneva, 1732. aasta revisjoni ajal läks Eestimaa aadlil korda suurendada revisjoniadramaa määra viie töövõimelise meheni. Ametlikult motiveeriti seda ikaldustega ja sellega, et maa oli osalt veel tühi. Tegelikult aga, nagu samas dokumendis märkis Eestimaa kameriir, oli «talupoegkond juba tublisti kasvanud ja maad, jumal tänatud, ei nuhelnud üldine surm ega häda». [106]

Revisjoniadramaa määrade omavolilise suurendamisega 1732. aastal talupoegade koormised ei vähenenud, mõisnikel aga läks sellega korda Eestimaa kameriiri arvestuste järgi omastada 138 303 rubla. [107]

1725.—1726. aasta revisjoni ajal piirdusid Eestimaa mõisnikud tegelikult vakuraamatute esitamisega revisjonikomisjonile. Kuigi neid viimase tunnistusel kontrolliti kubjaste ja üksikute talupoegade küsitlemise teel, piirduski kogu asi sellega: keegi ei nõudnud mõisnikelt talupoegade tegelike koormiste viimist kooskõlla XVII sajandi ametlike normidega. Samade vakuraamatute alusel määrasid revisjonikomisjonid kindlaks iga mõisa suuruse adramaades, võttes arvesse ainult töövõimeliste meeste arvu. Mõisnikul oli aga vabadus, nagu 1728. aastal kandis kammerkolleegiumile ette Eestimaa asekuberner F. von Löwen, «oma äranägemise järgi panna talupoegadele rohkem või vähem koormisi, nii nagu keegi kanda jaksab, aga kui ta neid laostab, siis tuleb temale endale sellest kõige rohkem kahju». Eestimaa aadlike ettekujutuse järgi, jätkab asekuberner, «oleks väga vastuoksa selle maa priviileegidega, kui aadlile või mõisnikele oleks ette pandud, kuipalju keegi võib oma talupoegadelt võtta, ning seepärast polegi siin Eestimaal revisjon läbi viidud sel kombel ja viisil nagu Riia kubermangus». [108]

Rootsi adramaade arvestamise süsteemi rakendamisega ümbertehtud kujul ei säilitanud Eestimaa aadel mitte ainult adramaade dualismi, vaid saavutas endale riigimaksude arvestamisel veel soodsama olukorra, kui oli enne reduktsiooni, kusjuures revisjoni-

---

[106] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 62.
[107] Sealsamas, l. 90 ja 91.
[108] VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 1624, l. 291.

adramaa suurus seostati vahetult mitte talupoja poolt sooritatud koormistega, vaid töövõimeliste inimeste abstraktse arvuga. Sel viisil lubas uus adramaade arvestamise kord Eestimaa mõisnikel omavoliliselt tugevdada talupoegade ekspluateerimist, kartmata sealjuures riigimaksude suurenemist.

Järelikult mitte seoses Eesti- ja Liivimaa liitmisega Vene riigi koosseisu, nagu valelikult väitsid balti-saksa aadellikud ja kodanlikud autorid, vaid seoses maa majanduselu üldise langusega juba XVII sajandi lõppaastail ja sõjaga XVIII sajandi algul halvenes eesti ja läti talurahva majanduslik ja õiguslik olukord tunduvalt. Seoses mõisnike omandiõiguse taastamisega mõisatele ei võinud talupoegade koormisenormid muidugi säilitada seda tähtsust, mis neil oli riigimõisates.

Oleks aga ilmne liialdus öelda, et talupoegade koormisenormid kaotasid XVIII sajandi esimesel veerandil üldse igasuguse tähenduse. Konkreetne dokumentaalne materjal lükkab ümber balti-saksa autorite väljamõeldise (mis läks hiljem kodanlike ja isegi nõukogude ajaloolaste töödesse ning pole põhiliselt tänapäevani hajutatud) selle kohta, nagu oleks Liivi- ja Eestimaa Venemaaga ühendamise ajast alates kadunud igasugune talurahva koormiste normeerimine.

Tegelikult pole XVII sajandil eksisteerinud talurahva koormiste norme kunagi keegi tühistanud. Vastupidi, 1710. aasta juriidiliste aktide otsese mõtte järgi säilitasid need normid oma tähenduse ka pärast Liivi- ja Eestimaa liitmist Venemaa külge. Haldus- ja kohtupraktikas, revisjonide teostamisel ning riigimõisate rendile andmisel lähtusid võimud otseselt nendest normidest.

Tartumaa aadli ja kroonu üldlepingu tingimuste järgi olid siinsed mõisnikud kohustatud mõisaid ja külasid valdama ning valitsema vastavalt nõuetele, mis eksisteerisid eelmisel sajandil. Mõisate ja varanduse kaotuse ähvardusel keelati koormata era- ja riigitalupoegi koormiste ja andamitega lisaks neile maksudele, mis olid üldlepingus ette nähtud. Juhul aga, kui uued maksud oleksid riigimõisate osas, näiteks adramaade arvu kasvu tõttu, osutunud madalamaks nendest, mis kehtisid XVII sajandil, siis kõik kasud sellest pidid minema nende mõisate talupoegade arvele.[109]

Neil juhtudel, kui talupoegade ja mõisnike tüliasi jõudis kubernerikantseleini või kohtuni, põhjendasid protsessijad ja kohtunikud oma kaebusi, seletusi ja otsuseid vanast ajast kehtivate tavaliste koormisenormidega. Väga tüüpiline ja iseloomulik on selles suhtes Eestimaa kindralkuberneri kantselei resolutsioon 5. juunist 1721 Läänemaa Riguldi mõisa talupoegade kaebusele ülemääraste koormiste üle. Oma kaebuse rajasid talupojad nagu alati taolistel

---

[109] VARKA, f. 274, s.-ü. 2333, l. 158.

juhtudel vakuraamatu normide rikkumisele.[110] Kaebus anti vahetult Peeter I-le, kes suunas ta kindralkubermanguvalitsusse kategoorilise korraldusega vaeseid mitte nii rõhuda, vaid lasta neile osaks saada kiiret kohut võrdselt teistega. Pidades kaebust põhjendamatuks, märkis kindralkubermanguvalitsus oma resolutsioonis siiski: «Niisiis ilmub käesolevaga ... korraldus talupoegi mitte millegi uuega ega neid kahjustavaga koormata vastu maa tavasid, peale nende vanade tavaliste teo- ja andamikoormiste.»[111]

Seega oli riigivõim talurahva koormisenormide osas samuti kui muudeski küsimustes arvamisel, et kõik tuleb jätta «rootsi korra» juurde. Talupoegade kaebuse korral vakuraamatu normide ületamise kohta pidid kaebused põhimõtteliselt leidma soodsa otsuse. Kuid sealjuures tuleb endastmõistetavalt pidada silmas kubermanguvõimude ja kohtu aadellikku klassisuhtumist talupoegade kaebustesse. Sageli olid valitsus- ja kohtuvõimud vahetult seotud kohalike mõisnikega. Seepärast pole juhuslik, et talupojad, mööda minnes kohalikest kubermangu- ja kohtuvõimudest, pöördusid üha sagedamini otse Peeter I-se või üleriiklike keskvõimuorganite — kolleegiumide poole. Just nende kaebuste massilisus kutsuski välja Liivimaa kindralkuberneri patendi 25. maist 1721, mis keelas talupoegadel ja teistest seisustest isikutel pöörduda oma kaebustega Peterburi, enne kui kaebused oleks läbi vaadatud ja lahendatud kohapeal.[112]

Muutmatuks jäi ka talurahva kohtulik alluvus. 1711. aasta veebruaris avaldasid Liivimaa rüütelkonna maanõunikud ja esindajad tsaari volinikule G. J. Löwenwoldele soovi taastada mõisnike kohtumõistmisõigus talupoegade suhtes kriminaal- ja tsiviilasjades, viidates seejuures Sigismund Augusti privileegi 26. punktile. Löwenwolde vastus polnud rüütelkonnale lohutuseks: ta väitis, et kohtuvõim kriminaalasjus tuleb anda kindlatele kohtuasutustele, «kuna härrased võiksid äkkvihast või muudest afektidest kergesti liiga kaugele minna».[113] Edaspidises olid resideerivad maanõunikud sunnitud oma palvet Peeter I-le piirama, paludes mõisnikele juurdluse teostamise õigust kriminaalasjus oma pärisoriste talupoegade suhtes ja kohtuotsuse täidesaatmise õigust pärast tema kinnitamist Liivimaa õuekohtu poolt. Sellest näitest võib näha, kuivõrd valelikud on balti-saksa ajaloolaste väited, nagu oleks Vene võim olnud nii pärisorjuslik, et kui kohalik aadel oleks tahtnud, siis oleks ta võinud muuta talupojad pärisorjadeks selle sõna kõige halvemas tähenduses.[114] Vastupidi, ainult tänu keskvõimu esindajatele jäid Liivimaa aadlikud ilma neile nii ihaldatavast õigusest piiramatult otsustada oma pärisoriste talupoegade elu ja surma üle.

---

[110] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 253, l. 588, 591.
[111] Sealsamas, s.-ü. 210, l. 424.
[112] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 245.
[113] Valsts archiva raksti, VI. Rīgā 1927, lk. 2; vrd. lk. 8.
[114] A. Transehe-Roseneck, tsit. teos, lk. 112.

Venemaa oli XVIII sajandil mõisnike-pärisorjuslaste ja kaupmeeste impeerium. Kuid sellest ei järeldu sugugi, et Eesti- ja Liivimaa ühendamine Venemaaga oli põhjuseks siin toimuvale pärisorjuse edasisele tugevnemisele. Tegelikult ei kantud siia üle Sise-Venemaal kehtivaid õiguslikke suhteid. 1710. ja 1721. aasta juriidiliste aktidega konserveeriti Eesti- ja Liivimaal just need õiguslikud ja majanduslikud suhted, mis siin olid olemas juba nn. Rootsi ajal. Nende alusel toimuski siin teoorjusliku mõisamajanduse taastamine ja edasiarendamine, mis oligi põhjuseks pärisorjuse edasisele tugevnemisele Balti provintsides.

*

Vahetu sõjategevuse ja katku lõppemine, õigusliku korra jalule-seadmine ning samuti majutamis- ja kontributsiooniküsimuste reguleerimine lõid Eestis 1712.—1713. aastast alates elementaarsed tingimused ka *põllumajandusliku tootmise taastamiseks*. Kui ajajärgul 1700—1711 oli üldiseks nähtuseks põllumajanduse üha süvenev langus, siis 1712. aastast alates on vastupidine tendents selgesti nähtav. 1710.—1711. aasta katk tõi maale hirmsat kahju, kuid ei suutnud siiski peatada põllumajanduslikku tootmist, välja arvatud ainult osas mõisates. Ellujäänud talupojad ei koristanud mitte ainult enda vilja, vaid ka, niivõrd kui jätkus tööjõudu, surnud talupoegade põllusaaki, varustades sel kombel mõisat, sõjaväge ja iseennast leivaga. Tänu talurahva tööle ei tundnud Eesti 1710.—1711. aastal nälga.

Vaatamata jätkuvale katkule asusid talupojad 1711. aastal igal pool külvama. Kohe pärast Tallinna kapituleerumist ruttasid maale tagasi aadlikud, kes olid tulnud linna varjule, ning enamikus mõisates külvati juba järgmisel kevadel, kuigi vajaliku tööjõu puudumise tõttu, tõsi küll, väikeses ulatuses. Külvati peamiselt katku surnud talupoegade järelt koristatud ja riiklikest viljamagasinidest saadud vilja,[115] osalt isegi Venemaa sisekubermangudest hangitud seemet. Vaatamata raskele majanduslikule olukorrale sisemaal ning Pihkva suure viljamagasini hukkumisele tulekahjus, toodi Pihkvast Baltimaadele veeteed mööda suur partii seemnevilja.[116]

Kubermanguvõimud võtsid 1711. aasta kevadel tarvitusele abinõusid riigimõisate ja teadmata kadunud või eemalolevatele omanikele kuuluvate eramõisate maade ülesharimiseks.[117] Seoses lõikusaja lähenemisega kehtestati nende mõisate üle igas maakonnas kahe maanõuniku võim ning koristati ka seal nii mõisa kui talude viljasaak.[118]

---

[115] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 43, 46; s.-ü. 240, l. 855.
[116] C. Schirren, tsit. teos, lk. 428, 439.
[117] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 1, l. 67.
[118] RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 117, l. 32 ja 33.

Riigimõisate majanduse taastamise eesmärgil peeti Liivimaa majandusdirektori W. G. v. Fölkersahmi ettepanekul, mida toetasid G. J. Löwenwolde ja Liivimaa valitsusnõunikud, otstarbekohasemaks ja kindlamaks maksuvabade aastate asemel vähendada nende mõisate rendimaksu. Et riigimõisad saaksid omandada hobuseid, karja, seemet ja leiba ning ühtlasi osutada abi talupoegadele, jäi veerand mõisapõldude tuludest 1711. aastal mõisarentnike kätte. [119]

Kuna põlluмajanduse languse tagajärjel ei olnud põlde Eestis kaua aega enam väetatud või oli seda tehtud puudulikult [120], siis oli viljakus äärmiselt madal, kõikjal oli tunda teravat tööjõu puudust. Neis tingimustes toimus põllumajandusliku tootmise taastamine peamiselt suure hulga harimata jäänud *maade uuesti ülesharimise teel* eelkõige taludes, kuid samuti ka mõisates.

Just talupojad, kündes üles surnud talupoegade ja mõisate tühjaksjäänud maid, lõid aluse põllumajandusliku tootmise taastamisele ning sellega koos kogu maa majanduselu tõusule.

A. J. von Salza, kes teostas 1723. aastal revisjoni Tartumaal, märkis, et kohalikud talupojad harivad üles peale oma maa ka tühjaks jäänud talude maad ja eriti meelsasti võsamaid. [121] Hiiumaal ei leidunud 1723. aastal enam üldse tühje, harimiseks kõlblikke maid. Sel aastal külvati siin viies riigimõisas ühtekokku 523 tündrit teravilja, saare talupojad aga külvasid 2227 $^1/_6$ tündrit. [122] Talupojad kündsid puustusi üles üle kogu maa. Kursi mõisas (Järvamaal) haris talupoeg Menniko Hans üles tühja mõisamaad, mille eest rentnik võttis temalt 20 tündrit rukist. [123] Lehtse mõisas haris talupoeg Olli Tõnno viie aasta jooksul pärast katku osa tühjaks jäänud mõisamaadest. Kui 1715. aastal mõisarentnik temalt viljasaagi ära võttis, maksis Tõnno naine Mai rentnikule kätte mõisarehe süütamisega. [124]

Mõisnikud ja rentnikud takistasid mitmeti talupoegadel tühjaks jäänud mõisamaade harimist ning pidurdasid sellega maa tootlike jõudude taastamist. Vaatamata sellele, et enamikus mõisates polnud mõisapõllud täies ulatuses haritud, esines isegi tühjaks jäänud talumaade mõisastamist. [125] Mõisnikud tihtilugu küll ei takistanud talupoegi harimast tühjaks jäänud mõisa- või talumaad, aga põllutööde lõpetamise järel võtsid talupoegadelt ära nende töö vilja. [126] Põllumajandusliku tootmise taastamine Eestis toimus seega talurahva ja mõisnike vahelise klassivõitluse tingimustes.

Seda võitlust pehmendas siiski teatud määral tohutu puustus-

[119] VARKA, f. 64, s.-ü. 110, l. 20, 21, 23 ja 24.
[120] VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 170, l. 1, 2, 17; s.-ü. 171, l. 146.
[121] VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 2333, l. 152a.
[122] Sealsamas, s.-ü. 1645, l. 4, 5, 9a, 10 ja 10a.
[123] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 247, l. 205, 206, 210.
[124] Sealsamas, l. 45.
[125] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 1, l. 358; s.-ü. 6, l. 86; s.-ü. 451, l. 46 ja 47; s.-ü. 462, l. 257.
[126] Sealsamas, s.-ü. 247, l. 45, 205.

maa fondi olemasolu pärast katku ning soodustused, mida mõisnikud olid sunnitud tegema mujalt saabunud põgenikele tööjõu suurendamise eesmärgil. Nende asjaoludega ongi nähtavasti seletatav see tõsiasi, et sõja teisel poolel me peaaegu üldse ei kohta talurahva klassivõitluse teravamaid vorme.

Kuna talupoegadel polnud võimalust harida kvaliteedilt paremaid mõisamaid, suurendasid nad külvipinda katku surnud talupoegade maade arvel. Kuid ka sel juhul osutasid mõisnikud ja rentnikud pidurdavat mõju, sest, kasutades oma feodaalseid õigusi, nõudsid nad talupoegadelt laiendatavalt külvipinnalt täiendavaid koormisi ja andameid. Selles suhtes on iseloomulik A. J. von Salza teade selle kohta, et mõisnikud lisasid paljudele taludele juurde $^1/_8$, $^1/_{16}$ ja $^1/_{32}$ adramaad, lähtudes sellest, et talupoegadel, kuigi neil pole maa ülejääke oma taludes, on «küllalt võimalusi» harida katku surnud talupoegade maid ning samuti võsamaid.[127]

Suurel määral harisid tühjaks jäänud talumaid üles möldrid, õllepruulid, metsavahid, kalurid, jäägrid, aednikud, karjased, kiltrid ja teised mõisateenijad ning käsitöölised, kes enne katku ei harinud põldu üldse või harisid väikeses ulatuses. Laialdane puustuste harimine mõisateenijate poolt ilmneb silmanähtavalt 1725.—1726. aasta Eestimaa revisjoni protokollist.[128] Sellised mõisateenijad olid kohustatud ülesharitud maade eest tegu tegema ülejäänud talupoegadega võrdselt.[129] Samal ajal aga mõisnikud, püüdes vähendada riigimakse, tihtilugu andsid mõisateenijatena üles ka tavalisi teoorjuslikke talupoegi, kuna XVII sajandil mõisateenijate kohta adramaid ei arvestatud.[130] 1725.—1726. aasta revisjon tegi neile katsetele lõpu, kehtestades adramaade arvestusest väljajäetavate mõisateenijate maksimumarvu.

Peale harvade erandite ei näidatud XVII—XVIII sajandil koostatud vakuraamatutes külvi suurust taludes. Ometi iseloomustavad just andmed talude külvipinna kohta kõige paremini põllumajandusliku tootmise ulatust. Need vähesed andmed aga, mis selle kohta on meie kasutuses, näitavad, et elanikkonna tohutu kahanemise tagajärjel suurenes järsult peaaegu igas talus ühe elaniku kohta käiv keskmine maa hulk, võrreldes varasemaga. Kui 1694. aastal peeti Eestimaal ametlikult ühe adramaa suuruseks sellist talu, mis külvas kuni 6 tündrit vilja igale väljale (kolmest põllust),[131] siis 1725. aastal arvestas Eestimaa kindralkuberman-

---

[127] VARKA, f. 274, s.-ü. 2333, l. 152.

[128] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 102, 106, 127, 130—131, 187, 259.

[129] Sealsamas, l. 95—98, 102, 127, 187, 236, 254.

[130] Sealsamas, l. 123, 130—131, 205.

[131] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 138. A. Gerneti järgi külvati Harjumaal igale taluadramaale keskmiselt ainult 4 tündrit vilja ühele kolmest väljast (vt. tsit. teos, lk. 32). 1694. aastal andis Karl XI ratsateenistuskomisjonile õiguse kindlaks määrata talude suurust sel juhul, kui mõisnik nõudis talupoegadelt ülemääraseid koormisi ja andameid. Sealjuures määrati täisadramaatalu kõige suuremaks ulatuseks 6 tündrit külvi igal väljal (kolmest põllust), vt. sealsamas, lk. 37.

guvalitsus, et taluadramaas peab olema nii palju maad, et sinna saaks külvata vähemalt 8 tündrit vilja igale väljale.[132] Ka teised andmed kinnitavad, et 1710—1720-ndail aastail ulatus eesti talupoegade külv tihti 8 või enam tündrini adramaale (arvestatud ühele väljale kolmeväljasüsteemi juures).

Müüsleri mõisas Järvamaal oli 1717. aastal kokku 20 talu, millest 8 olid 1/4 adramaa ja 12 1/8 adramaa suurused. Tööjõu poolest ei erinenud kumbki taluliik omavahel. Mõlemates tuli talu kohta 1—2 töövõimelist meest (enamikus taludest oli pärast katku ainult üks töövõimeline mees). Talude suurus sõltus aga tööloomade arvust. 1/4-adramaa taludes oli üldreeglina 2—3 hobust ja 1—3 härga, aga 1/8-adramaa taludes ainult üks hobune. 1/4-adramaa talu külv oli 2—3 1/3 tündrit ühele väljale, 1/8-adramaa talul 2/3—1 2/3 tündrit.[133] Seega loeti siin täieks taluadramaaks 8—13 1/3 tündrit külvi ühele väljale. 8 tündrit külvasid taluadramaale Rõa, Tori ja Prääma mõisate talupojad Järvamaal 1715. aastal.[134] Keskvere mõisas Läänemaal külvas kolmepäevatalu 1720. aastal 3—4 tündrit,[135] mis adramaa kohta tegi 6—8 tündrit. Partsi mõisas Hiiumaal külvas 1/8-adramaa talu 1724. aastal ühe tündri rukist ja teise otra, 1/6-adramaa talu kumbagi vilja 1 1/3 tündrit, 1/4-adramaa talu 1 1/3—2 tündrit ja 1/2-adramaa talu 3 1/3 tündrit.[136]

Lähtudes kujunenud olukorrast arvas 1725.—1726. aasta revisjon Eestimaal ühe taluadramaa peale keskmiselt 4 töövõimelist meest. Järelikult ulatus talu külv ühe töövõimelise mehe kohta sel ajal 2 tündrini ja rohkemgi igal väljal (kolmest põllust). Sealjuures tuleb siiski pidada silmas olulisi kõikumisi talude külvides nii eri paikades kui isegi ühes ja samas mõisas.

Talude külvipinna kasvule oli ületamatuks tõkkeks talupoegade feodaalne sõltuvus maavaldajast, mis avaldus eelkõige tööjõu ärakiskumises mõisateole, ning tööloomade vähesus. Liivimaa Läti osa kohta käivate andmete järgi võis ühe hobusega või paari härgadega aastas täielikult harida 4 ha maad[137] ehk 6,3 tallinna tündrimaad. Esialgu pärast katku olid talupojad tööloomadega hästi varustatud, kuna katku surnud talupoegade kari läks osalt mõisa, osalt teiste talupoegade kätte. See lõi soodsad tingimused mõisate ning samuti talude külvipinna kasvuks. Kuid olukord muutus 1714. aastal kogu maad haaranud loomataudi tõttu,[138] mille tagajärjel kohati hakkas teravalt tunda andma tööloomade puudus ning puustuste ülesharimise tempo aeglustus.

---

[132] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 131.
[133] Sealsamas, s.-ü. 252, l. 991 ja 992.
[134] VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 1644, l. 5.
[135] RAKA, f. 2062, nim. 2, s.-ü. 9, l. 88.
[136] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 463, l. 101—103.
[137] E. Dunsdorfs, tsit. teos, lk. 165.
[138] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 2, l. 325; f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 65.

Mõisamajanduse taastamist alustasid rentnikud ja mõisnikud mahapõlenud mõisahoonete ülesehitamisest. Tasuta pärisorine töö lubas mõisnikel need taastada väga lühikese ajaga. Tartumaal oli enamik mõisahooneid juba 1721. aasta revisjoni ajaks taastatud.[139] Hummuli mõisas olid 1724. aastaks kõik mõisa hooned taastatud ning heas korras.[140] Maardu riigimõisas, mis oli rendil Tallinna ülemkomandandi V. Zotovi käes, taastati 1713.—1714. aastal täielikult karjaõu ja viljaaidad ning remonditi häärber. Sama kahe aasta jooksul suurenes siin mõisa külvipind 16-lt 60 tündrimaani, kari aga kasvas 10 hobuse ja 24 härja võrra. Mõisatööl kasutas Zotov peale talupoegade ka vene sõdureid.[141] Aru rendimõisas Järvamaal taastati 1712.—1714. aasta jooksul põhiliselt mõisahooned ja veski, milleks töötas ajuti kuni 20 talupoega.[142]

Mõisate majapidamiste taastamine lasus raske koormana talupoegade õlul ning viis talupojad tihti täieliku laostumiseni. Näiteks Maardu mõisast põgenesid sel põhjusel neli meest. Talupoegade laostamise eest võeti V. Zotovilt ära rendiõigused Maardu mõisale.[143]

Teateid mõisate külvipinna suuruse kohta esineb sagedamini kui talude osas, kuid kahjuks puuduvad siiski süstemaatilised andmed terve rea aastate kohta. Allpool esitatakse andmeid seitsme Virumaa mõisa külvipinna kohta. Need andmed on tüüpilised Eesti põllumajandusele sõja teisel poolel ja seda enam seepärast, et Virumaa oli aastaid olnud sõjategevuse tallermaaks.

Hirmuse riigimõisa külv tündrites.[144]

Aastad	1704—1711	1712	1713	1714	1715
Rukis	0	5	7	7	8
Oder	0	—	2	2 2/3	5
Kaer	0	—	3	3	4
Kokku	0	5	12	12 2/3	17

[139] VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 171, l. 47, 69, 146, 488, 500 jne.; s.-ü. 172, l. 277, 561, 877; vt. ka s.-ü. 170.
[140] Sealsamas, s.-ü. 781, l. 72.
[141] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 246, l. 433.
[142] Sealsamas, l. 348 ja 349. Aru mõis muutus hiljem Lehtse abimõisaks.
[143] Sealsamas, s.-ü. 2, l. 280a, 281, 340; s.-ü. 3, l. 71a—72; s.-ü. 245, l. 52.
[144] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 68 ja 69.

Neeruti riigimõisa külv tündrites. [145]

Aastad	1710—1711	1712—1713	1714	1715—1716	1717	1718	1719	1720	1721	1722
Rukis	0	1712. või 1713. a. hakkas rentnik harima osa talumaid	Kõiki vilju kokku 3,5	3,5 ja 10 tündrimaa vahel		10	?	11	15	Kavas oli külvata 20—22 tündrit otra ja kaera
Oder	0				10	11	10	11	13	
Kaer	0					3	3,5	3,5	5	
Kokku	0		3,5	3,5—10	10	24	?	25,5	33	

Porkuni eramõisa külv tündrites. [146]

Aastad	1710	1711	1712	1713	1714
Rukis	63	65	119	108	142
Oder	0	60	67	101	121
Kaer	0	9	30	30	42
Kokku	63	134	216	239	305

Rakvere eramõisa külv tündrites. [147]

Aastad	1709	1710	1711	1712	1713	1714
Rukis	0	0	32	84	72	71
Oder	0	0	29	60	58	91
Kaer	0	0	1	16	19	22
Kokku	0	0	62	160	149	184

Kohala ja Andja eramõisate külv tündrites. [148]

Aastad	1710	1711	1712	1713	1714
Rukis	0	36+28	20+19 [149]	79+29	55+37
Oder	0	24+10	27+22	46+26	42+35
Kaer	0	4+ 0	18+18	12+11	12+ 7
Kokku	0	64+38	65+59	137+66	109+79

[145] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 462, l. 257—261.
[146] RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 514, l. 27—49; 3—4.
[147] Sealsamas, l. 67—87, 53.
[148] Sealsamas, l. 100—120, 94.
[149] Peale selle külvati Kohala ja Andja mõisa puustustel 34 tündrit 2 vakka rukist.

Aseri eramõisa külv tündrites.[150]

Aastad	1710	1711	1712	1713	1714
Rukis	0	9	32	58	45
Oder	0	12	24	24	24
Kaer	0	0	6	10	12
Kokku	0	21	62	92	81

Esitatud andmed pole küllalt ülevaatlikud selleks, et teha neist üldisi järeldusi mõisate külvipinna kasvu tempo kohta Eestis. Nad näitavad siiski mõisate külvipinna üldist kasvutendentsi pärast maaharimise kahanemist ja isegi ajutist lakkamist sõjategevuse ja katku ajal. Nad annavad tunnistust mõisamaade intensiivsest uuesti kasutusele võtmisest 1711.—1712. aastal ning külvipindade suhteliselt kiirest kasvust järgnevatel aastatel. Mis puutub mõisatesse, mis ei asunud vahetu sõjategevuse piirkonnas, siis nendes põllumajanduslik tootmine tavaliselt ei lakanud. Kuid ka siin on 1710.—1721. aastal märgata külvipinna ulatuses kiiret kasvu.

Rannamõisa riigimõisa (Läänemaal) külv tündrites.[151]

Aastad	1710	1711	1721 talivilja	1722 suvivilja
Rukis	23[152]	52,2	69,9	30[153]
Oder	33	37,4	?	71
Kaer	6,5	7,7	?	34
Hernes	—	—	—	0,8
Lina	—	—	—	1
Kokku	62,5	97,3	69,9	136,8
			206,7	

Küllaldase tööjõu puudumine põhjustas seda, et mõisates hariti esmajärjekorras paremaid maid. Pikema aja jooksul jäid harimata kõigepealt halva kvaliteediga maad. Nii olid 1721. aastani harimata Pilka mõisa maad Tartumaal, mis olid revidentide

[150] RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 514, l. 134—150, 126.

[151] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 448, l. 399; f. 2062, nim. 2, s.-ü. 9, l. 58a.

[152] 1710. ja 1711. a. külviandmed on arvestatud viljasaagi järgi, lähtudes Läänemaa mõisamaade keskmisest viljakusest XVII sajandi lõpul: rukis 4,6 seemet, oder 4,6 seemet, kaer 3,5 seemet (A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund 1954, lk. 76).

[153] On eeldatud, et 1722. aastaks suviviljaseemneks jäetud vili külvati tegelikult maha.

tõendusel vesised ja madala kvaliteediga.[154] Selle mõisa valdajad kasutasid talupoegi viljakamatel maadel Tammistu ja Kavastu mõisates.

Mõisamaade kasutamise suurenemisest sõja lõpupoole tunnistavad ka Lõuna-Eesti andmed. Siin õnnestus 12 Tartumaa mõisa osas avastada andmeid mõisapõldude ligikaudse protsentuaalse kasutamise kohta. Taliviljakülvi ajal 1720. aastal hariti 12 mõisast kahes — Võisikus ja Urvastes — mõisapõllud üles ja seemendati terves ulatuses, Pajusi mõisas 88 protsendi ulatuses, Pala mõisas 75, Alatskivi ja Sangaste mõisates 67, Hellenurme ja Rannamõisa mõisates üle 50, Põltsamaa ja Saaremõisa mõisates 50 ja Kassinurme mõisas 33 protsendi ulatuses; Pilka mõisas aga, nagu juba märgitud, ei haritud mõisapõlde üldse.[155]

Mainitud mõisad asuvad erinevates tingimustes ja Tartumaa eri osades. Nende kohta säilinud andmete põhjal võib teha järelduse, et sõja lõpul hariti Lõuna-Eestis keskmiselt juba kuni 60 protsenti kõigist mõisapõldudest. Eestis tervikuna saavutati põllumajandusliku tootmise sõjaeelne tase XVIII sajandi keskpaigaks.[156]

*

Põllumajandusliku tootmise taastamisprotsessi kõrval on teiseks tähtsamaks sõja hilisemal poolel alanud olukorra normaliseerumise näitajaks Eestis tõsiasi, et sellest ajast peale hakkas varem katastroofiliselt vähenev *rahvaarv uuesti kiiresti kasvama.* Suur nälg, katk ja sõda tõid kaasa elanikkonna ulatusliku vähenemise ja suure liikuvuse.[157] Varjates ennast feodaalse rõhumise, nälja, katku ja sõja eest, siirdusid talupojad hulgaliselt mitte ainult mõisast mõisa, vaid ka maakonnast maakonda; massiliselt varjasid talupojad end metsades.

Sõjategevuse lõppemine tõi kaasa talupoegade väljatulemise metsadest,[158] kuid see ei peatanud talurahva suurt siirdeliikumist. Nüüd omandas elanikkonna kohavahetus tühjade maade asustamise, talupoegade pärisorjusliku rõhumise eest põgenemise ja mõisnike poolt pagenud talupoegade tagasinõudmise ilme. Katku

---

[154] VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 171, l. 778.

[155] Sealsamas, l. 5, 47, 69, 146, 488, 500, 670, 678, 778; s.-ü. 172, l. 277, 561, 877.

[156] Eesti NSV ajalugu, lk. 133.

[157] Enne katku põhjustas sõda vähemal määral rahvaarvu kahanemist kui suur nälg aastail 1695—1697, vt. E. Dunsdorfs, tsit. teos, lk. 75.

[158] RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 683, l. 8—9, 12; Vene polkudega Lõuna-Eestis asuv polkovnik V. N. Zotov teatas 1710. a. jaanuaris-veebruaris Peeter I-le, et «külad olid tühjad ja kõik olid metsas... Kuid meie niisuguseid ei rüüsta, saadame nende juurde eestlasi ja julgustame neid teie kõrguse armuga. Juba mitmed neist põgenikest on välja tulnud ja elavad oma kodudes.» — Письма и бумаги императора Петра Великого, т. X. lk. 499—501.

tagajärjel jäid tühjaks sajad talud ja paljud külad. Katku ja sõjategevuse lõppemisel algas talupoegade massiline siirdumine halvematest taludest paarematesse.[159] Ainuüksi Harjumaa mõisates registreeris 1712. aasta revisjon rohkem kui 87 «võõrast» talupoega. Siin oli talupoegi Viru-, Järva-, Lääne-, Tartu- ja Saaremaalt, mõned inimesed olid pärit Tallinnast.[160] Paljudes külades moodustasid uusasukatest talupojad enamuse. 1712. aastal olid Vigala kihelkonna viies mõisas 73 asustatud talust 42 uusasukate omad, Läänemaa Kuie mõisas aga 14 taluperest koguni 12 uusasukad.[161]

Juba reduktsioonipoliitikast loobumise ja osa mõisate pandipidajate kätte ülemineku ajast peale algas uue jõuga mõisatest lahkunud talupoegade otsimine. Korduvalt avaldati patente, millega keelati varjata pagenud talupoegi. Ainult sõjategevus Liivi- ja Eestimaal segas nende patentide ellurakendamist. Vahetu sõjategevuse lõppemisel asusid mõisnikud agaralt pagenud talupoegade tagaotsimisele. Rahvaarvu järsu languse tagajärjel omandas tööjõu probleem mõisnikele otsustava tähtsuse. Sellega seletubki vastavate patentide rohkus ning erakordselt julmad abinõud, mida patendid nägid ette pagenud talupoegade suhtes.[162] Kuigi mõisnikud meelitasid sageli talupoegi siirduma ühest mõisast teise — talupoegadele anti talud ning nad vabastati 2—3 aastaks koormistest ja andamitest — kandsid kogu vastutust põgenemise eest ainult talupojad. Liivimaa kuberner P. A. Golitsõn tahtis avaldada väikemõisnike huvide kaitseks 1716. aastal patendi, mis nägi ette nende mõisate konfiskeerimise, kelle valdajad varjasid põgenikke. Kuna aga peaaegu igas suures mõisas peeti põgenikke, astusid suurmõisnikud ja Liivimaa maanõunike kolleegium välja patendiprojekti vastu. Kompromissi tulemuseks Liivimaa aadli eri rühmituste vahel olid patendid 25. aprillist 1716 ja 28. veebruarist 1719, mis nägid põgenenud talupoegade endi suhtes ette drakoonilisi abinõusid (kuni märgipõletamiseni ning nina ja kõrvade äralõikamiseni).[163] Julmadele abinõudele vaatamata ei lakanud talupoegade põgenemine kogu XVIII sajandi vältel.

Uut probleemi kujutas endast pärast 1710. aastat nende talupoegade õiguslik olukord, kes olid mobiliseeritud sõjaväkke ja maamiilitsasse, aga hiljem vastavalt kapitulatsioonidele lastud koju. Üldiselt need talupojad ei tahtnud tagasi pöörduda mõisa võimu ja tema julma ekspluateerimise alla ning pidasid ennast vabadeks inimesteks. Osa nendest talupoegadest asus linnadesse, osa aga uusasunikena «võõraste» juurde, peamiselt suurtesse ja

---

[159] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 252, l. 684—687.
[160] Sealsamas, s.-ü. 449, l. 461—464.
[161] Sealsamas, l. 309a—311, 321 ja 322; vt. ka l. 324a ja 325.
[162] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 13, 107, 126, 127, 172; f. 854, nim. 1, s.-ü. 117, l. 57—58; s.-ü. 174, l. 147—148.
[163] Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 98—99; RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 126, 127, 172.

rikastesse mõisatesse, ja saanud sealt talu, vabanes mõneks aastaks koormistest ja andamitest. Nende mõisate valdajad, olles huvitatud äärmiselt defitsiitsest tööjõust, «tunnistasid» samuti endistest sõduritest talupoegade vaba seisundit,[164] lootes neid edaspidi ekspluateerida samadel alustel kui oma pärustalupoegi. 1712.—1713. aastal teatas Liivimaa maanõunike kolleegium vastuseks Pärnu ja Riia sillakohtunike järelepärimistele kindlalt, et «endine sõduriks olemine» pole mingil määral takistuseks mõisnikele oma valdusõiguste kasutamisel selliste talupoegade suhtes.[165] Endistest sõduritest talupoegade väljanõudmine mõisnike poolt toimus vastavalt üldistele põgenenud talupoegade tagaotsimise plakatitele.[166]

1712.—1713. aastal reguleeris aadel samuti küsimuse nende talupoegade tagaotsimisest, kes olid mõisatest lahkunud suure nälja ajal. Selle väga rohkearvulise talurahvakategooria suhtes otsustas Eestimaa rüütelkond põhimõtteliselt, et sellised talupojad on nende mõisnike pärisorjad, kelle mõisates nad leidsid elatust suure nälja ajal. Sealjuures, kui talupojad pagesid pärast 1695.—1697. aastat oma uue isanda juurest, oli sel õigus neid taga otsida. Liivimaal nõudis maanõunike kolleegium sillakohtunikelt täpset selgitamist, mis põhjusel talupojad lahkusid 1695.—1697. aastal mõisatest — põgenesid nad nälja tagajärjel, saamata abi mõisalt, või polnud nende pagemine seotud näljaga. Esimesel juhul nad loeti nende mõisnike pärisorjadeks, kelle mõisates nad leidsid ülalpidamist, teisel juhul aga kuulusid tagasiandmisele mõisatesse, kust nad olid pagenud.[167]

Kahjuks puuduvad täpsed andmed rahvaarvu kasvu kohta Eestis. P. Jordani väga ligikaudsete arvestuste järgi moodustas 1712. aastal Eestimaa elanikkond umbes 28 630 inimest, aga 1715.—1716. aasta revisjoni ajaks oli ta kasvanud 45 500 inimeseni või maksimaalselt 60 000 inimeseni.[168] Maakondade kaupa on rahvaarvu summeeritud ainult Lääne- ja Saaremaa osas.

Kui rahvaarv 1712. aastal võtta 100-protsendilisena, siis 1726. aastaks kasvas Läänemaa elanikkond 242,5 protsendini, küsjuures 142,5 protsendist on 114,8 protsenti kasvanud revisjonide vahel sündinute arvel, aga 27,7-protsendilist vahet võib seletada täielikuma elanikkonna arvestusega hilisemas revisjonis, talupoegade ümberasumisega ja talupoegade väljanõudmisega mõisnike poolt teistest maakondadest.

Saaremaal moodustas rahvaarvu juurdekasv 18 aasta jooksul 121 protsenti, kusjuures revisjonide vahel sündinutele langeb ligi-

---

[164] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 241, l. 269.

[165] Valsts archiva raksti, VI, 1. dala, lk. 12, 13, 17—22.

[166] Sealsamas, lk. 12; RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 174, l. 147.

[167] Vt. eelmine märkus; O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Tartu-Tallinn 1938, lk. 97 ja 98.

[168] P. Jordan, Die Resultate der estländischen Volkszählung vom 29. December 1881. Reval 1886, l. 33—35.

Rahvaarv Läänemaal.[169]

Aastad	Elanikkond 15—60 aasta vanuses	Elanikkond kuni 15 aasta vanuses	Elanikkond üle 60 aasta vanuses	Üldine rahvaarv
1712	5982	1998	174	8154
1726	7773	9362	2641	19776

Saaremaa rahvastik kasvas järgmiselt.[170]

Aastad	Elanikkond 15—60 aasta vanuses	Elanikkond kuni 15 aasta vanuses	Elanikkond üle 60 aasta vanuses	Üldine rahvaarv
1713	3900	1256	275	5431
1731	5269	5631	1222	12 022

kaudu 118 protsenti (sündinutele langeva protsendimäära arvutamisel on lähtutud kuni 15 aasta vanuste laste arvust, lisades veel 1236 inimest, kes moodustavad revisjonidevahelise 3 puuduva aasta jooksul sündinute arvu keskmiste aastajuurdekasvude alusel). Niisiis kasvas ka Saaremaal elanikkond peamiselt kõrge sündivuse ja nähtavasti madala surevuse arvel.

Mõlematel juhtudel kasvas rahvastik 15—18 aasta jooksul kõrge loomuliku juurdekasvu arvel enam kui kahekordseks.

Kuid ka andmeid Lääne- ja Saaremaa rahvastiku kasvu kohta antud ajal ei või pidada täpseteks. Nimelt ei arvestanud revisjonid kõigi mõisate elanikkonda ja, mis kõige tähtsam, mõisnikud ja talupojad tavaliselt vähendasid andmeid rahvaarvu, eriti meeste arvu kohta,[171] kelle järgi teostati ju riigimaksude ja talupoegade

[169] Läänemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1938, lk. 297.

[170] Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1934, lk. 321.

[171] Nii andis 1726. a. revisjoni ajal Harku ja Rannamõisa mõisate valitseja aruandes revisjonikomisjonile enam kui 20 juhul valeteateid: kas ei näidanud üldse talupoegi või andis neid üles liiga vanadena või liiga noortena (RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 457, l. 79—82). Rahvastiku tegeliku arvu vähendamine revisjonides kajastas talupoegade püüet kõrvale hoida koormiste kandmise eest. 1723. a. revisjon registreeris Tartumaal palju juhtumeid, kus mõisnikud ja talupojad olid esitanud vähendatud andmed. Paljastatud valeteateid seletasid mõisate valdajad, valitsejad ja kupjad võimatusega tunda viimseni kõiki talupoegi, talupojad vabandasid ennast «halva mäluga», kirjutajate vigadega revisjonide ajal ja lõpuks sulaste ja tüdrukute sagedaste pagemistega (VARKA, f. 274, s.-ü. 2333, l. 154, 159).

koormiste arvestust, laste arvule aga ei pööranud revidendid vajalikku tähelepanu.[172] Seepärast on ülalesitatud arvestus ainult ligikaudne.

Rahvastiku kasvu tempo kindlaksmääramiseks on õigem kõrvutada arvessevõetud lapsi 15 eluaastani arvesse võetud elanikkonnaga 15—60 aasta vanuses. Läänemaa osas annab niisugune kõrvutamine järgmised andmed: 1712. aastal — 33,4 protsenti, 1726. aastal — 120 protsenti; Saaremaa osas aga: 1713. aastal — 32,2 protsenti, 1731. aastal — 107 protsenti täiskasvanud elanikkonna suhtes.

Ka sel juhul ei saa me muidugi kindlad olla andmete täpsuses või nende arvude tegelikkusest kõrvalekaldumiste enam-vähem võrdses suuruses, mis iseloomustavad rahvastiku arvesse võetud vanusekategooriaid, kuid ebatäpsuse määr on siin siiski tunduvalt väiksem. Seda enam, et revisjonidel oli tendents madaldada andmeid nii täiskasvanud elanikkonna kui laste kohta.

Esitatud arvud näitavad, et laste arvuline suhe täiskasvanud elanikkonnaga kasvas 1712.—1713. aastast 1726.—1731. aastani üle kolme korra. See tõendab, et pärast vahetu sõjategevuse lõppemist toimus käsitletud alal elanikkonna juurdekasv mitte varem arvestamata jäänud elanikkonna arvelevõtmise tõttu (kuigi ka see leidis aset), vaid peamiselt kõrge sündivuse ja madala surevuse arvel. Nii kõrge rahvastiku loomulik juurdekasv sai Eestis võimalikuks tänu olukorra normaliseerumisele põllumajandusliku tootmise kasvu alusel. Tunduval määral seletub niisugune kiire rahva juurdekasv nn. «kompensatsioonilise» iseloomuga kõrgendatud sündivusega.[173] Eesti territooriumil toimunud pikaajalise sõjategevuse ning tunduva elanikkonna osa sõjaväkke ja maamiilitsasse mobiliseerimise tagajärjel langes 1700.—1710. aastal sõlmitavate abielude arv järsult ning toimus pikemaajaline perekondlike sidemete katkemine. Kõik see tõi kaasa sündivuse järsu languse sõja esimesel poolel. Vahetu sõjategevuse lakkamisel abiellus korraga mitu vanuseklassi; peale selle oli katk purustanud palju perekondi ning nende asemele loodi uued. Kõigil neil põhjustel tõusis järsult sündivus ja rahvastiku loomulik juurdekasv. Oluline erinevus laste ja täiskasvanute arvulises suhtes Läänemaal, võrreldуna sama suhtega Saaremaal, on kõige ülalesitatuga seoses täiesti seletatav. Läänemaal toimus revisjon varem kui Saaremaal, sel ajal kui kompensatsioonilise iseloomuga kõrgenenud sündivus andis end rohkem tunda.

Veelgi kiiremat rahvaarvu kasvu pidurdas feodaal-pärisorjuslik kord. Tahtmata kaotada tööjõudu seadsid mõisnikud takistusi eri mõisate talupoegade abiellumisele ning nõudsid samuti nende

---

[172] Lastearvu vähendati tihtipeale, vt. E. Dunsdorfs, tsit. teos, lk. 63.

[173] А. Я. Боярский, П. П. Шушерин, Демографическая статистика. М. 1955, lk. 141.

talunaiste väikeste laste tagasiandmist, kes olid läinud mehele naabermõisate talupoegadele.[174]

Kiire tempoga toimus sõja ja katku tagajärjel *tühjaks jäänud maade asustamine.* Lehmja mõisa kohta Harjumaal öeldi 1712. aasta revisjoniprotokollis: «mõis on tühi ja asustamata. Elab veel 4 talupoega, kes on aga maal laiali.» 1716. aasta revisjoni ajaks elas siin juba 34 ning kümme aastat hiljem 77 talupoega.[175] Neeruti mõisas jäid enam kui pooled talud tühjaks (17 talu 30-st) 1709. aasta nälja ja 1710. aasta katku ajal. 1712. aastal oli siin ainult 51 inimest. Kümme aastat hiljem oli tühjaks jäänud taludest 5 asustatud. Ühe talu oli võtnud 1711. aastal kubjas, kes jättis naaberkülas maha oma halvema talu; teise tallu asus 1713. aastal mõisa vahimehe poeg; veel ühe talu võttis «vööras» sulane, kes Neerutis muutus vabadikuks; neljandasse tallu asus «keegi vaene vaba poiss» ja viienda talu võtsid sama mõisa talupojad, kes harisid talu maad üles, kuid koormisi selle eest ei kandnud.[176] 1726. aasta revisjoni järgi elas selles mõisas juba 254 talupoega.[177] Vaivara kihelkonnas ei elanud 1712. aasta revisjoni järgi ühtki talupoega, kuid kolm aastat hiljem teostatud revisjonis märgiti siin juba $6^1/_2$ asustatud adramaad.[178] Vatku mõisas jäi sõja tagajärjel tühjaks 11 talu. 1715. aastaks elasid kahes nendest juba talupojad, kolmes asusid vabadikud.[179] Keila kihelkonna Ääsmäe mõisas olid 1715. aastaks 20 tühjunud talust seitse talu asustatud teiste talupoegade poolt. Kehtna mõisas, kus 31 talu oli tühjaks jäänud, elasid 1715. aastal neist 8-s talupojad ja vabadikud, kümne talu hooned aga oli mõis kasutanud küttepuudeks.[180]

Sõja teisel poolel püüdsid mõisnikud kõikjal, eriti Tartumaal, komplekteerida talusid võimalust mööda mõisamajandusele kasulikumalt. Pooleldi puustuseks muutunud taludesse asustasid mõisnikud üksikuid talupoegi ja vabadikke, rohkema tööjõuga talupered viidi üle parematesse taludesse, vähema tööjõuga pered aga halvematesse.[181]

Tööjõu puudust silmas pidades oli mõisnike ühiseks püüdeks muuta vabadikke ning väheseid naturaalrendil olevaid ja vabu talupoegi tavalisteks teoorjuslikeks talupoegadeks.[182] Oma nõud-

---

[174] RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 120; f. 854, nim. 1, s.-ü. 174, l. 147 ja 148.

[175] P. Ungern-Sternberg, Das Annotations-Protokoll de A-o 1716 für den Distrikt Harrien. Beiträge zur Kunde Estlands VII: 1—2. Reval 1910, lk. 27 (andmed 1712. ja 1716. a. kohta); RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 458, l. 524 ja 525 (1726. a. revisjoni andmeil).

[176] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 462, l. 257—261.

[177] Sealsamas, s.-ü. 460, l. 143 ja 144.

[178] RAKA, f. 2062, nim. 2, s.-ü. 9, l. 109; s.-ü. 8, l. 23 ja 24.

[179] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 451, l. 42—44.

[180] VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 1644, l. 17 ja 11.

[181] Sealsamas, s.-ü. 173, l. 8—30, 49—59, 69—79; s.-ü. 171, l. 649—660.

[182] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 251, l. 693 ja 694; VARKA, f. 274, nim. 1, s.-ü. 171, l. 649—660. — Nii pöördus 10. jaanuaril 1712 Võhmuta mõisa omanik

mistega talupoegade pärisorjastamise kohta tõukasid kohalikud mõisnikud ja rentnikud kubermanguvõime seadustama veel pärisorjuslikumat korda kui see, mis oli heaks kiidetud kapitulatsioonidega. Mitte «vene» pärisorjuslikud tõekspidamised, nagu kinnitas A. Gernet, ei osutanud reaktsioonilist mõju kohalikele mõisnikele, vaid vastupidi, «vene» võimud kohapeal — kubermanguvalitsused — hoidsid sageli kohalikke mõisnikke tagasi nende äärmistes pärisorjuslikes ihaldustes. [183]

1726. aasta revisjoni ajaks olid üksikud mõisad juba täielikult asustatud. Palmse mõisas Virumaal elas näiteks 1726. aastal 594 inimest. Siia ei olnud üldse enam jäänud vaba maad, kuhu oleks saanud asustada vabadikke. Sellel mõisal kui harval erandil oli tööjõudu rohkem kui maad. Adramaade arvestamisest revisjoninormide järgi tuli siin juba sel ajal loobuda, sest vastasel korral oleks adramaade arv ületanud tunduvalt mõisa suuruse 1695. aasta revisjoni järgi. [184] Eestimaal oli selliseid mõisaid 1732. aasta revisjoni ajaks vähemalt kakskümmend. [185]

Puustuste asustamisele ja kasutuselevõtmisele mõisnike ja kaupmeeste poolt aitasid kaasa kubermanguvõimud, tehes seda aga muidugi pärisorjuslike vahenditega. Eestimaa kindralkubermangu valitsus vastas kiiresti nõusolekuga Narva raehärra A. Timmermanni palvele 1716. aastal anda talle rendile laastatud ja pikemat aega tühjad olnud Narva Peetri kiriku maad, lubades talle igakülgset abi, eelkõige pagenud talupoegade ülesotsimisel. [186]

Rahvastiku kasv, nagu teada, pole ühiskondliku arenemise määravaks jõuks. Kuid töötava elanikkonna tihedusest sõltub muude tingimuste võrdsuse korral ühiskonna tootlike jõudude arengu tempo. Pärast Eesti majanduse kestvat ja sügavat langust mõjus elanikkonna ja kõigepealt talurahva kui feodaalühiskonna peamise tootliku jõu kasv otsustavalt maa tootlike jõudude arengule ja tühjaks jäänud maa-alade asustamisele.

Rahuliku arengu tingimustes olid sajandi keskpaigaks tühjad talud põhiliselt juba kõik asustatud ning põllumajanduslik tootmine oli saavutanud sõjaeelse taseme, 1782. aastaks aga ületas rahvaarv Eestis peaaegu poolteisekordselt suure nälja eelse rahvastiku suuruse.

*

Kõigest ülaltoodust nähtub, et Eesti ühendamine Venemaaga ja sellega seoses sõjategevuse lõppemine ning maksustamise, kont-

K. Höppener Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse poole täiesti varjamatu palvega muuta 1706. aastal 100 taalri eest ennast vabaks ostnud talupoeg Metza Tõnnu pärisorjaks, arvestades teravat tööjõu puudust avalike koormiste kandmisel (RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 241, l. 532). Höppeneri palvet siiski ei rahuldatud.

[183] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 5, l. 99—101, 111 ja 112; s.-ü. 210, l. 423; s.-ü. 251, l. 701; s.-ü. 252, l. 770 ja 771.

[184] Sealsamas, s.-ü. 460, l. 85 ja 86.

[185] Sealsamas, s.-ü. 465, l. 46—49, 54, 58, 59, 69, 72, 79, 90, 91.

[186] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 248, l. 851 ja 852; s.-ü. 3, l. 404 ja 405.

ributsiooni ja majutamise küsimuste reguleerimine lõid objektiivsed tingimused maa tootlike jõudude taastamiseks. Vene sõjaväe ja laevastiku kaitse all algas majanduse taastamine juba Põhjasõja ajal, otsekohe pärast vahetu sõjategevuse ja katku lõppemist Eestis. Taastamine arenes suhteliselt kiiresti, kuna elanikkonna suure kahanemise tagajärjel oli maaprobleem ajutiselt kaotanud oma teravuse ning mõisad ja talupojad olid esialgu võrdlemisi hästi varustatud ka tööloomadega katku surnud talupoegade arvel.

Teatud määral aitasid majanduse taastamisele kaasa ka mõned kohalike võimude ja riigi keskvõimu poolt tarvituselevõetud abinõud. Taastamisprotsessi peamiseks kandvaks jõuks oli talurahvas. Maa tootlike jõudude areng avaldus kõigepealt talude külvipinna laienemises ja talurahva kiires loomulikus juurdekasvus.

Talumajanduse taastamise ja rahvaarvu kasvu baasil toimus kiiresti ka mõisamajanduse taastamine, mis läks teoorjusliku ekspluateerimise laiendamise ja tugevdamise teed.

Aastad 1710—1721 olid raskeks ajaks eesti rahva elus. Neil aastatel elas eesti rahvas üle laastava katku, Rootsi mereblokaadi, sõjakontributsiooni, majutamise ja erakordsete sõjaliste koormiste jätkuvad raskused. Kuid vaatamata kõigile raskustele rahvas mitte ainult ei jäänud elama, vaid asus ühtlasi nii rasketes tingimustes likvideerima XVII sajandi lõpu majandusliku laose ja Põhjasõja tagajärgi ning taastama maa tootlikke jõude.

FEODAALRENDI ARENGU KÜSIMUSI EESTIMAA PÕLLUMAJANDUSES XVIII SAJANDIL

I. SILDMÄE

Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leidub XVIII sajandist säilinud rikkalik agraarstatistiline materjal Eestimaa kubermangu põllumajanduse kohta, mida senini ajaloouurimustes peaaegu üldse ei ole kasutatud, rääkimata selle kriitiliselt läbitöötamisest. Mahult kõige ulatuslikumad on nendest allikatest nn. maarevisjonid (esimene teostati 1712., viimane 1774. aastal). Maarevisjonidel, mille eesmärgiks oli riigimaksude kindlaksmääramine, märgiti revisjonikomisjonide poolt üksikasjaliselt talude viisi üles andmed elanike arvu, vara ja koormiste kohta. Nende andmete õigsust kontrolliti talupoegade ülekuulamise ja kirikuraamatute võrdlemise teel. Järgmiste allikatena on säilinud suure hulga mõisate kohta 1796. a. ankeetandmed [1] ja vakuraamatud 1803. aastast. [2] Peale nende on käesoleva artikli koostamisel kasutatud mõisate arhiivifonde, mis sisaldavad rikkalikult mitmesuguseid majanduslikke näitajaid XVIII sajandist. Kõrvuti arvuliste andmetega on läbi töötatud mõisate kaarte ja kaardikirjeldusi nii XVII sajandi lõpust kui ka XVIII ja XIX sajandi vahetusest. Lõpuks on kasutatud veel samadest perioodidest mitmesuguseid ülekubermangulisi kokkuvõtteid, eriti kubermanguvalitsuse ettekandeid keskasutustele.

Järgnevas ongi nende andmete põhjal püütud näidata feodaalrendi arengu põhijooni Põhja-Eestis XVIII sajandil.

Kogu vaadeldava perioodi kestel oli Eestimaa põllumajandus teraviljakasvatusliku põhisuunaga. Peamisteks teraviljadeks olid rukis, oder ja kaer. Kolmeväljasüsteemi juures moodustas rukis mahult umbkaudu ligemale poole iga-aastasest külvist. Karjakasvatus oli taludes suunatud nii veoloomade (hobused, härjad) kui ka piima- ja lihaloomade kasvatamisele (lehmad, lambad, kitsed, sead, kodulinnud).

Et kindlaks määrata Eestimaa põllumajanduses sel ajal toimunud arengut, on väga oluline võrrelda XVII sajandi viimaste aasta-

[1] RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1215—1222.
[2] RAKA, f. 864 (Eestimaa vahekohus), nim. 1, s.-ü. 1—169.

kümnete teravilja toodangu suurust XVIII sajandi lõpu andmetega. Otsesed andmed kogu rukki külvi ja saagi kohta Eestimaal XVII sajandi lõpust aga puuduvad, mistõttu oleme sunnitud kasutama kaudseid arvestusi.

XVII sajandi ühe viimase inkvisitsiooni, s. o. mõisate ja talude majanduslike näitajate üleskirjutamise andmetest ja umbes samal ajal koostatud mõisate kaartidest[3] selgub, et sel ajal külvati adramaa kohta talu põllule 4—8 tündrit rukist (üks tünder umbes 133 liitrit) ja mõisa põllule 2—4 tündrit. Maakonniti oli pilt mõnel määral erinev. Harju- ja Läänemaal oli valdavaks külvi suuruseks talu põllul 4—6 tündrit rukist adramaale, Järva- ja suuremalt osalt ka Virumaal 6—8 tündrit.[4] Samal ajal oli Eestimaal umbes 8300 adramaad (neist Harju- ja Läänemaal koos saartega 4900, Järva- ja Virumaal 3400 adramaad). Lähtudes eeltoodud külvisuurustest adramaa kohta võis rukki külv Eestimaal XVII sajandi lõpul kõikuda 56 600—89 800 tündri piirides, kõige tõenäolisemalt 65 000—67 000 tündri ümber aastas. Saagikuseks loeti tollal 3,5—4 seemet, seega võis rukki üldsaak olla umbes 200 000—360 000, keskmiselt 230 000—270 000 tündrit.[5]

Põhjasõja, sellele eelnenud näljahäda ja sõjaaegse katku tagajärjel, mis hävitasid massiliselt maa elanikkonda, langes viljasaak Eestimaal õige tunduvalt. Milline oli külvide suurus esimestel aastatel pärast sõjategevuse lõppemist Eestimaal, on väga raske kindlaks teha.[6] Võttes aluseks maarevisjonide andmed, võib väita, et 1730-ndatel aastatel, seega üle kahekümne aasta pärast vahetu sõjategevuse lõppemist siinsel territooriumil, oli rukki külv Eestimaa kubermangus umbes 35 000—40 000 tündrit. Eelmise sajandi lõpu tasemele jõudis rukki külv 1750-ndatel aastatel.

XVIII—XIX sajandi vahetusel oli kubermanguvalitsuse andmetel tali- ja suviviljade kogusaak 1 300 000—1 450 000 tündrit, mis ületab umbes kahe- kuni kolmekordselt XVII sajandi viimaste aastakümnete taseme.[7] Rukki külvi aastas hinnati sel ajal keskmiselt 120 000 tündrile. Samal ajavahemikul, s. o. XVII sajandi lõpust

---

[3] RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942 ja fotokoopiate kogu 129; C-kaardikogu, I, II ja III kaust.

[4] Samasuguseid külviandmeid adramaa kohta vt. ka A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund 1954, lk. 184; A. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval 1901, lk. 32. Üksikuid kõrvalekaldumisi nendest keskmistest arvudest esines muidugi nii ühele kui ka teisele poole.

[5] Peaaegu samadele tulemustele on jõudnud ka O. Liiv, hinnates iga-aastast viljasaaki Eestimaal 360 000—480 000 tündrile, millest umbes pool oli rukis — O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. Tartu 1935, lk. 167. Samas märgitud Eestimaa viljasaak 30 000 sälitist on ilmne viga. Kahjuks O. Liiv ei näita lähemalt, kuidas ta need arvud on saanud.

[6] Vrd. V. Fainšteini artiklis toodud andmeid käesolevas kogumikus, lk. 169—176.

[7] RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4220; f. 29, nim. 1, s.-ü. 13 A, l. 911; A. Gernet, tsit. teos, lk. 43.

kuni XVIII sajandi lõpuni kasvas maaelanike arv Eestimaa kubermangus 150—170 tuhandelt[8] inimeselt 200 000 inimesele.[9] Seega oli maaelanike juurdekasv umbes 25 protsenti, samal ajal kui rukki külv keskmiselt peaaegu kahekordistus, viljasaak aga tõusis veelgi enam. Sellest järeldub, et XVIII sajandil leidis aset mitte ainult teravilja toodangu üldine suurenemine, vaid — mis eriti oluline — külvide ja toodangu tunduv kasv ka ühe inimese kohta.

Tekib küsimus: kas toimus teravilja külvide ja saakide kasv ühe elaniku kohta ainult mõisapõldude laiendamise tagajärjel või leidis see aset ka talupõldudel?

Sellele küsimusele vastamiseks püüame kindlaks teha külvi suurust ühe inimese kohta mõisa ja talu põllul vastavalt XVII ja XVIII sajandi lõpul.

Kuna nii XVII kui ka XVIII sajandi statistilistes andmetes on omavahel võrreldavad vaid *töövõimeliste meeste* arvud (esimesel juhul puuduvad andmed naiste, vanade inimeste kui ka tütarlaste arvu kohta), siis teostame allpool arvestused ühe töövõimelise mehe kohta. Töövõimeliseks meheks peeti kogu käsitletaval perioodil 15—60 aasta vanust põllumajanduse alal töötavat meessoost isikut (välja arvatud mõisateenijad). Arvestused ühe töövõimelise mehe kohta ei taotle olla arvestusteks ühe tootja kohta, kuna tootmisprotsessist võttis rohkem inimesi osa. Samuti ei peegelda külvi kasv töövõimelise mehe kohta ekspluateerimise suurenemise kogu ulatust, sest kõrvuti teraviljakasvatusega kasvas XVIII sajandi jooksul ka mitmesuguste muude tööde hulk mõisas. Küll võimaldavad need arvestused aga näidata mõisa- ja talupõldude arengu üldist tendentsi.

Arvestused inimese kohta on vajalikud ka seepärast, et koormiste ning külvide dünaamika taluadramaa kohta ei peegelda õigesti feodaalrendi arengut, kuna XVIII sajandi jooksul kasvas nii ühel adramaal elavate inimeste arv kui ka külv adramaa kohta. Feodaalrendi käsitlemisel peame niisiis vahet tegema koormiste dünaamika kolme aspekti vahel: koormiste areng taluadramaa kohta, töövõimelise mehe kohta ja suhteliselt talu külviga. Samastada neid üksteisega ei või, kuna koormiste dünaamika igast mainitud aspektist on erinev. Igaühe erinev areng peegeldab meile feodaalrendi keerukat arenguprotsessi XVIII sajandil Eestimaal. Tähtis on jälgida kõigepealt feodaalrendi arengut *talupoja ja tema kasutuses oleva maa*, mitte aga abstraktse ja pealegi veel sajandi jooksul tublisti muutuva taluadramaa kohta.[10]

---

[8] Adramaal elas sellal 18—20 inimest, nendest töövõimelisi mehi 4—6.

[9] 1795. a. hingederevisjoni andmed.

[10] Kahjuks tehakse Eestimaa XVIII sajandi põllumajandust käsitlevate autorite poolt sageli see viga, et võrreldakse feodaalrendi ja tema mitmesuguste vormide suurust ainult adramaa kohta, nägemata selle taga inimesi, s. t. muudatusi adramaal elavate töövõimeliste inimeste arvus ja muudatusi talupoja külvis. Selle tõttu tullakse vääratele järeldustele nii sajandi esimesel kui ka teisel poolel eksisteerinud olukorra hindamisel. Sajandi esimesel poolel ei nähta koormiste kasvu (vt. Eesti NSV ajalugu, I kd. Tallinn 1955, lk. 434), kuna ei arvestata

XVII sajandi lõpul oli rohkem esinevaks talu suuruseks $^1/_2$ adramaad ja sellel elas tavaliselt 2—3 töövõimelist meest. Teades, et rukki külvi suuruseks $^1/_2$-adramaa talus oli Harju- ja Läänemaal 2—3 tündrit ja mõisa põllul 1—$1^1/_2$ tündrit, saame rukki külvi ühe töövõimelise mehe kohta talupõllul umbes ühe tündri ja mõisapõllul $^1/_2$ tündrit. Nendes Järva- ja Virumaa mõisates, kus külv adramaa kohta oli suurem, elas adramaal tavaliselt ka rohkem töövõimelisi mehi, nii et külv ühe töövõimelise mehe kohta ei olnud kuigi palju suurem kui Harjumaal.[11] Loomulikult on need arvud üksnes keskmised, mis iga mõisa, kihelkonna ja maakonna piirides võisid mitmeti kõikuda.

1732. aasta maarevisjoni ajal tuli töövõimelise mehe kohta rukki külvi talu- ja mõisapõllul kokku Harjumaal ligikaudu kaks tündrit, Järva- ja suuremas osas Virumaal aga isegi üle kahe tündri.[12]

Võiks arvata, et külvi kasv ühe töövõimelise mehe kohta 1732. aastal oli ajutine nähe ja tingitud elanike vähesusest ning vaba põllumaa ulatuslikust olemasolust pärast Põhjasõda. Kuid nagu näitavad järgnevate aastakümnete andmed, külvi hulk ühe töövõimelise mehe kohta mitte ei vähenenud, vaid kasvas veelgi.

Üldtuntud on, et XIX sajandi algul loeti kuuepäeva talu $^1/_2$-adramaa taluks ja et selline talu külvas oma põllule Harjumaal 6 tündrit rukist, järelikult oli rukki külv taluadramaa kohta tõusnud 12 tündrile. A. Gerneti andmetel elas kuuepäevakohal keskmiselt 3 töövõimelist meest.[13] Niisiis oli rukki külv nende andmete põhjal ühe töövõimelise mehe kohta üksnes talupõllul tõusnud ligikaudu kahele tündrile. Hulgaliselt on külviandmeid säilinud 1803. aasta vakuraamatutes. Need andmed näitavad, et selleks ajaks oli rukki külv ühe töövõimelise mehe kohta Harjumaal tõusnud talupõldudel ligikaudu 1,5 tündrile, mõisapõldudel aga 0,8—1 tündrile. Järvamaal ja osal Virumaast olid need arvud mõnevõrra suuremad — vastavalt 2 (üksikjuhtudel 1,5 ja isegi kuni 2,5) ja 1—1,5 tündrit.[14]

---

töövõimeliste inimeste arvu vähenemisega adramaal. Sajandi teisel poolel tehakse aga vastupidine viga. Feodaalkoormiste kasvu esitatakse nüüd suuremana kui ta tegelikult oli, sest nüüd ei arvestata töövõimeliste inimeste arvu ja talu külvide suurenemisega adramaa kohta, mis leidis aset sajandi jooksul (vt. sealsamas, lk. 496; A. Gernet, tsit. teos, lk. 48 jm.; Eesti majandusajalugu I, Tartu 1937, lk. 315, 333 jm.).

[11] Nagu eespool juba märgitud, oli XVII sajandi lõpul Eestimaal 8300 adramaad, töövõimelisi mehi aga elas adramaal 4—6, seega kokku umbes 41 000—42 000 töövõimelist meest. Rukki külvi ühe töövõimelise mehe kohta tuli keskmiselt 1,6 tündrit. Seega oli kogu rukki külv umbes 65 000—67 000 tündrit.

[12] RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 465—470. 121 Harjumaa mõisa kohta oli keskmiseks rukki külviks töövõimelise mehe kohta 2,05 tündrit.

[13] A. Gernet, tsit. teos, lk. 118.

[14] 1795. a. hingederevisjoni põhjal elas Harju- ja Läänemaal koos saartega ligikaudu 33 000 ning Järva- ja Virumaal 20 000 põllumajanduses töötavat töövõimelist meest. Võttes aluseks ülaltoodud rukki külvi suurused ühe töövõimelise mehe kohta, saame rukki arvatava kogukülvi 135 000 tündrit, mis peaaegu täpselt langeb kokku kubermanguvalitsuse andmetega.

Võttes aluseks säilinud ja meil kasutada olevad külviandmed, saame maakondlikud rukki külvi keskmised näitajad (tündrites) ühe töövõimelise mehe kohta: [15]

	Mõisapõllul		Talupõllul	
	1680-ndad aastad	1803. a.	1680-ndad aastad	1803. a.
Harjumaa	0,5	1,0	0,8	1,3
Järvamaa	0,7	1,3	1,0	1,9
Virumaa	0,65	1,1	1,0	1,8
Läänemaa	0,4	1,05	0,7	1,3

Terve rea mõisate kohta on kõrvuti arvuliste andmetega külvi suuruse kohta säilinud samast perioodist mõisate kaardid, mis ka põllupinna järgi kinnitavad neid andmeid. [16] Veelgi enam. Kuna on säilinud kaarte ja vakuraamatuid ühtede ja samade mõisate kohta XVII sajandi lõpust ja 1800. aasta paiku, siis on mõisa ja talu külvide ning põllumaade kasv töövõimelise mehe kohta terve sajandi jooksul jälgitav nii külvi suuruselt (tündrites) kui ka pindalaliselt ühe ja sama küla ja isegi ühe ja sama talu piirides. [17]

Toetudes olemasolevatele andmetele võib konstateerida, et XVIII sajandi jooksul toimus Eestimaa kubermangus külvi kasv töövõimelise mehe kohta nii mõisa- kui ka talupõldudel. Seejuures oli kasv paremate põllumaadega paikkondades (Järvamaal ja osal Virumaast) suurem kui halvemate maade juures.

Mõisa külvi suurenemine töövõimelise mehe kohta kajastus ka *teorendi suurenemises*. Juba 1732. aastal tuli talupojal teha mõisale rohkem korralisi rakme- ja jalapäevi kui eelmise sajandi lõpul. Korraliste teopäevade kasv jätkus ka järgnevatel aastakümnetel, kusjuures see on eriti märgatav just korraliste jalapäevade osas. Tavaliselt oli korraliste teopäevade juurdekasv töövõimelise mehe kohta Harju- ja Läänemaal 0,5—1,5 päeva nädalas, Järvamaal 1—2 päeva (kõrvalekaldumisi nendest keskmistest esineb mõlemale poole). Korralise teo päevade arv ja mõisa külvi suurus

[15] Tabeli koostamisel on võetud aluseks andmed 1680-ndatest aastatest 99 mõisa ja 1803. aastast 142 mõisa kohta. Kokku oli Eestimaal 500—550 mõisat

[16] Vt. Tapa (Ambla khk. Järvamaal) mõisa atlas aastaist 1804—1805 (RAKA, f. 2072 «Kaardikogu») ja vakuraamat 1803. a. (f. 864, nim. 1, s.-ü. 27, l. 123 jj.); Triigi (Väike-Maarja khk. Virumaal) mõisa kaart 1796. a. (f. 1687, nim. 1, s.-ü. 1) ja vakuraamat 1803. a. (f. 864, nim. 1, s.-ü. 270, l. 4 jj.); Karkuse (Ambla khk. Järvamaal) mõisa atlas aastaist 1803—1806 (f. 2072 «Kaardikogu») ja vakuraamat 1803. a. (f. 864, nim. 1, s.-ü. 26, l. 5 jj.).

[17] Vt. Kuusiku (Rapla khk. Harjumaal) mõisa kaardi kirjeldus XVII sajandi lõpust (RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. C V-36); sama mõisa geomeetriline kaart aastaist 1811—1812 (f. 1373, nim. 1, s.-ü. 7) ja vakuraamat 1803. a. (f. 864, nim. 1, s.-ü. 14); samalaadi materjalid on säilinud Harjumaalt Ohukatku mõisa kohta Rapla khk., Ruila mõisa kohta Hageri khk. jm.

töövõimelise mehe kohta on erinevates mõisates erinevad; mingisugust kindlat või ühtset normi siin ei valitsenud.

Korralise teo päevade arv nädalas töövõimelise mehe kohta keskmiselt: [18]

	Rakmepäevi				Jalapäevi			
	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.
Harjumaa	1,2	1,3	1,3	1,7	0,3	1,1	1,3	1,3
Järvamaa	1,4	1,4	1,4	1,6	0,9	1,4	1,4	1,7
Virumaa	0,8	1,0	1,2	1,4	0,6	0,9	1,4	1,9
Läänemaa	1,4	1,6	1,6	1,6	1,0	1,1	1,4	1,7

Lisaks korralise teo kasvule leidis XVIII sajandi jooksul aset ka abiteo tunduv suurenemine. Abitegu oli Eestimaa mõisates laialt levinud juba eelmisel sajandil, kuid esines siis peaasjalikult heinateo ja viljalõikuse ajal, sõnnikuveol ja rehepeksmisel. XVIII sajandi lõpul aga nõuti abitegu igas mõisas vähemalt paarikümne erineva töö jaoks, haarates töid nii mõisas, vooriskäimist kui ka talupoegade kodutööd. Kuna abiteo suurus ei olnud reguleeritud ja seda nõuti sageli mõisniku suva ja vajaduse järgi, siis on väga raske määrata selle kogusuurust. Eriti rängaks koormiseks oli abitegu aga seetõttu, et seda nõuti mõisale just kõige kiiremate põllutööde ajal. Kuna samal ajal juba niigi suur osa talu töövõimeliste inimeste tööpäevadest tuli korralise teo näol teha mõisale, siis jättis abitegu sageli kiirete põllutööde ajal talu peaaegu ilma töövõimeliste inimesteta. Siit siis tulenevadki talupoegade teravad protestid just abiteo vastu.

Kõrvuti teoga esines peaaegu kõikides Eestimaa mõisates

[18] Tabeli koostamisel on võetud aluseks andmed mõisatest, mis arvuliselt jagunevad järgmiselt:

	1680-ndad aastad	1732. a.	1765. a.	1803. a.
Harjumaa	50	146	126	18
Järvamaa	25	37	21	39
Virumaa	12	68	25	40
Läänemaa	21	50	38	45
Kokku	108	301	210	142

Suhteliselt väiksem jalapäevade arv Harjumaal 1680-ndatel aastatel on tingitud sellest, et mitmes kihelkonnas ei käsitletud jalatööd korralise teona ja tema suurust vakuraamatutesse ei märgitud. Tegelikult oli jalategu ka Harjumaal sel ajal kujunenud korraliseks teoks ja ta oli umbes sama suur kui teistes maakondades, s. t. ligikaudu üks päev nädalas.

1803. aastal on tabelis samuti jalapäevade arv Harjumaal natuke väiksem tegelikust, sest rida mõisaid ei näidanud vakuraamatutes jalatööd kui korralist tegu, olgugi et seda tegelikult nõuti. See viib aga maakondliku keskmise näitaja alla. Nendes Harjumaa mõisates, kus jalapäevad on märgitud korralise teona vakuraamatusse, on nende suuruseks 1,5—2 päeva nädalas.

XVIII sajandil ka *rahaline ja naturaalne feodaalrent.* Seejuures olid naturaalkoormised vilja näol (rukis, oder, kaer) ühe töövõimelise mehe kohta XVIII sajandi algul väiksemad kui eelmise sajandi lõpul.[19] Sajandi jooksul jäid need koormised töövõimelise mehe kohta enam-vähem samale tasemele, samal ajal kui talu viljasaak töövõimelise mehe kohta, nagu nägime, kasvas.[20] Muude vakuse andamite osas ei toonud sajand töövõimelise mehe kohta arvestatuna kaasa olulisi muudatusi.

Rendi rahaline osa oli kogu vaadeldaval perioodil suhteliselt väikene. 1732. aasta maarevisjoni ajal puudus raharent paljudes mõisates (umbes 25—30 protsenti) üldse. Kõige harvemini esineb raharent Virumaa ja kõige sagedamini Järva- ning Harjumaa mõisates. Järgnevatel aastakümnetel kadus raharent veel paljudest mõisatest. Ka pearaha kehtestamine 1783. aastal ei pidurdanud seda tendentsi, kuigi mõisnikud eelistasid tegu rahale ja hakkasid pearaha arvel talupoegadelt suuremaid teokoormisi nõudma. Sajandi lõpul esinesid koormised rahas vaid vähem kui pooltes mõisates. Endiselt oli raharent kõige levinum Harjumaal ja esines kõige harvemini Virumaal.

Selline raharendi ärajäämine väga paljudes mõisates tõi kaasa keskmiselt üle kogu Eestimaa kubermangu raharendi osatähtsuse vähenemise nii taluadramaa kui ka töövõimelise mehe kohta, võrreldуna esimeste aastakümnetega pärast Põhjasõda.

Niisiis oli teorent Eestimaa kubermangus XVIII sajandil peamiseks feodaalrendi vormiks, kusjuures tema suurus kasvas nii absoluutselt kui ka suhteliselt rendi naturaalse ja rahalise osaga. Niisugune feodaalrendi arengusuund XVIII sajandil näib olevat esinenud mitmetel Ida-Euroopa aladel.[21]

Teorendi suurenemise kohta on paljud autorid üksmeelsel seisukohal ja see ei kutsu enam esile vaidlusi. Küll võib aga tõusta küsimus, kuidas oli *teorendi suurenemise kõrval* võimalik, et Eestimaa kubermangus keskmiselt *suurenesid ka talupoegade külvid ja kari* ühe töövõimelise mehe kohta, s. t., et paralleelselt kasvasid nii keskmine lisatöö aeg, lisaprodukti hulk kui ka talupojale jääva produkti hulk. Kuidas seletada neid esimesel pilgul justkui üksteisele vasturääkivaid nähteid?

K. Marx, käsitledes «Kapitali» kolmanda köite 47. peatüki teises osas teorendi küsimust, kirjutab: «Oletagem näiteks, et teo-

---

[19] Naturaalkoormiste vähenemisele XVIII sajandi esimestel aastakümnetel juhib tähelepanu ka Eesti NSV ajalugu, I kd., lk. 427.

[20] Nimelt kasvas ajavahemikul 1732—1803 adramaal elavate töövõimeliste meeste arv järgmiselt: Harjumaal 4,8-lt — 6,6-le, Järvamaal 4,7-lt — 7-le, Virumaal 6,7-lt — 8,5-le, Läänemaal 5,4-lt — 7,5-le. Sellega ongi seletatav, et naturaalkoormised ühelt adramaalt küll kasvasid, kuid töövõimelise mehe kohta jäid enam-vähem samale tasemele.

[21] Valgevene ja Leedu kohta kirjeldab seda üksikasjaliselt Д. Л. Похилевич, Перевод государственных крестьян Литвы и Белоруссии в середине XVIII в. с денежной ренты на отработочную. «Исторические записки» № 39, 1952; Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII в. Львов 1957.

töö maaomaniku kasuks oli esialgselt kaks päeva nädalas. Need kaks päeva teotööd nädalas on seega kindlalt juurdunud, kujutavad endast püsivat suurust, on tavaõiguse või kirjutatud õiguse poolt seadusena reguleeritud. Kuid ülejäänud nädalapäevade, otsese tootja enda käsutuses olevate päevade tootlikkus on muutuv suurus, mis paratamatult areneb koos tootja kogemustega; samuti peavad uued vajadused, millega tootja tutvub, tema saadustele vajaliku turu laienemine ja tema tööjõu selle osa järjest kindlam kasutamine virgutama teda intensiivsemalt pingutama oma tööjõudu. Sealjuures ei tohi unustada, et selle tööjõu rakendamine ei piirdu sugugi põllumajandusega, vaid hõlmab ka küla kodutööstust. Siin on olemas teatud majandusliku arenemise võimalus, mis muidugi sõltub enam või vähem soodsast olukorrast, sünnipärasest rassilisest iseloomust jne.» [22] Toodud tsitaadis rõhutab K. Marx kõigepealt, et rendi suurus teopäevades kujuneb kindlaks suuruseks, mida reguleerib kas tava- või kirjutatud õigus. Nii oli see ka Eestimaal.

Pärisorise talupoja koormiste (feodaalrendi) suurus mõisale oli seotud talupoja majandusliku seisundiga, eelkõige tema kasutuses oleva põllumaa suurusega (välja arvatud ametimehed, möldrid, kõrtsmikud jt.). Sellest üldtuntud tõsiasjast räägib ka XVII sajandi lõpupoole mitmes trükis levinud majapidamise käsiraamat, kus kirjutatakse otseselt, et talupoeg peab mõisale tegu tegema vastavalt külvile. [23] Ja üle saja aasta hiljem, 1804. aasta talurahvaseaduses on jällegi öeldud, et juba vanadest aegadest on põhireegliks, et pärisori-talupoeg teeb tegu mõisale selle järgi, kui suur on tema külv. [24] Niisiis oli ajalooliseks traditsiooniks, et feodaalrendi suurus määrati talupoja majandusliku seisundi järgi, mille üheks peamiseks näitajaks oli külvi suurus (mitte aga inimeste arvu või mõne muu näitaja põhjal). Primitiivse tootmisviisi juures omistab K. Marx aga traditsioonile olulise tähtsuse. [25]

Milline oli siis talupoja külvi ja mõisale tehtavate teopäevade suhe Eestimaal?

XVII sajandi lõpul oli pärisorja-talupoja maksustamise aluse — ühe adramaa kohta rukki külvi suuruseks 4—6 tündrit (s. o. kolmeväljasüsteemi juures külv ühele väljale), mille eest tuli mõisale tegu teha vähemalt 6 rakmepäeva. Nii näiteks kirjutas Raiküla mõisa omanik O. W. Fersen ratsateenistuskomisjonile 20. oktoobril 1694, et Harju- ja Läänemaal nimetatakse üldiselt adramaaks (addra) maa-ala, millele külvatakse 4 tündrit rukist ja et selle eest tuleb mõisale tegu teha 6 rakmepäeva nädalas. [26]

---

[22] К. Маркс. Капитал, т. III. Госполитиздат 1949. lk. 806—807.

[23] Der gute Amtmann oder Unterricht eines guten Haushalts. Riga 1696, lk. 5.

[24] /G. Ewers/, Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland. St. Petersburg 1806, lk. 37.

[25] К. Маркс. Капитал, т. III, lk. 806.

[26] Mitteilungen der Kaiserlichen freien Ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg, 1857, lk. 375.

Mõisa ja talu rukki külvi hulk (tündrites) korralise teo nädalatööpäeva ja ühe (aastail

Mõisa nimi, kihelkond ja maakond	Korralise teo nädalapäeva kohta *			
	mõisa rukki külvi (tündr.)		talu rukki külvi (tündr.)	
	1686	1803	1686	1803
1	2	3	4	5
1. Kehtna (Rapla, Harjumaa)	0,3	0,4	0,6	0,8
2. Ohukatku (Rapla, Harjumaa)	0,2	0,4	0,4	0,5
3. Raasiku (Harju-Jaani, Harjum.)	0,3	0,4	—	0,7
4. Kirna (Türi, Järvamaa)	0,4	0,8	0,5	0,7
5. Kuru (Ambla, Järvamaa)	0,4	0,4	0,7	0,7
6. Moe (Ambla, Järvamaa)	0,85	1,2	1,35	1,3
7. Mäo (Paide, Järvamaa)	0,25	0,5	0,9	0,9
8. Nõmmküla (Ambla, Järvamaa)	0,5	0,5	0,9	0,75
9. Kasti (Märjamaa, Läänemaa)	0,2	0,4	0,4	0,5
10. Ungru (Ridala, Läänemaa)	0,2	0,5	0,4	0,8

Kaheksakümmend aastat hiljem kirjutas A. W. Hupel oma aja kohta, et teo nõudmisel on riigimõisates normiks 4 tündri rukki külvi pealt 6 rakmepäeva nädalas.[27] Ka A. Gernet väidab, et XVII sajandi lõpul oli rukki külv adramaa kohta 4—6 tündrit, mille eest mõisale tehti korralist tegu 6 päeva, XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul aga pooladrik ehk kuuepäevakoht (s. o. talu, mis tegi 6 rakmepäeva nädalas tegu mõisale) külvas 6 tündrit talivilja.[28] Nendest andmetest ilmneb, et kindel suhe oli just mõisale tehtavate teopäevade ja talupoja külvi vahel, ja et see suhe oli pika aja jooksul enam-vähem stabiilne. Toodud kirjalike andmete puuduseks on aga see, et nendes väljendatakse väga üldsõnaliselt ja ümardatult keskmist suhet, millest tegelikkuses oli palju kõrvalekaldumisi.

Kui läheneda küsimusele konkreetselt, võib näha, et igas mõisas oli oma kindel traditsiooniline suhe talupoja külvi suuruse ja mõisale tehtavate teopäevade arvu vahel. See traditsiooniline suhe erines mõnigi kord oluliselt naabermõisa omast, kuid antud mõisa

---

* Toodud arvestused on ligikaudsed, sest alati ei ole, eriti jalapäevade kohta, materjalides täpselt märgitud, mis ajast mis ajani neid päevi nõuti, vaid on üldsõnaliselt öeldud — jalapäevi tehakse suvel.

Tabelis ei ole arvestatud ka abitegu, sest andmed selle suuruse kohta on väga lünklikud. Kuna aga abiteo suurus XVIII sajandi jooksul oluliselt kasvas, siis mõjuks abiteo sissetoomine lahtrites 3 ja 5 toodud arvude mõninga vähendamise suunas.

[27] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Estland, II. Riga 1777, lk. 198.

[28] A. Gernet, tsit. teos, lk. 32, 36, 49, 118.

töövõimelise mehe kohta ning mõisa ja talu rukki külvi suhe 1686 ja 1803).

Ühe töövõimelise mehe kohta				Mõisa ja talu rukki külvi suhe	
mõisa rukki külvi (tündr.)		talu rukki külvi (tündr.)			
1686	1803	1686	1803	1686	1803
6	7	8	9	10	11
0,6	0,85	1,3	1,6	1 : 2,2	1 : 1,9
0,5	1,1	0,7	1,3	1 : 1,6	1 : 1,2
0,4	0,8	—	1,4	—	1 : 1,8
0,6	1,1	0,8	1,0	1 : 1,3	1 : 0,9
0,4	1,2	0,65	1,9	1 : 1,6	1 : 1,6
1,05	2,2	1,2	2,4	1 : 1,6	1 : 1,1
0,4	1,0	1,2	1,6	1 : 3,6	1 : 1,6
0,6	1,7	1,1	2,6	1 : 1,8	1 : 1,5
0,3	1,2	0,7	1,5	1 : 2,4	1 : 1,3
—	1,0	—	1,4	1 : 1,7	1 : 1,5

piirides püsis ta pika aja jooksul küllalt stabiilsena. Tabelis on näitena toodud vastavad arvestused kümne mõisa kohta. Nendest näeme, et talupoja rukki külvi suhe korralise teo tööpäevadega nädalas oli igas mõisas erinev, kuid jäi sama mõisa piirides ajavahemikul 1686—1803 enam-vähem samaks (vt. lahtrid 4 ja 5). Mõnedes mõisates näitab suhe väikest languse tendentsi — talupoja rukki külvi hulk mõisale tehtava korralise teopäeva kohta langes. Siin on, kõigi teiste tegurite endiseks jäämisel, renditingimuste halvenemine silmaga nähtav. Teistes mõisates seevastu toimus talupoja külvi ja mõisale tehtavate teopäevade suhte kasv, s. t. leidis aset talupoja rukki külvi suurenemine teopäeva kohta. Esimesel pilgul võib jääda mulje, et nendes mõisates on renditingimused paranenud. Kuid tegelikult ei ole see ometi nii. Nendes mõisates kasvas nimelt ka mõisa külv teopäeva kohta (vt. lahtrid 2 ja 3) ja kuna see kasv oli tavaliselt suurem kui talupoja külvi kasv, siis toimus ka seal mõisapõllu osatähtsuse suurenemine (vt. lahtrid 10 ja 11), s. t. leidis samuti aset renditingimuste halvenemine. Ja lõpuks — ka siis, kui talupoja külvi kasv tööpäeva kohta on veidi suurem kui mõisa külvi kasv, leiab teatud tingimustes aset siiski mõisapõllu osatähtsuse suurenemine (vt. tabelis Ungru mõis).

Niisiis võime konstateerida, et XVIII sajandi jooksul suhe talupoja külvi suuruse ja mõisale tehtavate korraliste teopäevade arvu vahel oli traditsiooniline, tendentsiga renditingimuste teatud halvenemisele talupoja jaoks (mõisa ja talu külvi suhe muutus sajandi jooksul mõisa kasuks).

Teorendi suurus mõisale määrati talupoja külvi järgi, kuid tegu mõisale tegid sellel maal elavad inimesed. Enam-vähem kindla

suhte säilimine mõisale tehtavate korralise teo päevade ja talupoja külvi vahel tähendas seda, et juhul kui suurenes töövõimelise mehe teokoormis mõisas, pidi sellega kaasnema ka külvi suurenemine talupoja põllul. Nii see Eestimaal XVIII sajandil tegelikult oligi, nagu nägime eespool.

Tabelis tuleb see nähtavale mõisa ja talu rukki külvi kasvus ühe töövõimelise mehe kohta (vt. lahtrid 6—9). Osas mõisates on see külvi kasv mõisapõllul suurem kui talupõllul, osas mõisates aga vastupidi. Külvi kasv ühe töövõimelise mehe kohta on talupõllul tavaliselt suurem siis, kui mõisa rukki külv korralise teo nädalapäeva kohta on jäänud enam-vähem endiseks ja tõstetud on korralise teo päevade arvu töövõimelise mehe kohta nädalas (Nõmmküla ja Kuru mõisas), ning vastupidi (Kirna mõisas). Teatud erinevuste kõrval on mõlemale teele ühine see, et nad tegelikult tõid kaasa teotöö ajalise kasvu, sest töö hulk (näiteks külvi hulk töövõimelise mehe kohta) sai mõlemal juhul tegelikult kasvada peamiselt töö ekstensiivsuse suurenemise, s. o. tööpäeva pikenemise arvel, ja ainult vähesel määral ka tööintensiivsuse suurenemise arvel. Töö tegelik tootlik jõud seevastu kuigi oluliselt selle sajandi jooksul ei muutunud ja tabelis toodud ühele nädala teopäevale langev väga suur mõisakülv ei tähenda seda, et see töö ka ühe päevaga ära tehti. Siit siis selliste mõisate olemasolu, kus tegelik päevatöö norm oli mõisa poolt nii suur määratud, et talupojad kaebasid, et nad ei jõua seda päevanormi kunagi ühe päevaga ära teha. Tabelis toodud mõisatest on Moe mõis selle nähte tüüpiliseks esindajaks. Käsitledes teoorjuse küsimusi XIX sajandi algul Doonau-äärsetes vürstiriikides, juhtis K. Marx selle nähte ulatuslikule levikule seal tähelepanu.[29] Miks Eestimaal ühes mõisas mindi üht ja teises mõisas teist teed pidi, see olenes ajaloolisest konkreetsusest ja ei tule siinkohal käsitlemisele.

Vaatamata ülaltoodud erinevusele muutus kõikides vaadeldavates mõisates mõisa ja talu rukki külvide suhe ühteviisi mõisapõldude osatähtsuse suurenemise suunas. Seega ei tähenda mõisa- ja talupõldude suhte muutumine talupõldude kahjuks alati ja otsekohe seda, et talupoegade külvid töövõimelise mehe kohta on muutunud väiksemaks. Isegi siis kui talupoegade külv ühe töövõimelise mehe kohta kasvas enam kui mõisakülv, leidis ikkagi aset mõisakülvide osatähtsuse suurenemine (vt. Kehtna, Moe, Nõmmküla mõisad). Järelikult ei või mõisa- ja talukülvide suhte muutumisest kunagi teha liiga kiireid ja kergeid järeldusi.

Need *kaks tendentsi* — mõisapõllu osatähtsuse kasv ja külvi kasv töövõimelise mehe kohta talupõllul — ei ole sugugi üksteisele vastukäivad, vaid üheskoos esinevad nähted.

Võib tekkida küsimus, kuidas on võimalik, et töövõimelise mehe kohta korraga kasvasid nii külv mõisapõllul kui ka külv talupõllul? Kas teotöö kasv, s. t. lisatöö ajaline kasvamine, ei

[29] Vt. K. Marx, Kapital, 1. kd., Tallinn 1953, lk. 207 jj.

kutsunud paratamatult esile vajaliku töö ajalist vähenemist ja siit siis ka vajaliku produkti vähenemist?

Nagu näeme varem toodud tsitaadist, eeldab K. Marx teorendi juures mõisale tehtavatest teopäevadest ülejäävate, s. o. töötaja enese käsutusse jäävate päevade tootlikkuse kasvu. Kui aga mõisnik suurendab teopäevade arvu töövõimelise mehe kohta, siis tõuseb küsimus: kas haarab see teotöö kasv kogu tootlikkuse kasvu, osa sellest, või isegi rohkem kui on tootlikkuse kasv? Teoreetiliselt on kõik need juhud võimalikud. Milline neist esines siis XVIII sajandil Eestimaal?

Teorendi puhul on tootmisel see spetsiifiline joon, et lisatöö on nii ajaliselt kui ka ruumiliselt eraldatud vajalikust tööst. Mõisnik on kõigepealt huvitatud lisatöö ajalisest suurenemisest, mitte aga kogu töö, *resp.* kogu produkti, ümberjaotamisest. Seni kui leidub veel mingisuguseid tööaja, tööintensiivsuse ja töö tootliku jõu reserve, võib lisatööaja kasvu kõrval aset leida ka talupojale jääva vajaliku produkti suurenemine. Kui aga lisatöö edasisele ajalisele suurendamisele muutub talus tehtav töö takistuseks, peab järele andma viimane. Kõige selle juures on muidugi oluline, et talupojal oleks võimalik oma tööjõudu ulatuslikumalt rakendada, s. t. põlluks sobivate maade küllaldane olemasolu, kodutöö võimalus jne.

Mõisnikule on teoreetiliselt ükskõik, kas lisatööaeg suureneb tööaja absoluutse suurenemise arvel (kusjuures suureneb ka vajalik tööaeg), või lisatööaja suurenemise teel vajaliku tööaja arvel, peaasi, et lisatööaeg suureneks. Talupoja seisukohalt ei ole see aga kaugeltki ükskõik. Kui eeldada, et mõisas tehtav teotöö, s. o. lisatööaeg suureneb, talupoja majanduslik olukord (külv, s. t. vajalik produkt) aga endiseks jääb või isegi väheneb, siis on talupoeg loomulikult sellele kõigiti vastu. Ta on vastu, kuna temal puudub selleks igasugune majanduslik huvi, sest vajaliku produkti loomise võimalused põllumaa pinnalises osas ei avardu, ajaliselt aga isegi kitsenevad. Ka rikub taoline tee ajalooliselt väljakujunenud traditsioonilist suhet mõisale tehtavate teopäevade ja talukülvi vahel. On selge, et sellisel teel mõisapõldude suurendamine ühe töövõimelise inimese kohta (s. t. lisatööaja suurendamine) on võimalik *ainult* mittemajandusliku sunni tugevdamise abil.

Stiimulitena, mis panevad talupoega oma tööjõudu pingutama, nimetab K. Marx tootlikkuse kasvu, uute nõudmiste kasvu ja talupoja poolt toodetava produkti jaoks turu laienemise kõrval talupoja tööjõu kasutamise kasvavaid võimalusi. Kõigi teiste tingimuste endiseks jäämisel on meil tegemist suhteliselt soodsamate talupoja tööjõu kasutamise kasvavate võimalustega, kui ajaloolise traditsiooni põhjal teopäevade arvu kasv mõisas toob kaasa talukülvide kasvu ühe töövõimelise mehe kohta (võrreldes olukorraga, kus tööpäevade kasvuga ei kaasne külvi kasvu). Sel juhul on meil tegemist võimaluste avardumisega nii-öelda põllupinnaliselt. Kuna mõisapõllul tuleb teha rohkem päevi, siis talupoja enese käsutusse

jääv aeg justkui väheneb, kuid just see põllupinnaline võimalus talus endas sunnib rakendama kõiki talupoja perekonna ja *sulasrahva* tööjõureserve (vanad, lapsed, äärmuseni venitatud tööpäeva pikkus jne.) ja tõstma tööintensiivsuse talupõllul maksimumini, et aga ära teha tööd «omal», s. t. talu põllul.

Loomulikult ei tohi seda huvi momenti — talupõllu laiendamist — üle hinnata. Feodaalse tootmisviisi juures, kus kogu maa oli feodaali omandiks ja talupoeg kasutas vaid osa maad enese äraelamiseks vajalike vahendite tootmiseks, rajanesid maaomaniku ja tootja vahelised suhted kõigepealt mittemajanduslikule sunnile. Kuid just tootja huvitatus tootmise ühe osa (talupoja enese tootmise) tulemuste vastu eraldab feodaalset tootmisviisi orjanduslikust. Tootja huvitatuse aste ja selle huvitatuse realiseerimise suurem või väiksem võimalus on tegurid, mis avaldavad mõju feodaalse tootmise arengutempole ja tema sisemiste reservide ärakasutamisele. Mitte ainult ühe feodaalse rendivormi asendamisel teise progressiivsemaga, vaid ka ühe rendivormi piirides võib tootja huvitatus tootmisest ja selle huvitatuse realiseerimise võimalus olla mitmesugune, olenedes ajaloolisest konkreetsusest.

Aeg pärast Eestimaa ühendamist Venemaaga kuni XVIII sajandi lõpuni oli just selline, mil talupojal olid olemas kõik need K. Marxi poolt nimetatud stiimulid tööjõu pingutamiseks, et laiendada tootmist talupõllul.

Kõigepealt tuleb rõhutada, et feodaalrendi arengut Eestimaal ei ole võimalik mõista, kui ei arvestata kapitali esialgset akumulatsiooni ja kapitalistlike suhete arenemist Lääne-Euroopas alates XVI sajandist. Nimelt ei olnud tootmine Eestimaa mõisates XVIII sajandil suunatud mitte naturaalse mõisamajanduse enda otseste tarviduste rahuldamiseks, vaid valdav osa toodetavast produktist realiseeriti turul. Nii laienev siseturg kui ka kapitalistlikele suhetele rajatud välisturg oma peaaegu piiramatute põllumajandussaaduste vajadustega stimuleeris tootmise pidevat laiendamist mõisates. Mõisnik, soovides teorendi kui valitseva rendivormi juures suurendada tootmist, pidi selleks laiendama mõisapõlde. Suuremate mõisapõldude harimiseks oli aga vaja rohkem talupoja tööjõudu. Kuidas oli võimalik seda saavutada? Töö tegelikku intensiivsust tõsta oli võimalik vaid vähesel määral. Ka töö tootlik jõud ei muutunud oluliselt, kuna tööriistad ja -vahendid jäid enam-vähem samadeks. Võimalik oli aga suurendada mõisas tehtava töö aega, s. t. tööpäevi nädalas (nii rakme- kui ka jalapäevi), samuti teokohustuslike nädalate arvu aastas, abitöid jne. Tuues näitena teorendi Doonau vürstiriikides XIX sajandi esimesel poolel, võrdles Marx sealsete mõisnike kustutamatut lisatööisu inglise vabrikantide omaga, kusjuures «... kapitalistil avaldub kustutamatu lisatööisu tungis tööpäeva piiritult pikendada, kuna bojaaril see avaldub lihtsamalt — teopäevade otseses tagaajami-

ses». [30] Nagu nägime, ei piirdunud Eestimaa mõisnikud «kustutamata lisatööisus» elanikkonna juurdekasvu kaudu toimuva tööjõu ja siit saadava lisatöö juurdekasvuga, vaid leidis aset veel teopäevade arvu kasv keskmiselt ühe töövõimelise mehe kohta nii nädalas kui ka aastas, nii korralise kui ka abiteona. Selle kohta ütleb Marx: «Aga niipea kui rahvad, kelle tootmine toimub alles madalamais orjatöö, teoorjuse jne. vormides, tõmmatakse maailmaturule, kus valitseb kapitalistlik tootmisviis ja kus peamiseks huviks areneb selle tootmisviisi produktide müük välismaale, siis lisandub orjuse, pärisorjuse jne. barbaarseile koledustele veel liigtöö tsiviliseeritud koledus.» [31]

Teoorjuse suurendamine tõi ajaloolise traditsiooni põhjal — seos teopäevade arvu ja talukülvi suuruse vahel — enam-vähem kindlas vahekorras kaasa talupõldude laiendamise.

Talupõldude pinnaliseks laiendamiseks lõi soodsad tingimused põlluks sobivate maade olemasolu ja XVIII sajandil kehtiv uus maksustussüsteem. Nimelt hakati nüüd mõisaid riigi poolt maksustama mõisa-alal elavate töövõimeliste meeste arvu järgi. Viis 15—60-aastast töövõimelist meessoost talupoega või 10 rannatalupoega moodustasid ühe maksustamise üksuse — revisjoniadramaa. Kui palju oli nende talupoegade eneste kasutuses põllumaad, see ei olnud riigimaksude määramisel üldse tähtis. Mõisnik maksustas (s. o. määras teorendi, rahamaksu ja naturaalkoormiste suuruse) talupoegi aga vanaviisi talupoegade majandusliku seisundi järgi, kusjuures määravaks oli külvi suurus. Järelikult oli mõisniku huvides, et iga töövõimeline mees teeks võimalikult palju tööd mõisapõllul, s. t. et tulu igalt revisjoniadramaalt oleks võimalikult suur. Samal ajal ei olnud riigimaksude seisukohalt mingisugust põhjust takistada talupoegadel oma põldu laiendada. Kuna põlluks kõlblikku maad jätkus, siis leidiski aset mõisapõldude laiendamise kõrval ka talupõldude laiendamine. [32]

Esimene suurem sellesuunaline hüpe leidis aset Põhjasõjajärgsetes tingimustes. Inimesi oli järele jäänud vähe, kuid vabu põllumaid oli palju. Mõisnik koormas taluadramaa enam-vähem ennesõjaaegsete koormistega. Taluadramaal, mille külv talupõllul jäi endiseks, elas nüüd aga vähem inimesi. Nii tekkiski olukord, et töövõimelise mehe kohta kasvasid korraga nii mõisategu kui ka talukülv. Järgnevatel aastakümnetel elanikkonna kasvades need normid säilisid ja suurenesid mõnel määral veelgi (vt. tabel lk. 189, mis näitab korralise teo kasvu töövõimelise mehe kohta).

---

[30] K. Marx, Kapital, 1. kd., lk. 208.

[31] Sealsamas, lk. 207.

[32] See ei tähenda muidugi seda, nagu ei oleks mõisnikud mõisapõlde laiendades talupoegadelt ära võtnud paremaid põllumaid. See nähe oli levinud isegi väga ulatuslikult. Kuid parema põllumaa äravõtmine, millest võime palju lugeda kohtuprotsessides ja teistes dokumentides, ei tähenda veel seda, et äravõetud põllu võrra talupoegade maa vähenes. See on omaette suur küsimus ja nõuab eri käsitlust.

Teistsugune oli olukord eelmisel, XVII sajandil. Siis võeti riigimaksude määramisel aluseks seesama taluadramaade arv, mis oli talu koormiste määramise aluseks mõisale. Ja kuna selle nn. taluadramaa maksimaalne külvisuurus oli määratud, siis tähendas talupoja kasutuses oleva põllumaa igasugune laiendamine otsekohe ka riigimaksude kasvamist mõisa kohta. On arusaadav, et mõisnik püüdis sellises olukorras korraldada nii, et võimalikult vähese talupoegade käes oleva maaga mõis saaks rohkem koormisi, sealhulgas ka teopäevi talupoegadelt. Niisugune olukord ei saanud talu põllumaade laiendamisele mõjuda soodustavalt.

Mis puutub talupoja tööjõu ekspluateerimise ajalistesse võimalustesse, siis olid siin oma sisemised piirid, mis aga XVIII sajandi esimesel poolel ei olnud veel ammendatud. Alles seejärel, kui kõik sisemised aja reservid (tööpäeva maksimaalne pikendamine, teotöö muutmine aastaringseks, mõisa poolt koju teha antav töö, mis võimaldas rakendada ka naiste ja laste tööjõudu, samuti naiste ja laste tööjõu rakendamine nn. abiteo näol põllutööde kiiretel perioodidel jne. jne.) olid ära kasutatud, ei saanud mõisas tehtava tööaja edasise suurendamise kõrval enam laiendada talupõlde, kuna selleks ei jätkunud tööjõudu. Teopäevade arvu edasine suurendamine mõisapõllul tõi töökoormise kasvu kõrval nüüd kaasa ka talupoja majandusliku olukorra halvenemise (kuigi veel säilis ajaloolise traditsioonina teatud seos teopäevade arvu ja talupoja külvi vahel, kuid talupoeg ei suutnud seda «õigust», *resp.* traditsiooni enam kasutada). Tootmine oli antud tingimuste juures saavutanud maksimumi ja edasine lisatöö suurendamine viis juba teravatele kriisinähtustele. Taolised teorendile rajatud feodaalpärisorjusliku tootmise kriisinähtused tulid Eestimaa kubermangus ilmsiks XVIII sajandi viimasel veerandil. Pärisorjusele rajatud mõisamajanduse kriisi käsitlemine ei kuulu aga enam käesoleva artikli raamidesse.

Talupoja tööjõu kasutamise kasvavate võimaluste ja tootlikkuse kasvu kõrval esines XVIII sajandil ka talupoja toodangu turustamise võimaluste teatav paranemine. Talupoegade laienevat osavõttu sisekaubandusest märgitakse juba XVIII sajandi keskpaiku.[33] Talupoegade ulatuslikku kaubitsemist sajandi lõpul kirjeldab J. Chr. Petri: «Kõigist väravaist tulevad sisse [linnadesse] terved voorid saane: vene ja poola, läti ja eesti talupoegade karavanid. Kohalike saaduste juurdevool nimetatud provintsidest [mõeldud on Liivi- ja Eestimaad] on nii tugev, et talvel on peaaegu kõik tänavad ühteviisi saane täis ja sageli oled sunnitud üle saanide ronima.»[34] Petri andmetel tõid talupojad linnadesse müügile teravilja, kanepit, lina jne. Ta rõhutab, et kõik kaubad,

---

[33] Eesti NSV ajalugu, I kd., lk. 434.

[34] J. Chr. Petri, Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland unter Katharina II und Alexander I. Band II. Leipzig 1809, lk. 180 jj.

mida eesti ja läti talupojad linna tõid (kui nad just ei olnud mõisavoorides), kuulusid neile endile ja mitte mõisale.

Käsitlus jääks ühekülgseks ja puudulikuks, kui me ei arvestaks talude majanduslikust diferentseerumisest tulenevaid muudatusi. Nimelt oli töövõimelise mehe kohta tuleva külvi *keskmise* suuruse kasv tingitud ka sellest, et XVIII sajandi jooksul leidis aset inimeste tunduv ümberpaiknemine talu suurusrühmade vahel. Jaotades talud veoloomade arvu järgi kolme rühma — esimesse 0—1 veoloom, teise 2—3 veoloома, kolmandasse 4 ja rohkem veoloома — elas XVII sajandi lõpul väikestes ja keskmistes taludes tavaliselt üle poole, kohati aga kuni 95 protsenti töövõimelistest meestest, suurtes taludes ainult 30—40 protsenti, sajand hilhem aga juba 60—95 protsenti töövõimelistest meestest. Kuna suurtes taludes oli talukülv ja mõisategu töövõimelise mehe kohta suurem kui väikestes ja keskmistes taludes, siis loomulikult aitas selline muudatus kaasa külvi keskmise suuruse kasvule töövõimelise mehe kohta nii iga mõisa kui ka kogu kubermangu ulatuses.

Kõigi eeltoodud nähtuste tulemusel toimuski XVIII sajandil Eestimaa põllumajanduses teatud majanduslik areng — toodangu kasv ühe töövõimelise mehe kohta ning selle kasvu jagunemine mõisa ja talu vahel ajaloolise traditsiooni alusel.

*

Nagu nägime, kasvas XVIII sajandil nii toodangu hulk talupõllul kui ka kariloomade arv ühe töövõimelise mehe kohta ning isegi pärast maksude tasumist mõisale jäi keskmistel vilja-aastatel talupoja kasutusse sajandi lõpul rohkem produkti kui XVII sajandi lõpul. Tekib küsimus, kas oli see lihtsalt vajaliku produkti kasv või midagi muud?

K. Marx, käsitledes maarendi küsimusi, eeldab, et ka teorendi juures võib esineda olukord, kus vahetul tootjal osutub võimalikuks parandada oma majanduslikku olukorda ja toota rohkem kui vajalikud elatisvahendid. «Lõpuks on teorendi puhul iseenesest selge, et muudel võrdsetel tingimustel määrab lisatöö ehk teotöö suhteline suurus täiel määral selle ulatuse, milles otsene tootja saab parandada oma olukorda, rikastuda, toota hädavajalike elatusvahenditega võrreldes teatud ülejääki või — kui me ennetame kapitalistliku väljendusviisi — määrab ära, kas otsene tootja saab ja kui palju ta saab toota mingit kasumit iseendale, s. o. toota teatavat ülejääki tema enda poolt toodetava palgaga võrreldes.» [35] Meile näib, et ka käesoleval juhul tuleb osa sellest toodangu kasvust ühe inimese kohta talus arvata *ülejäägilise töö* selleks osaks, mis ületab rendi ja moodustab n.-ö. embrüonaalse kasumi. Viimase tekkimise võimaluse seostab K. Marx otseselt talupoja enese ja võõra ülejäägilise töö ekspluateerimise laiendamise võimalusega.

[35] К. Маркс, Капитал, т. III, lk. 805.

«Kuivõrd kasum tekib faktiliselt ainult ülejäägilise töö erilise osana rendi kõrval, jääb raharent, nagu rent oma endisteski vormides, ikka veel selle embrüonaalse kasumi normaalseks piiriks, kusjuures kasum võib areneda ainult sedamööda, kuidas saab võimalikuks ekspluateerida kas oma ülejäägilist tööd või võõrast tööd, mis pärast raharendis kehastuva lisatöö tegemist üle jäävad.» [36] Ja just sellise oma ning võõra ülejäägilise töö ekspluateerimise võimaluste avardumisega põllupinna laienemise arvel ning ajalise suurenemisega oligi tegemist Eestimaa taludes XVIII sajandil kuni kriisinähtuste ilmsikstulekuni.

Talupoja kasutusse jääva produkti teatud suurenemine üle varem tema kasutusse jäänud taseme ei tähenda muidugi mitte talupoegade üldist rikastumist ega tee seda vahet ka mitte automaatselt kasumiks. Määravaks on, kes omandab selle produkti osa ja milleks teda kasutatakse.

Nagu eespool juba märgitud, toimus XVIII sajandi jooksul tootlike jõudude oluline ümbergrupeerumine talu suurusrühmades. [37]

Suuremate talude osatähtsuse tõus lõi aga soodsad eeldused võõra tööjõu ekspluateerimiseks talurahva enese hulgas. Andmed näitavadki, et XVIII ja XIX sajandi vahetusel oli taludes elavatest töövõimelistest meestest keskmiselt vaid iga kolmas pärisorjast peremehe seisuses. Kõik ülejäänud töötasid kas vendade, sulaste, saunikute või vabadikena. [38] Talude ümbergrupeerumine on kehtinud tingimuste juures loomulik ja võiks öelda, et isegi seaduspärane. Nimelt oli mõisale nii materiaalselt kui ka organisatsiooniliselt kasulikum omada vähemat arvu suuremaid talusid kui suuremat arvu väiksemaid talusid (uute talude rajamisel vabastati need teatud aastateks mõisakoormistest; talu peremehel olid traditsioonilised eelised teotöö tegemise osas; talu peremees oli organiseerivaks vahelüliks mõisa ning sulaste ja vabadike vahel jne.). Ka kehtiv tööorganisatsioon oli selline, et see soodustas talus elavate inimeste vahelist ebavõrdsust. Kui näiteks talus elas kolm töövõimelist meest ja korralise rakmeteo suurus oli 2 päeva nädalas töövõimelise mehe kohta, siis tegi selle mõisas ära tavaliselt üks mees (sulane), olles korralisel mõisateol kõik kuus päeva nädalas. Talu peremees ja selle poeg või vend (või ka teine sulane) tegid tavalisel ajal tööd ainult oma põllul ja käisid mõisas vaid kiirete põllutööde ajal abitööde korras ning peremehe päevi tegemas.

Patriarhaalsete suhete lagunemisele talus omas olulist mõju turu ning kaubalis-rahaliste suhete areng. Kuna vilja turustamise

---

[36] К. Маркс, Капитал, т. III, lk. 811.

[37] Kui klassifitseerida talusid külvi suuruse järgi, on ümbergrupeerumine sajandi jooksul veelgi suurem.

[38] Eesti NSV ajalugu, I kd., lk. 499. Seal märgitakse õigesti selle nähtuse esinemist, kuid tuuakse ilmselt liialdatud andmed peremeeste ja sulaste arvu ning suhete kohta Liivimaal.

võimalused olid XVIII sajandil, eriti selle teisel poolel, avarad ja eesti talupoeg hakkas ikka enam ja enam põllumajandussaadusi vedama turule müügiks,[39] siis ühelt poolt mõjus see soodustavalt talupoja tootmise arendamisele, teiselt poolt aga lõi eeldused kaubalis-rahaliste suhete laienemisele ja levimisele külas. Turult saadav raha läks tavaliselt mõisale maksude tasumiseks ja kaupade ostmiseks oma tarbeks (sest pärisorjast talupojal puudus võimalus ja huvi selle ülejäägi rakendamiseks tootmise sfääris — maad osta ei saanud, põhiline osa karjast jäi talust lahkumisel mõisale jne.). Kuivõrd aga suurenesid võimalused luua oma ja võõra ülejäägilise tööga produkti, mis jäi rendist üle, ning et turu näol oli koht selle realiseerimiseks, sedavõrd intensiivselt lagunesid senised patriarhaalsed suhted talus ning süvenes varanduslik diferentseerumine.[40]

Feodaal-pärisorjusliku tootmise kriisi tingimustes, mil talurahvas, eriti aga sulaste ja vabadike töökoormis mõisas ja talus viidi äärmise piirini ning neile jääv produkti osa vähenes (sest mõisatöö suurenedes ei suutnud talu enam oma põlde korralikult harida, ühele elanikule langev produkti osa vähenes ja loomulikult võeti see kõigepealt sulase, sauniku ning vabadiku laualt), süvenes varanduslik diferentseerumine külas veelgi.

Kasumi eraldumine rendist aga ongi just kapitalistliku tootmisviisi eelduseks.[41] Eeldus muutub tegelikkuseks siis, kui teda saadakse vastavalt realiseerida, s. t. rakendada seda embrüonaalset kasumit mitte ainult tarbimise, vaid ka tootmise sfääris. Siit siis XVIII sajandi lõpul peremeeste ikka teravam nõudmine kindlustada nende omandiõigust just tootmisvahenditele (näiteks nõudmine määrata kindlaks talu raudvara suurus, et kõik peale selle kuuluks peremehele,[42] nõudmised talupidamise pärimisõiguse

[39] Lisaks kirjanduslikele allikatele on selle kohta rikkalikult andmeid ka arhiividokumentides (RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 191, s.-ü. 192 jt.). Nendest nähtub, et juba 20-ndate aastate algul olid riiklikud viljakokkuostud Eestimaalt turuhindadega väga suured, kokkuostu soovid aga veelgi suuremad. Korduvalt teatas kuberner, et riigilaod ostavad vilja piiramatul arvul turuhinnaga ja kohe makstava raha eest (Eestimaa kuberneri publikaat 11. X 1742). Riiklikel viljakokkuostudel, nagu selgub kuberneri aruandest, esinesid talupojad hulgaliselt vilja müüjatena.

[40] Vt. Eesti NSV ajalugu, I kd., lk. 498.

[41] Vt. К. Маркс, Капитал, т. III, lk. 800.

[42] Et talupoegadel oli tegelikult loomi rohkem, kui nägid ette raudvara normid, seda kinnitavad XVIII sajandi lõpust ja XIX sajandi algusest pärinevad andmed. Toome siinkohal näitena vastavad andmed ettenähtud raudvara hulka kuuluvate loomade arvu ja tegelikult taludes olemasolevate loomade arvu kohta 1803. aastast:

Mõisa-ala	Hobuseid	Härgi	Lehmi
Kuru	33 : 51	43 : 37	26 : 46
Raasiku	125 : 188	128 : 202	125 : 144
Ungru	46 : 91	86 : 118	46 : 142

alal; samuti ikka enam ilmsiks tulev soov saada maa, *resp.* talu pärisperemeheks). Niisiis ei viinud feodaal-pärisorjusliku tootmise kriisile mitte läbi kogu XVIII sajandi kestnud talupoegade vaesumine, nagu kinnitavad balti-saksa ja ka kodanlikud majandusajaloolased, vaid kõige muu kõrval oli selle kriisi üheks põhjuseks talupoja tootmise arengust tulenev embrüonaalse kasumi tekkimine ja selle algav eraldumine rendist.

Kuivõrd talupojale jääva produkti jaotamine talu elanike vahel aga muutus ebaühtlaseks, sedavõrd oli tekkinud ja hakkas süvenema sulase kahekordne ekspluateerimine. Nüüd tuleb juba vahet teha peremehe ja sulase tööjõu ekspluateerimise astme vahel. Seni kui erinevus piirdus peremehe ja sulase mõnel määral erinevate töötingimuste ja tarbimissfääriga, ei olnud tööjõu ekspluateerimise astme erinevus kuigi suur. Teoorjusele rajatud mõisamajanduse kriisi ajal, kui lisatöö ülemäärase nõudmise tõttu talupoja kasutusse jääva produkti hulk hakkas paratamatult vähenema, toimus tööjõu ekspluateerimise astme suurenemine nii absoluutsel (teatud piirides) kui ka relatiivsel teel. Loomulikult tabas talupojale jääva produkti vähenemine kõigepealt ja palju teravamalt sulasrahvast, süvendades vahet tööjõu ekspluateerimise astmes.

*

Eeltoodud käsitlusega on tahetud näidata, et hilise feodalismi perioodil, kui teorent jääb peamiseks rendivormiks, oli XVIII sajand Eestimaal ajaks, mil mõisamajanduse arengu kõrval mõnel määral kasvas ka talumajandus ja seda nii absoluutselt kui ka suhteliselt ühe tootja kohta. See tähendab, et üheaegselt kasvasid nii talupoja ekspluateerimine kui ka tema külv talupõllul, samuti talupoja kasutusse jääva produkti hulk.

Täiesti väärad on need balti-saksa ja kodanlike majandusajaloolaste seisukohad, milles kogu XVIII sajandi põllumajanduses nähakse ainult suurt paigaltammumist ja talupoja ruineerumist. Tuleb selgepiirilist vahet teha XVIII sajandi kahe perioodi vahel. Nendest esimeses toimus uutes soodsamates tingimustes Eestimaa põllumajanduse suhteliselt kiire ning tunduv areng. Teise perioodi kuuluvad aga sajandi viimased aastad, mil said alguse ning süvenesid feodaal-pärisorjusliku tootmise kriisinähtused koos kõigi sellega kaasnevate raskustega talupojale. Samuti tuleb talupoja ekspluateerimise süvenemise kõrval näha ka talupoja tootmise arenemist.

Kogu XVIII sajandi käsitlemine ainult stagnatsiooniperioodina ei vasta tegelikule olukorrale. Balti-saksa ning kodanlike majandusajaloolaste poolt antud niisuguse käsitluse poliitiliseks põhjuseks oli püüe varjata selle perioodi tõelist osa eesti rahva majanduslikus arengus.[43]

[43] Kahjuks on taolised seisukohad teed leidnud ka Nõukogude Eesti aja-

Seepärast ei ole ülearune veel kord meelde tuletada K. Marxi sõnu teorendi kohta, mis pole kaotanud oma aktuaalsust. «Mõned ajaloolased on avaldanud imestust, et tingimustes, kus otsene tootja polegi omanik, vaid ainult valdaja, ja kus kogu tema lisatöö tegelikult kuulub de jure /juriidiliselt/ maaomanikule, — et neis tingimustes üldse võib varandus ja suhteliselt öeldes rikkus teokohuslaste või pärisorjade poolel iseseisvalt areneda.» [44]

Eesti ajaloos oli aeg pärast Venemaaga ühendamist kuni XVIII sajandi lõpukümnenditeni just selliseks ajaks, mil üheaegselt pärisorise talupoja ekspluateerimise suurenemisega arenes ka talumajandus, või kõneldes suhteliselt — kasvas talupoja varandus. Ja selliselt tulebki meil XVIII sajandit majanduslikult hinnata.

---

loolaste poolt koostatud üldkäsitlusse, vt. Eesti NSV ajalugu, I kd., lk. 433, 434 ja eriti lk. 503, kus öeldakse, et XIX sajandi algul oli Liivimaal talupoegade käes umbes niisamapalju põllumaad kui XVII sajandi lõpul, rahvaarv aga oli üle 40 protsendi kasvanud.

[44] К. Маркс, Капитал, т. III, lk. 806.

RAHVUSLIKU LIIKUMISE DEMOKRAATLIK SUUND TAOTLEMAS EESTI TIHEDAMAT LIITUMIST VENEMAAGA

E. JANSEN

Ühendamine Venemaaga XVIII sajandi algul oli Eestile avanud progressiivsed arenguperspektiivid, mis hakkasid selgemini ilmnema feodaalkorra lagunemisel. Kapitalistlike suhete tärkamine ja edasiarenemine tõi kaasa Eesti majanduslike, poliitiliste ja kultuuriliste sidemete tihenemise Vene impeeriumi teiste osadega, teiste rahvastega. Nende sidemete küsimus pidi paratamatult peegelduma ka Eesti eesrindlikus ühiskondlikus mõttes. Kes teadlikult püüdis mõista eesti ühiskonna ja rahva elu, ei saanud nimetatud küsimusest mööda minna, sest sellel oli oluline tähtsus majandusliku arenemise, eesti talurahva pärisorjuslikust ikkest vabanemise ja eesti rahva rahvusliku sünni ning kultuurilise edenemise seisukohalt. Eriti aktuaalseks said need probleemid XIX sajandi 60-ndatest aastatest alates, seoses kapitalistlike suhete võidulepääsuga, millal Eestis väga komplitseeritud poliitilises olukorras tõstis pead rahvuslik vabastusliikumine.

Kodanliku Eesti uurijad on pööranud eesti rahva ja teiste Venemaa rahvaste vaheliste sidemete küsimusele vähe tähelepanu; kui seda puudutatigi, siis tendentslikult. See ilmnes ka XIX sajandi teise poolde kuuluvate eesti ühiskonna- ning kultuuritegelaste tegevuse kodanlikus käsitluses: nende hinnanguid antud küsimuses üldiselt ei vaadeldudki või siis näidati neid üksnes võhikutena ja vaenulikena vene rahva ja kultuuri suhtes. Samuti hoiduti puudutamast Venemaa teiste rahvaste ühiskondlike liikumiste ja kultuuri mõju neile. Siiski valgustasid mõned eesti demokraatlikult meelestatud ajaloolased, esijoones H. Kruus oma uurimustes talurahvaliikumise ja eesti rahvusliku liikumise kohta neid küsimusi mitmekülgsemalt ja tõepärasemalt, sest tegelikult oli ka võimatu mööda minna näiteks C. R. Jakobsoni ja ta mõttekaaslaste «ida-orientatsioonist».

Nõukogude Eestis võeti kohe päevakorda küsimus sidemete ja vastastikuste mõjutuste uurimisest eesti ja teiste Venemaa rahvaste, eriti eesti ja vene rahva vahel. Nii asuti ka eesti valgustusliku mõtte uurimisel jälgima ühelt poolt vene ja teistelt Venemaa

rahvastelt saadud mõjutusi, teiselt poolt aga seda, kuidas eesti valgustajad-demokraadid hindasid sidemeid muu Venemaaga. Eriuurimusi neis küsimustes on valminud küll õige vähe, kuid neid on siiski puudutatud üldistes käsitlustes eesti ühiskondliku mõtte, ühiskondlike liikumiste ja kultuuri kohta. Seejuures on paljud meie ajaloolased, kirjandusteadlased jt. toonud esile huvitavaid ja olulisi fakte. Kahjuks esines aga meie nõukogude historiograafias kuni 1950-ndate aastate alguseni nende probleemide käsitlemisel palju lihtsustamist ja otsest moonutamistki. Sageli ei jõutud küsimuste teadusliku läbitöötamiseni, vaid lahendusi anti tihtilugu suvaliselt, illustratiivse meetodiga, toetudes mõnele üksikule faktile, konkreetset olukorda arvestamata.

Märkimist väärib H. Kruusi lühiuurimus «Eesti rahvuslik liikumine 1860—1880-ndail aastail Venele lähenemist taotlemas»[1], milles autor on õigesti rõhutanud eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna orienteerumist «venepoolsetele teguritele». Viimase mõiste on aga autor jätnud sügavamalt diferentseerimata.

Eesti valgustusliku ja demokraatliku mõtte analüüsimine nõuab meie uurijatelt veel küllaltki tööd. Põhjalikku uurimist vajab sealhulgas ka sidemete küsimus teiste Venemaa rahvastega. Alljärgnevate ridadega on tahetud mõnevõrra jälgida eesti valgustajate-demokraatide hinnanguid nendele probleemidele, mida Eesti ala Venemaaga ühendamine kaasa tõi. Vaatlusele on võetud just tärkava eesti rahvusliku liikumise aeg XIX sajandi 60-ndatest aastatest kuni 80-ndate aastate alguseni, millal toimus eesti valgustuslik-demokraatliku mõtte suur elavnemine. Ennekõike on jälgitud poliitiliste sidemete küsimust Venemaa teiste rahvastega, mis sellal tõusis väga teravalt päevakorda.

*

XIX sajandi 60-ndatel aastatel Eestis toimunud rahvusliku ärkamise ja alanud rahvusliku liikumise aluseks oli kapitalistlike suhete arenemine ja võit. See võit ei olnud aga veel täielik: uus kord oli läbi põimunud vana feodaal-pärisorjusliku korra jäänustega, seepärast võib 60—70-ndatel aastatel veel kõnelda *pool-pärisorjuslikust* süsteemist. See kehtib kogu Venemaa kohta, kaasa arvatud Baltimaad.

Kapitalismi hoogne arenemine sidus Baltimaad majanduslikult üha tihedamini Venemaaga. Sajandi keskpaigast alates ilmnev tööstuse kiire arenemine Eestis baseerus suures osas Venemaa avara siseturu vajadustele. Kaubandusliku põllumajanduse arenemisele Eestis oli suure tähtsusega Peterburi turu lähedus. Hoogne raudteede ehitamine 60-ndatest aastatest peale haaras peagi ka

[1] Esmakordselt ilmunud: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Üldkogu sessioon 14.—17. aprillini 1948. a. A. Üldkogu istungid. Tartu 1949. Uuesti trükitud: H. Kruus. Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tallinn 1957, lk. 244—267.

Eesti ala: 1870. aastal avati Paldiski—Tallinn—Narva—Peterburi liin, millele järgnesid veel teised. Ei ole vajadust siinkohal pikemalt peatuda neil suurtel majanduslikel tagajärgedel, mida raudtee kaasa tõi kaubanduse, tööstuse, linnade ja kaubandusliku põllumajanduse arenemise seisukohalt.

Tihenev majanduslik seos muu Venemaaga avaldus ka kapitalismile omases rahvastiku liikuvuses. Maata inimesed otsisid nüüd sageli tööd ka Sise-Venemaal. XIX sajandi 50-ndate aastate lõpust peale asus rohkesti eesti talupoegi ümber Venemaa teistesse kubermangudesse. Samal ajal töötas Eesti tööstusettevõtetes rohkesti vene jt. rahvustest töölisi. Balti haritlastest olid juba varem paljud leidnud töökoha sisekubermangudes. Kapitalismi edasise arenemisega avanesid selleks veelgi laiemad võimalused, sealhulgas ka eesti haritlastele. Näiteks Peterburis töötas juba 50-ndate aastate lõpul rida suhteliselt hea haridusega eestlasi — J. Köler, Ph. Karell, J. Jurjev jt. Mitmed eesti kunstnikud, helikunstnikud jt. omandasid kõrgema hariduse just Peterburis.

Neile tihenevaile sidemetele kaasusid ka sagenevad kokkupuuted ühiskondlike liikumistega Venemaal ja teiste rahvaste kultuuriga, mis lõid eeldused eesti ja vene ning teiste rahvaste progressiivsete ühiskondlike jõudude võitlusliidu tekkimisele reaktsiooni vastu.

Eesti rahva lähenemine teistele Venemaa rahvastele XIX sajandi teisel poolel oli seega ajalooliselt seaduspärane protsess, mille aluseks oli Eesti geograafiline asend, kapitalismile omased nähtused ja poliitiline kuulumine Vene riigi koosseisu. See lähenemisprotsess oli ühtlasi sügavasti progressiivne nähtus, sest seos teiste Venemaa osadega soodustas tunduvalt siinse majanduse arenemist ja töörahva ühise võitlusrinde kujunemist. Eesti progressiivsete ühiskondlike jõudude võitlust iganenud ühiskonnakorra vastu — algul pärisorjuse, hiljem kapitalismi vastu — toetas ja kergendas progressiivsete jõudude ülevenemaaline võitlus. Eesti rahvusliku kultuuri arenemisele andis omalt poolt tõuke süvenev tutvumine just vene kultuuri saavutustega.

Samal ajal aga, kui siinses majanduslikus ja ühiskondlikus elus toimusid seoses kapitalismi arenemisega tähelepanuväärsed muutused, mis Eestit järjest lähendasid teistele Venemaa osadele, püsis poliitilises elus XVII sajandil väljakujunenud feodaal-seisuslik Balti erikord, mis Läänemereprovintse kunstlikult eraldas muudest Venemaa osadest. Balti erikord baseerus balti mõisnike privileegidele, mida vene valitsejad troonile tulles iga kord kinnitasid. Truudus tsaaridele isiklikult, tulutoovad ja mõjukad ametikohad tsaaririigi bürokraatias, muus osas aga võimalik isoleeritus Venemaast — seesugune oli balti aadli traditsiooniline poliitika. Erineva seadusandlusega Läänemereprovintsides olid igal kubermangul — või isegi mõnel selle üksikul osal, nimelt Saaremaal, — oma puhtseisuslikud administratiivsed institutsioonid (rüütelkond, maapäev, aadlikonvent, maanõunike kolleegium ja rüütelkonna

peamees või maamarssal), seisuslik politsei- ja kohtusüsteem ja hulk väiksemaid õiguslikke privileege. Need garanteerisid balti aadli ekspluataatorlikku võimu eesti ja läti talurahva üle. Oma privileegide hulka luges balti-saksa aadel ka saksa keele domineerimist ning võimu kooli ja kiriku üle. Seega olid ka haridus ja kultuur Balti provintsides täiesti nende võimuses.

Kui Baltimaad tööstusliku ja põllumajandusliku arenemise poolest kuulusid Venemaa eesrindlikumate piirkondade hulka, siis ilmnes siinses poliitilises korras, eriti pärast semstvo, kohtu jt. kodanlike reformide teostamist mujal Venemaal, tõsine mahajäämus. Balti erikord kui täiesti pärisorjuslik nähtus püsis veel; mõisnike kodukariõiguse kaotamine, vallaomavalitsusseadus ja mõned teised kodanlikud reformid 60-ndatel aastatel olid ainult üksikuteks mõradeks selles keskaja kantsis.

Balti erikord oli takistuseks kogu siinse ühiskonna arenemisele, kuna ta aitas säilitada pärisorjuse igandeid majanduselus ja pidurdas kapitalismile iseloomuliku sotsiaalse struktuuri väljakujunemist rahvastikus, koos sellega ka eesti rahvuse vaba, täielikku väljaarenemist.

Balti erikorra spetsiifikat arvestamata ei ole võimalik mõista XIX sajandi 60—80-ndate aastate ühiskondlikku liikumist Eestis, s. t. eesti rahvuslikku liikumist ega ka ühiskondlikku mõtet.

Eesti rahvuslik liikumine oli massiline ülddemokraatlik liikumine, mis oli suunatud pärisorjuse igandite ning balti-saksa mõisnike võimu vastu, kes eesti rahvast rõhusid ka rahvuslikult. Rahvuslik rõhumine puudutas kõiki klasse ja kihte eesti ühiskonnas; sellepärast läksid kodanlik-demokraatlike loosungite lipu all sellal liikvele laiad rahvahulgad: talupojad, linna väikekodanlus ja suur osa tekkivat töölisklassi. Selle liikumise ideoloogidena kerkis esile rida silmapaistvaid ühiskonnategelasi kas otse talurahva või kujuneva eesti intelligentsi hulgast, nagu Adam ja Peeter Petersonid, Johann Köler, Carl Robert Jakobson, Jaan Adamson, Mihkel Veske, Ado Reinvald ja mitmed teised. Oma ideoloogia põhiolemuselt olid nad valgustajad-demokraadid, kuigi igaüks oma eri joontega. Formuleerides eesti rahvusliku liikumise taotlusi, asusid nad aktiivsesse võitlusse balti-saksa mõisnike vastu.

Nimetatud kodanlike demokraatide kõrval, kelle ideed väljendasid talurahva enamuse huve võitluses pärisorjuse igandite vastu, tekkis eesti rahvuslikus liikumises veel teine ideoloogiline suund. See kajastas põhiliselt eesti küla jõuka ladviku, eriti selle mõisa ja kirikuga seotud kihtide, seega siis eesti kindlustuva külakodanluse erihuve. Selle suuna esindajateks olid teatavasti J. W. Jannsen, J. Hurt jt. See kodanlik-klerikaalne suund taganes üha enam võitlusest pärisorjuse igandite, mõisnike ja nende kultuurilise ülemvõimu vastu.

Tähtsa lahendust nõudva probleemina eesti rahvusliku liikumise programmi ja suuna kindlaksmääramise seisukohalt kerkis esile Venemaasse, s. o. tsarivalitsusse ja vene ühiskondlikesse

jõududesse, vene rahvasse suhtumise küsimus. Ühelt poolt tihenev majanduslik seos, teiselt poolt aga teatud poliitiline ja kultuuriline isoleeritus Balti erikorra ja sellega seotud keele ja kiriku tõkete tõttu — selline vastuoluline olukord sundis Eesti rahvusliku liikumise tegelasi seisukohta võtma. Kuid nad tegid seda erinevalt, vastavalt kuulumisele demokraatlikku või kodanlik-klerikaalsesse suunda.

XIX sajandi 60—70-ndatel aastatel ei aktiviseerunud aga üksnes tärkav eesti rahvus. Elavnemist võis märgata ka reaktsioonilises leeris — balti aadli ja kodanluse hulgas. Nendegi jaoks muutus seos Venemaaga aktuaalseks, sest kapitalismi areng muutis järjest küsitavamaks iganenud Balti erikorra, s. t. nende poliitilise võimu ja privileegide edasipüsimise. Tsaarivalitsus oli seni Baltimaade valitsevaid klasse kõigiti toetanud ja nende privileege kaitsnud, hinnates kõrgelt balti aadli lojaalsust troonile. XIX sajandi teisel poolel aga tugevnesid vene ühiskonnas, eriti šovinistlike slavofiilide poolt, rünnakud balti aadli separatistliku positsiooni vastu. Isegi valitsusringkondades hakati pooldama selle separatismi vähendamist. Umbusku balti sakslaste vastu põhjustasid ka välispoliitilised tegurid, kõigepealt Preisi-Saksa riigi esiletõus ja tugevnemine. Ja tõepoolest, kui vene liberaalne ja slavofiilne ajakirjandus hakkas kritiseerima balti aadli privileege, siis hakkasid need omalt poolt piiluma Saksamaa kui emamaa poole; nende seas tõstis pead saksa natsionalism. Feodaalse separatismi kõrval näis nüüd ähvardavat balti sakslaste riiklik separatism. Bismarckilt aga balti aadel erilist vastutulekut ei leidnud, samuti ka suuremalt osalt saksa üldsuselt. Nende ägedamatele ideoloogidele tuletati meelde, et Balti provintsid ei saa Saksamaale olla Šlesvig-Holšteiniks.[2] Oli veel vara — XIX sajandi 60—70-ndatel aastatel polnud Saksa imperialism veel küps! Küll aga ilmnes 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndatel aastatel juba Saksamaa kasvav agressiivne huvi Läänemere idaranniku vastu.

Balti aadel tegi oma privileegide pärast suurt kära eriti 60-ndate aastate teisel poolel. Balti aadli ja kodanluse eesmärgiks oli kaitsta iga hinna eest oma separatistlikku positsiooni Vene riigis, oma keele ja kiriku «õigusi». Siin võeti appi kõik võimalikud argumendid. Oma separatismi põhjendati eeskätt formaalsete õigusgarantiidega, mida privileegide näol olid balti sakslastele andnud Poola, Rootsi ja Vene valitsejad. Rõõvvallutuse ja privileegide õigustamiseks arendati edasi ka kultuuritoomise teooriat: metsikutele Baltimaade rahvastele olevat sakslased toonud lääne kultuuri valguse. Ja mitte üksnes Baltikumi, vaid kogu Venemaale! Separatismi säilitamiseks rakendas balti aadel oma mõju tsaari bürokraatias ja õukonnas. Ka balti sakslased ise ei saanud olla niivõrd pimedad, et nad poleks näinud siinse korra maha-

[2] H. Schaudinn, Das Baltische Deutschtum und Bismarcks Reichsgründung. Leipzig 1932, lk. 42.

jäämust, võrreldes paljude Euroopa maadega ja isegi tsaristliku Venemaa teiste osadega. Näiteks Liivimaa konservatiivide juht A. v. Richter ütles 1875. aasta maapäeval, et Läänemereprovintside seisuslik kord on anomaalia Euroopas. Kuid üksnes selle najal, lisas see teadlik ja nahaalne balti aadli esindaja, võivad balti sakslased siin edasi elada; neil tuleb seda korda säilitada, kuni kohalik elanikkond (eestlased ja lätlased) on nendega «ühte sulanud keele, kommete ja huvide poolest»! [3]

Mida ägedamalt balti aadel ja kodanlus võitlesid oma separatismi eest, seda aktiivsemalt astusid eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased selle separatismi vastu välja.

Oma nn. maariigi säilitamine oli tol ajal balti aadli ideelis-poliitilise võitluse põhiküsimuseks. Muidugi polnud poolfeodaalse, mõisnike klassi igati soosiva tsarismi poolt neil tegelikult erilist ohtu karta. Tsarism oli ju igal ajal valmis tääkide abil maha suruma eesti ja läti rahva väljaastumisi kohaliku aadli vastu. Teatavasti ei likvideerinud tsaarivalitsus isegi XX sajandi algul anakronistlikku Balti erikorda täielikult. Kuid balti aadel leidis, et nende võim on üksnes siis garanteeritud, kui olemasolevat *status quo*-d juuksekarva võrragi ei muudeta. Loomulikult ei saanud ka balti aadel vältida teatud mööndusi kapitalismi arenemisele, olles ise sellal tunduvalt «kodanlustuv» klass, kuid sel juhul püüti algatust ja teostamist ikka hoida enda käes. Balti-saksa kodanlus pärast seda, kui ta 60-ndate aastate algul oli aadlile ajutiselt ja nõrgalt liberaalset opositsiooni avaldanud, — sammus aadliga käsikäes. Nii balti aadli kui ka kodanluse visadus oma privileegide kaitsel oli tingitud suures osas ka nende kolonisaatorlikust seisundist.

Balti aadlile ja kodanlusele oli sel kombel oma separatismi säilitamise küsimus tegelikult *võimu säilitamise küsimuseks*. Vastavalt sellele sai eesti rahvusliku liikumise ideoloogidele tihedama ühendamise küsimus Venemaa teiste osadega *balti sakslaste võimu likvideerimise küsimuseks*. Et täielikult mõista eesti valgustajate-demokraatide seisukohti antud probleemide osas, tuleb arvestada, et neil ei saanud olla kuigi ulatuslikku ülevaadet tolleaegsest poliitilisest situatsioonist Baltikumis ja kogu Venemaal. Nende otsene vastane, eesti talurahva iidne vaenlane ja rõhuja, oli balti-saksa mõisnik; neid ümbritses vanglamüürina Balti erikord. Samuti rõhus neid balti-saksa aadel ka vaimselt oma valduses oleva haridussüsteemi, kiriku ja trükisõna kaudu. Saksa keelt oskavad eestlased võisid lugeda balti-saksa ajakirjandusest, et «väikerahvad on kui madalad saared meres, mille vood aegamööda hävitavad», [4] või et Baltimaadel polevat kunagi olnud *rahvast*, iidsetest aega-

---

[3] R. Wittram, Baltische Geschichte. München 1954, lk. 211—212.

[4] Dr. Bertram, Zur Geschichte und zum Verständniss der estnischen Volkspoesie. «Baltische Monatsschrift», Bd. I, 1860, lk. 333.

dest olevat siin elanud üksnes «võitjad ja võidetud».[5] Pole siis ime, et võitlus selle vaenlase vastu oli eesti rahvusliku liikumise tegelaste jaoks esiplaanil ja kippus piirama nende silmaringi, nii et nad ülevenemaalisi ja ülemaailmseid nähtusi sageli avaramas perspektiivis hinnata ei suutnud. Kõige julgemad ja otsustavamad olid eesti rahvusliku liikumise tegelastest just need, kes pikemat aega olid elanud ja töötanud Peterburis — J. Köler, C. R. Jakobson jt. Ometi oli neilegi niisugune piiratus tüüpiline.

Kõneldes eesti rahvusliku liikumise tegelaste piiratusest ei tohi lisaks unustada ka seda, et nad teotsesid poliitilise surve olukorras, mis nende vaba eneseavaldamist, isegi erakirjades, tunduvalt ahistas. Halastamatult ja järjekindlalt võitlesid balti-saksa mõisnikud pead tõstva eesti rahvusliku liikumise vastu. See omakorda suunas eesti rahvusliku liikumise tegelaste lootusi vene ühiskonnale, kuid sundis neid ühtlasi olema lõpmata ettevaatlik oma väljendustes, nagu järgnevalt lähemalt näeme.

*

Eelneva põhjal on arusaadav, et eesti rahvusliku liikumise tegelasi-demokraate iseloomustas suur huvi Venemaa teiste osade elu vastu. Kui näiteks 1878. aastal hakkas ilmuma C. R. Jakobsoni «Sakala», esimene eesti poliitiline ajaleht, siis kuulutas see kohe avajuhtkirjas ühe oma programmilise punktina, et «... meie igast sammust osa võtame, mis terve Vene riik edasipoole käib». Jakobson kirjutas, et «Sakala» mureks on «... eesti rahvast nende asjadega tuttavaks teha, kust meie suure isamaa edasijõudmine tema kooli, kohtu, avaliku elu ja muude asjade poolest ilmsile tõuseb».[6] Sellel oli loomulikult mitmekordne poliitiline tagamõte: oli vaja võrrelda Baltimaade olusid teiste Venemaa osadega, oli vaja leida liitlane või liitlasi vene ühiskonnas oma vaenlaste vastu.

Muidugi äratasid mõtlevates eestlastes huvi majanduslikud sidemed Venemaa teiste osadega, mille progressiivne tähtsus tuli kapitalismi arenedes järjest selgemini nähtavale. Kõiki eesti tolleaegseid kodanlikke demokraate iseloomustas «talupoeglik piiratus»; neid huvitas ennekõike agraarküsimus, mistõttu tööstuse ja kaubanduse küsimustele pöörati vähe tähelepanu. C. R. Jakobson on korduvalt selgesti formuleerinud oma veendumust, et kõigi riikide ja rahvaste elu aluseks on põllumajandus. Ta vaidles vastu neile, kes tööstust «kõige tähtsamaks inimeste seltsi talituseks» peavad, rõhutades, et tööstuski põhineb ju põllumajandusel.[7] Rohkem kui tööstus on Jakobsoni siiski huvitanud transport ja kaubanduslike sidemete arenemine Venemaa teiste osadega, kuna need

[5] C. Schirren, W. v. Plettenberg. «Baltische Monatsschrift», Bd. III, 1864, lk. 444.

[6] Juhtkiri: Meie tahtmised ja eesmärgid. «Sakala» nr. 1/2, 11. III 1878.

[7] C. R. Jakobson, Teadus ja seadus põllul I. 1869, lk. 1—4.

paratamatult olid seotud ka eesti kaubandusliku põllumajanduse arenemisega. Näiteks Balti raudteega sidus ta suuri lootusi, kirjutades sellest mitmel korral. Juba 1868. aastal arvas ta, et kui «Vene riigi raudteede värk valmis saab», siis «suurem jagu Vene ja Põhja-Aasia kaupa meie randa saab kanduma», mis oleks ühtlasi aluseks siinse merelaevanduse arenemisele.[8] 1870. aastal kirjutas Jakobson: «Raudtee peale, mida praegu Peterburist Tallinna kaudu Paldiskisse ehitatakse, vaatab palju silmi suure lootusega. Keegi ei saa salata, et ta meie maale ja iseäranis nendele linnadele, kust ta üle käib, suureks õnnistuseks ja kasuks saab olema.»[9] Jakobson sai aru ka Peterburi turu tähtsusest Eesti põllumajandusele, eeskätt karjakasvatusele.[10]

Võitluses pärisorjuse igandite vastu Baltimaadel kerkis rahvusliku liikumise demokraatlike tegelaste ette aga ennekõike just *poliitiliste* sidemete probleem vene ühiskonnaga, Venemaa teiste osadega.

Ühenduses selle probleemiga said eesti demokraatidele nüüd aktuaalseks ka eestlaste suhted Vene riigi ning vene rahvaga minevikus. Kõige rohkem on ajaloole sellest aspektist tähelepanu pööranud J. Köler.

Köler ei olnud teatavasti publitsist-kirjamees, kes oleks oma mõtteid trükisõnas avaldanud. Kogu elu juurdles ta aga pingsalt eesti talurahva elu ja Baltimaade poliitilise olukorra üle, millest kõnelevad arvukad märkmelehed, kõnede ja artiklite projektid ja muud materjalid tema käsikirjalise pärandi hulgas. Tiheda läbikäimise tõttu eesti talurahvaga ja haritlastega sai neist mõtetest kahtlemata mõndagi üldtuntuks.

Oma märkmetes on Köler sageli käsitlenud ka «Balti küsimust» poliitilise ühenduse seisukohalt Venemaaga nii minevikus kui ka olevikus. Tema arutluste aluseks oli siinjuures mõte, et eesti ja vene rahvas kuuluvad ajalooliselt paratamatult kokku, seda kas või üksnes juba Eesti geograafilise asendi tõttu.[11] Sellest lähtudes oli Köleri lemmikmõtteks vene ja eesti rahva vana võitlusliit ühiste vaenlaste vastu. Korduvalt on Köler rõhutanud eestlaste osavõttu muistse Vene riigi rajamisest.[12] Ta uskus, et tuhat aastat tagasi eksisteeris isegi eestlaste ja venelaste ühine riik kaitseks õhtupoolsete rahvaste vastu ja et juba sel ajal said meie esivanemad aru, et «eestlaste elu igavesti on köidetud» Vene rii-

---

[8] Meie kaubalaeva-vägi Läänemeres. «Eesti Postimees» nr. 34, 21. VIII 1868.

[9] Paldiski. «Eesti Postimees» nr. 3, 21. I 1870.

[10] C. R. Jakobson, Kuidas karjad ja nende saagid meie põllumeeste rikkuse allikaks saavad. Tartu 1876.

[11] J. Köler, По балтийскому вопросу, необходимость обязательного выкупа крестьянских земель. Artikli käsikiri, 1891. KM KO, f. 69, m. 13 : 6, l. 19; Liivimaa talurahva vabastamise 75. a. juubeli puhul. Kõne käsikiri, 1894. KM KO, f. 69, m. 14 : 6, l. 8.

[12] Sealsamas, l. 7—8, J. Köler, Lugeja ei leia siin... Käsikiri. KM KO, f. 69, m. 14 : 9, l. 3; jm.

giga.[13] Ühise Vene-Eesti riigi mõtet kasutas Köler poliitilise argumendina balti-saksa kultuuritoomise-teooria vastu: kuna eestlased olid riikluseks suutelised, siis ei võinud nad XIII sajandi algul olla niisugused metslased, nagu neid sakslased kujutavad «oma tegude vabanduseks»[14]. Et aga eestlased ja venelased omavahelist ühendust ja võitlusliitu vajalikul määral alal ei hoidnud, siis — nagu uskus Köler — nuheldi venelasi tatari ikkega, eestlasi aga palju raskema ja «kavalama» orjastusega, millest nad veel senini pääsnud pole.[15]

Muidugi polnud Köleri kujutlused eesti ja vene rahva ajaloost täpsed, kuna ta ei tundnud küllaldaselt ajaloolisi fakte. Õigus oli tal aga selles, et eesti ja vene rahva võitlusliit läänepoolsete anastajate vastu oli tõepoolest olemas. Tema ajal omas selline ajalookäsitus tõsist poliitilist mõtestust võitluses balti-saksa mõisnike vastu. Sellepärast juhtis Köler, pöördudes Vene üldsuse ja valitsevate ringkondade poole, pidevalt tähelepanu sellele muistsele liidule. Nagu näitavad Köleri eestikeelsete kõnede käsikirjad, propageeris ta niisugust ajalookäsitust igati ka eesti rahva seas.

Nimetatud seisukohtadest tegi Köler otseseid järeldusi ka kaasaja kohta. Kauges minevikus läänest tulnud röövvallutajate järeltulijad rõhusid ikka veel eesti rahvast ning ka uus Saksa riik tundus ohtlikuna eesti rahva saatuse seisukohalt. Balti sakslaste soov on, kirjutas Köler, et eestlased jääksid igavesti nende orjadeks; «kui seda mitte, siis tahavad meie maad sõja tallermaaks teha».[16] Köleri niisugusel arvamusel oli teatud alust. Nagu juba eelnevas märgitud, ilmnesid vene valitsevates ringkondades «unifitseerimistaotlused» ja nendest tingituna tärkas balti sakslaste seas tõepoolest lootus, et ehk tagab Saksa riik paremini nende priviileege. Ka Saksamaa agressiivsete plaanide võrseid võis Köler tõepoolest tähele panna, iseäranis 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate algul, millisest ajast pärinevadki tema vastavad kirjutised.[17] Balti sakslaste ebatruudusega tsaristlikule Vene riigile Köler ilmselt siiski liialdas,[18] mis tema seisukohalt aga oli üsna mõistetav. Ta kartis ühendamist Saksamaaga, nähes selles — nagu muide teisedki eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased — suurimat õnnetust eesti rahvale.[19]

Koos vene-eesti muistse võitlusliidu rõhutamisega pidas Köler sagedast kõnelemist balti sakslaste Saksa orientatsioonist ilmselt vajalikuks taktikaliseks võtteks, et häälestada vene üldsust ja valitsevaid ringkondi eesti rahva kasuks. Sellest räägib tema

---

[13] J. Köler, Baltlased. Käsikiri. KM KO, f. 69, m. 13:2, l. 17.
[14] J. Köler, Isalik sõna. Kõne käsikiri. KM KO, f. 69, m. 14 : 4b, l. 16.
[15] J. Köler, Baltlased, l. 16.
[16] J. Köler, Isalik sõna, l. 16.
[17] Vrd. По балтийскому вопросу, l. 39.
[18] J. Köler, Lugeja ei leia siin..., l. 4, 10—11; Balti rüütlid. Käsikiri. KM KO, f. 69, m. 13 : 3, l. 5; jm.
[19] Vrd. J. Adamson C. R. Jakobsonile 11. V 1868. KM KO, f. 100, m. 7 : 14.

poolt väljendatud lootus, et balti sakslaste «Saksamaa sõprus» ja «vene reformide opositsioon» on avanudki eestlaste jaoks uue ajastu, vähendades balti sakslaste mõju vene valitsevates ringkondades.[20]

Köler oli ühtlasi veendunud, et Vene riik ei või ega taha mingil juhul loobuda «Balti ranna maadest». Ja kui tulekski tõesti sõda, siis «... sõja õnn võiks ka esiti sakste pool olla, aga viimane sõja või ka sõdade ots jääks ikka venelaste poole, kes palju kangemad on».[21]

Kokkuvõttes võib öelda, et Köleri tähtsamaks järelduseks ajaloolistest faktidest, eriti eesti ja vene rahva ühisest võitlusest, oli see, et koos venelastega saavad eestlased jagu ka balti sakslastest. Venelaste all mõtles Köler diferentseerimatult muidugi vene ühiskonna väga erinevaid elemente. Tema sellistes mõtisklustes peitus aga õige ja tolle aja tingimustes sügavasti progressiivne tuum: säilinud pärisorjuse iganditest ja mõisnikest võis eesti rahvas vabaneda tõepoolest üksnes ühises võitluses naaberrahvastega, seejuures ennekõike koos suure vene rahvaga.

Nagu see valgustajatele on tüüpiline, kaldus Köler üldiselt idealiseerima nii Rootsi ja Poola kui ka Vene valitsejate tegevust, kes justkui oleksid mõistnud hukka balti röövrüütlite türannia. Seejuures tegi ta siiski ka etteheiteid Vene valitsejatele, et need kaotasid tema arvates Rootsi valitsuse poolt kehtestatud järelevalve balti-saksa mõisnike tegevuse üle, kuna viimastel oli õnnestunud Peeter I eksiteele viia.[22] Muidugi olid Köleri seesugused seisukohad idealistlikud ja antihistoristlikud, kuid ka need olid samuti rakendatud tema põhieesmärgi — Venemaaga tihedama liitumise — teenistusse.

Eesti ja vene rahva võitlusliidu mõte oli omane ka teistele eesti demokraatidele. Kuigi mitte nii ulatuslikus arenduses, oli see ka nende ajalookontseptsiooni oluliseks koostisosaks, mida rahva hulgas propageeriti. Näiteks kõneles sellest Jakobson rahvale juba oma esimeses isamaa kõnes.[23] Polemiseerides balti sakslaste kultuuritoomise-teooria vastu kirjutas ta «Sakalas», kuidas eesti rahvas oma naabri — vene rahvaga — muiste sõpruses elas ja neilt abi palus «õhtupoolsete eurooplaste vastu», kes meie «ilusat mereäärset rikast ja viljakat maad endale püüdsid».[24]

Baltimaade ajalugu moonutades püüdsid balti sakslased seda rakendada oma separatismi ning privileegide õigustamiseks, eesti rahvusliku liikumise tegelastele oli aga ajalugu võitlusrelvaks balti-saksa mõisnike vastu. Balti sakslaste ajalookontseptsiooni tuumaks oli kultuuritoomise-teooria ja nende vallutusliku võimu tagamine Poola, Rootsi ja Vene valitsejate poolt antud või

---

[20] J. Köler, Baltlased, l. 2.
[21] J. Köler, Liivimaa talurahva vabastamise 75-a. juubeli puhul, l. 8.
[22] J. Köler, По балтийскому вопросу, l. 9, 33—34.
[23] C. R. Jakobson. Kolm isamaa kõnet. Tartu 1882, lk. 24—25.
[24] «Sakala» nr. 26, 27. VI 1881.

kinnitatud privileegide kaudu. Eesti rahvusliku liikumise ideoloogide ajalookontseptsiooni tuumaks oli eesti rahva ühine võitlus käsikäes oma vene naabritega lääne röövvallutajate vastu, kes eestlastele mingit kultuuri ei toonud, vaid, otse vastupidi, nende vana kultuuri hävitasid. Selle ajalookontseptsiooniga apelleeriti ka vene ühiskonnale, taotlusega leida liitlasi ühiseks võitluseks röövrüütlite järeltulijate vastu kaasajal.

Balti aadli privileegide kohta märkis Köler muide mõisnike ideoloogide endi mõttekäigust lähtudes: kui privileegide *allikaks* on isevalitsuslik võim, siis võib ju isevalitsus need ka kaotada, seda enam, et balti sakslased kalduvad Venemaa reetmisele.[25] Ja see lootus, et tsaarivalitsus tõepoolest võiks ja arvatavasti isegi tahaks seda teha, pimestas Kölerit tugevasti.

*

Eesti rahvusliku liikumise demokraatlikud tegelased on esmajoones mõelnud, kõnelnud ja kirjutanud siiski poliitilistest sidemetest Venemaaga nende eneste kaasajal. Siin kerkivad selgesti esile kaks tähtsamat küsimust, millele kõige enam tähelepanu pöörati. Need olid Baltimaade poliitilis-administratiivne kord, võrrelduna ülevenemaalisega, ja liitlase otsimine vene ühiskonnas.

Igas oma eluavalduses põrkasid eesti talupojad, töölised, linna alamkihid ja eestlastest linna väikekodanlus, samuti talurahva hulgast põlvnevad haritlased balti-saksa mõisnike ja linna rae ringkondade õiguslikule ülemvõimule ning nende huvides teotsevaile seisuslikele institutsioonidele. Iseäranis valus oli *kohtu* probleem. Keskaegse ilmega seisuslik kohus, eriti politseikohus Baltimaadel oli ikka veel aadli uskumatu vägivalla ja omavoli kattevarjuks. Selle abil kaitsti ka säilinud pärisorjusliku ekspluateerimise vorme ja muid pärisorjuse igandeid siinses agraarelus. Samuti olid eesti rahva elule kammitsateks provintside seisuslik haldussüsteem ning linnade aristokraatlik valitsemiskord. Et Venemaal üldiselt kehtisid teistsugused seadused ja nende aluseks olid siiski juba teistsugused printsiibid, seda teadsid mitte üksnes haritlased, vaid ka talurahva ja tööliste laiad hulgad.

Üheks innukamaks võitlejaks seisuste võrdõiguslikkuse eest oli C. R. Jakobson. Tema põhimõtteks oli, et tuleb võidelda suure diplomaatia ja osavusega, kuni «kõik seisused ja rahvad kord saavad olema ühesuguste poliitiliste õiguste järjel». Nagu teisedki eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased hakkas Jakobson kõigepealt taotlema Baltimaade seaduste ühtlustamist ülevenemaalistega, ennekõike aga 1864. aasta kohtu- ja semstvoreformi laiendamist siia.

«Vene kohus» oli eesti talurahva ja haritlaste seas juba 60-ndatest aastatest alates populaarseks nõudmiseks. Kui Jakob-

[25] J. Köler, По балтийскому вопросу, l. 46; Balti rüütlid, l. 12.

sonil lõpuks avanes võimalus oma ajalehte välja anda, hakkas ta selle veergudel kohe paljastama mitte üksnes äärmiselt kohmakat asjaajamist balti seisuslikus kohtus, vaid näitama seda ka otseselt mitmesuguste kuritarvituste pesana. Ta kirjutas, et meie maal ei leia kurjategijad oma teenitud palka; kuritegusid on võimalik «seaduse selja taga nii kinni katta, et nende järgi enam keegi ei küsi». [26] Eesti talupojad aga ei leia mõisniku ülekohtu vastu praeguselt kohtult kunagi kaitset. Balti mõisnikud ei pea kinni kehtivatestki seadustest, vaid «siin on seadus, mis tehakse. Võib-olla, et kui rahukohtud, keda meie juba ammugi taga igatseme, tulevad, et siis ka seadus enam saab maksma». [27] 1880. aastast peale hakkas Jakobson «Sakalas» vene rahukohtu-süsteemi ikka innukamalt propageerima, avaldades ühtlasi seoses sellega, et vastavad projektid valitsusringkondades tõepoolest päevakorral olid, sagedasti lootust, et see tõepoolest ka Baltikumile laiendatakse. [28] Rahulolematus seniste kohtutega ja uute rahukohtute üldine ootamine olevat nii tuttav asi, et sellest pikemalt rääkida ei maksagi, ütleb ta kord hiljem. [29] Omalt poolt tõi Jakobson ära pikema juhtkirja oma kaastöölise sulest, milles vene rahukohtu eelistena balti senise kohtusüsteemiga võrreldes esitati järgmised punktid: esiteks, eri seisused ühendatakse sellega üheks riigikodanike seisuseks; teiseks, kohus on avalik; kolmandaks, asjaajamine on kiire, liigse aja- ja rahakuluta; neljandaks, apellatsioon toimub otse Peterburi. [30] Seega hindas ja propageeris Jakobson «Sakala» veergudel kodanlikke printsiipe kohtu osas.

Jakobson kui võitleja uue kohtu eest ei jõudnud aga ise näha kohtureformi teostamist Baltikumis, mis toimus alles seitse aastat pärast tema surma.

Teiseks kodanlikuks reformiks, mida nõuti, oli Balti maapäevade ja rüütelkondade organite asendamine vene semstvosüsteemiga.

Ka maapäevade kriitika ja talupoegliku esinduse nõudmine oli Eestis juba ammugi päevakorral. Otseselt kerkis semstvoküsimus päevakorda aga revolutsioonilise situatsiooni ajal, 70-ndate aastate lõpul. Tollal hakati lõpuks ka tsaarivalitsuse ringkondades plaanitsema seesugust reformi. Balti-saksa aadlile oli semstvote sisseseadmine äärmiselt vastuvõtmatu. Kuigi nimetatud aastatel aadli enda ridades esines hõõrumisi haldusreformide küsimuses, jäi rüütelkondade enamus vana süsteemi puutumatu säilitamise juurde. Kogu neile nii kallist Balti erikorrast oli rüütel-

[26] Juhtkiri: Kust tuleb, et praegu nii palju varguse pattu meie maal leida on, II. «Sakala» nr. 7/8, 15. IV 1878.

[27] «Sakala» nr. 12, 22. III 1880.

[28] Näit. «Sakala» nr. 14, 15. IV 1880; Hermann Jürgensoni kirjutatud juhtkiri: Sillakohtud ja rahukohtud. «Sakala» nr. 15, 12. IV 1880; juhtkiri: Rahukohtud tulevad meie maale. «Sakala» nr. 30/31, 2. VIII 1880 jm.

[29] «Sakala» nr. 11, 14. III 1881.

[30] Juhtkiri: Mõni sõna kohtutest, iseäranis «rahukohtutest» ja truuduse vandest, II. «Sakala» nr. 41, 17. X 1881.

kondlik maapäeva institutsioon seejuures veel kõige kallim. Aadli esindajad mõõnsid isegi, et maapäev on «võib-olla anakronism», kuid seejuures «saksluse kants» Baltikumis, millest loobuda olevat võimatu.[31]

Eesti rahvusliku liikumise demokraatlik suund taotles aga semstvoreformi laiendamist Balti kubermangudele. Algul esines Jakobson ka «Sakalas» veel maapäeva reformi nõudega, pooldades Soome eeskujul talurahvale võrdset esindust mõisnikega.[32] Hiljem aga, eriti 1881. aastal, näeme «Sakalat» semstvo innuka propageerijana. Teatavasti esines semstvo sisseseadmise nõue ka eesti seltside saadikute märgukirjas keisrile 1881. aasta suvest.[33] «Et meie rahvas seesugust seadust, millest ka Eesti saadikud omas märgukirjas räägivad, igatsedes ootab, seda teab juba igamees,» märkis Jakobson sama aasta sügisel.[34] Saksa ajalehed, kirjutas Jakobson, toovad küll tosinate viisi põhjendusi, miks semstvot siin kehtestada ei või, kuid need põhjendused on kõik «täitsa tühjad».[35]

Käsitletavas küsimuses julgustas Jakobsoni Köler Peterburist. Ta kinnitas näiteks oma kirjas 1881. aasta oktoobrist, et semstvo sisseseadmine pole kuulujutt.[36] Köleri vaadete erijooneks selles küsimuses oli aga veendumus, et *enne* tuleb lahendada maaküsimus, s. t. talurahvas tuleb varustada maaga. Sellest kõnelevad tema säilinud venekeelsed märgukirjade ja artiklite projektid.[37]

Nagu näitab kohtu- ja semstvoreformi pidev taotlemine, lootsid eesti rahvusliku liikumise tegelased ja ka talurahva laiemad hulgad, et vene seadusandluse kehtestamine toobki kaasa igatsetud võrdsuse seaduse ees. Arvati, et need korraldused, hävitades vanad keskaegsed vaheseinad, aitavad kaasa selleks, et eestlastele saaks osaks «inimese õigus», mida nii innukalt kogu aeg propageerisid eesti valgustajad-demokraadid. Ilmselt loodeti nimetatud ülevenemaalistest korraldustest palju rohkem, kui need tegelikult väärt olid. Aheldatuna Balti erikorra poolt, idealiseerisid eesti rahvusliku liikumise tegelased ja eesti rahvas vene kodanlikke reforme.

Kirjeldatud taotlused olid Baltimaade tolleaegse arenemise seisukohalt siiski sügavalt progressiivsed, kas või juba seetõttu, et nende kaudu väljendati seisuste võrdsuse ideed. Võitluses poolpärisorjusliku korra vastu oli sellel ideel suur mobiliseeriv jõud.

---

[31] Vrd. R. Wittram, Baltische Geschichte, lk. 212.

[32] Näiteks juhtkiri: On meie talupoja seisus nii kaugel, et oma kodumaa valitsemisest osa võib võtta? «Sakala» nr. 45, 9. XII 1878.

[33] Vrd. Juhtkiri: Eestirahva saadikute märgukiri. «Sakala» nr. 33, 15. VIII 1881.

[34] «Sakala» nr. 42, 24. X 1881.

[35] Juhtkiri: Uus maa eest seisus (semstvo). «Sakala» nr. 44, 7. XI 1881.

[36] J. Köler C. R. Jakobsonile 4. X 1881. KM KO, f. 49, m. 6 : 18.

[37] Vrd. J. Köler, Земская реформа и решение балтийского вопроса посредством аграрного. KM KO, f. 69, m. 15 : 2; Земство в Прибалтийском крае. Sealsamas, m. 15 : 3.

Ning isegi vene kodanliku kohtu ja semstvoreformi laiendamine Baltimaadele oleks olnud ikkagi märgatavaks sammuks edasi, võrreldes senise korraga, avades tunduvalt ventiile kapitalismi kiiremaks arenemiseks.

Toodud faktid kinnitavad, et eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased taotlesid tihedamat administratiivpoliitilist liitumist muu Venemaaga. Kui balti aadel oma feodaalse separatismi kuulutas *«igavesti»* kehtivatele privileegidele toetuvaks «autonoomiaks», «konstitutsiooniks»[38], siis oli kogu eesti rahvusliku liikumise eesmärgiks sellise «autonoomia» hävitamine. Mingisugust eesti rahvuslikku separatismi Venemaa suhtes, täielikust lahkulöömisest rääkimata, ei esinenud.

On muidugi võimalik, et näiteks C. R. Jakobson võis unistada seda tüüpi autonoomiast ja konstitutsioonist, nagu oli Soomel. Seda võib arvata tema kõnede põhjal, milles ta mitu korda on öelnud Soome valitsemiskorda kirjeldades: «Ma pean tunnistama, et ma üht kaunimat ja priimeelelisemat Euroopa monarhiates ei tunne.»[39] Soome oludest kõnelemine kujunes aga Jakobsonile väga ohtlikuks, kuna juba 60-ndate aastate lõpust peale omistasid balti mõisnikud temale Suur-Soome riigi loomise idee ja Venemaast lahkulöömise püüdeid. See oli üheks võtteks, et veenda tsaarivõime Jakobsoni vastu tarvitusele võtma otsustavaid abinõusid. Jakobsoni ühiskondlik-poliitilises tegevuses me ei näegi võitlust autonoomia eest. Tema taotluste põhituumaks oli eesti talupoegadele mõisnikega ühesuguste õiguste tagamine, praktiliseks nõudeks aga Baltimaade seaduste ühtlustamine ülevenemaalistega. See oli eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelastele tüüpiline. Toogem näiteks kas või Paistu lihtsa külakoolmeistri, Jakobsoni sõbra Jaan Adamsoni sõnad: «Sakslaste voli alt lahti päästetud ja tubliks Vene riigi liikmeks saada on eestlased juba ammugi soovinud.»[40] Köleri kokkuvõtlikus sõnastuses oli eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna põhitaotluseks: «Eestlane katsub ... [koos] oma eesvanemate maaga kadunud inimliku õiguse tagasi saada ja sellega igaveses ühenduses Vene riigis elada.»[41]

Otseseid arutlusi eestlaste võimaliku lahkulöömise kohta Vene riigist leiame J. Köleri märkmetest. Ta jõudis tulemusele, et eestlaste sõltumatu rahvusriik ei saa eksisteerida, kuna eesti rahvas on selleks lihtsalt liiga väike, — ta ei suudaks vastu panna vaen-

---

[38] Vrd. C. Schirren, Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin. Leipzig 1869, lk. 185, 187—193.

[39] Kümme päeva Soomemaal. Kõne, trükis avaldatud: C. R. Jakobson, Valitud teosed I. Tallinn 1959, lk. 364. Vrd. Soome maa ja soomlased. «Sakala» nr. 3, 18. III 1878.

[40] J. Adamson C. R. Jakobsonile 11. V 1868. KM KO, f. 100, m. 7 : 14.

[41] J. Köler, Baltlased, l. 16.

lastele ja kanda riigi haldamise ja kultuuri arendamise kulusid.[42]

Balti-saksa mõisnike võimu ja kas või kogu selle klassi füüsiline hävitamine, eestlaste peremeheks saamine omal maal ning seejuures ühendusse jäämine ja sidemete tihendamine muu Venemaaga — selles seisnes põhiliselt eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna programmi tuumik. Separatismi ning lahkulöömise taotlusi Venemaast ei esinenud eesti rahvuslikus liikumises juba selle olemuse tõttu, sest eesti rahvuslik liikumine oli ju suunatud balti-saksa mõisnike vastu. Just ühenduse tihendamise teel Venemaaga loodeti likvideerida Balti erikord ja balti-saksa mõisnikest lahti saada. Selles mõttes on tüüpilised kas või J. Köleri eespool toodud avaldused seoses tema ajalookontseptsiooniga.

Seesugune taotlus oli objektiivselt progressiivne, vastates kapitalistliku arenemise vajadustele. Ainult eesti rahvusliku liikumise tegelased ei püstitanud küsimust — m i s s u g u n e ühendus m i s s u g u s e Venemaaga! Eesti talurahvalikud demokraadid üldiselt ei jõudnud *rahvuste föderatsiooni ideeni demokraatlikul, vabal Venemaal,* mida arendasid vene revolutsioonilised demokraadid.

*

J. Köler on märkinud, et balti-saksa mõisnikud on röövrüütlite järeltulijad, kes ise on täielikult solidaarsed oma esivanematega ja seega ka vastutavad nende tegude eest. Nad on samasuguse roimarliku moraaliga, nagu nende esivanemad. Nad hooplevad nende kuritegudega ja jätkavad eestlaste — oma ligimeste — ebainimlikku ekspluateerimist.[43] Seetõttu on lubatav halastamatu võitlus nendega, kirjutas Köler. Kui muul viisil pole võimalik, tuleb eestlastel rüütlitest jagu saada nende endi sõjariistadega — «(ärgu) pidagu neid mitte oma ligimesteks».[44]

Kuid samal ajal tunti oma jõuetust. Vabaneda o m a l j õ u l balti-saksa mõisnikest näis võimatuna, mistahes vahenditega siis ka oleks võideldud. Jakobson, Köler jt. tundsid, et eesti talurahva põhihulgad seisavad nende seljataga, kuid sellest pole küllalt.

Isegi *isoleeritult* toimuv talurahvarevolutsioon *Eestis* poleks mingisuguseid tulemusi andnud. Meie kirjanduses ongi õigusega tähelepanu juhitud sellele, et revolutsiooni küsimuse püstitamine ainult Eestis oli tollal võimatu.[45] Meenutagem siin veel kord seda, et V. I. Lenin 1901. aastal kirjutas soomlaste kohta seoses rahvus-

---

[42] J. K ö l e r, Isalik sõna, l. 2; Liivimaa talurahva vabastamise 75. a. juubeli puhul, l. 8; jm.

[43] J. K ö l e r, По балтийскому вопросу, lk. 13.

[44] J. K ö l e r, Baltlased, l. 14.

[45] Vrd. L. L o o n e, Jooni C. R. Jakobsoni poliitilise võitluse taktikast. C. R. Jakobson ja tema ajastu, Tallinn 1957, lk. 103.

like repressioonidega nende vastu: «Kaks ja pool miljonit soomlast ei saa muidugi mõeldagi ülestõusule . . .» [46]

On selge, et eesti rahvuslik liikumine vajas liitlast võitluses mõisnike ja Balti erikorra vastu. Sellele on juhtinud tähelepanu juba H. Kruus, kes on ühtlasi näidanud, kuidas C. R. Jakobson, J. Köler jt. liitlase leidmiseks pöörasid oma pilgud just Vene ühiskonna poole. See koosnes aga erinevatest, nii progressiivsetest kui ka reaktsioonilistest jõududest. Meid huvitabki probleem, k e l l e l e eesti rahvusliku liikumise tegelased apelleerisid.

Talupoegliku väikemaaomandi väljaarendamise ja seisuste ning rahvaste võrdsuse ideed olid eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna põhiideedeks. Jakobsoni, Köleri jt. taotlused olid objektiivselt suunatud Baltimaade agraar- ja poliitilise korra demokratiseerimisele. Kuna nad seejuures leidsid toetust laiadelt talurahvahulkadelt, sealhulgas ka kehvtalurahvalt, ja olid rahvaga tihedasti seotud, siis oleme õigustatud nimetama neid demokraatideks.

Samal ajal oli aga Eesti 60—80-ndate aastate kodanliku demokraatia ideoloogia lõhestatud sügavatest vastuoludest. Eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelaste kirjutustes vastandatakse alatihti Vene keisrite tegevust balti-saksa mõisnike omale, idealiseerides eriti Aleksander I ja nende kaasaegset valitsejat Aleksander II-st. Teame, et Jakobsoni «Sakala», mis Baltimaade poolpärisorjuslikku süsteemi esmakordselt igakülgselt ja julgesti kritiseeris ja kodanlik-demokraatlikke ideid levitas, ometi samas ikka ja jälle rõhutas oma truualamlust Vene tsarismi suhtes.

Seesuguse truualamluse üle avalikus trükisõnas ei tarvitse aga sugugi imestada. Ei tule unustada tsensuuri. On ka teada, et balti-saksa mõisnikud ja pastorid eesti rahvuslikust trükisõnast (ja mitte üksnes trükisõnast — puutumata ei jäetud erakirjugi) lausa otsisid väljendusi, mille abil õhutada tsaarivõime võtma tarvitusele tugevamaid repressioone eesti rahvusliku liikumise vastu. Ainult tänu sellele, et balti aadli ja vene valitsevate ringkondade seisukohad alati täpselt ei ühtinud, võiski eesti rahvuslik trükisõna, samuti ka rahvuslikud seltsid, üldse eksisteerida. Ometi olid needki võimalused äärmiselt piiratud. Tarvitseb vaid meenutada, et C. R. Jakobson näiteks ootas tsaarivõimudelt luba eestikeelse ajalehe asutamiseks ligi 10 aastat. [47] Juba aasta pärast aga suleti see 8 kuuks, rääkimata kohtuprotsessidest ja peaaegu lakkamatust laimukampaaniast reaktsioonilises ajakirjanduses «Sakala» ja ta toimetaja vastu.

Monarhistlikke fraase ei leidu aga mitte üksnes eesti rahvuslikus trükisõnas, vaid ka mitmete rahvusliku liikumise demokraat-

---

[46] V. I. L e n i n, Teosed, 5. kd., Tallinn 1951, lk. 276.

[47] Vrd. J. D e p m a n, Materjale C. R. Jakobsoni ajalehe asutamise katsete ja kirjastamistegevuse kohta aastatel 1868—1876. C. R. Jakobson ja tema ajastu, lk. 188, 190.

liku suuna tegelaste kõnede trükkimata käsikirjades ja erakirjadeski.

Üheks näiteks selles osas on J. Köler. Tema vaadetes on karjuvas vastuolus ühelt poolt demokraatlikud vaated ja teiselt poolt monarhistlikud illusioonid. Tõepoolest, Balti agraarkorra osas, eriti maaküsimuses arendas Köler kaugeleulatuvaid demokraatlikke ideid maa tasuta jagamisest ja isegi võrdsustavast maajaotusest. Samal ajal lootis ta ometi, nagu võiks tsaarivalitsus võtta maa ära mõisnikelt ja jagada selle eesti talupoegadele.[48] Ta püüdis valitsevatele ringkondadele selgeks teha, et nii tuleb toimida eesti talurahva sidumiseks Venemaaga jäädava tänulikkuse kaudu.[49] Tõsi, Köler mõistis ja on korduvalt oma märkmetes rõhutanud, et balti-saksa mõisnike kurnamisvõim eesti talurahva üle püsib üksnes tänu tsaarivalitsusele ja tema sõjavägedele.[50] Need väga õiged tähelepanekud ei viinud Kölerit ometi vabanemisele monarhistlikest illusioonidest. Ta arvas, et tsaarivalitsust on balti-saksa mõisnike poolt haledasti petetud ning valitsuse silmad tuleb lihtsalt avada. Omalt poolt püüdiski ta selleks siis kaasa aidata, mistõttu leiame temalt rohkesti mitmesuguseid pöördumisi vene valitsevate ringkondade ja tsaarivõimude poole.

Peterburis lausa uskumatul kombel kõrgele tõusnud Viljandimaa kehva talurentniku poja seesugustes vaadetes peegeldus ilmselt feodaalsele talupojale omane naiivne monarhism. Tema demokratism maaküsimuses, ürgne põletav vaen balti-saksa mõisnike vastu ja samal ajal tsaristlikud illusioonid — kõik see on veel otseselt talupoeglik. Köler oli maalikunstnik, kes valdas pintslit ja värvi paremini kui sõna; ta polnud teoreetik ega filosoof, kes oleks järjekindlalt tegelnud ühiskondlik-poliitiliste probleemidega.

Rääkides Köleri teoreetilisest nõrkusest ühiskondlik-poliitilistes küsimustes tuleb lisada, et noore, alles arenemata kultuuriga eesti rahvuse seast esile tõusvate haritlaste teoreetilis-filosoofiline pagas oli üldiselt üsna väike. Nende kokkupuuted maailma ja ja eriti vene eesrindliku ühiskondlik-filosoofilise mõttega kaasajal olid veel põgusad ning juhuslikud. Seetõttu kasutati vähe inimkonna seniste arenemiskogemuste üldistusi meie olude mõistmiseks. Rahvaste eesrindliku mõtte esindajaist tunti paremini vaid saksa klassikuid-humaniste ja toetuti ka oma balti valgustajatest eelkäijate, iseäranis Garlieb Merkeli teostele. Tunduvat mõju eesti rahvusliku liikumise ideoloogidele avaldas seejuures valgustajaid iseloomustav usk valgustatud absolutismi, kodanlik kontseptsioon, nagu seisaks riik klassidest kõrgemal. Meenutagem

---

[48] J. Köler, Lugeja ei leia siin..., l. 42.
[49] J. Köler, По балтийскому вопросу, l. 50 jm.
[50] J. Köler, Balti rüütlid, l. 12.

siinkohal, et ajuti pidasid isegi näiteks Herzen ja Ogarjov tsaarivalitsust klassidest kõrgemal seisvaks jõuks.

Seega tuleb ka teoreetilises piiratuses ja nõrkuses näha üht tegurit, mis soodustas eesti rahvusliku liikumise ideoloogide takerdumist tsaristlikesse illusioonidesse, mille juured peitusid talupoeglikus naiivses monarhismis. Et eesti talurahvas veel esines feodaalühiskonna klassina, kuivõrd päevakorral püsis võitlus pärisorjuse igandite vastu, siis ei tule ka imestada vastavate igandite säilimise üle talurahva ideoloogide teadvuses. Teiselt poolt tuleb — nagu sellele juba eespool on tähelepanu juhitud — üheks eesti rahvusliku liikumise tegelaste piiratust põhjustavaks teguriks pidada Balti erikorda. Võitluses selle vastu haarati kinni igast võimalusest, igast lootusekiirest. Ja seesuguseks kiireks näisid olevat ka hõõrumised tsaarivalitsuse ringkondade ja balti aadli vahel, mida mõnigi kord kalduti üle hindama.

Oleks aga väär äsja Köleri kohta toodud faktidest ja eelnevast arutlusest teha üldistus, nagu oleks eesti rahvusliku liikumise demokraatlik suund apelleerinud põhiliselt Vene tsarismile. Ei, liitlase otsimise küsimus oli palju keerukam ja laiem. Selle selgitamiseks jälgigem, kas siis eesti demokraatiale tõesti olid võõrad kriitiline suhtumine tsarismi ja ülevenemaalisesse poolfeodaalsesse korda, vabariiklikud meeleolud ning sellele vastav liitlase küsimuse lahendus.

Põhjalikku analüüsimist vajavad selles osas veel rahvusliku liikumise demokraatliku suuna kõige mõjukama võitleja, C. R. Jakobsoni vaated. Lahenduse võib anda vaid tema pärandi igakülgne läbitöötamine koos temaga lähemalt seotud isikute maailmavaate ja tegevuse vaatlusega. Siinkohal olgu toodud vaid mõningaid jooni Jakobsoni poliitiliste tõekspidamiste kohta ühenduses sellega, kuidas ta lähenes liitlase küsimusele. Teatavasti oli Köleri kõrval just tema see, kes kõige innukamalt otsis toetust vene ühiskonnast.

Jakobsoni mõistmiseks tuleb silmas pidada, et ta võitlejana oli osav strateeg. Ta uskus, et eesti rahva tolleaegses olukorras tuleb olla äärmuseni ettevaatlik, tuleb teotseda «mao kavalusega». Seetõttu on tihtilugu raske vahet teha, mis tema kirjutustes on sisemine veendumus, mis vaid taktikaline väljendus. Ta koges ju ka otseselt omal nahal õige varakult, et tal on balti-saksa mõisnike näol tegemist võimsate ja ohtlike vastastega, kes on ka «kõrgemal pool» — tsaari õukonnas ja bürokraatias — küllalt mõjukad. Jakobsoni tegevust jälgides on ilmne, et ta teadlikult püüdis ära kasutada kõiki võimalusi võitluseks balti-saksa mõisnike ülemvõimu, Baltimaade poolpärisorjusliku korra vastu. Ka hõõrumised Vene valitsevate ringkondade ja balti aadli vahel olid talle selles mõttes loomulikult teretulnud, nagu kõik, mis nõrgestas balti aadlit.

On iseloomulik, et kõigi legaalsete võimaluste kasutamise juures jäi Jakobsoni poliitilise võitlustaktika põhijooneks rahvahul-

kade endi poliitilise aktiivsuse tõstmine. Oluliseks vahendiks reformide taotlemisel pidas ta *survet* altpoolt, rahvamassidelt.[51] See on üks neid olulisi momente, milles selgesti väljendub Jakobsoni demokraatlikkus.

Seetõttu pole õige väita, et Jakobson oli monarhist oma sisemiste veendumuste poolest. See, et ta tsensuurialuses trükisõnas keisritruid fraase pruukis, valgustatud monarhide tegevusest ajaloo vältel pooldavalt kõneles või ka mõnes erakirjas tsaari lojaalselt mainis, ei näita veel ta poliitiliste veendumuste olemust. Me ei leia tema juures kunagi seesuguseid läägeid truualamlikke heietusi, nagu näiteks Jakob Kõrvi erakirjades.

Nõukogude ajalookirjanduses on juba vihjatudki, nimelt L. Loone poolt, et Jakobson tundis kaasa Euroopa revolutsioonilisele demokraatiale. L. Loone toetub seejuures aga ühekülgselt «Sakala» sõnumikele, kus sümpatiseerivalt kõneldakse vabariiklikust korrast Prantsusmaal, Balkani rahvaste võitlusest Türgi ikke vastu jne.[52], ega arvesta, et välispoliitilise informatsiooni suuna määras oluliselt tsaristliku Venemaa välispoliitika. Eks olnud ju Prantsusmaa Venemaale sõbralik riik, Türgi aga vaenulik. Teisiti poleks ka üldse kõne alla tulnud mingisugused sümpaatiaavaldused «Euroopa revolutsioonilisele demokraatiale» legaalses ajalehes! «Sakala» välispoliitilised ringvaated ja sõnumikud vajavad veel omaette põhjalikku analüüsi.

Selle kohta aga, et Jakobson tõepoolest võis sümpatiseerida vabariiklikule korrale ja vabariiklaste võitlusele, leidub vihjeid ka tema kirjavahetuses.

C. R. Jakobsoni «Sakala» kaastööliste seast paistab silma rahvusliku liikumise tegelane Hermann Jürgenson, kes tegutses advokaadina Viljandis ja Riias, ning kelle tegevust on senini vähe uuritud. Tema siirad, rahutud kirjad ja rohke kaastöö «Sakalale» äratavad suurt huvi. Jürgenson tegi kogu Venemaa korra kohta üldistuse, et siin valitseb veel «feodaal(laenumõisa)-süsteem. Üksi rüütel ja papp — ja nendega ühes nõus: riigi ülem! Kõik teised — ja nimelt vammusekandjad — on sündinud sulased . . .»[53] Seesugusest põhimõttest lähtudes tegi Jürgenson Jakobsonile etteheiteid, et ta «Sakalas» liiga palju keisrit ja samuti ka jumalat ülistab, üldse liiga alandlikult esineb. Eesti rahval pole millegi eest tänada ja ta ei pea armuande paluma, vaid endale õigusi nõudma, kirjutas Jürgenson.[54] Seejuures ta muidugi ilmselt ei arvestanud, kui vaevane ja kariderohke oli «Sakala» elutee. 1880. aasta novembris kirjutaski Jakobson «Sakalas», vastates nagu ühtlasi Jürgensoni sama aasta suvel ja sügisel saadetud

---

[51] Vt. lähemalt L. Loone, Jooni C. R. Jakobsoni poliitilise võitluse taktikast.

[52] Sealsamas, lk. 102—103.

[53] H. Jürgenson C. R. Jakobsonile 18. XII 1879. KM KO, Kurgja fond.

[54] H. Jürgenson C. R. Jakobsonile 20. IV 1880. KM KO, f. 49, m. 6 : 3; 2. VII 1880; 23. VIII/4. IX 1880. KM KO, Kurgja fond.

kirjades leiduvatele etteheidetele: «Meie teame väga hästi, et ka meie sõprade seas palju neid on, kes meiega mitte täitsa rahul ei ole: nemad soovivad tulisemat etteastumist ja jõudsamat pealetungimist seal, kus vana-aja varemed uue aja tööl takistuseks ees on. Nemad ei mõtle aga seda sugugi, kui raske see töö on, kus iga väikese vareme taga sada sõjameest täies sõjamundris varitsevad. Igal asjal on oma aeg ja koht, ning sõjakunstis ei ole sõjamees sagedasti mitte kõige tähtsam mees sõjapidamises, vaid strateegika plaanide tegija.» [55]

Venemaa poolfeodaalset korda kritiseeriva Jürgensoni kirjadest paistab ilmne sümpaatia mitte üksnes konstitutsioonilisele korrale, vaid ka vabariigi ideele. Üht kirja Jakobsonile 1880. aastal alustas Jürgenson näiteks sõnadega: «Soovin õnne! Täna on Prantsuse vabariigi sündimispäev!». [56] Jürgenson suhtus sümpaatiaga ka saksa sotsiaaldemokraatiasse, astudes välja mõiste «sotsiaaldemokraat» sõimusõnana kasutamise vastu eesti tolleaegses ajakirjanduses. Ta ise, reisides Saksamaal, sai asjast nii aru, et saksa sotsiaaldemokraadid on lihtsalt vabariiklased. [57] 1880. aasta algul kirjutas ta «Sakala» jaoks ka selgitava artikli ultramontaanlastest ja sotsiaaldemokraatidest Saksamaal, [58] seda aga ei lasknud tsensuur läbi. [59] Kuid ka Jürgenson polnud revolutsionäär: ühes oma kirjas on ta otse öelnud, et feodaalmõisnikest pääseme vaid teaduse laotamise läbi seaduse korras. [60]

Peatusime H. Jürgensoni juures pikemalt, kuna tema väljaastumised on näide sellest, et kriitiline suhtumine tsarismi ja ülevenemaalisesse poliitilisse korda kuni vabariiklike sümpaatiateni ei olnud siiski võõrad eesti rahvusliku liikumise demokraatlikule suunale. Jürgensoni kirjad Jakobsonile näitavad, et sellised ideed polnud kaugel ka Jakobsonist, sest need kirjad on pöördumised *mõttekaaslase* poole. Jakobson on Jürgensonile igati «üks uueaegne mees». [61] «Sakalat» sarjateski suhtub Jürgenson Jakobsonisse ikka kui mõttekaaslasesse, kelle teguviisi ta kritiseerib. Nagu näitavad Jakobsoni kirjavastused oma ajalehes, reageeris temagi Jürgensoni kirjadele alati suure tähelepanu ja sõbralikkusega, ka nendele, kus ta noomida sai. «Vähe on neid asju, kus meie mõtted ühte ei lähe» — nii ütleb ta ühes kirjavastuses Jürgensonile, ja see on ilmselt vastus just sellele kirjale, kus Jürgenson teda Prantsuse vabariigi sünnipäeva puhul õnnitleb, aga ühtlasi «Sakalat» liigse alandlikkuse pärast kritiseerib. [62] Korduvalt lubab ta

---

[55] «Sakala» nr. 45, 8. XI 1880.
[56] H. Jürgenson C. R. Jakobsonile 23. VIII/4. IX 1880. KM KO, Kurgja fond.
[57] H. Jürgenson C. R. Jakobsonile 24. VII/5. VIII 1878. Sealsamas.
[58] H. Jürgenson C. R. Jakobsonile 17. II 1880. Sealsamas.
[59] H. Jürgenson C. R. Jakobsonile 5. III 1880. Sealsamas.
[60] H. Jürgenson C. R. Jakobsonile 30. XII 1879. Sealsamas.
[61] H. Jürgenson C. R. Jakobsonile 2. VII 1880. Sealsamas.
[62] Kirjavastus nr. 444, H. J. R-s. «Sakala» nr. 38, 20. IX 1880.

Jürgensonile k i r j a t e e l pikemalt vastata.[63] Kahjuks pole aga Jakobsoni kirjad Jürgensonile säilinud.

Vabariiklike ideede tungimisest eesti rahvusliku liikumise tegelaste hulka kõnelevad veel teisedki faktid. 1882. aastal arreteeriti tsaarivõimude poolt Andres Dido, Eesti Kirjameeste Seltsi, Aleksandrikooli ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi tegelane. Ka Dido oli «Sakala» innukas korrespondent, kelle kaastöö, mida on rohkesti säilinud tsenseerimata kujul, ei erinenud millegagi eesti rahvusliku liikumise traditsioonilisest ideestikust. Ta on ka ühes erakirjas otseselt avaldanud oma rahulolu «Sakala» poliitikaga.[64] Juurdlusmaterjalidest Dido kohta selgub aga, et ta oli ühenduses E. Barkiga Šveitsis, kes omakorda käis läbi vene revolutsionääridega. Bark olevat Didole kirjutanud: «ülestõusule me v e e l (minu sõrendus — *E. J.*) ei mõtle.» Üht Dido käsikirjalist luuletust läbis vabariigi idee.[65] Dido küsimus on aga praegu veel täiesti läbi uurimata.

Seega võttis eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna ideoloogia kui talurahva huvide ning eesti ühiskonna arenemise progressiivse tendentsi peegeldaja kõigist tõketest hoolimata omaks demokraatlikke ideid.

Eelneva põhjal mõistame paremini ka eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna taotlusi liitlase otsimisel Vene ühiskonnast. See polnud siiski mitte tsaarivalitsus ega ka üksnes hõõrumised tsarismi ja balti aadli vahel, millele eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased oma põhilootuse panid.

«Suur rõõm on näha,» kirjutas näiteks Jakobson 1870. aastal Jaan Adamsonile, «kuidas nüüd suurem jagu Vene seitungisi Eesti ja Soome rahva iseõiguste eest hakkavad rääkima.»[66] Jakobsonile oli ennekõike oluline, nagu ta samal aastal ühes teises kirjas formuleerib, et «palju venelasi»[67] oleks soome-ugri rahvaste vaba rahvusliku arenemise pooldajad ja toetajad. Selleks ajaks oligi eriti hoogustunud vene slavofiilses ja liberaalses ajakirjanduses balti aadli privileegide kriitika. Ka vene revolutsioonilised demokraadid ründasid balti-saksa mõisnike privileege, mõistes hukka nende keskaegse võimutäiuse. Seega oli Balti erikorra kriitika tõepoolest omane suurele osale vene üldsusest, misjuures eri grupeeringud lähtusid muidugi eri klassipositsioonidelt. Eesti rahvusliku liikumise demokraatlik suund eesotsas Jakobsoniga pidas üsna mõistetavalt oma abilisteks *kõiki* elemente, kes suhtusid vaenulikult Balti erikorda. Kõike seda arvestades võime väita, et ennekõike apelleeris eesti rahvusliku liikumise demokraatlik suund *vene laiale üldsusele,* mis eriti selgesti ilmneb Jakobsoni tegevu-

---

[63] Vrd. kirjavastused «Sakalas» nr. 77, 23. II 1880; nr. 257, 10. V 1880 jm.
[64] A. Dido C. R. Jakobsonile 27. IV 1881. KM KO, Kurgja fond.
[65] RAKA, f. 296, s.-ü. 21, 1882—1885, l. 129—130.
[66] C. R. Jakobson J. Adamsonile 7. III 1870. KM KO, f. 2, m. 1 : 4.
[67] C. R. Jakobson L. Koidulale 22. II 1870. KM KO, f. 59, m. 1 : 4.

ses. Ta lootis just Vene üldsuse survel saavutada mööndusi ülalt, valitsuse poolt.

Sellest kõneleb ka Jakobsoni kaastöö vene ajalehtedele, mis algas 1860-ndate aastate lõpul. Balti-saksa mõisnike vägivallatsemise paljastamiseks kasutas Jakobson algul ajalehte «Golos», hiljem ajalehte «Novoje Vremja» jt. Kahjuks on see oluline probleem meie ajaloolaste poolt veel täiesti uurimata. Vene ajakirjanduse läbitöötamine sellest aspektist tooks kindlasti päevavalgele materjale, mis pakuksid vajalikku ja huvitavat mitte üksnes käsitletava küsimuse seisukohalt, vaid ka eesti rahvusliku liikumise mõistmiseks üldse.

Kasutades suuri vene ajalehti, ei pöördunud Jakobson mitte üksnes selle või teise ajalehe taga seisva poliitilise grupeeringu poole. Vaevalt ta alati täpselt teadiski, missuguse poliitilise suunaga tal tegemist on, välja arvatud mõnel eriti ilmekal juhul, nagu seoses Katkoviga. Seega ei apelleerinud Jakobson vastavaid ajalehti kasutades ainult vene kodanlikele liberaalidele või slavofiilidele. Selleks ei saanud olla alustki sügavate erinevuste tõttu klassibaasis ühelt poolt eesti rahvusliku liikumise demokraatlike tegelaste ja teiselt poolt vene slavofiilide ning liberaalide vahel. Eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna näol on meil tegemist talurahva, *resp.* väikekodanliku ideoloogiaga. Nimetatud vene poliitilised suunad olid aga mõisnike ja kaubandusliktööstusliku suurkodanluse huvide väljendajaiks; peale selle olid nad paljurahvuselise suurriigi valitseva rahvuse esindajad ning rahvusliku rõhumise toetajad. Slavofiilide venestustendentsi on Jakobson ka otseselt hukka mõistnud. «Moskva venelastele» (Katkovile, Pogodinile) vastandas ta need venelased, kes on «meie poolt»[68]. Midagi ühist eesti valgustajate ja vene mõisnike ning suurkodanluse poliitilistes positsioonides ei saanud olla ega olnudki. Huvide kokkupuutepunktiks oli üksnes balti mõisnike privileegide kriitika, mida aga arendati hoopis erinevatest seisukohtadest lähtudes.

Jakobson, kes ajalehtede ühiskondlikku mõju pidas üldse väga suureks, pöördus laialt levivate vene ajalehtede kaudu Vene laia üldsuse poole. Lootes kasutada üldsuse survet tsaarivalitsusele, arvas ta hilisematel aastatel juba nägevatki selle mõju. Nii on ta 1880. aastal avaldanud arvamust, et osalt just eesti-läti tegelaste tegevuse tõttu olevat «... sakslaste piiramatu võim Venemaal nii määratult vähenenud».[69] «Määratu» vähenemine oli muidugi illusioon; toodud mõtteavaldus on oluline peamiselt seevõrra, kuivõrd see iseloomustab Jakobsoni usku üldsuse mõjujõusse ja teiselt poolt võimalusse mõjutada vene üldsust eesti ja läti rahvuslikes huvides.

Nii liitlase otsimine Vene ühiskonnast kui ka apelleerimine Vene

---

[68] Vrd. C. R. Jakobsoni tsit. kirjad J. Adamsonile ja L. Koidulale.
[69] C. R. Jakobson A. Tšumikovile 22. IV 1880. KM KO, Kurgja fond.

üldsusele eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelaste poolt oli õige, ajalooliselt progressiivne tee. Reaalset, tõelist liitlast poleks leitud kuskilt mujalt. Õige ja progressiivne oli ka see, et eesti demokraadid nägid *vene rahvas* oma liitlast. Rahvaste sõpruse idee oli eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna ideoloogias tähtsal kohal, eriti sõbralikult suhtuti vene rahvasse.[70] Laiemas mõttes oligi rõhutud eesti rahva tõeliseks liitlaseks vene töörahvas.

Kuid eesti rahvusliku liikumise demokraatlik suund püüdles veel stiihiliselt vene rahva poole ning suhtusid sellesse diferentseerimatult. Nende piiratus sai põhjuseks, et nad ei suutnud saavutada kontakti selle jõuga vene ühiskonnas, kes oleks võinud olla nende tõeline liitlane ja kellega neil tegelikult oli lähedane klassibaas talurahvahulkade näol.

Eesti rahvusliku liikumise tõeline liitlane võis olla üksnes vene revolutsiooniline demokraatia, kõigepealt juba sellepärast, et üksnes see suund toetas Venemaa rõhutud rahvaste vaba rahvuslikku arenemist. Ka ühiskondlik-poliitilise korra suhtes oleks Jakobsoni jt. lootusi võinud tegelikult täita üksnes demokraatlik Venemaa, mida taotles vene revolutsiooniline demokraatia.

Nimetatud asjaolude tõttu olid olemas objektiivsed eeldused selleks, et eesti demokraadid oleksid võinud leida kontakti vene demokraatiaga. Seejuures ei ole siin tahetud samastada eesti kodanlikku demokraatiat ja vene revolutsioonilist demokraatiat. Viimatimainitut iseloomustas eriti lai klassibaas, revolutsioonilisus rõhutud hulkade huvide kaitsmisel ja teoreetilise mõtte kõrge tase. Eesti demokraatia oli aga, nagu eespool nägime, vastuoludest lõhestatud ning teoreetiliselt küündimatu.

Sellega seoses on väga tähtis lähemalt uurida eesti rahvusliku liikumise tegelaste suhtumist vene revolutsioonilise demokraatia ideedesse. Selles küsimuses äratavad suurt huvi näiteks demokraatliku poeedina tuntud Juhan Weitzenbergi vaated. Sündinud Võrumaal Kanepi kihelkonnas popsi pojana, omandas ta suhteliselt hea hariduse ja töötas 60—70-ndail aastail Narvas vabrikuametnikuna. Teiste hulgas oli ta kirjavahetuses Kanepi kihelkonna Erastvere valla talupoja G. Taaliga. Väärib tähelepanu, et Weitzenberg informeeris oma talupojast sõpra ülevenemaalistest revolutsioonilistest sündmustest, muidugi vene ajakirjanduse põhjal. 1864. aastal näiteks kirjutas Weitzenberg Taalile «Poola mässamisest», lisades omapoolseid arutlusi. Poola ülestõusu *mõistus* oli õpetatud meeste peades, *jõud* rahva käes, arutleb Weitzenberg. «Kui nee kats asja ütel nõul omma, siis saa mässamine; üts ehk tõnõ asi *ütsinda* ei sünnita kunagi suurt mässamist.» Ning seetõttu kustus poola ülestõus, kui «talurahva priius» välja kuulutati, arvab Weitzenberg.[71]

---

[70] Vrd. C. R. Jakobsoni tsit. kirjad J. Adamsonile, A. Tšumikovile jm.

[71] J. Weitzenberg G. Taalile 3. V 1864. KM KO, f. 162, m. 1 : 2. Weitzenbergi nimetatud kirjad on võrumurdelised, küll ebajärjekindlalt.

1866. aastal refereeris Weitzenberg oma sõbrale pikalt išuutinlaste programmi. Esimese punktina märkis ta, et salaseltsi eesmärk olnud «Vene talorahvallõ välja kuulutada, et *maa om kõige rahva perismaa ehk omandus . . .*»[72] (Weitzenbergi poolt kirjas allakriipsutatud osa). Teiseks punktiks olnud talurahvast «mässama» ajada mõisnike ja kõigi ülemuste vastu; kolmandaks — kooli- ja töörahvaseltse asutada, kes rahvale «noid vastsid õpetusi pidi kuulutama, et maa om kõiki perält»; neljandaks — Venemaal raamatukogusid ja maksuta koole rahva jaoks asutada, kus siis uute ideedega mehi oleks kasvatatud, kes rahvale oleksid kõnelnud varade ühetasasest jaotamisest ja sellest, et kõik peavad töötama; jne. Loodetud ka, et keisri tapmisega hakkab «rahvas mässama». Omapoolse kommentaarina lisas Weitzenberg ainult, et teatavasti läks «kõik see asi tühja».

Weitzenberg ei kõnelnud siin keisritapjatest hukkamõistu, hirmu ega üllatusega. Tema tähelepanu on paelunud *peamiselt* vene revolutsionääride seisukohad *maaküsimuses* — maa kuulutamine kogu rahva omandiks. Maaküsimus oli sellal ka eesti talupoegadele põletavaks, eluliseks probleemiks. Samal ajal kui Weitzenberg niisuguseid kirju kirjutas, kestis Lõuna-Eesti talurahva seas ikka veel liikumine tuntud palvekirjade-kampaaniate näol. Sellest liikumisest ei jäänud puudutamata ka Võrumaa; 1867. aastal ulatusid lainetused siia ja sealhulgas ka Kanepi kihelkonda.[73] Seejuures olid Weitzenbergi kirjad G. Taalile, samuti nagu kirjad tema Erastveres elavatele vanematelegi, mis alati sisaldasid õige mitmekesist informatsiooni ja valgustavaid mõtteid, kogu ümberkaudse talurahva lugemisvaraks. Külarahvas oodanud «põnevusega nende tulemist ja luges neid suure himuga». Kui aga Weitzenbergi Juhan olevat vanematele külla tulnud, jooksnud terve küla teda kuulama, kõneldakse mälestustes.[74] Nõnda siis propageeris Weitzenberg eespool iseloomustatud kirjades tegelikult vene revolutsionääride ideid ja kandis neid eesti talupoegade hulka.

Juhan Weitzenberg oli 60-ndatel aastatel ka Jakobsoniga tihedasti seotud. Juba 50-ndate aastate lõpul oli ta olnud Tormas Jakobsoni õpetajaks; Weitzenbergilt saadud 100 rublaga sõitis Jakobson Jamburist, kus ta kooliõpetajana oli töötanud, Peterburi. Järgmistel aastatel olid nad tihedas kirjavahetuses. Sealjuures kasvas õpilane õpetajast tugevamaks võitlejaks. Kirglikult eesti talurahva poole hoides oli Weitzenberg ometi väga keeruka ja ka kõikuva iseloomuga, sattudes pessimismihoogudesse eesti rahva tuleviku suhtes. Kahjuks pole säilinud Jakobsoni kirjad Weitzenbergile. Viimase kirjadest Jakobsonile näeme aga, et 60-ndate

---

[72] J. Weitzenberg G. Taalile 24. XII 1866. Sealsamas.

[73] Vt. H. Kruus, Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail. Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 62—63.

[74] G. M (asik), Juhan Weitzenberg. Eesti Üliõpilaste Seltsi album IV. 1899, lk. 133—134.

aastate teisel poolel oli just Jakobson see, kes Weitzenbergi veenis eestlaste tulevikus ning julgustas teda teotsema eesti rahva kasuks.[75]

Mis puutub Jakobsoni enda teadaolevaisse kokkupuuteisse vene demokraatia ideedega, siis on üldtuntud tema sümpaatia V. V. Bervi-Flerovski kuulsale teosele «Tööliskiassi olukord Venemaal», just nimelt selles avaldatud Venemaa rahvaste, eriti soome-ugri rahvaste vaba arengu ja rahvaste sõpruse ideedele. 1870. aastal kirjutas ta sellest Koidulale ja Adamsonile. «Hilja aja eest on üks kaunis paks raamat välja tulnud..., kus üks venelane soome seltsidest (soomesugu rahvastest — *E. J.*) räägib, ja üles näitab, kuidas Vene riik üksi siis täitsa vägevaks võiks saada, kui igapidi ühes aidatakse, et kõik Soome seltsid oma enese vaimu harimisele jõuaksid. Moskva venelased (slavofiilid, panslavistid — *E. J.*) on küll selle raamatu peale väga vihased, aga sinna ei aita ükski rohi, üks venelane on teda vene keeles kirjutanud...».[76] Nõnda kõneleb Jakobson vaimustatult sellest tähelepanuväärsest teosest; ennekõike just see raamat — koos umbes samas vaimus kirjutavate ajalehtedega — veenis teda selles, et «...venelastega sõpruses käies meie üksi neid eesmärkisi kätte võime saada, mida meie rahva paremad mehed taga nõuavad...»[77]

Taolised faktid kõnelevad sellest, et vene revolutsioonilise demokraatia ideed äratasid eesti rahvusliku liikumise tegelaste hulgas huvi ja leidsid poolehoidu.

Ja lõpuks: eespool kõnelesime ka sellest, et me eesti rahvusliku liikumise aktiivsete tegelaste hulgas teame praegu A. Dido näol tõeliselt revolutsiooniliste vaadetega inimest. Temal oli tõenäoliselt loodud ka tegelik ühendus vene revolutsionääridega.

Eespool märkisime, et vastavalt vene revolutsiooniliste demokraatide programmile olid olemas objektiivsed eeldused kontaktiks nende ja rõhutud eesti rahvuse rahvusliku liikumise demokraatlike tegelaste vahel. Praegu teadaolevate faktide põhjal näeme aga, et vene demokraatia ideid õpiti Eestis tundma liiga vähe, liiga põgusalt. Sellal ei saanud veel teoks eesti ühiskonna ja vene ühiskonna progressiivsete jõudude võitlusliit. See sündis mõni aeg hiljem, juba teistsugustes ühiskondlikes tingimustes.

Nõnda siis oli eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna taotluseks Eesti tihedam majanduslik ja poliitiline liitmine muu Venemaaga ja — laias laastus rääkides — võitlusliit vene rahvaga. Üksnes sel kombel loodeti hävitada balti-saksa aadli feodaalne separatism, nende majanduslik-poliitiline võim Eestis ja ühtlasi ka rahvuslik rõhumine nende poolt.

Nagu rõhutatud, pidasid balti-saksa mõisnikud üheks oma privileegiks ja võimu alustoeks ka saksa keele domineerimist, saksa-

[75] Vrd. J. Weitzenberg C. R. Jakobsonile 27. IX 1866, 9. XII 1866; 14. III 1867. KM KO, Kurgja fond.

[76] C. R. Jakobsoni tsit. kiri L. Koidulale 22. II 1870.

[77] C. R. Jakobsoni tsit. kiri J. Adamsonile 7. III 1870.

keelset kesk- ja kõrgemat haridust ja mõisnike huve teenivat kirikut. Eesti rahvusliku liikumise üheks oluliseks võitlussuunaks oli seetõttu ka säärase vaimse rõhumise kaotamine, et võimaldada vaba arenemist eesti tärkavale rahvuslikule kultuurile. *Kultuuriline võitlus* oli tihedasti seotud poliitilise võitlusega, sest oma kultuurilisest ülemvõimust hoidsid balti-saksa mõisnikud sama kramplikult kinni kui muudest eesõigustest. Nad muutusid XIX sajandi teisel poolel selles osas järjest agressiivsemaks; teatavasti tõusid just sellal päevakorda eestlaste ja lätlaste saksastamise plaanid, nende rahvusliku hävitamise kavatsused.

Ka kultuurilises võitluses pöörasid eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased pilgud Venemaa poole, otsides just siit abi kõigepealt mõisnike saksastamisplaanide vastu ning ka eesti rahvusliku kultuuri arendamise võimaluste avardamiseks üldse, balti-saksa kultuuri umbusest pääsemiseks. Seejuures peeti vajalikuks ka kultuurilist lähenemist muule Venemaale, üldiselt nõuti vene keele õpetamist koolides. Tärkas huvi vene kirjanduse vastu. Samal ajal ei eitanud eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased kunagi ka saksa kultuuri väärtusi. C. R. Jakobsoni jt. eesti kirjameeste ja ühiskondlike võitlejate varasteks mõjutajateks olid Schiller, Goethe jt. saksa klassikud ning valgustajad-humanistid. Seejuures eitati kirglikult kultuuritoomise-teooriat ja seda «saksa kultuuri», millega uhkeldasid balti-saksa valitsevad klassid, püüdes sellega alusetult põhjendada väidetavat rassistlikku üleolekut eestlastest.

Sel kombel seostus poliitilise orientatsiooni küsimusega tihedasti ka kultuurilise orientatsiooni küsimus. Ja mõlemates küsimustes tekkisid teravad konfliktid eesti rahvuslikus liikumises endas: kodanlik-klerikaalse suuna esindajad astusid teravalt demokraatliku suuna vastu välja. Üks kodanlik-klerikaalse suuna väljapaistvamaid tegelasi pastor Jakob Hurt kuulutas eestlased «õhtumaalasteks» oma karakteri, religiooni ja kultuuri järgi; üksnes saksalis-protestantlikul kultuuripinnal võivat tema arvates võrsuda ka eesti rahvuslik kultuur. Hurt hindas alati kõrgelt sakslaste kultuuritööd eestlaste keskel, sealhulgas mõistes selle all ka säärast vaimulike jt. tegevust, millel tõelise kultuuriga midagi ühist ei olnud. Esinenud taoliste sõnavõttudega 60-ndate aastate lõpul, mõistis Hurt edaspidi täielikult hukka Jakobsoni «pöördumised Peterburi poole». [78]

Vastuolud poliitilis-kultuurilises orientatsioonis olid paratamatuks järelduseks teistest olemuslikest vastuoludest mõlemate suundade ideoloogias. Kodanlik-klerikaalne suund ei taotlenud pärisorjuse igandite ega mõisnike võimu täielikku kaotamist, vaid astus nende vastu välja üksnes kõheldes, poolikult. Selle suuna tegelaste hulgas tekkis alusetu lootus osa saada aadli privileegi-

[78] Vt. selle kohta lähemalt H. Kruus, Eesti rahvuslik liikumine 1860—1880-ndail aastail Venele lähenemist taotlemas, lk. 249—250.

dest. Kodanlik-klerikaalne suund oli tunduvalt balti-saksa mõisnike mõju all, ka balti-saksa «kultuuri» ja kiriku mõju all. Nõnda oli see suund, mis eesti külakodanluse ladviku kitsaid klassihuve väljendas, valmis vastu tulema balti aadli hulgas tärkavatele kavatsustele kasvatada endale eesti külakodanlusest klassiliitlane. Sel kombel polnud eesti rahvusliku liikumise kodanlik-klerikaalsele suunale teist liitlast vajagi; muud Venemaad ja teisi tema rahvaid võõristati. Koos «germaanilise kultuuri» austamisega balti-saksa mõtestuses võeti omaks ka nende rassism, mis tegelikult oli suunatud nii eestlaste-lätlaste kui ka venelaste vastu. Halvustatud eestlanegi püüti kuulutada «õhtumaalaseks». Nii leidub siin palju sugulaslikku eesti hilisemale kodanlik-natsionalistlikule ideoloogiale, mis hiljem ajalooliste tingimuste arenedes välja kujunes.

*

Kokkuvõttes võime öelda, et XIX sajandi 60—80-ndate aastate eesti rahvusliku liikumise kui progressiivse ülddemokraatliku liikumise järjekindlaid esindajaid iseloomustas ühe tüüpilise joonena taotlus Eesti ala ja eesti rahva tihedamaks ühendamiseks Venemaa teiste osadega. See oli seotud nimetatud ülddemokraatliku liikumise põhieesmärgiga — võitlusega pärisorjuse igandite vastu Eestis, mille üheks oluliseks lõiguks oli võitlus balti-saksa aadli feodaalse separatismi ja privileegide, samuti nende «kultuuri» vastu. Viimaste hävitamisega oleks antud tunduv hoop balti aadli ja suurkodanluse võimule Baltikumis ning avatud kapitalismile senisest avaramad arenemisvõimalused. See kajastus ka eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelaste nõudmistes ühtlustada Baltimaade seadusandlus ülevenemaalise seadusandlusega. Balti mõisnikust kui oma iidsest põhivaenlasest vabanemiseks otsisid eesti rahvusliku liikumise tegelased liitlast Vene ühiskonnast, kus nad selleks laiemas mõttes õigesti pidasid vene rahvast. Siiski ei suutnud eesti kodanlikud demokraadid mitmetel keerukatel põhjustel leida kontakti oma tõelise liitlase — vene revolutsioonilise demokraatiaga, kes ainsana järjekindlalt toetas Venemaa rõhutud rahvaste vaba rahvusliku arenemise ideed. Kuid teatud eeldused selleks liiduks olid olemas.

Eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna taotlus liituda tihedamalt muu Venemaaga oli ajalooliselt progressiivne, vastates kapitalismi arenemise paratamatutele vajadustele. Imperialismi perioodil, kui Eesti ja Venemaa muud alad seostusid majanduslikult järjest tihedamalt, saigi teoks vene töörahva ja teiste Venemaa rõhutud rahvaste ning ka eesti ühiskonna progressiivsete jõudude koostöö, ennekõike vene ja eesti tööliskassi võitlusliit. See liit karastus ja tugevnes esimeste revolutsioonide tules. Ühises võitluses kukutasid Venemaa eri rahvustest töötajad mitte üksnes mõisnike võimu ja tsarismi, vaid vabastasid end ka kapitalistlikust rõhumisest.

PETERBURI REVOLUTSIOONILISE LIIKUMISE MÕJU EESTI TÖÖLISLIIKUMISELE KAHE KODANLIK-DEMOKRAATLIKU REVOLUTSIOONI VAHEMIKUL

G. LUKIN

Eesti töölisliikumine oli XX saj. alguseks läbinud juba üsna pika arenemistee. Nagu kõikjal, nii tekkis ja arenes ka Eestis töölisliikumine klassivastuolude teravnemise alusel. Siinne töölis- ja sotsiaaldemokraatlik liikumine oli oma esimestest sammudest peale tihedalt seotud ülevenemaalise töölis- ja revolutsioonilise liikumisega. Töölisliikumine ei saanud juba oma olemuselt sulguda kitsastesse rahvuslikesse raamidesse. Tema edukas arenemine nõudis eri rahvusse kuuluvate tööliste ühinemist ja see avaldus nende ühises väljaastumises ühise eesmärgi eest proletaarse internatsionalismi lipu all.

Peterburi kui demokraatliku ja revolutsioonilise liikumise keskuse mõju Venemaa ääremaade rahvahulkade revolutsioonilisele liikumisele vabastusliikumise lõppjärgus pole meie ajaloolises kirjanduses kaugeltki küllaldaselt käsitletud ja uuritud.

Noor Nõukogude Eesti historiograafia on selle küsimuse tähtsust siiski juba ammugi mõistnud. Esimesed üldistavad kokkuvõtted vastava uurimistöö tulemustest on leidnud avaldamist ka «Eesti NSV ajaloos». Vene ja eesti tööliste ühist võitlust tsarismi ja kodanluse vastu on põhjalikumalt käsitletud artiklites, mis ilmusid esimese Vene revolutsiooni 50-nda aastapäeva ja Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 40-nda aastapäeva tähistamiseks.[1] Neist artiklitest ja teistest uurimustest nähtub, millist harukordset üksmeelt näitasid vene, eesti ja teistesse rahvustesse kuuluvad töölised võitluses tsarismi ja kapitalismi vastu kolme Vene revolutsiooni ja kodusõja perioodil.

[1] J. Saat, Eesti ja vene töörahva ühine võitlus 1905.—1907. aasta revolutsioonis. «Eesti Kommunist» 1955, nr. 12; М. А. Петров, Совместная борьба эстонских и русских трудящихся за победу Октябрьской социалистической революции. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised», Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 3—4, lk. 278—300; Ü. Taigro, Eesti ja vene rahva ühisest võitlusest Oktoobrirevolutsiooni võitude kaitsel. Nelikümmend aastat Oktoobrirevolutsioonist Eestis, Tallinn 1958, lk. 52—65.

Eesti kodanlikud natsionalistid, käsitledes klassivõitluse küsimusi, moonutasid meelega seda põhinähtust, mille alusel arenes ja tugevnes eesti töörahva ja teiste Venemaa rahvaste vennalik koostöö. Ja seda mitte juhuslikult. Töörahva klassihuvide ignoreerimine oli neile relvaks võitluses proletaarse internatsionalismi idee ja sotsialismi vastu. Selleks, et purustada rahvastevahelist võitlusliitu, püüdsid eesti kodanlikud autorid rassistlikele teooriatele tuginedes rahvaid üksteisele vastandada ning väitsid vastupidiselt ajaloolistele faktidele, et «soome-ugri tõugu rahvad on kõige vähemal määral sotsiaalsed, kõige vähemini sotsialismi, tsentralisatsiooni poole kalduvad, olgugi et nii mitme Soome-Ugri rahva juures veel perekonnaline korraldus täielises patriarhaalsuses maksmas on». [2]

Hilisemail aastail võltsisid kodanlikud natsionalistid üha rohkem revolutsioonilisi sündmusi Eestis ja Eesti-Vene suhteid. Eitades Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni seaduspärasust Eestis, püüdsid nad kinnitada, et Eesti töörahvas olevat seisnud eemal sellest maailma-ajaloolisest murrangust ning revolutsioon ja sotsialistlik kord imporditud Eestisse väljastpoolt. Kõigi nende väärväidete teravik oli suunatud revolutsioonilise tööliskassi ja kehvtalurahva vastu, kes Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel võitlesid liidus Venemaa töörahvaga oma vabaduse eest, kapitalismi ikkest pääsemiseks.

Pikaajaline ühine võitlus nõudis arvukaid ohvreid nii vene kui ka eesti töölistelt ja talupoegadelt. Ent ei kaotused ega kodanlike natsionalistide ja suurvene šovinistide riukad ja laim ei kõigutanud vastastikust usaldust, vastupidi — iga heitlus vaenlasega tugevdas veel enam vennalikku koostööd eesti ja vene töörahva vahel.

Selle koostöö ja võitlusliidu loomisel ning arendamisel etendas väga tähtsat osa Peterburi tööliskassi, eesotsas bolševike parteiga, mille üht olulist etappi alljärgnevas lähemalt vaatlemegi.

Kahe revolutsiooni vahelistel aastatel ei olnud Peterburi mitte üksi kogu maa tähtsaimaks majanduslikuks, poliitiliseks ja kultuuriliseks keskuseks, vaid ta oli ka elanike arvu poolest Venemaa suurimaks linnaks. Elanike arv kasvas siin 1,7 miljonilt 1907. aastal 2,4 miljonile 1917. aastal. [3] Elanikkonna koosseisus oli esimesel kohal tööliskassi, Peterburi vabrikutöölistest moodustasid aga metallistid 1913. aastal 40 protsenti. [4] V. I. Lenin hindas kõrgelt Peterburi proletariaadi eesrindlikku osa revolutsioonilises võitluses. Tänu oma suurele poliitilisele küpsusele ja organiseeritusele võitis Peterburi proletariaat kogu maa tööliste hulgas üldise tunnustuse.

Eesti tööliste, talupoegade ja intelligentsi ideoloogilisele kuju-

---

[2] V. Ridala, Tõu küsimus. Tartu 1914, lk. 72.

[3] Очерки истории Ленинграда, т. 3. Период империализма и буржуазно-демократических революций 1895—1917 гг. М.-Л. 1956, lk. 105.

[4] Sealsamas, lk. 114.

nemisele avaldas Peterburi kui kogu maa juhtiv kultuuriline ja eesrindliku tehnilise mõtte keskus suurt mõju. Peterburi ülikoolis, tehnoloogilises ja teistes tehnika- ning humanitaarinstituutides, kesk-eriõppeasutustes, kus teaduslikku ja pedagoogilist tööd juhtisid väljapaistvad vene teadlased, õppis palju eesti üliõpilasi, kellest hiljem mitmetest said kodanlikud poliitikategelased, paljudest aga nimekad teadlased, kirjanikud, kunstnikud.

Suurem osa Peterburi haritlaskonnast oli tsarismivastaselt meelestatud. Vaatamata poliitilisele survele pääsesid siin otsustavalt mõjule õilsad ning progressiivsed humanismiideed. Vene progressiivse haritlaskonna iseloomustavaks jooneks, mis teda teravalt eraldas balti sakslastest, oli rahvuslik sallivus ja sügav demokratism.[5] Ta ei tunnistanud seisuslikke vaheseinu. Kõik see tekitas nii eesti õppivas noorsoos kui ka töölistes sügavat lugupidamist ja poolehoidu vene eesrindliku haritlaskonna ja töörahva vastu.

Eesti töörahval olid tihedad sidemed Peterburi töötajatega, tänu lähedasele maa-alalisele naabrusele. Need sidemed laienesid eriti sajandivahetusel ja esimese Vene revolutsiooni ajal. Kahe kodanlik-demokraatliku revolutsiooni vahelistel aastatel muutusid majanduslikud ja kultuurilised sidemed Eesti ja Peterburi vahel aga veelgi tihedamaks ja mitmekülgsemaks.

Kümned tuhanded eestlased olid sunnitud sellal suurte aineliste raskuste tõttu asuma Sise-Venemaale, sealhulgas ka Peterburi kubermangu. 1910. aastal elunes Peterburis ja Peterburi kubermangus umbes 100 000 eestlast, sellest pooled pealinnas.[6] Rohkesti eestlasi elas Kroonlinnas, Gatšinas, Jamburgi ja Oudova kreisis. Suurem osa Peterburis ja mujal linnades elavatest eestlastest olid töölised, kes olid pidevas kokkupuutes vene töölistega mitte ainult ühise töökoha, vaid ka oma huvide eest peetava poliitilis-majandusliku võitluse kaudu. Sellistes tingimustes avaldas vene tööliste revolutsiooniline liikumine vahetut mõju seal elavatele eesti töölistele.

Enamik revolutsiooniliselt meelestatud töölisi ja eesti intelligentsi koondus Peterburi sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni (nn. Eesti rajooni) ümber, mis 1905. aasta detsembris hakkas välja andma bolševistlikku ajalehte «Edasi». Peterburi VSDTP eesti sotsiaaldemokraatlikus organisatsioonis oli 1907. aasta märtsis 150 parteiliiget, kusjuures nad kõik olid bolševikud.[7] Peterburi eesti bolševikud, olles alalistes organisatsioonilistes sidemetes VSDTP Peterburi organisatsiooniga, omandasid kõige eesrindlikumaid revolutsioonilisi kogemusi. Saadud kogemusi ja teadmisi jagasid nad bolševikega Eestis.

1907. aastal teravnes järsult ideoloogiline võitlus bolševike ja

---

[5] «Eesti Bolševik» 1945, nr. 2, lk. 83.
[6] Väljarändajate ja asunikkude kalender 1910. a., lk. 29.
[7] V. I. Lenin, Teosed, 12. kd. Tallinn 1953, lk. 365.

menševike vahel Eesti sotsiaaldemokraatlikes organisatsioonides, mis lõppes bolševike eduga. Sellise lõpptulemuse saavutamisel oli tähtis osa Peterburi parteiorganisatsiooni kasvandikul V. Kingissepal, kes oli saadetud Tallinna propagandistiks. Kaitstes revolutsioonilise võitluse bolševistlikku taktikat reaktsiooni pealetungi tingimustes, selgitas ta oma esinemistes töölistele menševike taktika ja võitlusmeetodite põhjendamatust ja kahjulikkust. Sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni bolševiseerimisele aitas kaasa ka V. Vöölmanni tegevus, kes pärast Peterburist saabumist töötas VSDTP Tallinna Komitee sekretärina.

Tallinna bolševikel oli suuri raskusi põrandaaluse kirjanduse väljaandmisega, sest menševikud keeldusid pärast läbikukkumist VSDTP Tallinna Komitee valimistel 1907. aastal trükikoda uuesti valitud komiteele üle andmast.[8] Sel raskel hetkel tuli Eesti bolševikele appi Peterburi Komitee. Peterburi parteiorganisatsioon, kellel oli laialdane trükipropaganda baas, varustas Tallinna, Narva ja teisi Eesti organisatsioone põrandaaluse kirjandusega. Peterburi eesti rajooni bolševike initsiatiivil trükiti seal ka eestikeelset sotsiaaldemokraatlikku kirjandust. Esimene eestikeelne K. Marxi teos, nimelt «Palgatöö ja kapital», ilmus Peterburis 1906. aastal. Peale eespool nimetatud ajalehe «Edasi» ilmus 1907. aastal Peterburis ka eestikeelne bolševistlik ajaleht «Tööline». Kahjuks ilmus sellest ainult üks number, sest tsaarivõimud rüüstasid ajalehe toimetuse. Illegaalseid brošüüre, ajalehti ja proklamatsioone toimetati Eestisse mitmel viisil, sealhulgas isegi posti teel. Näiteks tunnistas Alfred Krais, kes 1908. aasta jaanuaris arreteeriti VSDTP Tallinna Komitee süüasjas, kohtulikul juurdlusel, et ta sai brošüüri «Vene revolutsiooni jõud» ja lendlehe Peterburi parteiorganisatsiooni reorganiseerimise projekti kohta Peterburist posti teel oma endiselt kaastööliselt tükikojas Wilhelm Armalt.[9]

Peale eespool nimetatud väljaannete leiti Tallinnas 1907.—1908. aasta massiliste arreteerimiste ajal selliseid brošüüre, nagu «Vene sotsiaaldemokraatlik partei», «Ämblik ja kärbsed», ning proklamatsioone «Vene talupoegade kiri tsaar Nikolai II-le», «Kes reedab» ja teisi Peterburi sotsiaaldemokraatlikke väljaandeid.[10] A. Silbergi arreteerimisel 11. augustil 1907 leidsid sandarmid seoses III Riigiduuma valimistega väljaantud lendlehed «Valimistele», «Miks oleme valimiste boikoteerimise vastu» ning mitmesuguseid ajalehti ja brošüüre, nagu «Vera Zassulitši protsess» ning kirjastuse «Sovremennik» väljaandeid.[11]

Nendest väljaannetest tuleb eriti esile tõsta «VSDTP Peterburi organisatsiooni reorganiseerimise projekti», mis kinnitati Peter-

[8] Обвинительный акт по делу Таллинского Комитета РСДРП. «Пролетарская революция» 1923, № 12, lk. 232.

[9] Sealsamas, lk. 246.

[10] Sealsamas, lk. 236.

[11] RKA, f. 6989, nim. 1, s.-ü. 252, 1907. a., l. 4.

buri linnakonverentsil 1907. aasta märtsis. V. I. Lenin hindas kõrgelt seda projekti, mis järjekindlalt kaitses demokraatliku tsentralismi printsiipe partei struktuuris.[12] See projekt osutas kahtlemata suurt abi Eesti bolševikele Tallinna organisatsiooni rajoneerimisel ning rajooni- ja linnakomiteede uute valimiste läbiviimisel 1907. aastal.

Peterburi proletariaadi võitlus tsarismi vastu avaldas revolutsioneerivat mõju ka Eesti töölistele. 1907. aasta novembris veeres üle kogu Venemaa protestilaine II Riigiduuma sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni kohtuasja vastu (kohtu alla anti ka Eesti tööliste poolt valitud duumasaadik P. Pärn). Selle massilise protestiliikumise eesotsas sammus Peterburi parteiorganisatsioon, kes andis sel puhul välja mitu proklamatsiooni. 22. novembril, kohtuprotsessi esimesel päeval, streikis Peterburis 100 000 töölist.[13] Ka Eesti proletariaat ühines selle protestiga.[14]

Selle protestistreigi organiseerimisel Tallinnas oli tähtis osa V. Kingissepal, kes saabus mõned päevad enne kohtuprotsessi algust Peterburist ja informeeris siinseid töölisi Peterburi organisatsiooni ülelinnalise konverentsi otsustest streigi organiseerimise kohta seoses II Riigiduuma sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni kohtuprotsessiga.

Ülevenemaalise protestihäälega ühinesid samuti Tartu ülikooli revolutsioonilised üliõpilased, kes pidasid tihedat sidet Peterburi üliõpilastega.

Peterburi kõrgemates koolides õppis ka inimesi, kes pärinesid töörahva hulgast. Nende seast tunneme elukutselisi revolutsionääre V. Kingisseppa ja J. Anvelti, Oktoobrirevolutsiooni, kodusõja ja Eesti Töörahva Kommuuni aktiivseid võitlejaid, poliitilisi ja sõjalisi tegelasi R. Rimmat, A. Kutti, E. Sõrmust, V. Maasikut, J. Vahtrat, A. Vallneri, L. Schmidti ja teisi, kellele töörahva heaolu ja vabaduse saavutamine oli kogu elu eesmärgiks. Seetõttu on põhjust käesolevas mõnevõrra valgustada ka tolleaegset üliõpilasliikumist, kuivõrd see oli otseselt seotud revolutsioonilise töölisliikumise ja sotsialistliku ideoloogia arenemisega.

Peterburi eesti üliõpilastel oli oma organisatsioon «St. Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts», mille liikmeks võisid olla kõrgemate õppeasutuste üliõpilased, konservatooriumi ning kunstikoolide õpilased. 1913. aastal kuulus seltsi üle 100 liikme.[15] Selle ühingu sotsiaalse koosseisu kohta märgib oma mälestustes kunstnik Jaan Vahtra, «et oli Seltsi liikmete hulgas üsna rohkesti päris punaseid mehi, kes parajal juhul vemmeldasid kodumaa poliitikategelasi mehe moodi».[16]

V. Kingissepp, kes koos teiste revolutsiooniliselt meelestatud

---

[12] V. I. Lenin, Teosed, 12. kd., lk. 484.
[13] Очерки истории Ленинграда, т. 3, lk. 431.
[14] RAKA, f. 206, s.-ü. 175, 1907. a., l. 36.
[15] J. Vahtra, Minu noorusmaalt III. Tartus 1936, lk. 273.
[16] Sealsamas, lk. 272.

üliõpilastega nimetatud seltsi kuulus, oli teadlikumate üliõpilaste seas suures lugupidamises.[17] Seltsis peeti sageli mitmesugustes küsimustes referaate. Poliitilistel teemadel peetud referaatide puhul puhkesid alati ägedad vaidlused. Menševikud, kes olid seltsis enamuses, kaitsesid neis suulistes vaidlustes, aga ka ajakirja «Ääsi tules» veergudel oma oportunistlikke teoreetilisi ja taktikalisi seisukohti sotsiaaldemokraatlikus liikumises.

Peterburi eesti üliõpilaste seltsi töö positiivse joonena tuleb märkida rea progressiivsete kultuuritegelaste teoste tõlkimist eesti keelde ja avaldamist seltsi väljaannete sarjas. Nii näiteks ilmus 1911. aastal trükist eestikeelses tõlkes vene kirjaniku V. G. Korolenko poliitiline pamflett «Olustikuline nähtus» koos tekstiga «Eessõna asemel» J. Depmani sulest.[18] Selle pamfleti sisuks oli tsaarivalitsuse reaktsioonilise poliitika hukkamõistmine demokraatlikult meelestatud intelligentsi poolt. Esimese Vene revolutsiooni ja Stolõpini reaktsiooni aastail omandas surmanuhtlus ja teised repressioonid suure ulatuse nii Eestis kui ka mujal Venemaal ja sellepärast erutaski see teema, mida autor oma pamfletis käsitles, tugevasti intelligentsi progressiivset osa ja Eesti töörahva laiu kihte. Ent mainitud teos ei saanud sellal eesti lugejaskonnas laialt levida. Tallinna trükiasjade inspektori nõudel konfiskeeriti see väljaanne.

Väsimatuks rahvapärase loodusteadusliku kirjanduse väljaandjaks oli Peterburi eesti üliõpilaste seltsis J. Depman. Seltsil oli sel ajal küllaltki suur tähtsus ka usuvastases propagandas.[19] Sama selts andis 1910. aastast alates välja rahvatähtraamatut «Külvaja». Selle väljaande lugemisosa oli väga mitmekesine ja sisult aktuaalne ning määratud kõige laiemale lugejaskonnale. Rohkesti toodi siin statistilisi ja majanduslikke teateid ja mitmekesiseid praktilisi näpunäiteid, samuti rahvusvahelise poliitika ülevaateid jm., mis soodustasid lugejate klassiteadvuse arenemist. Tähtraamatu väljaandmisest võtsid aktiivselt osa J. Anvelt, J. Depman, A. Vallner ja mitmed teised revolutsiooniliselt meelestatud eesti üliõpilased ja kirjanikud. Artiklitest on selgesti näha, et nende autorid on hästi kursis kodumaal toimuvate poliitilis-majanduslike sündmuste ja kultuurialaste küsimustega. Kalender oli eesti tööliste ja talupoegade hulgas väga populaarne.[20]

Eespool toodud faktid näitavad, et eesti üliõpilaste eesrindlikum osa, toetudes vene ja Lääne-Euroopa progressiivsete kultuuritegelaste saavutustele, tegi ära üsna palju nii mitmesuguste teadmiste ja materialistliku maailmavaate kui ka revolutsioonilise mõtte levitamisel eesti rahva hulgas.

---

[17] Sealsamas, lk. 276/277.

[18] А. Любарский, Слово дружбы. Таллин 1956, lk. 372 jj.

[19] Vt. pikemalt E. Laul, Looduseuurijate-materialistide võitlusest religiooni ja idealismi vastu Eestis (XIX sajandi lõpust 1917. aastani). Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, Tallinn 1956, lk. 190—192.

[20] Vt. J. Depmani teadet — А. Любарский, Слово дружбы, lk. 381.

Peterburi üliõpilased pidasid Tartu ülikooli üliõpilastega elavat sidet. 1908. aasta septembris algas Peterburi ülikooli üliõpilaste streik, mille kutsus esile haridusminister Schwarzi reaktsiooniline poliitika. Üleülikoolilisel koosolekul võeti vastu läkitus, mis kutsus üles ülevenemaalisele üliõpilaste streigile. Sellele reageerisid elavalt Tartu üliõpilased. Streigiküsimust arutati Tartu üliõpilaste koosolekutel, millest võtsid osa Peterburi üliõpilaste esindajad.[21] Streik kestis 15 päeva. Pärast mõningat vaikust elavnes üliõpilasliikumine Venemaal uuesti. Sel ajal uuenesid ja muutusid sidemed Peterburi ja Tartu ülikooli vahel veelgi tihedamaks, mis ilmekalt kajastub Peterburi ülikooli naisüliõpilase E. P. illegaalses kirjavahetuses Tartu ülikooli üliõpilase Sophia Zaretskajaga 1910. aastal. Liivimaa sandarmivalitsus teatas politsei departemangule, et «Sophia Zaretskaja peab kirjavahetust kellegi St. Peterburis eluneva naisisikuga, kes kirjutab alla E. P. Nimetatud E. P., vastates Zaretskaja kirjale, veenab teda uuesti käsile võtma parteitööd ning kinnitab, et vana hea aja põrandaaluse sotsiaaldemokraatliku partei poliitika on otstarbekohane».[22]

Revolutsiooniliste meeleolude elavnemisele Tartu üliõpilaskonnas viitab ka illegaalsete koosolekute korraldamine, kus arutati poliitilisi küsimusi. Seoses suure vene kirjaniku Lev Tolstoi surmaga organiseerisid Tartu üliõpilased nagu Peterburi kõrgemate õppeasutuste üliõpilasedki massilise tänavademonstratsiooni loosungi all «Maha surmanuhtlus!».[23] Üliõpilasliikumine võttis 1911. aastal veelgi suurema ulatuse.[24] Nendel väljaastumistel olid Tartu üliõpilased esimestes ridades koos Peterburi ja teiste suuremate linnade üliõpilastega. Tsaarivalitsus vastas neile rahutustele massiliste repressioonidega. Ainuüksi Peterburi ülikoolist heideti välja 400 üliõpilast. Nende seas olid ka eestlased J. Anvelt, P. Rimm, A. Vallner, vennad Aleksei ja Vladimir Sepp ja mõned teised,[25] kes hiljem võtsid aktiivselt osa võitlusest nõukogude võimu eest. Üliõpilaste revolutsioonilised väljaastumised aastail 1910—1914 olid seotud marksismi-leninismi ideede edasise levikuga õppiva noorsoo hulgas.

1910. aasta sügisel panid salapolitseinikud toime läbiotsimise Tartu vene üliõpilaste ühingu raamatukogus. Läbiotsimisel leiti K. Marxi, F. Engelsi ja G. V. Plehhanovi teoseid ning muud keelatud kirjandust; üldse konfiskeeriti 328 raamatut. Nende hulgas oli ka seitse V. I. Lenini brošüüri.[26] Kaks nendest — «Agraar-

---

[21] RAKA, f. 296, nim. 102(50), s.-ü. 20, 1908. a., l. 44; vt. ka Э. Янсен, О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и начале XX веков. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik nr. 35, Tallinn 1954, lk. 44.

[22] RKA, f. 4568, nim. 8, s.-ü. 168, 1910—1913. a., l. 25.

[23] RAKA, f. 296, nim. 102(50), s.-ü. 13, 1910. a., l. 7; Э. Янсен, О революционном движении среди тартуских студентов, lk. 45.

[24] Sealsamas, lk. 46; «Звезда» 1911, № 8.

[25] Leningradi oblasti Riiklik Ajaloo Arhiiv, f. 139, nim. 1, s.-ü. 12595, 1910. a., l. 71.

[26] «Советская Эстония» № 54, 4. III 1960.

küsimus ja «Marxi arvustajad»» ning «Kehvtalurahvale» — olid ilmunud juba enne esimest Vene revolutsiooni. Neist viimane konfiskeeriti eesti üliõpilaste seltsi «Ühendus» raamatukogust 1912. aastal. Ülejäänud viis Lenini tööd olid ilmunud esimese Vene revolutsiooni aastail Peterburis. Küsimus, kuidas ja millal nad Tartusse toimetati, on veel uurimata. Kuid juba see fakt ise, et Tartusse ulatusid V. I. Lenini tööd, milles käsitletakse agraarküsimust, bolševike ülesandeid kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis, menševike oportunistlikku taktikat esimeses Vene revolutsioonis ja teisi põhimõttelisi küsimusi, annab tunnistust marksismi-leninismi ideede levimisest õppiva noorsoo hulgas, vaatamata tsaarivalitsuse terrorile ja igasugustele takistustele. Noored kandsid neid ideid omakorda rahvahulkadesse.

Üliõpilasliikumine Tartus, töölisliikumise elavnemine Tallinnas ja Narvas ning rida teisi fakte näitavad, et Peterburi revolutsioneeriv mõju haaras aastail 1910—1912 kõiki Eesti suuremaid linnu.

Aprillis 1910 toimunud ülevenemaalisest kirjanike kongressist võttis Eesti bolševike soovitusel osa proletaarne kirjanik G. Tikerpuu. Selle sõidu kasutas ta kui Tallinna Komitee propagandist Eesti ja Peterburi parteiorganisatsioonide vaheliste sidemete tugevdamiseks.[27] Umbes samal ajal algas ka VSDTP Eesti organisatsioonide konverentsi ettevalmistamine. Selle kokkukutsumise initsiaatoriks oli Peterburi parteiorganisatsiooni Eesti rajoon. Viimase esindaja M. Kletenberg külastas konverentsi eel Pärnut ja Viljandit ning informeeris sealseid parteiorganisatsioone eelseisvast konverentsist, olles selle kokkukutsumise kooskõlastanud Tallinna komiteega.[28]

Konverentsi ettevalmistamise käigus paistab eriti silma konspiratsioonitehnika, mis nägi peensusteni ette iga delegaadi käitumise, et tagada nende julgeolekut.[29] Konverentsi ettevalmistamisel kasutati Peterburi bolševike konspiratsioonikogemusi.

Konverents toimus juuli lõpul 1910. aastal Viljandimaal Suure-Jaanis. Konverentsil arenes terav diskussioon esmajoones partei taktika küsimustes. Vaatamata sellele, et osa delegaate kaitses bolševistlikku seisukohta selles küsimuses, lubati ometi konverentsi otsustes kasutada tsarismivastases võitluses kõiki vahendeid, kuni terroristlike aktideni.[30] Konverentsi organiseerijad T. Libe ja M. Kletenberg näitasid nii konverentsi ettevalmistamise käigus kui ka selle ajal, et nad püsivad sellise taktika juures, mis oli omane bolševikele esimese Vene revolutsiooni perioodil, nihutades esiplaanile võitlussalkade tegevuse ja relvade muretsemise

---

[27] RAKAM, eriosakond, f. 102, nim. 11, s.-ü. 5, osa 93—5, 1910. a., l. 12.

[28] Sealsamas, s.-ü. 212, 1910. a., l. 19.

[29] Konverentsi eel tutvustasid selle organiseerijad saadikuid konverentsi instruktsiooni ja iga üksiku saadiku kohustustega. Vt. RAKAM, eriosakond, f. 102, s.-ü. 212, 1910. a., l. 19.

[30] Sealsamas, lk. 23.

küsimuse. Seda ekslikku taktikat propageeris eriti intensiivselt oportunistlik rühmitus «Vperjod» Peterburis, kes eraldus Stolõpini reaktsiooni aastail bolševikest. Selles rühmituses oli tähtis koht otzovistidel. Rühmitusele «Vperjod» iseloomulikud oportunistlikud kõikumised avaldasid mõju ka mõningatele Peterburi parteiorganisatsiooni Eesti rajooni liikmetele, nende hulgas T. Libele ja M. Kletenbergile.

Peterburi tööliste revolutsioonilise võitluse elavnemine avaldas viljastavat mõju ka töölisliikumisele Narvas. 1910. aasta kevadel taastati seal parteitöö ja valiti kolmeliikmeline kohalik komitee.[31] Peterburiga volitati sidemeid looma J. Lippo,[32] kes selle ülesande ka täitis. 1911. aastal sai ta Peterburist illegaalseid venekeelseid raamatuid ja brošüüre, kokku 15 eksemplari. Peale selle said Narva töölised bolševistlikku ajalehte «Zvezda», mille kohalikuks korrespondendiks oli M. Danilov. 1912. aastal võtsid politseinikud tema juures läbiotsimisel ära mõned selle ajalehe numbrid ja brošüüri «Sotsialism ja sündikalism».[33]

«Zvezdas» avaldati paar artiklit, mille autorid käsitlesid töölisliikumise olukorda Eestis. Ühes artiklis kõneldi näiteks järgmist: «1908.—1909. aastatel valitses Narva tööliste hulgas vaikus. See vaikus ja tugevate töölisorganisatsioonide puudumine andis võimaluse vaimulikkonnal pead tõsta, jutlustada usku tööliste hulgas.» Artikli lõpul kutsus ajaleht Narva töölisi üles organiseeruma ühingutesse ja andma vastulööki töölistele vaenulikule ideoloogiale.[34] 1910. aasta sügisest alates arendas Narvas poliitilist ja haridustööd kohalik rahvahariduse selts.[35] Bolševikud, kellel selles ühingus oli suur mõju, jälgisid teraselt seda laadi ühingute ja klubide tegevust Peterburis, milliseid seal oli ligemale 12. Samal ajal elavnes ka eesti tööliste poliitiline tegevus Peterburis. Bolševike juhtimisel said nad juhtiva koha karskusseltsis «Ustavus». 1913. aastal asutasid nad legaalse eestlaste-palgatööliste vastastikuse abistamise seltsi Peterburis, mis ühendas mitusada mitmesuguse elukutsega töölist. Narva rahvahariduse seltsis esinesid mõnikord lektoritena Peterburi kõrgemate õppeasutuste üliõpilased. Narva ja Peterburi tööliste vaheliste sidemete kindlustamisele aitas kaasa ka Peterburi tekstiilitööliste ametiühingu Narva osakonna asutamine.

22. aprillil (5. mail) 1912 ilmus Peterburi tööliste algatusel legaalse bolševistliku päevalehe «Pravda» esimene number. Ajaleht «Kiir» kirjutas mõni aeg hiljem selle kohta, et «Peterburi töölised on tööliste päevalehte käima pannes tähtsa ajaloolise

---

[31] EKPA, f. 27, nim. 1, s.-ü. 208, l. 2.
[32] J. Lippo langes kodusõja ajal Riias.
[33] EKPA, f. 27, nim. 1, s.-ü. 237, l. 4.
[34] «Звезда» nr. 2, 8. XI 1911.
[35] RAKA, f. 206, nim. 1(A), s.-ü. 214, 1910—1911. a., l. 21.

teo korda saatnud... Päevaleht Pravda jääb Vene tööliste teadvuse, energia ja kindla ühtehoidmise tähtsamaks tunnistajaks.»[36]

«Pravdal» oli suur mõju Eesti tööliste klassiteadvuse arenemisele. Tänu «Pravdale» võisid nad jälgida mitte ainult töölisliikumise arenemist kogu maal, vaid ka ära kasutada selle kogemusi igapäevases võitluses tsaarivõimude ja kapitalistide vastu. «Pravdal» oli suur hulk kirjasaatjaid Eestis ja ta suutis mitmekülgselt valgustada Eesti tööliste elu ja võitlust. Sellega võitis ta nende hulgas endale laialdase autoriteedi ja toetuse. Aprillist 1912 kuni Esimese maailmasõja alguseni avaldati «Pravdas» ligi 200 kirjutist ja märkust, mis käsitlesid tööliste elutingimusi ja revolutsioonilise võitluse arengut Eestis.[37]

Revolutsiooni uue tõusu aastail toimus Venemaal streigiliikumise kiire kasv. Selles liikumises oli «Pravdal» juhtiv osa. Ta valgustas üksikasjaliselt Peterburi ja teiste tööstuskeskuste, sealhulgas ka Eesti tööliste streigivõitlust. Oktoobri lõpul 1912 algas Baltimail trükitööliste üldstreik, kus nõuti 8-tunnilise tööpäeva kehtestamist ning trükitööliste olukorra parandamist. Streik kulges üksmeelselt. Streigi ajal avaldas «Pravda» üleskutse Vene linnade trükitöölistele hoiduda Baltimaile tööle sõitmast, et mitte raskendada streikivate tööliste olukorda.[38]

Samal ajal, kui oli käimas Baltimaade trükitööliste streik, toimusid kogu Venemaal massilised tööliste väljaastumised sõjakohtu otsuste vastu Musta mere laevastiku madruste asjus, kes tegid revolutsioonilist tööd laevastikus. Esimesena ühinesid Tallinnas protestistreigiga «Dvigateli» vaguniehitustehase töölised, neile järgnesid Balti Manufaktuuri kangrud ning rea teiste ettevõtete töölised.[39]

Üle maa toimunud novembrikuu poliitilised streigid tähistasid uut etappi revolutsioonilises liikumises. Nüüd läksid töölised streikidelt üle tänavademonstratsioonidele. Samasugune pööre toimus ka Eesti töölisliikumises. Ülevenemaalise streigiliikumise mõjul muutus Eesti tööliste poliitiline võitlus 1913. aastal veelgi ulatuslikumaks. 1. mai poliitiline streik haaras peaaegu kõiki Tallinna tehaseid ja vabrikuid, osaliselt aga ka Narvat ja Tartut.[40] Teiseks ühiseks Venemaa proletariaadi väljaastumiseks oli protestistreik surmanuhtluse vastu, mis ähvardas 52 Balti laevastiku madrust. Peterburi töölised alustasid streiki 17. juunil,[41] Tallinna töölised ühinesid sellega 21. juunil.[42] Kohtuotsuse vastu suunatud poliitilistel streikidel ja demonstratsioonidel oli vahetu mõju kõigi süüdimõistetute saatusele. 21 ülestõusu ettevalmistamisest aktiivselt

---

[36] «Kiir» nr. 8, 3. VIII 1912.
[37] «Eesti Kommunist» 1957, nr. 5, lk. 76.
[38] «Правда» nr. 157, 1. XI 1912.
[39] RAKAM, f. 102, nim. 104, s.-ü. 88, 2. osa, 1912. a.
[40] «Kiir» nr. 49, 4. V 1913.
[41] Очерки истории Ленинграда, т. 3, lk. 499.
[42] RAKAM, f. 102, nim. 105, s.-ü. 88, 2. osa, 1913. a., l. 41.

osavõtnu surmanuhtlus muudeti ära ja asendati mitmesuguste tähtaegadega sunnitööga.

Kõneldes bolševistlikust ajalehest «Pravda» ja tema tähtsusest Eesti töölisliikumisele ei saa jätta kõnelemata ka eesti töölisajalehest «Kiir», mille loomisel kasutati laialdaselt Peterburi tööliste kogemusi. Augustis 1912 ilmus «Kiires» J. W. (arvatavasti V. Kingissepa artikkel), milles kõneldi Peterburi tööliste esimestest sammudest uue bolševistliku ajalehe «Pravda» asutamisel. Artikli autor juhtis eesti tööliste tähelepanu sellele, kuidas vene töölised üksmeelselt vastasid «Zvezda» üleskutsele koguda raha uue legaalse bolševistliku ajalehe «Pravda» jaoks. Tänu monoliitsusele ja üksmeelele suutsid nad kiiresti vajaliku rahasumma koguda. Lõpuks märkis autor, et Eesti töölistel tuleks käesoleval juhul toimida vene seltsimeeste poolt väljatöötatud plaani kohaselt. [43]

«Kiir» tutvustas oma olemasolu kestel Eesti töölistele laialdaselt revolutsioonilist liikumist Venemaal, eriti Peterburis. Ta valgustas põhjalikult veriseid sündmusi Leena kullakaevandustes, IV Riigiduuma valimiskampaaniat, streigivõitluse arengut ja kindlustuskampaaniat ning teisi küsimusi. Kõneldes näiteks Peterburi, Moskva, Varssavi ja Odessa tööliste streikidest 1912. aasta esimese viie kuu jooksul, juhtis «Kiir» eesti tööliste tähelepanu iseteadvuse ja solidaarsuse kiirele kasvule Vene tööliste hulgas, mistõttu pooled kõigist streikidest lõppesid tööliste võiduga. Ajaleht kirjutas edasi, et 1912. aastal «... liikumiselaine ulatas ka nendesse kohtadesse, kuhu ta isegi 1905. aastal tungida ei suutnud» [44]. Iseloomustades eriti elavat ja visa liikumist 1913. aastal, kirjutas «Kiir», et meenuvad tahes-tahtmata 1905.—1906. aasta revolutsioonilised päevad. [45]

Eesti töölisklassile oli väga õpetlik see võitlus, mida pidasid Peterburi töölised seoses tsaarivalitsuse repressioonidega «Pravda» vastu. Viimastest kirjutas «Kiir» artiklis «Okkaline tee» järgmist: «Üldse ilmus «Severnaja Pravdat» 31 numbrit, neist 11 konfiskeeriti, s. o. üks kolmandik. Kaks kolmandikku, s. o. 20 numbrit kuulus konfiskeerimisele. Kuid see pole veel kõik: konfiskeerimata numbritest trahviti kolme, üldsummas 1250 rublaga. Kui arvestada maha need kolm numbrit, siis läksid puutumatutena läbi nõelasilma ainult 8 numbrit, s. o. üks neljandik.» [46]

Okkaline oli ka töölisajalehe «Kiir» tee. Reaktsiooni jõud jälitasid teda lakkamatult. Kuid vaatamata kõigile raskustele jätkas ka tema nagu «Pravdagi» edasielamist ja võitlust tööliskassi huvide eest. Suurte majanduslike raskuste tekkimisel 1913. aasta sügisel toetas «Kiirt» energiliselt «Pravda» toimetus, pöördudes

---

[43] «Kiir» nr. 12, 31. VIII 1912.
[44] «Kiir» nr. 9, 10. VIII 1912.
[45] «Kiir» nr. 80, 15. VII 1913.
[46] «Narva Kiir» nr. 1, 16. IX 1913.

vastava üleskutsega vene tööliste kui «ühise proletaarse perekonna liikmete poole palvega toetada «Kiirt» materiaalselt».[47]

Massilised repressioonid Peterburi tööliste vastu sundisid neist paljusid siirduma tööle Tallinna, kus parajasti käis kolme laevaehitustehase ehitamine. Nii täienesid Eesti töölisklassi read sadade Peterburi töölistega, kellest paljud olid soliidse põrandaaluse staažiga bolševike partei liikmed. «Dvigateli» tehases organiseerisid nad illegaalse ringi, mis tegi tööliste hulgas propagandat ning tellis ja levitas bolševike ajalehte «Zvezda».[48] 1913. aastal tekkisid samasugused ringid ka Tallinna laevaehitustehastes. Põrandaalusest parteitööst võttis aktiivselt osa S. Petrov, kes pidas alalist sidet Peterburiga, oli «Pravda» kirjasaatjaks ja levitas koos A. Urbiga VSDTP Keskkomitee esimese mai lendlehti Tallinnas.[49] S. Petrovil oli side IV Riigiduuma bolševike fraktsiooni liikme A. J. Badajeviga. 1913. aastal reisil Peterburi külastas Petrov teda ja andis üle raha Bekkeri laevatehase töölistelt Obuhhovi tehase streikivate tööliste jaoks.[50] Peale selle võttis ta Badajevi juures osa nõupidamisest, kus arutati poliitilise streigi organiseerimise küsimust järgmise aasta algul, 9. jaanuaril, «verise pühapäeva» aastapäeva tähistamiseks. Selle päeva puhuks koostatud lendlehed saatiski Tallinna A. J. Badajev.

1913. aastal saadeti Peterburist välja J. E. Jegorov, V. Savinov ja rida teisi aktiivseid osavõtjaid Peterburi revolutsioonilisest liikumisest. V. Savinov lõi otsekohe sideme «Dvigateli» tehase bolševikega ja võttis aktiivselt osa haigekassade loomisest, streikidest ja demonstratsioonidest. J. E. Jegorov oli üks juhtivaid illegaalsete ringide organiseerijaid laevaehitustehastes ning levitas seal «Pravdat». 1916. aastal võttis ta aktiivselt osa metallistide ametiühingu taasloomisest Tallinnas.

Kõik need ülalnimetatud seltsimehed ja teised, kes tulid Peterburist ja teistest Venemaa osadest, avaldasid oma energilise tsarismivastase revolutsioonilise võitlusega Eesti töölisklassi ridades revolutsioneerivat mõju paljudele eesti töölistele.

Tõusuaastail käis Eesti sotsiaaldemokraatlikes organisatsioonides terav ideeline võitlus. V. Kingissepp ja H. Klaas kui Peterburi parteiorganisatsiooni Eesti rajooni liikmed võtsid kõige aktiivsemalt osa A. Kastra oportunistide grupeeringu paljastamisest. V. Kingissepp avaldas «Kiires» üle 100 artikli, mis valgustasid mitmesuguseid aktuaalseid küsimusi, näiteks võitlust oportunismi vastu töölisliikumises, kindlustuskampaaniat jne.[51] Tal

---

[47] Vt. lähemalt G. Lukin, Töölisliikumine Eestis Stolõpini reaktsiooni ja uue revolutsioonilise tõusu aastail (1907—1914). Tallinn 1960, lk. 187; «Kiire» tagakiusamise kohta tsaarivõimude poolt vt. sealsamas, lk. 196—198.

[48] «Eesti Kommunist» 1957, nr. 4, lk. 69.

[49] EKPA, f. 27, nim. 2, s.-ü. 1, l. 41.

[50] RAKAM, f. 102, nim. 14, s.-ü. 5, osa 93b, 1913. a., l. 134.

[51] E. Laul, Uusi andmeid V. Kingissepa Narva «Kiires» ilmunud publitsistikast. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1954, nr. 1, lk. 131—142

olid tihedad sidemed IV Riigiduuma bolševike fraktsiooniga. Tema kaudu sai VSDTP Keskkomitee büroo esmakordselt teada oportunist A. Kastra lõhestavast tegevusest.[52] Duuma bolševike organisatsioon arutas tekkinud olukorda Eesti sotsiaaldemokraatlikes organisatsioonides ning tutvustas selle materjaliga VSDTP Keskkomiteed.[53] Et tekkinud olukorda kohapeal arutada, saatis Keskkomitee Vene büroo V. I. Lenini initsiatiivil oma esindajana G. I. Petrovski parteilisele nõupidamisele, mis toimus Tallinnas märtsi lõpul. Sellel nõupidamisel tutvustas G. I. Petrovski Eesti bolševikele olukorda VSDTP-s, kõneles üksikasjaliselt saadikute-bolševike tööst ja menševistlike saadikute õõnestavast tegevusest.[54] G. I. Petrovski kui VSDTP Keskkomitee saadiku esinemine koosolekul aitas Eesti bolševikel paremini aru saada parteis tekkinud olukorrast üldse ning sügavamalt mõista oportunistide lõhestustegevuse olemust Eesti sotsiaaldemokraatlikes organisatsioonides. Revolutsioonilise liikumise edasine arenemine Eestis näitas, kuivõrd õigeaegsed ning õiged olid nõupidamise poolt vastuvõetud otsused menševikega suhete katkestamisest ja vajadusest «Kiire» tööd tihedamalt «Pravdaga» siduda.[55]

Kuid VSDTP Keskkomitee esindaja mõju ei piirdunud ainult sellega. Tema kui IV Riigiduuma saadik kohtus mõningate töölistega suurtest tööstusettevõtetest, eriti Tallinna laevaehitustehastest ja andis neile väärtuslikku nõu edaspidiseks revolutsiooniliseks tööks.

Peterburi parteiorganisatsioon suutis ka Esimese maailmasõja ajal, vaatamata suurtele ohvritele, säilitada oma lahinguvõime ja juhtiva positsiooni võitluses imperialistliku sõja vastu. Sel perioodil võtsid Peterburi organisatsiooni tööst aktiivselt osa bolševike partei väljapaistvad tegelased M. I. Kalinin, A. A. Andrejev, K. J. Vorošilov, V. V. Kuibõšev ja IV Riigiduuma bolševike fraktsiooni liikmed. Viimastest jätkas G. I. Petrovski Eesti bolševikega sideme pidamist ka sõja ajal. 1914. aasta augustis saatis ta Eesti bolševikele kirja, milles kutsus neid üles koondama jõude aktiivseks väljaastumiseks Petrogradi võitlushüüde peale.[56]

Sel ajal oli olukord Eesti sotsiaaldemokraatlikes organisatsioonides raske. Mitmed ohranka poolt jälitatud revolutsioonilisest liikumisest osavõtjaid olid sunnitud sõitma Peterburi, Moskvasse ja teistesse linnadesse,[57] paljud olid armeesse mobiliseeritud jne. Kõige selle tagajärjel nõrgenes Eesti sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni tegevus sõja esimestel kuudel ja side Peterburi parteiorganisatsiooniga muutus katkendlikuks ning puudus sageli hoopis. Selline olukord jätkus ka 1915. aastal. V. Buk, üks juhtivaid Tallinna organisatsiooni tegelasi, võttis sidemete taastamiseks ette

---

52 RAKAM, f. 102, s.-ü. 5, osa 93, 1914. a., l. 6 ja 34.
53 «Путь правды» nr. 41, 20. III 1914.
54 «Исторический архив» 1957, № 1, lk. 28.
55 Sealsamas, lk. 29.
56 «Eesti Kommunist» 1957, nr. 7, lk. 74.
57 RAKAM, f. 102, s.-ü. 5, osa 93, 1916. a., l. 3.

sõidu Petrogradi. Selle sõidu puhul märgiti Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuse ettekandes: «Ta sõitis Petrogradi, ja nagu selgus, pöördus oma vanade sidemete tõttu Keskkomitee poole palvega, et seal valmistataks kas või väike hulk üleskutseid 9. jaanuari puhuks Tallinna jaoks, motiveerides sellega, et Tallinna (b) grupil pole võimalik muretseda enesele mitte mingisugust tehnikat. Palve rahuldati, kuid nähtavasti üsna piiratud hulgal, mille tõenduseks on see, et Tallinnas avastati ainult 5 eksemplari üleskutsetest ja sedagi mitte tehastes, vaid postidel ja plankudel.»[58] Nagu ettekandes kõneldakse, olid V. Bukil Petrogradis «vanad sidemed». See oli tõepoolest nii, ka 1915. aastal külastas ta Tallinna Komitee ülesandel Petrogradi positiivsete tulemustega.[59]

Sõja esimestel aastatel oli Petrogradi organisatsiooni Eesti rajoonis olukord parteitöö suhtes märgatavalt parem kui näiteks Tallinna organisatsioonis. Petrogradi eesti bolševikud olid suhteliselt vähem kannatanud hulgaliste arreteerimiste, asumisele ja rindele saatmiste tagajärjel. Petrogradi parteiorganisatsiooni Eesti rajooni eesotsas oli põrandaaluses töös karastunud bolševik H. Klaas, kes Stolõpini reaktsiooni ja uue revolutsioonilise tõusu aastatel hoidis tihedat sidet bolševikega Eestis. Koos temaga võtsid Petrogradi eesti organisatsiooni põrandaalusest tööst aktiivselt osa väljapaistvad eesti bolševikud H. Suuder, J. Heintuk, J. Ikmelt,[60] A. Koni ja teised.

Peterburi parteiorganisatsioon saatis oma instruktoreid Eestisse korda seadma siinset parteitööd, saadikud tõid kaasa juhendavaid materjale, mis käsitlesid bolševike tegevust sõja ajal, illegaalseid väljaandeid ja proklamatsioone.[61] Nii näiteks teatas Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuse ülem ühes ettekandes, et «uued, viimasel Zimmerwaldi (Berni lähedal) internatsionaalsel konverentsil 1915. aasta septembris väljatöötatud direktiivid, mis kutsuvad sotsiaaldemokraate kõigis maades üles uuesti alustama klassivõitlust ja internatsionaalse proletariaadi ühinenud väljaastumisi sõja jätkamise vastu ning rahu sõlmimise eest, on, nagu nähtub Peterburi põrandaalusest keskusest, juba 1915. aasta detsembris imbunud Tallinna».[62] See Eestimaa sandarmivalitsuse teadaanne leiab kinnitust ka ühes teises dokumendis — bolševike O. Palgi ja A. Sisaski mälestustes.[63]

Rahvusvahelise sotsialistide konverentsi materjalid olid väga väärtuslikud; Zimmerwaldi konverentsi manifesti hindas V. I. Lenin kui esimest sammu internatsionaalses sõjavastases liikumises.[64] Võib oletada, et Petrogradi põrandaalusest keskusest saadud mater-

---

[58] RAKAM, f. 102, s.-ü. 5, osa 93, 1916. a., l. 2.
[59] EKPA, f. 27, nim. 27, s.-ü. 1, l. 45.
[60] «Tööline» nr. 44, 4. IX 1917.
[61] «Klassivõitlus» 1928, nr. 94—95, lk. 30.
[62] RAKAM, f. 102, nim. 17, s.-ü. 5, osa 93, l. 3 (1916. a.).
[63] «Klassivõitlus» 1928, nr. 94—95, lk. 30.
[64] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 21. kd. Tallinn 1953, lk. 346 jj.

jalide hulgas olid põhilised leninlikud dokumendid sõjast: «Zimmerwaldi pahempoolse rühma resolutsiooniprojekt» ja brošüür «Sotsialism ja sõda». Sellise järelduse võib teha VSDTP Tallinna ja Narva komitee poolt sõja ajal väljaantud illegaalsete lendlehtede sisust, kus esitati põhilised leninlikud seisukohad imperialistliku sõja kohta. VSDTP Narva komitee andis 1915. aasta sügisest kuni 1916. aasta kevadeni Zimmerwaldi konverentsi materjalide alusel välja 9 sõjavastast lendlehte 20 000 eksemplaris ja ühe numbri eestikeelset põrandaalust ajalehte «Sotsiaaldemokraat».[65]

1916. aastal paranes märksa Tallinna parteiorganisatsiooni töö, suurelt osalt tänu Petrogradi organisatsiooni mõju tugevnemisele Eesti töölisklassi revolutsioonilises liikumises. Petrogradi komitee saatis Tallinna põrandaalust tööd organiseerima A. Silbergi, mõni aeg hiljem D. Hasani. Viimane tõi kaasa Petrogradi bolševike juhised parteitöö organiseerimise kohta, illegaalset kirjandust, näiteks üksikuid ajalehe «Sotsiaaldemokraat» numbreid, proklamatsiooni «Putilovi tehase töölistele» ja hulga muud kirjandust.[66] Petrogradist saabunud seltsimehed avaldasid innustavat mõju Eesti töölistele, kes tegid rasketes tingimustes põrandaalust tööd. Eesti bolševikud seadsid oma illegaalsetes lendlehtedes innustavaks eeskujuks Petrogradi proletariaadi võitlust tsarismi ja imperialistliku sõja vastu. 1916. aastal väljaantud lendlehes nad kirjutasid: «Valitsus kavatseb kõiki töölisi riietada sinelitesse ja tehased ning vabrikud kasarmuteks muuta. Peterburi töölised ütlesid juba oma kaaluka sõna, mis avaldus protestidemonstratsioonis ja streigis vennatapva sõja vastu ning meie kohus on neid toetada.»[67]

Sõja-aastail sammus Petrogradi proletariaat streigiliikumise esirinnas. 1916. aastal oli Petrogradis 352 streiki, millest võttis osa ligi 362 000 töölist, seega 38 protsenti kogu Venemaal streikivatest töölistest.[68] Petrogradi tööliste majanduslike ja poliitiliste streikide hoog avaldas oma mõju ääremaade tööliste streigivõitluse kasvule. Kui Eestis toimus 1915. aastal ametlikel andmetel 10 streiki, siis kasvas nende arv 1916. aastal 26-le.[69] 9. jaanuaril 1916 toimus Tallinnas esimene poliitiline streik imperialistliku sõja ajal. Sellele järgnesid streigid laevaehitustehastes, vagunehitustehases «Dvigatel», elektrimehaanikatehases «Volta», Kreenholmi Manufaktuuris ja mitmes teises ettevõttes. Peterburi proletariaadi mõjust revolutsioonilisele liikumisele Eestis kõneleb oma mälestustes ka Tallinna laevaehitustehaste tööline J. Burhvard: «Kõigis tolleaegse Tallinna tehastes ja suuremates ettevõtetes leidsid elavat vastukaja jaanuari algul Petrogradis, Moskvas, Bakuus jm. puhkenud streigid, mis olid peamiseks kõneaineks. Kiiresti

---

[65] «Klassivõitlus» 1928, nr. 94—95, lk. 30.
[66] A. Takkin, Eesti esimese imperialistliku sõja aastail, lk. 156. Käsikiri ENSV TA Ajaloo Instituudis.
[67] RAKAM, f. DM, 102, nim. 17, s.-ü. 5—93, 1914. a., l. 8.
[68] Очерки истории Ленинграда, т. 3, lk. 971.
[69] A. Takkin, Eesti esimese imperialistliku sõja aastail, lk. 155.

levisid Tallinna tööliste hulgas sõnumid ka veebruarikuu suurest streigist Petrogradis, millest võtsid osa enamiku tehaste töölised. Tallinna töölised elasid kogu hingega kaasa Petrogradi tööliste võitlusele, mis hakkas kujunema üldiseks poliitiliseks demonstratsiooniks vihatud tsaarirežiimi vastu.» [70]

Poliitiline olukord teravnes Tallinnas Veebruarirevolutsiooni eel äärmuseni. See avaldus streigivõitluse ja töörahvahulkade poliitilise aktiivsuse kiires kasvus. Töölised ootasid otsustavate sündmuste algust. 28. veebruaril 1917. saatsid Bekkeri laevaehitustehase töölised pealinna oma esindajad, et saada andmeid sealse olukorra kohta. 1. märtsil saabusid nad tagasi Tallinna, kui juba osa Eesti töölisi teadis tsarismi kukutamisest Petrogradis. [71]

Teade revolutsiooni algusest Petrogradis oli signaaliks ka Eesti tööliste revolutsioonilisele väljaastumisele. Kõigis Eesti linnades algasid massilised miitingud ja tööliste koosolekud, kus väljapaistvad Eesti revolutsioonilise liikumise tegelased ja propagandistid esinesid üleskutsega toetada Petrogradi tööliste võitu. Nii esinesid näiteks Narvas Petrogradi sündmuste puhul tööliste ees A. Tiiman ja H. Laura, kes olid ise Petrogradis revolutsioonist osa võtnud. [72]

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise perioodil, kui kogu maal algasid ühised massilised väljaastumised Ajutise Valitsuse imperialistliku poliitika vastu, avaldas piiterlaste kangelaslik võitlus Eesti proletariaadi revolutsioonilisele võitlusele veelgi suuremat mõju. «Imestame ja austame seda südidust ja eneseohverdamist, mis seltsilised Petrogradi töölised ja soldatid ärevatel päevadel üles näitasid. Meie kõik tundsime nendele kaasa, kui nad oma elu ohverdades barrikaadidel vasturevolutsiooni pea Kerenski ja tema alatute kannupoiste vastu võitlesid,» kirjutasid ajalehes «Tööline» Sindi vabriku töölised. [73]

Revolutsioonilise Petrogradi mõju tugevnemine oli seotud kogu maa töötajate massilise võitluse järsu elavnemisega ja V. I. Lenini revolutsioonilise tegevusega seal. Petrograd oli sotsialistliku revolutsiooni peastaap, mitmesuguste partei, ametiühingute ja teiste töölisorganisatsioonide kongresside, konverentside ja nõupidamiste paik. Siin kohtusid eri rahvusse kuuluvad töölisklassi ja talurahva esindajad V. I. Leniniga, kuulasid tema innustavaid kõnesid. Kui V. I. Lenin 3. aprillil välismaalt tagasi Venemaale saabus, võtsid teda Soome vaksalis koos tuhandete vene töölistega vastu ka eesti töölised, soldatid, madrused ja eesrindlikud haritlased. Pärast seda kohtumist õnnestus paljudel neist näha ja kuulda V. I. Leninit massimiitingutel ja tööliskoosolekutel. Nii näiteks meenutab vana revolutsionäär M. Ehder-Ježova, kuidas ta 21. mail 1917 kuulas

---

[70] Nõukogude võimu eest. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu. Tallinn 1957, lk. 37 ja 38.

[71] «Proletaarne revolutsioon Eestis» 1928, nr. 4/5, lk. 3.

[72] Nõukogude võimu eest, lk. 265.

[73] «Tööline» nr. 106, 17. XI 1917.

Mereväekorpuse suures saalis Vassiili saarel V. I. Lenini esinemist. «Kuulates Leninit,» kirjutab ta, «põles igaüks meist soovist võidelda, sest leninlikud mõtted ja sõnad sööbisid sügavalt meie teadvusse. Kõik kohalviibijad mõistsid väga hästi, millised hiiglaülesanded seisavad Venemaa töölisklassi ees.» [74]

1917. aasta juuni algul esines V. I. Lenin I nõukogude kongressil, millest võttis osa üle tuhande saadiku igast maanurgast, sealhulgas ka Eestist. Eesti kodanliku ajalehe kirjasaatjana viibis kongressil Jaan Vahtra. Oma mälestustes kirjutab ta: «Olin kuulnud paljusid kuulsaid vene kõnemehi varem Vene riigiduumas, hiljem revolutsiooni päevil miitinguil, koosolekuil. Olin aga siin praegu kuulnud kõnemeest, kes ületas mu kujutelma kõnest kui niisugusest. Oli nii, et kuulaja võis ka risti vastu olla ta väljendatud mõttele, kuid ometi võlus kuulajat mingi maagiline vägi, mis arusaamatult rahule sundis ja kaasa kiskus. Lenini kõne lõpul oli inglane mu kõrval [75] nähtavasti ärritatud: ma panin tähele, et kui ta kiiresti kirjutama asus, värises pliiats ta käes. — Fenomenaalne kõnemees, — fenomenaalne! sosistas ta enda ette ja jätkas kiiresti kirjutamist. — Lenin!» [76]

Venemaa rahvaste ajaloos toimunud suure murrangu perioodil kohtusid Vladimir Iljitšiga Eesti töölisliikumise juhtivad tegelased J. Anvelt, V. Kingissepp ja H. Pöögelmann. Need kohtumised tööliste juhiga aitasid neil paremini mõista keerukaid küsimusi, mis tekkisid sotsialistliku revolutsiooni ja nõukogude võimu kindlustumise käigus.

*

Eesti ala Vene riigiga ühendamisel, millest on möödunud 250 aastat, oli vaatamata sellele, et riigi eesotsas seisid tsaar ja mõisnikud, suur progressiivne tähtsus nii eesti kui ka vene rahva edasisele poliitilisele, majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele. Sellest kõneleb ka see faktiline materjal, mis on esitatud käesolevas artiklis Peterburi kui revolutsioonilise liikumise keskuse mõjust Eesti töölisliikumisele pärast esimese Vene revolutsiooni lüüasaamist kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võiduni. Nende kümne aasta jooksul kulges eesti rahva majanduse ja rahvusliku kultuuri arenemine tõusuteed.

Laialdase ülevenemaalise turu tõttu arenesid neil aastail märgatavalt tekstiilitööstus, metallitööstus, paberi- ja tselluloositööstus, vineeri- ja mööblitööstus ning mõned teised tööstusharud, samuti kaubanduslik põllumajandus. Seoses tööstuse ja põllumajanduse arenemisega suurenes elanikkond. Eriti kiiresti kasvas

[74] «Советская Эстония» nr. 98, 24. IV 1957; vrd. Nõukogude võimu eest, lk. 51—52.

[75] «Manchester Guardian'i» korrespondent.

[76] J. Vahtra, Minu noorusmaalt III. Tartu 1936, lk. 377.

tööliste arv. Kui esimese Vene revolutsiooni eel oli keskmistes ja suurkäitistes 26 000 töölist, siis Veebruarirevolutsiooni eel oli neid juba ligemale 50 000.

Samuti nagu tööstusproletariaadi kujunemine, arenes ka Eesti töölisliikumine tihedas seoses ülevenemaalise revolutsioonilise töölisliikumisega. Eesti töölised nägid vene töölistes ustavaid lahingukaaslasi võitluses oma sotsiaalse ja rahvusliku vabastamise eest. Sellepärast oli ka selle võitluse esireas sammuva vene proletariaadi revolutsioneeriv mõju tsaristliku Venemaa ääremaade töölistele väga suur.

Vaadeldud kümne aasta jooksul esines Venemaa töölisliikumises revolutsioonilise võitluse mõõnasid ja tõususid. Seetõttu kõikus ka selle revolutsioonilise liikumise keskuse mõju ääremaade töölisliikumisele. Seoses töölisliikumise tegelaste massiliste arreteerimistega pärast 1905. aasta revolutsiooni lüüasaamist nõrgenesid ajutiselt eesti tööliste sidemed Peterburi töölistega. Neil aastail ei toimunud peaaegu üldse ühiseid massilisi väljaastumisi, mis oleksid haaranud kõigi tööstuskeskuste töölisi kogu riigi ulatuses. Kuid Peterburi tööliste kangelaslik võitlus reaktsiooni pealetungi vastu ja partei, ametiühingute ning teiste töölisühingute revolutsiooniline tegevus mõjusid ka siis innustavalt eesti töölistele.

Revolutsiooni uue tõusu aastail tugevnes uuesti Venemaa tööliste ühine massiline võitlus poliitiliste ja majanduslike streikide ning tänavademonstratsioonide näol. Seejuures on iseloomulik, et Eesti töölised võtsid neil aastail osa peaaegu kõigist Vene proletariaadi suurematest poliitilistest väljaastumistest. Kuid revolutsioonilise liikumise uus tõus katkes ajutiselt Eestis maailmasõja puhkedes.

Sõja-aastail suutsid Tallinna, Narva ja Tartu parteiorganisatsioonid paremini korraldada oma siseparteilist ning tööliste hulgas tehtavat propagandatööd, tänu tihedale sidemele Peterburi bolševike organisatsioonidega. Toetudes nende abile, valmistasid Eesti bolševikud, ületanud esilekerkinud raskused ning revolutsioonilise liikumise mõõna sõja algul, rahvahulki ette relvastatud ülestõusuks. Petrogradi tööliste eeskujul kukutasid tihedas võitlusliidus teotsevad eesti ja vene töölised, soldatid ja madrused 1917. aasta märtsi algul isevalitsusliku korra ka Eestis.

Suurt mõju avaldas Petrograd kui revolutsioonilise liikumise keskus Eesti revolutsioonilisele liikumisele Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise ajajärgul. Petrograd oli revolutsioonilise kaadri sepikojaks. Paljud eesti töölisliikumise juhid, nagu V. Kingissepp, J. Anvelt, H. Suuder, J. Ikmelt, A. Tiiman, H. Klaas, A. Koni, O. Palgi ja teised, said oma revolutsioonilise karastuse Petrogradis ning võtsid bolševike partei kohalike organisatsioonide eesotsas osa Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisest ja läbiviimisest Eestis

EESTI TÖÖRAHVA VÕITLUS RIIKLIKU LIIDU EEST NSV LIIDU RAHVASTEGA

V. MAAMÄGI

Kõige tähtsamaks, kõige otsustavamaks majandusliku, poliitilise ja kultuurilise iseloomuga tegurite hulgast, mis määrasid Eesti Venemaaga ühendamise progressiivsuse, oli lõppkokkuvõttes see asjaolu, et Eesti ühendati maaga, mis kujunenud ajalooliste tingimuste tõttu sai leninismi kodumaaks, kus esimesena teostati sotsialistlik revolutsioon ja asuti kommunistliku ühiskonna ülesehitamisele. See määras ka eesti rahva ajaloolise saatuse — liitis ta Venemaa rahvaste revolutsioonilise võitlusega kommunistliku partei juhtimisel tsarismi vastu, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni läbiviimise eest; sellele järgnevatel aastatel — kapitalismi ajutise restaureerimise ajal Eestis — aga innustas eesti rahvast võitlusele nõukogude võimu ja NSV Liidu rahvastega ühinemise eest ning pärast selle sihi saavutamist tagas Eesti kiire sotsialistliku ümberkujundamise ning andis eesti rahvale võimaluse asuda kommunismiehitajate esiridadesse.

Eesti ühendamine Venemaaga XVIII sajandi algul viis tihedate sidemete loomisele kohalike turgude ja laia ülevenemaalise siseturuga. Kapitalismi arenemine Venemaal, mis toimus pärast pärisorjuse kaotamist kiirendatud tempos, pidi vältimatult tõmbama ja tegelikult tõmbaski Eesti oma mõjusfääri.

Kapitalismi arenemisele, eriti suurtööstuse tekkimisele Eestis aitas kaasa rida asjaolusid. Vene tööstusele oli üldse iseloomulik äärealadele — Baltimaadele, Poolasse, Ukrainasse, Aserbaidžaani ja teistesse piirkondadesse tungimine, sest kapitalism püüdis võita uusi tegevusvälju.[1] Tööstuse arenemist Eestis soodustasid head ühendusteed veeteede ja alates 1870. aastast ka raudtee näol Venemaa suurima majanduskeskuse ning pealinna Peterburiga, mis oli mahukaks turuks Eestis toodetud tööstus- ning põllumajandussaadustele. Läänemere laevastiku arendamine ning suurte

[1] Vt. А. Л. Сидоров, Экономические предпосылки социалистической революции в России. «История СССР» 1957, № 4, lk. 11 ja 13.

laevaehitus- ja mehaanikatehaste ehitamine Tallinna aitasid samuti kaasa suurtööstuse arenemisele Eestis.

Esimese maailmasõja eel oli Eestis 165 tööstusettevõtet, kus töötas 16 ja enam töölist.[2] Nendes ettevõtetes töötas 1913. aastal 43 000 töölist, sõja-aastail aga tõusis tööliste arv 50 000-ni. Kogu Venemaal oli 1913. aastal ligi 3 115 000 tööstustöölist, kaasa arvatud ka kaevandustöölised.[3] Seega moodustasid tööstustöölised Eestis —, kus elas tollal 954 000 inimest,[4] — 4,5 protsenti elanike üldarvust, kogu Venemaal aga —, kus elas 159 200 000 inimest,[5] — 2 protsenti. Tööstustoodangu väärtus oli Eestis 1913.—1914. aastal üle 120 miljoni rubla,[6] kogu Venemaal 7,3 miljardit rubla 1913. aastal.[7] Seega tuli tööstustoodangut keskmiselt iga elaniku kohta Eestis 126 rubla eest, Venemaal tervikuna aga 46 rubla eest.

Venemaa tööstus loodi mitmesse rahvusesse kuuluva kodanluse poolt, ent juhtiv oli vene kodanlus. Ka Eesti tööstuse rajamisest võtsid vene kapitalistid aktiivselt osa. Sellest ei saa muidugi järeldada, nagu oleksid vene kapitalistid tahtnud teadlikult arendada tootlikke jõude Eestis. Vene kodanlusel oli tööstusettevõtete asutamisel Eestisse ainult üks siht — töörahva hulkade halastamatu ekspluateerimisega suuri kasumeid saada.

Kuid vastu tsarismi ja kodanluse tahet, objektiivsete majandusseaduste mõjul aitas kapitalismi arenemine kaasa Eesti majanduslikule arenemisele ja kiirendas Eesti majanduse liitumise protsessi teiste Venemaa osadega. V. I. Lenin märkis, et majanduslikus arenemises kapitalismi ajaloolise osa «progressiivsuse tunnustamine on täiesti ühendatav... kapitalismi eitavate ja tumedate külgede täieliku tunnustamisega».[8]

Kapitalismi arenemine sidus Eesti tihedalt Venemaa teiste piirkondadega. Eesti tööstus baseerus põhiliselt teistest Venemaa piirkondadest sisseveetaval toorainel, Eesti vabrikute ja tehaste toodang oma enamikus läks üldvene turule. Kõik Venemaa majanduslikud rajoonid, sealhulgas ka tema rahvuslikud piirkonnad kujutasid endast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni eel ühtset majandussüsteemi.[9] Maa majandusliku võimsuse baasil tekkis ka sotsialistliku revolutsiooni poliitiline alus — paljurahvuselise Venemaa kõigi töötajate liit, mida juhtis töölisklass eesotsas kommunistliku parteiga.

Eesti töölisklass kujunes algusest peale paljurahvuselise Vene-

---

[2] O. Karma, Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul (kuni kapitalismi üldkriisi tekkimiseni). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1952, nr. 4, lk. 35.

[3] А. Л. Сидоров, tsit. teos, lk. 15.

[4] Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn 1957, lk. 22.

[5] NSV Liidu rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn 1956, lk. 17.

[6] Большая советская энциклопедия, 2-е издание, 49. kd., lk. 204.

[7] А. Л. Сидоров, tsit. teos, lk. 15.

[8] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd. Tallinn 1950, lk. 500.

[9] И. И. Минц, Победа социалистической революции на местах. «История СССР» 1957, № 4, lk. 64.

maa proletariaadi ühe väesalgana. See ei formeerunud ainuüksi eestlastest, vaid ka teistest Venemaa rahvaste esindajatest, eriti venelastest. Vahetu kokkupuutumine vene töölisklassiga — maailma kõige revolutsioonilisema töölisklassiga — avaldas suurt revolutsioneerivat mõju Eesti töölistele. Eesti töölisliikumise ajaloos pole juhuslik see fakt, et esimese töölisringi organiseerijaks 1875. aastal oli vene tööline Luka Ivanov, ja ka see, et vene tööline-revolutsionäär M. I. Kalinin aitas panna aluse sotsiaaldemokraatlikule organisatsioonile Eestis. Raske on üle hinnata proletaarse võitluse keskuse, bolševistliku armee staabi — Peterburi, samuti sellise suure revolutsioonilise võitluse keskuse nagu Kroonlinna mõju Eesti revolutsioonilisele liikumisele. Ka ei või unustada ühe Balti laevastiku baasi asumist Tallinnas. Kõik need asjaolud aitasid kaasa Eesti revolutsioonilise liikumise liitumisele vene revolutsioonilise liikumisega.

Eesti töölisliikumine läks oma kujunemisest peale internatsionaalset teed. Vaatamata tsarismi, aga hiljem ka Ajutise Valitsuse poolt teostatavale venestuspoliitikale ja eesti kodanluse poolt õhutatud natsionalistlikule propagandale astusid eesti töölised oma sotsiaalsete vaenlaste vastu välja liidus teiste Venemaa rahvaste töölistega, eriti tihe liit kujunes neil aga vene töölisklassiga. Eesti töölistel olid vene töölisklassiga ühised sihid ja ühised loosungid, nad ei eraldunud teineteisest kunagi rahvusliku vaheseina taha. Eesti töölised tunnustasid ühtsuse vajadust ülevenemaalise revolutsioonilise liikumisega. Juba 1905. aastal märkis V. I. Lenin, et kõigi Venemaa rahvaste revolutsiooniline liikumine liitus ühtsesse voolu: «Rahvas võitles barrikaadidel Tallinnast Odessani, Poolast Siberini.» [10] Tallinna tehaste töölisvanemad teatasid 1905. aasta novembris, et «Tallinna proletariaat käsikäes kogu Venemaa proletariaadiga saab kõigi tema võimuses olevate abinõudega võitlema — seni kui kõik rahva kasude vaenlased ja äraandjad kõdunenud isevalitsusega ühte kuristikku kukutatud ja Venemaal demokratline vabariik sisseseatud on, mis Venemaa proletariadile võimaluse annab jõudsalt edasi võidelda oma klassi ja ühes sellega terve inimesesoo suure tuleviku — sotsialismuse eest!». [11]

Eesti töölisklassil oli maaproletariaadi ja kehvtalurahva näol truu liitlane, kes moodustas talurahva enamiku. Ainuüksi mõisa- ja talusulaseid oli Oktoobrirevolutsiooni eel Eestis üle 100 000. [12] Külakehvistu võitlus ühines töölisklassi võitlusega, vene tööliste ja talupoegade võitlusega, suubus Venemaa töörahva üldisesse võitlusesse isevalitsuse ja kodanlik-mõisnikliku korra vastu, aga

---

[10] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd. Tallinn 1952, lk. 391.

[11] RAKA, f. 3742, nim. 1, s.-ü. 1, l. 78.

[12] G. Lukin, Eesti bolševike võitlus töölisklassi ja kehvtalurahva liidu eest. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria» 1957, nr. 3—4, lk. 254.

pärast Veebruarirevolutsiooni — võitlusesse sotsialistliku revolutsiooni läbiviimise eest.

Selles, et Venemaa rahvuspiirkondade, sealhulgas ka Eesti revolutsiooniline liikumine ühines vene revolutsioonilise liikumisega, on suur teene Venemaa sotsiaaldemokraatlikul töölisparteil ja tema asutajal V. I. Leninil koos oma võitluskaaslastega. Luues ja kindlustades parteid, püüdis V. I. Lenin Venemaa kõigi rahvaste proletaarlaste kõige tihedama ja kindlama liidu poole.

Eesti bolševike organisatsioon tekkis ja arenes VSDTP salgana. Eesti bolševikud pidasid alati kinni leninlikest juhenditest töötajate internatsionaalse ühinemise vajaduse kohta. 1905. a. juunis kutsus VSDTP Tallinna Komitee eesti töölisi üles: «Ühinege... teistest rahvustest töölistega, sest et tööliste huvid on igal pool ühed ja samad ja nende võitlus peab olema ühine!».[13] Eesti bolševikud andsid vastulöögi föderalistidele, kes püüdsid parteid rahvusliku tunnuse järgi organiseerida ja seega Eesti sotsiaaldemokraatlikku organisatsiooni VSDTP-st eraldada. 1914. aastal eraldusid bolševikud Eestis lõplikult ka menševikest. Samuti astusid nad järjekindlalt välja kodanlike natsionalistide vastu, kaitstes proletaarse internatsionalismi printsiipe.

Seega siis tekitas Eesti majanduslik ühtsus Venemaaga ka töölisliikumise ühtsuse, tõi kaasa Eesti töörahva revolutsioonilise võitluse liitumise ülevenemaalise revolutsioonilise võitlusega. Revolutsioonilise võitluse ühtsus viis selleni, et Eesti töörahva võitlus oma sotsiaalse ja rahvusliku vabanemise eest kulges vahetult leninlike ideede mõjul, bolševike partei juhtimisel, kes kindlustas Venemaa kõigi progressiivsete jõudude ühinemise nii keskuses kui ääremaadel ühtsesse internatsionaalsesse revolutsioonilisse voolu.

Järelikult, eeldused sotsialistliku revolutsiooni võiduks Eestis ei valminud mitte kitsastes rahvuslikes raamides, isoleeritult. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni eeldused — objektiivsed majanduslikud tingimused, mis valmistasid pinda revolutsiooniks, revolutsioonilise armee formeerumine proletariaadi ja kõige vaesema talurahva näol, töölisklassi marksistlik-leninliku partei olemasolu, revolutsioonilise situatsiooni tekkimine — valmisid Vene impeeriumi süsteemis, kogu maa ulatuses ning avaldasid oma mõju paljurahvuselise Venemaa kogu organismile, sealhulgas ka Eestile. Sotsialistliku revolutsiooni võit Eestis 1917. aastal sai võimalikuks ainult tänu Eesti revolutsioonilise liikumise tihedale sidemele ülevenemaalise revolutsioonilise võitlusega, tänu Eesti bolševike truudusele leninismile.

Eesti bolševike organisatsioon oli esimeste hulgas Venemaal, kes kiitis heaks V. I. Lenini aprilliteesid[14] ja juhindus nendest

[13] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Таллин 1955, lk. 163.

[14] Vt. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn 1957, lk. 122.

oma tegevuses. Eesti bolševike ridades oli 1917. aasta augustis 7000 partei liiget,[15] seega 2,9 protsenti kõigist VSDT(b)P liikmetest.[16] Oma kirjas Ülevenemaalisele Ametiühingute Nõukogule 1923. aastal kirjutasid J. Tomp ja P. Keerdo, et «1917. aastal oli bolševike Tallinna organisatsioon, VSDT (bolševike)P Keskkomitee sekretäri (J. Sverdlov — *V. M.*) tõenduse kohaselt kõige korralikum liikmemaksude tasuja».[17] Oma töös tuginesid eesti bolševikud töölisorganisatsioonidele — töölisvanemate ja ametiühingute nõukogudele (augustis oli ametiühingute liikmeid üle 40 tuhande[18]). Võideldes menševike, esseeride ja kontrrevolutsiooni vastu, saavutasid bolševikud pärast korniilovluse purustamist nõukogudes enamuse. Bolševikud taotlesid töölisklassi ja talurahva vaesemate kihtide liidu tugevdamist. Oktoobri eelõhtul asus Eesti töötava talurahva enamik sotsialistliku revolutsiooni poolele.

Niisiis olid 1917. aasta sügiseks Eestis organiseeritud suured revolutsioonilised jõud, kes koos armee ja laevastiku organisatsioonidega suutsid relvastatud ülestõusule Petrogradis tõsist abi osutada. V. I. Lenin osutas Eestile, eriti Tallinnale kui ühele revolutsiooni keskusele suurt tähelepanu. 8. oktoobril kirjutas V. I. Lenin, et relvastatud ülestõusu eduks on vajalik «üheaegne, võimalikult ootamatu ja kiire pealetung Piiterile, tingimata nii väljast- kui ka seestpoolt, niihästi tööliskvartalitest ja Soomest kui ka Tallinnast ja Kroonlinnast, kogu laevastiku pealetung».[19] Lenin kriipsutas alla, et «asi seisab ülestõusus, mille *võib* ja peab otsustama Piiter, Moskva, Helsingi, Kroonlinn, Viiburi ja Tallinn».[20]

Eesti revolutsioonilised jõud täitsid neile pandud ülesande. Eesti Sõjaline Revolutsioonikomitee seadis kõik oma jõud lahinguvalmis, isoleeris kontrrevolutsioonilised kasakapolgud, võttis sidevahendid oma kontrolli alla. Otsekohe pärast relvastatud ülestõusu Petrogradis 26. oktoobril võttis Eesti Sõjaline Revolutsioonikomitee võimu enda kätte.[21] Tallinnas peeti kinni ratsakorpuse polgud, kes kavatsesid appi minna kontrrevolutsioonile Petrogradis.[22] Tallinnast saadeti Petrogradi suured revolutsioonilised jõud.[23]

---

[15] Eesti NSV ajalugu. Tallinn 1957, lk. 344.

[16] Juuli lõpul oli VSDT(b)P ridades 240 000 liiget, vt. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu. Tallinn 1959, lk. 197.

[17] Partei Ajaloo Arhiiv Leningradis, f. 16, nim. 12, s.-ü. 10820, l. 40—41.

[18] «Tööline» 21. VIII 1917.

[19] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd. Tallinn 1954, lk. 154.

[20] Sealsamas, lk. 161.

[21] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 379—381.

[22] Г. Н. Голиков, Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. «История СССР» 1957, № 4, lk. 60; В. Э. Рейман, Борьба большевиков за Советскую власть в Эстонии. Установление советской власти на местах в 1917—1918 годах, Госполитиздат 1953, lk. 471—473

[23] Eesti NSV ajalugu, lk. 356.

Eesti revolutsioonilised töötajad tegutsesid tihedas koostöös Venemaa revolutsiooniliste jõududega, nad andsid oma panuse Venemaa rahvaste ühisesse võitlusesse Oktoobrirevolutsiooni võidu eest. Samal ajal aga ilma revolutsiooni võiduta Venemaal, ilma vene revolutsiooniliste madruste ja soldatite abita eesti töörahvale ei oleks nõukogude võim Eestis saanud võidule tulla. Eesti töörahvas saavutas vabaduse Oktoobrirevolutsiooni võidu tulemusena ning astus seejärel otsustavalt välja kõigi Venemaa rahvaste revolutsioonilise liidu edasise kindlustamise eest.

Kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini ei püstitanud Eestis keegi Venemaast eraldumise nõuet.

Bolševikud selgitasid rahvahulkadele, et rahvuslikust survest vabanemiseks ja rahvusliku iseseisvuse saavutamiseks on vaja võidelda koos vene ja teiste Venemaa rahvastega tsaari-isevalitsuse, kodanluse ja mõisnike vastu sotsiaalse ja rahvusliku vabanemise eest. Töörahvahulgad valisid nimelt selle tee — rahvusküsimuse lahendamise internatsionaalse meetodi.

Eesti kodanlus ei astunud välja tsarismi vastu, ta nägi selles oma kaitsjat võitluses töörahva vastu. Olles majanduslikult nõrk, lootis Eesti kodanlus tsarismi abile oma püüdluses saada juhtivale seisukohale majanduses ja poliitilises elus, tõrjuda balti-saksa mõisnikud ja kodanlus tagaplaanile. 1905.—1907. aasta revolutsiooni päevil kaitses eduerakonna liider Jaan Tõnisson nii ägedalt Venemaa isevalitsust, et rahva hulgas isegi kõneldi: «...näib, nagu oleks mitte Nikolai II, vaid Tõnissoni troon kaalul».[24] Kodanlik ajaleht «Elu» kirjutas, et eestlaste olemasolu aluseks «kõikumata riiklik ustavus jääb».[25] Esimese maailmasõja aastail kurtis Pätsi ajaleht «Tallinna Teataja», et eestlased ei oska küllaldasel määral väljendada oma patriootlikke tundeid isevalitsuse vastu.[26] Veel 1917. aasta aprillis kinnitasid eesti kodanluse liidrid Venemaa Ajutisele Valitsusele, et Eestis ei mõtle ega kõnele keegi Vene riigist lahkulöömisest. Nad vandusid olla truud Venemaa kodanikud,[27] sest majanduslikult oli neil kasulik olla Venemaa koosseisus.

Eesti kodanlus tõstis vaid aeg-ajalt üles kultuurrahvusliku autonoomia küsimuse. Seda mangus ta aralt tsaari-isevalitsuselt, vältides igasuguseid otsustavaid samme. 1905. aastal kirjutas «Postimees»: «Mindakse nüüd ettemõtlemata tulde, siis saadakse ainult veriseid päid — autonoomia jääb tulemata!».[28] Pärast Veebruarirevolutsiooni hakkas eesti kodanlus Ajutiselt Valitsuselt oma liidrite poolt väljatöötatud «omavalitsust» taotlema, et juhtida masse eemale revolutsioonilisest liikumisest ning haarata võim kohtadel enda kätte. 30. märtsil avaldas Ajutine Valitsus

[24] Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Tartu 1938, lk. 136.
[25] «Elu» 1908, nr. 166.
[26] «Tallinna Teataja» 1914, nr. 168.
[27] Vt. ORRKA, f. 1121, nim. 1, s.-ü. 19, l. 8—13.
[28] «Postimees» 1905, nr. 246.

«Määruse Eesti kubermangu administratiivse halduse ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta». Selle määruse punktide seas oli ette nähtud demokraatiavastase kubermangu Maanõukogu loomine nõuandva organina kubermangukomissari juurde. Sisuliselt oli see omavalitsuse karikatuur, mis taotles kontrrevolutsioonilisi sihte.

Eesti bolševikud astusid järsult välja eesti kodanluse ja Ajutise Valitsuse sobingu vastu, selgitasid massidele selle «omavalitsuse» määruse kontrrevolutsioonilist iseloomu. Rahvahulgad toetasid bolševikke ning nõudsid, et omavalitsuse sisseseadmise küsimus antaks otsustada töörahvale.[29]

Pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu püstitas eesti kodanlus oma klassihuvides loosungi Eesti eraldumise kohta Venemaast, et siin kodanlikku korda taastada. Kohe teisel päeval pärast relvastatud ülestõusu võitu Petrogradis, 26. oktoobril, toimus eesti kodanluse liidrite nõupidamine, kus otsustati hakata tegutsema Eesti eraldamiseks Venemaast. Selle vandenõu algatajad märkisid, et iseseisvuse all ei tule mõelda lõplikku eraldumist Venemaast, vaid võimu haaramist, «kuni Venemaal jälle demokraatlik kord jalule saab»,[30] see tähendab, kuni pääseb võidule kontrrevolutsioon.

Juba V. Kingissepp märkis, et kodanlus püstitas iseseisvuse loosungi «klassivõitluse tules» töörahva vastu. «Ja juba seepärast ei võinud «Eesti iseseisev vabariik» muud olla, kui kodanliku vasturevolutsiooni lipukiri ja võitlushüüe.»[31] G. Naan märgib selle eesti kodanluse poolt püstitatud loosungi puhul, et «Nõukogude Venemaa koosseisu jäämine oli kodanlusele niisama vähe mõeldav kui lahkulöömine kapitalistlikust Venemaast».[32]

Eesti kodanluse separatistlikke plaane püüdsid oma huvides ära kasutada Saksa imperialistid. 1918. aasta jaanuaris tegi Saksa välisministeerium eesti kodanlusele ettepaneku välja kuulutada Eesti «iseseisvus», et siis maa okupeerida ja anastada. Eestis paljastati saksa parunite ja eesti kodanluse suur vandenõu, mis valmistas ette pinda selle salakavala plaani teostamiseks.[33]

Rahvahulgad astusid Eestis välja nende kodanluse taotluste vastu. VSDT(b)P Eestimaa ja Tallinna komitee pöördus töörahva poole ühise üleskutsega, milles öeldi, et Eesti Venemaast eraldamisega «ootavad kodanlased päästmist töörahva valitsuse alt... Mitte Venemaalt lahkulöömine, vaid kõige lähem ja vennalisem liit Venemaa töörahvaga on selle vastu meie lipukiri... Ärgu unus-

---

[29] Vt. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 87, 94—96, 111, 116, 124, 137.

[30] E. Laaman, Eesti iseseisvuse sünd. Eesti rahva ajalugu, lisa köide I. Tartu 1936, lk. 170.

[31] V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike. Tallinn 1946, lk. 16.

[32] G. Naan, Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus. Tallinn 1947, lk. 100.

[33] Eesti NSV ajalugu, lk. 367—368; Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 659—662.

tagu töörahvas linnas ja maal silmapilgukski, et ta rahvusvahelise töölispere liige on. Pidagem meeles, et mitte ühe rahva teisest ära lahutamine töörahvale võitusi ei too.»[34] Eesti töörahva põllumajanduse kongress märkis oma resolutsioonis: «Vene revolutsiooni abil on Eesti töörahvas võidule pääsenud ja sellepärast peab Eesti töörahvas edaspidigi selle valitsusega kõige lähemasse riiklisesse ühendusesse jääma.»[35] Samasuguse avalduse tegi ka Tallinna kõigi töölisorganisatsioonide esindajate koosolek, Aseri tsemenditehase tööliste koosolek, Viljandi maakonna töörahva ja sõjaväelaste nõukogu,[36] Rotermanni vabriku töölised,[37] Sindi vabriku töölised[38] ja terve rida teisi tööliste kollektiive ning organisatsioone. Töölised nõudsid kõige rangemate revolutsiooniliste abinõude rakendamist kontrrevolutsionääride suhtes, kes püüdsid purustada Eesti töörahva ühtsust Venemaa rahvastega.

Seoses balti parunite ja eesti kodanluse vandenõuga pöördus Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee 1918. aasta jaanuari lõpul töörahva poole üleskutsega, milles teatati piiramisseisukorra sisseseadmisest Eestis ja repressioonide tarvitusele võtmisest balti parunite suhtes.

Eesti bolševikud, kutsudes rahvahulki üles kaitsma oma revolutsioonilist liitu Nõukogude Venemaaga, seisid täielikult leninlikel seisukohtadel. V. I. Lenin kirjutas, et partei ülesanne rahvuspoliitikas peab «olema kahekülgne: kõigi rahvuste enesemääramise õiguse tunnustamine, ... ja antud riigi kõigi rahvuste proletaarlaste klassivõitluse kõige tihedam, lahutamatu liit».[39] Ent enesemääramise õigus ei tähenda sugugi rahvaste teineteisest eraldumise kohustust. «Rahvuste enesemääramise õiguse küsimust,» märgib V. I. Lenin, «on lubamatu ära segada ühe või teise rahvuse lahkulöömise otstarbekuse küsimusega. Selle viimase küsimuse peab sotsiaaldemokraatlik partei lahendama igal üksikul juhtumil täiesti iseseisvalt kogu ühiskondliku arengu huvide seisukohalt ja proletariaadi poolt sotsialismi eest peetava klassivõitluse huvide seisukohalt.»[40]

Pärast Oktoobrirevolutsiooni ei teinud Venemaa nõukogude valitsus mingit takistust Eesti iseseisvaks nõukogude vabariigiks kuulutamiseks. Vastupidi, J. Anvelt tõendab oma autobiograafias, et V. I. Lenin tegi Eesti bolševikele kahel korral ettepaneku kaaluda, kas ei oleks otstarbekas Eesti iseseisvaks nõukogude vabariigiks kuulutada. 31. detsembril 1917 leidsid Eesti bolševike organisatsiooni juhid, läbi arutanud selle V. I. Lenini ettepaneku, et

---

[34] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 625.
[35] Sealsamas, lk. 571.
[36] Sealsamas, lk. 589—590, 691.
[37] «Maatamees» 1918, nr. 17.
[38] «Tööline» 1918, nr. 21.
[39] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd. Tallinn 1953, lk. 399.
[40] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd. Tallinn 1953, lk. 390.

oleks otstarbekas.[41] Tagantjärele näib, et see oli ekslik samm.[42] Kuid selle küsimuse otsustamisel arvestasid Eesti bolševikud kindlasti töörahva tahtega jääda riiklikku ühendusse vene rahvaga, seda enam, et Venemaa nõukogude valitsus kuulutas oma tegevuse esimesest päevast alates välja rahvaste sõpruse ja vendluse poliitika, andis välja «Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni» ja kooskõlas selle dokumendiga kuulutas välja Venemaa rahvaste üheõigusluse, vastandades tsaarivalitsuse ja Ajutise Valitsuse rahvusliku rõhumise poliitikale Venemaa rahvaste vabatahtliku ja ausa liidu.

Lähtudes töötajate kindlalt väljendatud tahtest kindlustada oma sidemeid revolutsioonilise vene rahvaga, töötasid Eesti bolševikud «Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni» alusel välja Nõukogude Eesti konstitutsiooni projekti, mis avaldati 19. jaanuaril 1918. Konstitutsiooni projektis kuulutati, et Eesti Nõukogude Vabariik on Nõukogude Venemaa autonoomne osa, mis on «kõigi kohaliste küsimuste otsustamises täiesti iseseisev; tal on iga ajal, ilma et ta üheltki rahvalt ehk valitsuselt selleks nõusolekut küsiks, õigus ennast Venemaa küljest lahti lüüa ja kas mõne teise riigiga ühendusesse astuda ehk ennast täiesti iseseisvaks kuulutada».[43]

Oma püüdlust kaitsta Oktoobrirevolutsiooni saavutusi ühtses leeris vene revolutsioonilise rahvaga ja teiste Venemaa rahvastega tõendas eesti töörahvas saksa imperialistlike vägede pealetungi päevil Nõukogudemaale. Eesti punakaardi salgad astusid välja nõukogude võimu kaitseks. Vapralt võitlesid nad vaenlase vastu, kaitstes kuni viimase võimaluseni oma Nõukogude kodumaad.

Eesti kodanlus, alustades mässulist tegevust nõukogude võimu vastu, aidates igati Saksa keisririigi vägesid Eesti okupeerimisel. Samaaegselt lavastas ta Eesti «iseseisvaks» kuulutamise komöödia. Moodustati nn. Eesti ajutine valitsus. Kuid see Eesti valitsus — kasutades V. Kingissepa ilmekat väljendust — langes nii kiiresti, et ta ei jõudnud isegi Seckendorfi ees tagumistele käppadele tõusta. Niipea kui okupatsioonikindral Seckendorff tundis end Eesti peremehena, ei olnud keiserliku Saksamaa valitsus enam huvitatud Eesti «iseseisvaks» kuulutamisest.

Nõukogude Venemaal moodustasid eesti bolševikud lahingutega taandunud punakaartlastest ja evakueerunud kodanikest Punaarmee eesti väeosad — eesti kommunistlikud polgud. Nad võitle-

---

[41] Vt. EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 132, l. 141—142.

[42] Vrd. J. S a a t, Nõukogudemaa sise- ja rahvusvaheline olukord 1918. aasta lõpul. Eesti Töörahva Kommuun, Tallinn 1960, lk. 21—23.

[43] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 631.

sid edukalt kodusõja rinnetel ning neid märgiti ära paljude revolutsiooniliste autasudega.[44]

Eesti Ajutine Revolutsiooniline Komitee märkis 1918. aasta novembris, et Venemaale läinud eesti revolutsioonilised töölised «leidsid pelgupaiga sotsialistlisel nõukogude Venemaal, Vene töölisklassi juures, kellega nad ühes võideldes tsarismuse kukutanud ja kodanlise valitsuse hävitanud. Ka siin astusid nad oma seltsimeeste, Vene töölistega ühte, et tööliste ja talupoegade nõukogude valitsust Venemaal sisemiste kui ka välimiste vaenlaste vastu kaitsta. Nad on oma ülesannet sel võitluserinnal mehiselt täitnud. Sest nad teadsid, et Venemaa töörahva võit on ka Eesti tööliste võit, Venemaa nõukogude kaotus ka Eesti proletariaadi kaotus».[45]

1918. aasta novembris, seoses revolutsiooniga Saksamaal, kujunesid tingimused Eesti vabastamiseks okupantide ja natsionalistliku kodanluse ikkest. 19. novembril pöördus Tallinna Nõukogu üleskutsega Nõukogude Venemaa poole, kutsudes teda üles abistama eesti töörahvast. «Eesti töörahvas ... sirutab oma vennaliku käe Vene töörahvale võitluseks ühise vaenlase vastu Eesti nõukogude vabariigi eest.»[46] Eesti Ajutine Revolutsiooniline Komitee, pöördudes samal päeval eesti punakaartlaste poole üleskutsega kõvendada oma survet kontrrevolutsioonilistele jõududele ning vabastada Eesti, teatas, et ta kutsub üles ka oma klassikaaslasi, Venemaa töölisi ja talupoegi, toetama eesti töörahva võitlust. «Ühed on meie huvid, ühine meie võitlus, ühiselt loome omale vaba tuleviku, ükskõik, kus paigas meie kunagi imperialismuse haikaladega võitlust peame. Seepärast astume käsikäes välja ja teeme Eesti kindlaks nõukogude kantsiks, et ta ühes Venemaa nõukogude vabariigiga vastu paneks maailma imperialismuse pealetungimise tormidele.»[47]

Vastuseks Eesti töörahva palvele eraldas Venemaa nõukogude valitsus väeosad eesti kommunistlike polkude toetamiseks.

Nõukogude armee üksuste pealetung algas edukalt. 1918. aasta novembri lõpus vabastati Narva, kus kuulutati välja Eesti Töörahva Kommuun — Eesti Nõukogude Vabariik. «Eesti ajutise valitsuse» suhtes, kes K. Pätsuga eesotsas oli saksa okupantide tääkide toetusel pärast Saksamaal alanud revolutsiooni jälle võimule tulnud, et ära hoida võimu üleminekut eesti töörahva kätte, teatas Töörahva Kommuuni Nõukogu, et ta tunnistab selle «tühjaks ja kuulutab Eestis töörahva nõukogude valitsuse uuesti jõusse». Töörahva Kommuuni Nõukogu pöördus kogu maailma

---

[44] Vt. Eesti NSV ajalugu, lk. 379—382; J. Tipner, Eesti töörahva relvastatud võitlus nõukogude võimu eest kodusõja aastail. Tallinn 1953, lk. 57—68; J. Tipner, Punaarmee Eesti väeosade võitlusteest (1917—1920). Tallinn 1957, lk. 20—22; I. Amurski, Uuralist Krimmini. Tallinn 1950, lk. 3—5.

[45] EKPA, f. 28, nim. 3, s.-ü. 1, l. 1.

[46] «Kommunist» nr. 11, 23. XI 1918.

[47] EKPA, f. 28, nim. 3, s.-ü. 1, l. 1.

töörahva poole üleskutsega abistada Eesti Sotsialistlikku Vabariiki võitluses kontrrevolutsiooniga. Üleskutses märgiti, et käesoleval ajal abistab teda juba Vene Nõukogude Sotsialistlik Vabariik ja innustab tema töölisi ja maata talupoegi võitlusele.[48]

29. novembril saatis V. I. Lenin vägede ülemjuhatajale telegrammi, milles juhtis tähelepanu vajadusele igati toetada Läti, Eesti, Ukraina ja Leedu nõukogude valitsust.[49]

Arvestades kujunenud poliitilist olukorda, aga ka fakti, et kodanlus koos sotsidega propageeris Eesti iseseisvaks kuulutamise ideed, millega nad maskeerisid oma taotlust isoleerida Eesti töörahvast revolutsioonilisest Venemaast ning haarata võim enda kätte, ning et see propaganda oli suutnud juba elanikkonna mõningatele kihtidele natsionalistlikku mõju avaldada, pöördusid Eesti bolševikud Nõukogude Venemaa valitsuse poole järelepärimisega Eesti Töörahva Kommuuni iseseisvuse tunnustamise küsimuses. Vene NFSV Rahvakomissaride Nõukogu rahuldas viibimata selle palve. Vastav V. I. Lenini allkirjaga dekreet avaldati 15. detsembril 1918.[50]

Püstitanud Eesti Nõukogude Vabariigi iseseisvaks tunnistamise küsimuse ja saanud selle iseseisvuse V. I. Leninilt, pooldasid Eesti bolševikud ka edaspidi tihedat liitu revolutsioonilise Venemaaga. Samuti pidas Nõukogude Venemaa valitsus oma internatsionaalseks kohuseks osutada ka edaspidi Eesti töörahvale igakülgset abi. Rahvusasjade rahvakomissar J. V. Stalin kirjutas oma 15. detsembril 1918 avaldatud artiklis «Valgus tuleb idast»: «Vastuseks Eesti nõukogude järelpärimisele tunnustas Venemaa nõukogude valitsus pühalikult Eesti Sotsialistliku Vabariigi iseseisvust. Kas on tarvis tõestada, et see oli Venemaa nõukogude valitsuse kohus? Nõukogude Venemaa ei ole läänepoolseid piirkondi kunagi oma valdusteks pidanud. Ta on alati arvanud, et need piirkonnad moodustavad seal elavate rahvuste töörahva hulkade võõrandamatu valduse, et neil töörahva hulkadel on täielik õigus vabalt määrata oma poliitilist saatust. Mõistagi ei eita see, vaid eeldab igakülgset abi Nõukogude Venemaa poolt meie eesti seltsimeestele nende võitluses töörahva Eestimaa vabastamiseks kodanluse ikke alt.»[51]

Ülevenemaaline Kesktäidesaatev Komitee märkis oma 1918. aasta 24. detsembri otsuses, et Vene NFSV peab vajalikuks osutada igakülgset abi ja toetust iseseisvuse saavutanud nõukogude vabariikide, sealhulgas ka Eesti töölisklassile, võitluseks ekspluataatorliku korra vastu, oma vabaduse ja iseseisvuse kaitseks välismaiste anastajate vastu.[52]

---

[48] Vt. Eesti Töörahva Kommuun. Tallinn 1958, lk. 39—43.
[49] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 28. kd. Tallinn 1954, lk. 205.
[50] Eesti Töörahva Kommuun, lk. 54—55.
[51] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd. Tallinn 1948, lk. 172.
[52] Документы внешней политики СССР, т. 1. Москва 1957, lk. 628.

*

Eesti töörahva võitlus ei lõppenud sellal siiski edukalt. Eesti Töörahva Kommuun sai lüüa. Tema lüüasaamise peamiseks põhjuseks oli see, et nõukogude võimu eest võitlejate vastu astusid välja rahvusvahelise imperialismi ühendatud jõud, kel liidus sisemise kontrrevolutsiooniga oli suur jõudude ülekaal. Nõukogude Venemaa aga, olles vaenulike jõudude blokaadirõngas, ei suutnud Eestit küllaldaselt abistada. Kuid Eesti töörahva võitlus ei olnud asjatu. See demonstreeris kogu maailmale tema vankumatut tahet nõukogude võimu kehtestamiseks, revolutsioonilise liidu kindlustamiseks Nõukogude Venemaa rahvastega ja rikastas teda võitluskogemustega.

Eesti Töörahva Kommuuni lüüasaamine ei tähendanud Eesti töörahva loobumist võitlusest nõukogude võimu eest. Ta sai aru, et kui jääb püsima Venemaa Nõukogude Vabariik, pääsevad sotsialismi ideed Eestiski varem või hiljem võidule.

Eesti kommunistlikud polgud lülitusid võitlusesse valgekaartlaste ja interventide armeedega teistel rinnetel. Nad võtsid osa Pihkva vabastamisest, lahingutest Daugavpilsi all, Orjoli, Kurski, Belgorodi, Volotšanski ja Izjumi vabastamisest, ründasid Perekoppi, purustasid Mahno jõuke jne. Nad täitsid oma internatsionaalset kohustust Nõukogude Venemaa ees.

Kodanliku Eesti tagalas mobiliseerisid põranda all töötavad kommunistid rahvast võitlusele Nõukogude-vastase interventsiooni vastu, millest võtsid aktiivselt osa ka eesti valgekaartlased. Sellele kommunistliku partei üleskutsele vastas Eesti töörahvas mitmete suurte sõjavastaste väljaastumistega. Nii hääletas Eestimaa ametiühingute I kongress 1919. aasta augusti lõpus üksmeelselt loosungi poolt «Elagu rahu Nõukogude Venemaaga!» Kodanlus ajas kongressi laiali. 25 saadikut maksid oma eluga aktiivse võitluse eest rahu sõlmimiseks Nõukogude Venemaaga.

Punaarmee löökide, proletariaadi võimsa streigi- ja sõjavastase liikumise tulemusena nii sõjaväes kui tagalas oli eesti kodanlus 1920. aasta algul sunnitud Nõukogude Venemaaga rahulepingu sõlmima. Eesti kodanlus arvestas seejuures ka Ententi ebaõnnestumistega Nõukogude-vastases sõjas. Tartu lepinguga tunnustas Nõukogude Venemaa Eesti kodanlikku vabariiki. See tunnustamine aitas kaasa selleks, et need töörahva ja väikekodanluse kihid, kes olid uimastatud natsionalistlikust propagandast, hakkasid aru saama, et kodanlik-natsionalistliku riigi loomine oli suurimaks pettuseks ja vastas ainult kodanluse huvidele. Kodanliku Eesti kurb tegelikkus, eriti metsik valge terror hajutas ka nende inimeste naiivsed lootused, kes uskusid, et kodanlik vabariik ühendab «peremeest ja kandimeest», kes lootsid, et natsionalistlik sini-must-valge

lipp ei too õnne mitte ainult kodanlusele, vaid ka töörahvale. «... Hunt[53] sööb usku sinimustvalgesse» — kurtis luuletaja G. Suits pärast esimesi «iseseisvuse» uimastuse päevi.[54]

Olles sunnitud Nõukogude Venemaaga rahu sõlmima, ei olnud eesti kodanlus aga huvitatud temaga sõbralike suhete loomisest. Juba tükk aega enne rahulepingu allakirjutamist, 19. mail 1919 kuulutas kodanliku Eesti Asutav Kogu välja nn. «Iseseisvuse akti», milles oli fikseeritud, «et see samm tähendab nende sidemete lõplikku katkestamist, mis ühendasid teda Vene riigiga viimased kaks aastasada»[55]. Kapitalismi ajutise restaureerimise aastail püüdis eesti kodanlus kõigi vahenditega Nõukogude Liidust eemalduda, vältides kindlamate majanduslike, kultuuriliste ja poliitiliste sidemete loomist Nõukogude Liidu rahvastega.

Eesti isoleerimine Nõukogude Liidust oli suureks löögiks eesti rahvale. Kahe sajandi jooksul kujunenud majanduslike sidemete purustamine ning ümberorienteerumine Lääne-Euroopa turgudele viisid Eesti rasketööstuse laostumisele. Kui Esimese maailmasõja alguseks moodustas tööstustoodang kaks kolmandikku Eesti kogutoodangust, siis 1929. aastaks oli see vaid 20 protsenti.[56] Rohkem kui 500 töölisega ettevõtetes töötas 1913. aastal 75 protsenti tööliste üldarvust, 1925. aastal aga ainult 42 protsenti.[57] Tööpuudus muutus kümnete tuhandete inimeste pärisosaks. Eesti sattus poolkoloniaalsesse sõltuvusse imperialistlikest riikidest. Kodanliku Eesti välisvõlg ulatus 1940. aastal 218 600 000 kroonini,[58] mis ületas aastase riigieelarve ligi kahekordselt. Hajusid ka sulaste ja kehvikute illusioonid kodanliku maareformi suhtes. 1929. aastal moodustas maaproletariaat ikkagi üle poole talurahvast.[59] Töörahva elatustase oli madalam kui isegi tsarismi ajal. Ühe kodanliku spetsialisti arvestuse kohaselt oli ühe Eesti elaniku sissetulek võrreldavates hindades 1913.—1914. aastal 304 Saksa marka, 1928. aastal aga 290 marka.[60]

Eesti kommunistid selgitasid rahvahulkadele, et töölistele on ainuke õige tee nõukogude võimu taastamine ja tulevase Eesti nõukogude vabariigi taasühinemine Nõukogudemaaga. Töörahvahulkade võitlust juhtis põranda alt kommunistlik partei.

Vaatamata rängadele kaotustele kodusõja aastail ja sellele, et suur hulk eesti kommuniste jäi Nõukogude Venemaale, vaatamata

---

[53] Mõeldud on J. Unti, kes aastail 1920—1930 oli sisekaitse ülemaks.

[54] Vt. E. Sõgel, Gustav Suitsu elu- ja luuletajateest. Gustav Suits. Luuletused. Tallinn 1959, lk. 44—46.

[55] Asutava Kogu protokollid. 1. istungjärk. Protokollid nr. nr. 1—27. Kirjastuse o.-ü. «Täht» trükk, Tallinnas, lk. 474.

[56] Eesti NSV ajalugu, lk. 460.

[57] ORRKA, f. 73, nim. 1, s.-ü. 274, l. 76.

[58] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 215, l. 98.

[59] А. Либман, Революционная борьба эстонских трудящихся в 1920—1929 гг. Под знаменем Октября, Москва 1959, lk. 97.

[60] W. Woytsinski, The Social Consequences of the Economic Depression. Geneva 1936, lk. 308.

halastamatule, verisele terrorile (üksnes aastail 1920—1924 korraldas kodanlik kohus revolutsionääride üle rohkem kui 70 poliitilist protsessi) kasvas kommunistide arv Eestis 1919. aastast 1924. aastani 4 korda, ulatudes kahe tuhande inimeseni.[61] Oma töös toetusid kommunistid ametiühingutele, kelle liikmete arv ulatus 1923. aastal 27 tuhandeni,[62] komsomoliorganisatsioonile ja maaproletariaadi organisatsioonidele.

Eesti kommunistide poolt seoses Tartu rahu sõlmimisega väljaantud manifestis kõneldakse: «Rahuleping ei tähenda rahu eesti töörahva ja kodanluse vahel!»[63] See manifest kutsus eesti töörahvast ühinema Kommunistliku Internatsionaali lipu alla ja pärast nõukogude korra võitu looma kõige tihedam liit Venemaa Nõukogude Vabariigiga.

1920. aasta novembris toimus Eesti kommunistide I kongress. Kongressi poolt vastuvõetud programmis märgiti, et Eesti proletariaadi ülesandeks on kodanlik valitsus kukutada, võim enda kätte võtta ja siis «... töörahva enesemääramist teostades ühineda Venemaa nõukogude vabariigiga ja proletariaadi diktatuuri läbi kaotada igasugune kurnamine»[64]. Oma telegrammis V. I. Leninile märkis kongress: «Eesti töörahvas ... sammub kõrvalekaldumatult kommunistliku revolutsiooni poole.»[65] Telegrammis Ülevenemaalisele Nõukogude Keskväidesaatvale Komiteele teatas kongress: «Kommunistlik partei ... toob varsti Venemaa proletariaadi juurde tema eesti väesalga — Eesti proletariaadi.»[66] Kongress avaldas veendumust, et võidukas töörahva revolutsioon kindlustab ka Eesti Kompartei ühinemise VK(b) Parteiga.[67]

Eesti Nõukogude Venemaaga taasühinemise idee leidis palavat vastukaja töörahvahulkades.

1922. aastal õnnestus kommunistlikul parteil võitluses kodanlusega luua töörahva ühine väerinne. Ühise väerinde 12 nõudmise hulgas oli nõue luua kindel rahu Nõukogude Venemaaga. 1923. aasta kevadel, II Riigikogu valimistel püstitati ühise väerinde platvormis juba loosung Nõukogude Venemaaga poliitilise ja majandusliku ühinemise kohta. 11. aprillil 1924 püstitati Tallinna tööliste legaalsel koosolekul pritsimajas ühe kõneleja poolt küsimus Eesti Nõukogude Liidu koosseisu astumise vajadusest. Kõneleja märkis, «et lahus olles suure loodusvarade riigist NSV Liidust ei saa Eesti tööstus kosuda, vaid on pühendatud välja suremisele». Sellepärast on vaja nõuda poliitilist ja majanduslikku ühinemist Nõukogude Liiduga. Tormiliste kiiduavaldus-

---

[61] А. Либман, tsit. teos, lk. 101.
[62] Sealsamas, lk. 106.
[63] V. Kingissepp, Võitlus Ameerika-Inglise imperialistide ja nende käsilaste vastu. Tallinn 1953, lk. 66.
[64] Eestimaa Kommunistliku Partei programmilised põhialused. EKP trükikoda, lk. 2 (EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 56, lk. 5).
[65] EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 56, lk. 46.
[66] Sealsamas, lk. 47.
[67] Sealsamas, lk. 5.

tega võeti vastu järgmine resolutsioon: «Koosolek otsustab: Eestimaa töörahvas võib ainult siis väljasuremisest pääseda, kui Eesti ühineb Sots[ialistliku] Nõuk[ogude] Vab[ariikide] Liiduga».[68] «Teadete Leht» kirjutas sel puhul artiklis «Kus on pääsetee?» järgmist: «... Päev-päevalt kasvav tööpuudus, viletsus, demokraatliku vabariigi ummik ja valitsevate kildkondade seesmine lagunemine viib ikka suuremaid hulki arusaamisele, et kodanlisel Eestil mingit tuleviku väljavaadet ei ole — peale töörahva väljasuremise... Niisugune on klassiteadliku proletaarlaste seisukoht, nagu seda kuuleme igal sammul — mitte üksi Tallinnas, vaid kõigis teistes Eesti linnades ja maakohtades. Niiviisi ei aruta mitte üksi kommunistlikud töölised ja pool proletaarlased: ikka enam näevad ka teised proletaarlased kes üle elanud esimesed iseseisvuse joovastuse päevad ja nüüd nagu ärgates endid leiavad ääretu kurnamise, nälgimise ja riigi varguse mädas mülkas.»[69] Töölisleht lisab samas, et teadlikud töölised ei oota NSV Liidu koosseisu astumisest mingit imet, mis «päev päevaga elu paradiisiks muudab». Tuleb üle elada suuri raskusi, kuid oma huvides on töörahvas valmis töötama ka kümnekordse ennastsalgavusega, sest ta ise lõikab edaspidi oma töö vilja. «Töörahvas tahab tegelikku iseseisvust, tegelikku rippumatust, ja see on ripumatus kurnajaist. Nõnda vaatavad Tallinna ja muud Eesti klassi teadlikud proletaarlased Eesti ühinemise peale NSV Liiduga.»[70]

Tahe teostada neid ideaale oli Eesti töölisklassil nii suur, et ta 1924. aasta detsembris astus relvastatud ülestõusus kodanluse vastu välja. Ülestõus uputati verre, ent töörahvas jätkas võitlust ka pärast ülestõusu mahasurumist.

Eestimaa Kommunistliku Partei 1929. aasta jaanuarikonverentsi poolt vastuvõetud manifestis kinnitas partei uuesti, et proletaarne revolutsioon peab viima nõukogude korra kehtestamisele Eestis. «Nõukogude Eesti astub NSVL koosseisu võrdõigusliku liiduvabariigina. See loob soodsad eeldused sotsialismi ülesehitamiseks Eestis.»[71]

1927. aasta augustis said eesti töölised esmakordselt oma delegatsiooni Nõukogude Liitu saata. Teine delegatsioon sõitis NSV Liitu Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni X aastapäeva pidustustele. Olles Nõukogude Liidus, avaldas delegatsioon deklaratsiooni, milles teatas: «Eesti proletariaat tahab võidelda Nõukogude Liidu proletariaadi eeskujul oma õiguste eest. Eesti proletariaat tahab olla valvel kapitalistliku ilmakorra hävitamiseks. Eesti proletariaat tahab ka omal sotsialistlist korda maksma panna.»[72] Töölisdelegatsiooni liikmete aruandeid sõidust Nõukogude Liitu kuulati Eesti tööliste poolt suure huviga.

---

[68] «Teadete Leht» 1924, nr. 3.
[69] «Teadete Leht» 1924, nr. 5.
[70] Sealsamas.
[71] EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 207, lk. 58.
[72] «Edasi» nr. 90, 15. XI 1927. (Leningrad.)

Vaatamata tööliste demonstratsioonide ja miitingute keelamisele tähistasid Eesti töölised revolutsioonilisi tähtpäevi, väljendades oma sümpaatiat Nõukogude Liidu vastu. Üks kodanlik ajaleht märkis 1935. aastal, et 1. mail korraldas üle 300 Narva töölise Eesti-Nõukogude piiril demonstratsiooni. Ajaleht lisas, et «Narva inimeste matk 1. mail Eesti-Vene piirile on muutunud traditsiooniks. See on kestnud aastaid, vabariigi algpäevist saadik.» [73]

Eesti töörahvahulgad ei avaldanud Nõukogude Liidule üksnes sümpaatiat, vaid astusid ka aktiivselt välja NSV Liidu kaitseks. Kõige otsustavamalt kaitsesid Eesti töölised Nõukogudemaad imperialistide sõjaliste provokatsioonide vastu.

3. augustil 1921 pöördus Kommunistliku Partei Keskkomitee Eesti tööliste poole, kutsudes neid üles «kõiki abinõusid omalt poolt tarvitusele võtta, et sõda Nõukogude Vabariigiga ära hoida, kuna Nõukogude Venemaa saatus on kogu maailma töörahva võitude ja kaotustega kõige lähemalt seotud». [74] Eestimaa Kommunistliku Partei II kongressi resolutsioon samast aastast nõudis, et sõja korral tuleb panna kõik oma jõud kaalule, et Punaarmee võitu kindlustada. Selles resolutsioonis näidati ära konkreetne tee ja meetodid, kuidas Nõukogude Venemaad välise sõjalise kallaletungi eest kaitsta. Kongress kohustas Keskkomiteed naabritega, eelkõige Läti ja Leedu kommunistlike parteidega ühendusse astuma, et välja töötada ühtne taktika ja koos nendega Nõukogudemaa kaitseks võidelda. [75]

Oma demonstratsioonidel ja miitingutel oli Eesti töötajatel pidevalt üheks loosungiks kaitsta NSV Liitu. Nõukogudemaa kaitseks ja temaga majanduslike, kultuuriliste ning poliitiliste suhete kindlustamise eest astus alati välja Eesti töölisajakirjandus. Nii kirjutas 1932. aastal üks töölisajaleht: «Kogu ilma kodanlus kavatseb sõda Nõukogude Liidu vastu. Sõda Nõukogude Liidu vastu tähendab sõda kogu ilma töölisklassi vastu. Üles! ... valmisolekule Nõukogude Liidu kaitseks!» [76] Tööliskoosolekuil võeti alati vastu resolutsioone üleskutsega kaitsta Nõukogude Liitu imperialismi pealetungi eest. 1932. aasta suvel võtsid Lutheri vabriku töölised oma üldkoosolekul vastu järgmise resolutsiooni: «Koosolek tunnistab, et Nõukogude Liiduga ühendatud küsimused on Eesti ja kogu maailma tööliskonnale määratu tähtsusega. Töörahvas ootab huviga Nõukogude Liidu majanduslikku ülesehitamist ja selle kujunemist sotsialistlikuks. Seepärast nii Eesti kui kogu maailma töörahvas peab olema valvel kapitalistlike riikide võimaliku pealetungi vastu Nõukogude Liidu saavutustele, teades, et Nõukogude Liidu praegune areng kõigist puudustest hoolimata viib sotsialismini.» [77] Tallinna töötatööliste koosolek 7. oktoobril

[73] «Päevaleht» 2. V 1935.
[74] «Kommunist» 1921, nr. 9.
[75] EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 84, lk. 20.
[76] «Meie Võitluse Aeg» nr. 15, 21. V 1932.
[77] «Meie Võitluse Aeg» nr. 19, 2. VII 1932.

1932 nõudis valitsuselt sidemete katkestamist kõigi nendega, kes valmistuvad sõjaks NSV Liidu vastu, ja astus välja üldise rahu eest.[78] Tartu töötud lubasid Nõukogude Liitu kaitsta viimse veretilgani.[79] Taolisi resolutsioone võttis vastu ka III ülemaaline töötute kongress 1933. aastal, Virumaa Tööliste Üldühing, Pärnu töötute konverents[80] ja terve hulk teisi tööliste koosolekuid.

Olles hirmul kasvava revolutsioonilise liikumise ees, kehtestas Eesti kodanlus parempoolsete sotsialistide toetusel 1934. aastal fašistliku diktatuuri. Kogu maal likvideeriti demokraatlike vabaduste viimased riismed. Valitsevad ringkonnad jutlustasid intensiivselt kodanlikku natsionalismi, õhutasid vaenu teiste rahvaste, eriti vene rahva vastu, sotsialismi ehitava maa kõige suurema rahva vastu. Kõik see takistas revolutsioonilise töö tegemist, kuid ei suutnud seda lõplikult maha suruda.

1934. aasta augustis toimus Eestimaa Kommunistliku Partei konverents, mis määras kindlaks partei konkreetsed ülesanded võitluses fašismi vastu. Partei konverentsi otsuse kohaselt saavutasid kommunistid 1935. aasta suvel ühisrinde lepingu allakirjutamise sotsialistlikust parteist lahkulöönud pahempoolse Marksistliku Töörahvaühenduse rühmaga.[81] Selle otsuse elluviimine, mis oli kooskõlas ka Kominterni VII kongressi otsustega, avaldas viljastavat mõju töölisliikumise elavnemisele Eestis.

1938. aasta kevadel vabanes üle saja poliitvangi, kellede hulgas oli palju suurte revolutsioonilise töö kogemustega kommuniste — J. Lauristin, P. Keerdo, H. Arbon, H. Allik, A. Veimer, J. Saat ja rida teisi. Nad lülitusid otsekohe tööliste revolutsioonilise liikumise juhtimisse.

Järsk rahvusvahelise olukorra teravnemine 1938.—1939. aastal ja 1939. aasta septembris alanud Teine maailmasõda kiirendasid revolutsioonilise situatsiooni küpsemist Eestis. Sellele aitas tunduvalt kaasa ka valitsevate ringkondade Nõukogude-vastane poliitika.

1939. aastal tegi NSV Liidu valitsus Nõukogude-Inglise-Prantsuse läbirääkimistel Moskvas ettepaneku kindlustada Balti riikide julgeolekut neile rahvusvahelise garantii andmisega Saksa agressiooni vastu.[82] Eesti fašistlik valitsus, juhindudes oma pimedast vihast sotsialismimaa vastu, teatas, et ta ei võta vastu garantiid ja hindab pakutud abi kui kallaletungi, mille vastu «saab võitlema» kogu oma jõuga ja «sõdima viimse meheni».[83] Samal ajal

---

[78] «Tööliste Võitlus» nr. 16, 15. X 1932.

[79] «Teine Tööliste Võitlus» nr. 1, 17. XII 1932.

[80] «Teine Tööliste Võitlus» nr. 4, 4. II 1933; nr. 6, 11. II 1933; nr. 11, 25. III 1933.

[81] EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 364, lk. 68—76.

[82] Vt. Переговоры военных миссий СССР, Англии и Франции в Москве в августе 1939 г. «Международная жизнь» 1959, № 2, lk. 144—158; № 3, lk. 139—158.

[83] «The Baltic Times» nr. 11, 25. V 1939; ORRKA, f. 957, nim. 14, s.-ü. 702, l. 76.

aga ruttas ta demonstratiivselt sõlmima «mittekallaletungipakti» hitlerliku Saksamaaga. Pärast seda deklareeris Saksamaa, et nüüd on Eestil võimatu Inglise-Prantsuse-Nõukogude garantiid vastu võtta.[84] Rootsi ajaleht «Arbetaren» kirjutas 13. juulil 1939 Eesti-Saksa pakti sõlmimise puhul, et seda on tehtud rahva selja taga, kuna tegelikult «rahva suur enamus on natsismi vastane ja eelistaks liitumist Nõukogude Liiduga».

Kuid jõudude vahekord Baltimaade piirkonnas kujunes 1939. aasta sügiseks Eesti kodanlusele ebasoodsaks. Ta ei võinud arvestada välisabiga, rahvahulgad aga nõudsid Nõukogude Liidu abi vastuvõtmist. Arutades 26. septembril 1939 salajasel nõupidamisel NSV Liidu valitsuse ettepanekut Eesti-Nõukogude vastastikuse abistamise pakti sõlmimise kohta, märkisid Eesti juhtivad tegelased oma sõnavõttudes, et pakti sõlmimine toob kaasa revolutsioonilise liikumise tõusu riigis, kuid sõda Nõukogudemaa vastu käesoleval ajal provotseerida ei saa, sest «raske on alustada sõda, kui sulle pakutakse abistamise lepingut», et «võitlust võib ju pidada, kuid praegu ei ole rahvas selles meeleolus».[85]

Võtnud töötajate ühiskondliku arvamuse survel vastu NSV Liidu ettepaneku, rikkus Eesti valitsus aga kohe kõige jämedamalt vastastikuse abistamise lepingu tingimusi ja jätkas Nõukogude Liidu seljataga Nõukogude-vastaste intriigide sepitsemist, klopsides kokku Balti riikide sõjalist blokki ja valmistudes sõjaks Nõukogudemaa vastu, oodates selleks ainult parajat silmapilku.

Oma avalikkudes esinemistes kõnelesid Eesti juhtivad tegelased koostöö vajadusest Nõukogude Liiduga, suhete tugevdamisest temaga. Kui aga Tallinna töölisesindajate koosolek tervitas 9. oktoobril vastastikuse abistamise lepingu sõlmimist, siis võeti koosoleku korraldajad vastutusele ja politsei konfiskeeris koosoleku materjalid, ajakirjandusele aga tehti korraldus koosolekust mitte mingisuguseid teateid avaldada.[86] Tallinna töölised tahtsid novembris tähistada Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 22. aastapäeva, kuid politseiprefekt keelas selle korraldamise; samuti keelati ära ka rida teisi tööliste koosolekuid.[87] Kultuuriühing «Idee» ja Tartu tööliste alkoholismivastane ühing, kes astusid välja koostöö eest Nõukogude Liiduga, suleti.[88]

Kõiki neid töötajaid, kes astusid välja Nõukogude Liiduga koostöö arendamise eest, kiusati taga. Eesti töölised kannatasid rängalt tööpuuduse all. 1940. aasta jaanuaris oli näiteks ehitustöölistest 75,4 protsenti töötud.[89] Kuid valitsus takistas igati Eesti töö-

---

[84] ORRKA, f. 957, nim. 5, s.-ü. 1074, l. 81.
[85] ORRKA, f. 84, nim. 1, s.-ü. 1046, l. 33, 35.
[86] ORRKA, f. 852, nim. 1, s.-ü. 1535, l. 1, 7, 14—15, 21; f. 1987, koond. nim., s.-ü. 179, l. 38.
[87] ORRKA, f. 27, nim. 3, s.-ü. 4236, l. 205 jm.
[88] Vt. ORRKA, f. 1987, koond. nim., s.-ü. 179, l. 29; f. 852, nim. 1, s.-ü. 1582, l. 68—69.
[89] ORRKA, f. 38, nim. 1, s.-ü. 202, l. 506.

listel Nõukogude sõjaväebaaside ehitustöödele tööle minemast. Kui näiteks metallistide ametiühingu esindaja A. Päss pöördus NSV Liidu kaubandusliku esinduse poole ettepanekuga võimaldada Eesti töölistele tööd Nõukogude ehitustöödel, siis otsustas politsei ta Tallinnast välja saata, kuigi A. Päss ei rikkunud kehtivaid seadusi.[90]

1940/41. aasta riigieelarve nägi ette politsei koosseisude suurendamist 262 inimese võrra.[91] «Piiriäärse noorsoo riigimeelsuse kasvatamiseks ja organiseerimiseks» assigneeriti siseministeeriumile 1939/40. aasta riigieelarvega võrreldes 6050 krooni rohkem.[92]

Oht olla tõmmatud sõtta NSV Liidu vastu, valitsuse rahvavastane poliitika, kõigi progressiivsete jõudude tagakiusamine, viimaste demokraatiaillusioonide purunemine, elukalliduse tõus ja elatustaseme langus seoses Euroopas alanud Teise maailmasõjaga — kõik see soodustas revolutsioonilise situatsiooni küpsemist.

Neis tingimustes võttis Eestimaa Kommunistlik Partei kursi töötajate revolutsioonilise väljaastumise ettevalmistamisele. 1940. aasta aprillis toimus järjekordne Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalune konverents. Oma läkituses «Kogu Eesti rahvale», mis avaldati illegaalses «Kommunistis», kutsus partei rahvast valmistuma fašistliku diktatuuri kukutamiseks, kriipsutades alla, et selleks on kujunenud soodsad tingimused. Teine imperialistlik sõda — märgiti üleskutses, on suuremad imperialistlikud riigid kahte leeri lõhestanud ja võitluses töörahva vastu «ei tule Päts-Laidoner-Uluotsa diktatuurile enam appi ei inglise tankid, saksa täägid ega soome pussid nagu 20 aastat tagasi».[93]

Nõukogude valitsuse noot 16. juunist 1940 ja selles paljastatud fašistliku valitsuse provokatsiooniline tegevus NSV Liidu vastu kiirendasid revolutsioonilist väljaastumist. Nõukogude valitsus märkis selles noodis, et Eesti valitsus rikub jämedalt vastastikuse abistamise lepingut, mida ei saa sallida keerukas rahvusvahelises olukorras, ja pidas otstarbekaks tuua Eesti territooriumile Nõukogude vägede täiendavaid üksusi selleks, et ära hoida võimalikke provokatsioone NSV Liidu vastu, et garanteerida vastastikuse abistamise lepingu täitmist.

21. juunil 1940 pühkis kommunistliku partei poolt juhitud töörahvahulkade revolutsiooniline väljaastumine fašistliku diktatuuri minema. Ei ole huvituseta märkida, et Vändra alevi töötajate miitingul 21. juunil võeti vastu resolutsioon, milles kõneldi vajadusest viia võiduka lõpuni revolutsioon, mis Saksa okupatsiooni vägede poolt 1918. aasta veebruaris vägivaldselt maha suruti.[94]

---

[90] ORRKA, f. 1989, nim. 1, s.-ü. 20, l. 28.
[91] ORRKA, f. 969, nim. 5, s.-ü. 1697, l. 4.
[92] Sealsamas, l. 5.
[93] ORRKA, f. 949, nim. 1, s.-ü. 198, l. 1a.
[94] ORRKA, f. 989, nim. 1, s.-ü. 1799, l. 99.

Uus demokraatlik valitsus J. Varesega eesotsas aitas kaasa sotsialistliku revolutsiooni teostamisele, mis võitis 21. juulil.

Juba kolmandal päeval pärast fašistliku diktatuuri kukutamist, 23. juunil, võeti ühel töötajate miitingul vastu resolutsioon, milles märgiti: «Tööliste ja kehviktalupoegade koosolek palub kõiki Eesti kodanikke püstitada Nõukogude Liiduga ühinemise küsimus.» [95]

Pärast «Töötava Rahva Liidu» valimisbloki võitu Riigivolikogu valimistel 14. ja 15. juulil nõudsid töötajad hulgalistel, ülemaa toimuvatel miitingutel otsustavalt Eesti kuulutamist nõukogude vabariigiks ja Eesti astumist NSV Liitu. [96] II Riigivolikogu kokkuastumise päeval 21. juulil nõudsid kõigi suuremate tööstusettevõtete tööliste kollektiivid Riigivolikogult valijate tahte täitmist. [97] Riigivolikogu koosolekule tulid suurearvulised töörahva delegatsioonid ja kõik nad kinnitasid Eesti töötajate üksmeelset soovi saada Nõukogude Liidu kodanikeks. [98]

Suure tähelepanuga kuulasid Riigivolikogu liikmed rahvasaadik N. Ruusi ettekannet Eesti astumisest Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu koosseisu. Tormilise aplausiga võtsid saadikud vastu ettekandja järgmised sõnad: «Oleme küllalt kaua kiratsenud imperialistlikkude riikide eeskojas, tahame nüüd pääseda välja Nõukogude Liidu päikesepaistelisse avarusse.» [99]

22. juulil 1940. aastal, teisel päeval pärast Eesti kuulutamist sotsialistlikuks vabariigiks, võttis Riigivolikogu vastu deklaratsiooni Eesti NSV astumise kohta Nõukogude Liidu koosseisu. Selles märgitakse: «Ainult suure Nõukogude Liidu koosseisus ja nõukogude vabariikide vennaliku pere üheõigusliku liikmena saab eesti rahvas võimaluse tõsta oma majanduselu, arendada rahva kultuuri, kindlustada rahvuste üheõiguslikkust ja tagada rahu, leiba ja tõelist vabadust eesti töötavale rahvale.» [100] 6. augustil 1940 rahuldas NSV Liidu Ülemnõukogu eesti töörahva palve ja rahvasaadik O. Kuusineni ettepanekul võttis Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi võrdõigusliku liiduvabariigina Nõukogude Liidu koosseisu. [101]

Teade sellest NSV Liidu Ülemnõukogu ajaloolisest otsusest võeti Eestis vastu üldise juubelduse ja rahvarohkete miitingutega. Selleaegses ajakirjanduses avaldatud andmeil tuli miitingule Tal-

---

[95] ORRKA, f. 14, nim. 2, s.-ü. 1215, l. 80.

[96] Vt. «Rahva Hääl» nr. 26, 18. VII 1940; «Kommunist» nr. 15, 18. VII 1940; «Päevaleht» nr. 190, 18. VII 1940; «Postimees» nr. 191, 18. VII 1940 ja nr. 192, 19. VII 1940; «Pärnu Rahva Hääl» nr. 11, 18. VII 1940.

[97] Vt. «Kommunist» nr. 18, 21. VII 1940; «Rahva Hääl» nr. 29, 21. VII 1940.

[98] Riigivolikogu II koosseis. Stenograafilised aruanded. Riigivolikogu väljaanne 1940, lk. 3—4, 35—36, 37—38, 61—62, 86—89, 93—95, 125—126.

[99] Sealsamas, lk. 30.

[100] Sealsamas, lk. 54.

[101] Vt. NSV Liidu Ülemnõukogu seitsmes istungjärk. Stenograafiline aruanne. NSV Liidu Ülemnõukogu väljaanne 1940, lk. 121—150.

linnas 70 000 inimest, Tartus 30 000, Narvas 15 000, Võrus 4000, Rakveres 3000 jne. [102]

Nii lõppes Eesti töörahva aastatepikkune võitlus 1940. aastal hiilgava võiduga.

Kakssada viiskümmend aastat tagasi ühendati Eesti ala Põhjasõja tagajärjel Venemaaga. Eesti rahva saatust määrasid sellal välisjõud. Ent objektiivselt avaldas ühendamine suurt ja positiivset mõju eesti rahva ajaloole. Välisinterventide toetusel läks natsionalistlikul kodanlusel korda oma diktatuuri kehtestamisega Eesti Nõukogude Venemaast isoleerida ning ta imperialistlike suurriikide poolkolooniaks muuta. Kuid Eesti töötav rahvas võitles nüüd juba *ise, teadlikult* taasühinemise eest Nõukogude Liiduga, *ise, teadlikult*, ilma välismõjutusteta võttis vastu ajaloolise otsuse Eesti NSV taasühinemise kohta Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduga.

Selle aktiga tõendas eesti rahvas veel kord oma vankumatut tahet sammuda koos vene ja teiste NSV Liidu rahvastega ja nendega koos võidelda kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest.

Sellest ajast on möödunud 20 aastat. Ajalugu on kinnitanud selle sammu õigsust. Võimsa sotsialistliku riigi koosseisus, teiste NSV Liidu rahvaste vennalikul toetusel päästis eesti rahvas oma vabaduse Suures Isamaasõjas. Sõjajärgseil aastail on Eesti eesrindlikuks tööstuslikuks vabariigiks muutunud. Eesti talurahvas on kolhoositeele asunud ja arendab edukalt sotsialistlikku põllumajandust. Eestis on teostatud kultuurirevolutsioon. Need suured ajaloolised võidud, mis tähistavad suurt sammu edasi kommunistlikus ülesehitustöös, on eesti rahvas saavutanud väga lühikese aja jooksul, tänu vennalike nõukogude vabariikide, NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu valitsuse igakülgsele abile.

Teostanud oma vabariigi sotsialistliku ümberkujundamise, ehitab eesti rahvas nüüd aktiivselt kommunismi ning annab oma jõu kohase panuse NSV Liidu rahvaste ühisesse üritusse. Eesti rahva pingutused aitavad kaasa kogu Nõukogude Liidu edule kommunismi ehitamise rindel. Samal ajal garanteerib Nõukogude Liidu koosseisus olemine Eestit kapitalismi ja poolkoloniaalse sõltuvuse restaureerimise eest imperialistlike riikide poolt, garanteerib Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi suveräänsust ning aitab kaasa majanduse ja kultuuri edasisele, veelgi kiiremale arenemisele Eestis, rahva materiaalse heaolu tõusule.

---

[102] Vt. «Kommunist» nr. 36, 8. VIII 1940; «Rahva Hääl» nr. 47, 8. VIII 1940.

VIIDETES KASUTATUD LÜHENDID

EKPA — Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Parteiarhiiv
KM KO — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Käsikirjade osakond
ORRKA — Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv
ПСЗ — Полное собрание законов Российской империи
RAKA — Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv
RAKAM — NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Moskvas (Центральный Государственный исторический архив СССР в Москве)
RKA — Läti NSV Riiklik Keskarhiiv (Latvijas PSR Centralais Valsts Archivs)
TLHRRA — Eesti NSV Tallinna Linna ja Harju Rajooni Riiklik Arhiiv
VARKA — NSV Liidu Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv (Центральный Государственный архив древних актов)
Bd. — Band (köide)

f. — fond
Л. — Ленинград
l. — leht
М. — Москва
m. — mapp
nim. — nimistu
СПб. — Санкт Петербург
s.-ü. — säilitusühik
TRÜ — Tartu Riiklik Ülikool
т. — том (köide)

SISUKORD

Saateks 3
H. Palli. Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal 13
E. Öpik. Eesti talurahva «Rootsi-truudusest» Põhjasõja ajal . . . 54
A. Traat. Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid aastast 1710 103
V. Fainštein. Olukorra normaliseerimine Eesti külas aastail 1710—1721 146
I. Sildmäe. Feodaalrendi arengu küsimusi Eestimaa põllumajanduses XVIII sajandil 184
E. Jansen. Rahvusliku liikumise demokraatlik suund taotlemas Eesti tihedamat liitumist Venemaaga 204
G. Lukin. Peterburi revolutsioonilise liikumise mõju Eesti töölisliikumisele kahe kodanlik-demokraatliku revolutsiooni vahemikul . . 231
V. Maamägi. Eesti töörahva võitlus riikliku liidu eest NSV Liidu rahvastega 249
Viidetes kasutatud lühendid 270

О СОЕДИНЕНИИ ЭСТОНИИ С РОССИЕЙ
И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ
Краткие исследования
Составитель: Институт истории АН Эстонской ССР

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Kukk
Kunstiline toimetaja I. Torn
Tehniline toimetaja H. Kohu
Korrektorid A. Kalberg ja P. Hiie

Ladumisele antud 23. IX 1960. Trükkimisele antud 14. X 1960. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 17 Arvutuspoognaid 22,02. Trükiarv 2000. MB-06574. Tellimise nr. 8882.
Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III

Hind rbl. 6.10 (61 kop.)

1—9

Trükivigu

Lk.	Rida	On	Peab olema
9	21. ülalt	miseks Rootsi	miseks. Rootsi
26	12. alt	411—492	491—492
27	7. „	1685	1865
30	1. „	f. 178	f. 278
34	20. „	Frölichile	Fröhlichile
63	9. „	1. 12.	1. 12, 14—15.
66	6. ülalt	olevad	olevat
74	16. alt	Pärnu maa-	Tallinna linnuse-
„	1. „	27. II 1707	10.—11. IX 1707
75	5. „	s.-ü. 1, 8,	s.-ü. 18,
78	5. ülalt	Tartu lasti	Tartu kindlustused lasti
96	9. alt	sõjaväesalku saatma	sõjaväesalku järele saatma
104	19. „	kinnitusaktid.	kinnitusaktidest.
108	14. ülalt	väejuhatus	väejuht
116	10. alt	Марсовас	Марсова
125	4. „	linnaladviklust	linnaladvikust
139	22. ülalt	organitele. (Land-schaftsorganen).»	organitele (Landschafts-organen).
155	13. alt	RAKA	RKA
172	15. ülalt	Rõa	Rõa
257	1. ülalt	oleks	selle elluviimine ei oleks
„	16. alt	aidates	aitas
270	4. alt	Санкт Петербуг	Санкт Петербург

Rbl. 6.10
1961. a. — 61 kop.

Hind 20 kop.